

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192412

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—881—5-8-74—15.000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M88
SS6V

Accession No.

M 405

Author

श्रीरवंडे, र. ट. जिं.

Title

वाङ्मय श्री रवण्डे.

This book should be returned on or before the date last marked below.

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ [गीता. १७. १५]

वाङ्मय-श्री-खण्ड

[कै. डॉ. शंकर चिंतामण श्रीखंडे व त्यांच्या बंधुभगिनो इत्यादिकांचे
निवडक लेख व कविता]

संपादक

डॉ. रामचंद्र चिंतामण श्रीखंडे, एम्. बी. बी. एस्.

प्रस्तावनालेखक

प्रो. अश्वत्थामाचार्य बाळाचार्य गजेन्द्रगडकर, एम्. ए.

प्रोफेसर ऑफ् संस्कृत, एल्फिन्स्टन् कॉलेज

प्रथमावृत्ति

शके १८५४ सन १९३२

किंमत २ रुपये

प्रकाशक:—डॉ. रामचंद्र चिंतामण श्रीखंडे, एम्. बी. बी. एस्.

श्री. हुजुरबाजार यांचा वाडा, कोल्हापूर

M 405'

M

M 88
S V

[सर्व हक्क प्रकाशकांचे स्वाधीन]

POST Graduate Library
College of Arts & Commerce, P. N.

मुद्रक:— श्री. के. रा. मोहिते,

मॅनेजर आर्यभानु प्रेस, लक्ष्मीपुरी कोल्हापूर

— अर्पणपत्रिका —

ॐ

बंधुरत्न कै० तीर्थस्वरूप दादा

यांच्या संस्मरणीय सद्गुणांच्या

स्मृतिस्तव संग्रहित

केलेले

है

वाङ्मय-श्री-खण्ड

माझे

वत्सल व पुण्यशील

तीर्थरूप

बाबा व सौ. मातुःश्री आका

यांस

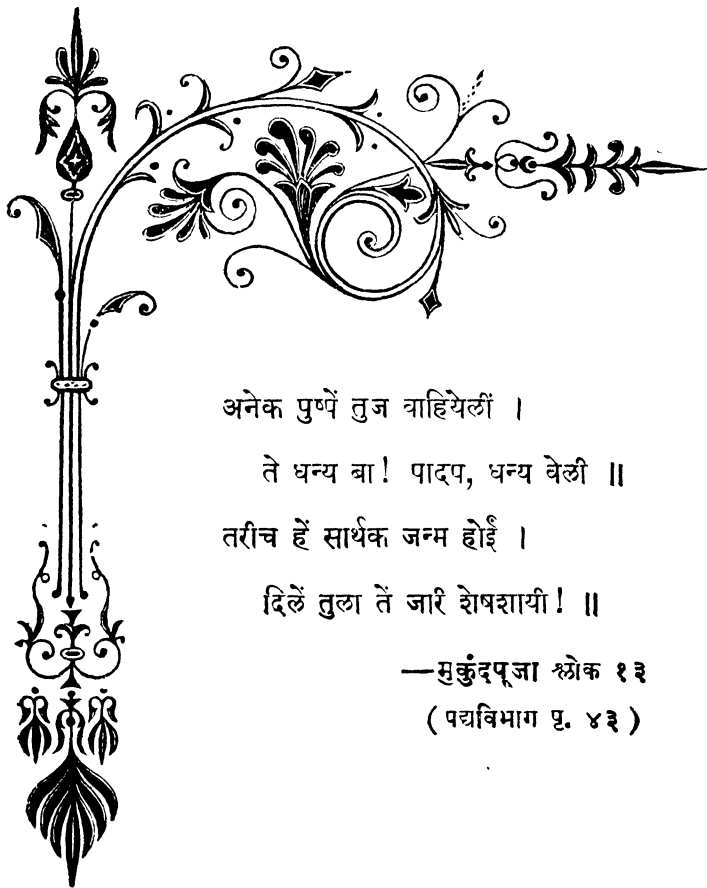
मी

लेखक-लेखिकांच्या उत्कट इच्छेनुसार

• भक्तिपुरःसर

समर्पण केले आहे.

— रामचंद्र चिंतामण श्रीखंडे

अनेक पुष्पें तुज वाहियेलीं ।

ते धन्य बा! पादप, धन्य वेली ॥

तरीच हें सार्थक जन्म होई ।

दिलें तुला तें जारि शेषशायी! ॥

—मुकुंदपूजा श्लोक १३

(पद्यविभाग पृ. ४३)

प्रास्ताविक कांहीं तरी

कै. डॉ. शंकरराव श्रीखंडे यांचा व माझा प्रथम परिचय नोव्हेंबर १९१३ मध्ये झाला. त्या वेळीं श्री. अलुरकर (प्रोफेसर वामन दत्तात्रय अलुरकर, एम्. ए., एल्फिन्स्टन कॉलेजांतील गणितविषयाचे एक शिक्षक) व मी डेक्कन कॉलेजांत ज्युनिअर दक्षिणा फेलो होतो. आम्हां दोघांना पुण्यास मॅट्रिक परीक्षेच्या वेळीं ज्युनिअर सुपरव्हायझर नेमलें होतें. त्यावेळीं कालेज सप्टेंबर ३० ला बंद होत व नोव्हेंबर महिन्यांत परीक्षासत्र सुरू होई. मॅट्रिकचा मंडप पुणे स्टेशनपासून जवळच असल्यामुळे परीक्षेच्या दिवसांत बी. जे. मेडिकल स्कूलच्या वसतिगृहामध्ये आम्ही दोघेहि उतरलो होतो. याचें कारण असें कीं, शंकरराव हे अलुरकरांचे बालमित्र. शंकररावांचे चुलतबंधु श्रीयुत दत्तात्रय पांडुरंग श्रीखंडे हे त्यावेळीं बी. जे. मेडिकल स्कूलमध्ये शिकत होते व शंकरराव कांहीं कारणानिमित्त त्या मेडिकल स्कूलच्या वसतिगृहामध्येच त्यावेळीं रहात होते. क्षणून अलुरकरांबरोबर मीहि त्या वसतिगृहांत राहण्यास गेलों.

तेथें माझा मुक्काम चार दिवस होता. व या चार दिवसांत शंकररावांशीं माझा निकट संबंध येऊन जो स्नेह जमला तो त्यांच्या अकालीं मृत्यूपर्यंत कायम होता. शंकररावांविषयीं अलुरकर मला वारवार सांगत असत. पण नोव्हेंबर १९१३ पर्यंत त्यांची प्रत्यक्ष गांठ पडण्याचा प्रसंग आला नाहीं. या चार दिवसांच्या निकट सहवासानें शंकररावांच्या स्वभावांतील अनेक विशेष मला कळून आले. मुख्यतः त्यांचा विनोदी स्वभाव, आनंदी व उल्लसित वृत्ति, व सरल आणि निष्कपट मन यामुळे माझे अंतःकरण त्यांच्याकडे आकर्षलें गेलें. विनोदी गोष्टींचा शंकररावांजवळ एक प्रचंड सांठाच होता असें झटल्यास हरकत नाहीं. रात्रीं जेवण झाल्यावर कितीतरी उशीर पर्यंत आम्ही गप्पागोष्टी करीत बसत असूं. त्या वेळीं शंकरराव आपल्या सांठ्यांतील विनोदी गोष्टी सांगून हास्याच्या प्रचंड लहरी उत्पन्न करीत. खरोखर शंकररावांसारखी विनोदी, आनंदी व निष्कपटी माणसें क्षणजे समाजाचें एक मोठें 'असेट'च होत. जेथे जेथे अशीं माणसें जातात तेथें तेथें ते आनंदी वातावरण आपल्या बरोबर नेतात व त्यामुळे सर्व लोकांना प्रिय होतात. शंकररावांचेहि असेंच होत असें.

शंकररावांच्या स्वभावांतील दुसरा जो विशेष त्यावेळीं माझ्या लक्षांत आला तो त्यांची वाङ्मयाविषयी आवड हा होय. डॉक्टरांच्या घंट्यांत पडलेला मनुष्य, सदा सर्वदा दुःखी, खिन्न व व्यथित रोग्यांची तेजोविहीन मुखे अवलोकन करण्याचा ज्याला नेहमी प्रसंग, असा गृहस्थ वाङ्मयभक्त असेल,—इतकेंच नव्हे तर—विनोदी लेखक व प्राकृत व संस्कृत कवीहि असेल अशी माझी कल्पना नव्हती. पण शंकररावांच्या उदाहरणानें असें असूं शकतें याबद्दल माझी खात्री झाली. एकदां मी त्यांना हटलें, ‘ डॉक्टर, तुमचा आनंदी व विनोदी स्वभाव आणि वाङ्मयाची आवड पाहिली ह्याणजे मला वाटतें कीं ज्यांना आयुष्यांतील आपलें खरें क्षेत्र सांपडलें नाहीं व जे परिस्थितीच्या प्रवाहामुळें भलतीकडेच ओढले गेले आहेत अशांपैकीं तुम्ही एक आहां ! ’ यावर त्यांनीं जें उत्तर दिलें तें सर्वांनीं चांगलें विचार करण्यासारखें आहे. ते ह्याणजे ‘ ज्या आनंदी आणि विनोदी स्वभावाबद्दल तुम्ही मला श्रेय देतां तो स्वभाव डॉक्टर लोकांमध्येच असणें अत्यंत जरूर आहे असें नाहीं तुम्हांस वाटत ? डॉक्टरानें आपलीं आनंदी व उल्लसित वृत्ति नेहमीं रोग्यांच्या खोलींत नेली पाहिजे. त्यामुळें नकळतच रोग्याला मोठा धीर येतो. पण डॉक्टरच गंभीर वृत्तीचा व दुःखी कष्टी दिसला तर त्याचा परिणाम खात्रीनें रोग्याच्या मनावर वाईट झाल्याशिवाय रहात नाहीं. आतां वाङ्मयाच्या आवडीविषयी ह्याणाल तर ती अमके घेंदे करणाऱ्या माणसामध्येच प्रतिनियत झाली पाहिजे असें नाहीं. वाङ्मयाची आवड ही प्रत्येकाच्या मनावर अवलंबून असते. मला असे कॉलेजांतील काहीं प्रोफेसर माहित आहेत कीं इतक्या सुख्या त्यांना मिळत असूनहि स्वतःचा घंदा करण्यास ह्याणजे कॉलेजातील शिकविण्याचें काम करण्यास जेवढें वाचन आवश्यक आहे त्यापेक्षा अधिक वाचन कधीं काळीं ते करीत असतील असा आरोप त्यांच्यावर करण्यास कोणीही धजणार नाहीं ! त्यांच्या घरीं तुम्ही गेलांतर त्यांच्या स्वतःच्या विषयाच्या अगदीं जरूरीच्या पुस्तकांपेक्षां दुसरे एकहि वाङ्मयाचें पुस्तक त्यांच्या शेल्फवर आढळणार नाहीं ! ’

‘ वाङ्मयाची आवड ही प्रत्येकाच्या मनावर अवलंबून असते ’ या शंकररावांनीं कित्येक वर्षांपूर्वीं केलेल्या विधानाचें एक प्रकारचें प्रत्यंतर ह्याणजेच ‘ वाङ्मय-श्री-खण्ड ’ हें पुस्तक होय. या पुस्तकांत स्वतः शंकरराव, त्याचे बंधु डॉक्टर रामभाऊ, त्यांच्या तीन भगिनी, एक पुतणी व एक मावसबंधु

अशा सात लेखक-लेखिकांची वाङ्मयनिर्मिति संग्रहित केली आहे. ही सर्व मंडळी प्रायः श्रीखेडे घराण्यांतील असल्यामुळे या पुस्तकास 'वाङ्मय-श्री-खण्ड' हे श्लेषगर्भ व सूचक नांव देण्यांत आले आहे. 'वाङ्मय-श्री-खण्डांत' संग्रहित केलेले सर्व लिखाण लेखकलेखिकांनी केवळ मनोरंजनार्थ आवडीने केलेले असून ज्यावेळी ते लिहिले गेले त्यावेळी ते कधी काळी प्रसिद्ध करावे अशा कोणाचीच कल्पना नव्हती. शंकररावांच्या मृत्यूपूर्वी काही दिवस मात्र या पुस्तकांतील पद्यविभाग प्रसिद्ध करावा असे शंकरराव व त्याचे बंधु रामभाऊ यांनी निश्चित केले होते. पण शंकररावांच्या आकस्मिक निधनामुळे हा निश्चय सिद्धीस गेला नाही. तदनंतर आपल्या मृत बंधूंचे महत्त्वाचे सर्व लिखाण एकत्र करून ते प्रसिद्ध करावे व अशा रीतीने त्यांचे एक प्रकारचे वाङ्मय स्मारक उभारावे अशी कल्पना डॉ. रामभाऊ यांच्या मनांत आली. त्यांतच शंकररावांच्या दुसऱ्याहि निकट आत्तांच्या लिखाणाची भर घालावी ही कल्पना सुचली व या दोन कल्पनांचा परिणाम ह्याजें 'वाङ्मय-श्री-खण्ड' या पुस्तकाचे प्रसिद्धीकरण होय.

'वाङ्मय-श्री-खण्ड' वाचून जो विचार प्रथम मनांत येतो तो हा की ज्याप्रमाणे रत्नाकराच्या उदरांत सांठविलेल्या असंख्य रत्नांपैकी फक्त परिमित रत्नेच मानवी दृक्पथांत येतात, त्याप्रमाणे समाजांत वावरत असलेल्या शेंकडों साहित्यभक्तांपैकी फक्त थोड्यांचीच नावे सर्वास माहित होतात. एकादा लेख लिहिला किंवा एकादी कविता केली की ती प्रसिद्ध केव्हां होते व आपणांस लोक लेखक व कवि ह्यांणून केव्हां संबोधतात अशा प्रकारची उत्कण्ठा जी सर्वसाधारण लोकांत दिसून येते तिला समाजांत काही अपवाद आहेत हीही वाङ्मय-श्री-खण्डाच्या वाचकांच्या लक्षांत आल्याशिवाय रहाणार नाही. वाङ्मय-श्री-खण्डांत संग्रहित केलेले लेख व कविता जरी आतां प्रसिद्ध होत आहेत तरी त्यांच्या निर्माणकार्या प्रसिद्धीकरितां त्या निर्माण केल्या गेल्या नाहीत. येथे संग्रहित केलेले लिखाण श्रीखण्डे घराण्यांतील स्त्रीपुरुषांनी ज्याप्रमाणे अन्तःस्फूर्तीने प्रसिद्धिनिरपेक्ष केले त्याप्रमाणे दुसरेहि कित्येक साहित्यसेवक समाजास अज्ञात अशी वाङ्मयनिर्मिति करीत असतील. नसतील कशावरून ? कदाचित् त्यांची वाङ्मयनिर्मिति समाजापुढे कधी येणारहि नाही. ह्याणूनच 'वाङ्मय-श्री-खण्ड' वाचून मला प्रथम हें वाटले की नुसते साहित्यभक्तच नव्हे, तर साहित्यनिष्पादक असेही स्त्रीपुरुष समाजास अज्ञात रीतीने आपली साहित्यसेवा करीत

असतील. मनुष्यास अगम्य अशाहि वनगिरिकुहरादिकांमध्ये सुवासिक फुल्ले-
फुलतातच की नाही ?

वाङ्मय-श्री-खण्डाचा गद्यविभाग ११५ पृष्ठांचा असून त्यांतील सर्व
लिखाण डॉ. शंकरराव यांचे आहे. त्यांतील प्रथमच्या ८२ पृष्ठांत शंकरराव
यांनी अलेक्झांड्रियाहून आपल्या भगिनी सौ. कृष्णाबाई यांना १९१५ साली
पाठविलेल्या १७ पत्रांचा संग्रह केलेला आहे. सौ. कृष्णाबाई यावेळी २७।१८
वर्षांच्या असून त्यांनी नुक्ताच संसार करण्यास प्रारंभ केला होता. संसारांतील
महत्त्वाची जबाबदारी अंगावर पडली असतांना तरुण स्त्रियांनी आपली
वर्तणूक कशी ठेवावी, कोणकोणते गुण अंगी आणण्याचा प्रयत्न करावा, प्रसंग-
विशेषी कसे वागावे वगैरे बाबतींत बहुमोल उपदेश या पत्रांत ग्रथित केलेला आहे.
लेखकांनै हीं पत्रे आपल्या भगिनीला लिहिलीं असलीं तरी तीं इतकीं महत्त्वाचीं
आणि उपयुक्त आहेत कीं सर्व तरुण स्त्रियांनींच नव्हे, तर पुरुषांनींहि तीं वाचून
त्यांचें मनन करावें अशी माझी शिफारस आहे. व्यवहारांत उद्भवणाऱ्या प्रायः
प्रत्येक प्रश्नावर यांत ऊहापोह केलेला वाचकांस आढळून येईल. आजस्वती वाणी,
व्यावहारिक वर्तन, व्यवहारचातुर्य, सामाजिक सुधारणांचें ध्येय, काटकसर, हिंदु-
स्थानचा शेतकरी, समर्थ व्हा !, शिशुसंवर्धन, स्वच्छपणा, ' अवलोकित होईल,
पण केव्हां ? ', भाक्ति व ज्ञान, इत्यादि पत्रांच्या शीर्षकांवरून त्यांत प्रतिपादलेल्या
विषयांची वाचकांस सहज कल्पना येईल. अमुक कर तमुक कर, किंवा अमुक
करूं नको तमुक करूं नको, अशा पंतोजी पद्धतीनें केलेला उपदेश नीरस वाटतो
व पुष्कळ वेळां मनाला पटतहि नाही. उपदेश अशा रीतीनें करावा कीं, ज्याला
आपण उपदेश करतो त्याला आपणास उपदेश पाजला जात आहे असें वाटूं नये.
डॉ. शंकरराव यांनी ' एका कल्पित सभेचा मनोरम वृत्तांत ' आपल्या भगिनीला
कळविण्याच्या मिषानें हा उपदेश केला आहे. त्यामुळे हीं सर्व पत्रे फार मनो-
रंजक उतरलेली आहेत. तशांत या कल्पित सभेंत भाग घेणाऱ्या व्यक्तींचें वर्णन
करतांना व दुसऱ्याहि कित्येक प्रसंगीं लेखकांनै विनोदाचे फवारे इतस्ततः उड-
विले असल्यामुळे हीं पत्रे वाचतांना कधींहि कंटाळवाणी होत नाहीत. गद्य
विभागांतील बाकीच्या सात लेखांतहि शंकररावांच्या लिखाणाचा विशिष्ट गुण
जो विनोद तो भरपूर प्रमाणांत दिसून येतो. त्यांपैकी ' माझा एक अनुभव ' व
' माझ्या कंपाउंडरची कहाणी ' या दोन लेखांकडे मी वाचकांचें विशेष रीतीनें

लक्ष वेधतो. शंकररावांच्या व्यंग्य लेखनशैलीचा नमुना झणून पृ. ११३ वर समुद्र व हिंदुस्थान यांची केलेली तुलना वाचकांनी अवश्य वाचावी.

वाङ्मय-श्री-खण्डाचा दुसरा जो पद्यविभाग त्याच्या प्राकृत भागामध्ये एकंदर ५३ कविता आल्या असून या सर्व कविता प्रायः जुन्या वळणावर लिहिल्या गेल्या आहेत. इंग्रजी काव्याच्या अभ्यासामुळे जी एका विशिष्ट वळणाची वैणिके [lyrics] सध्यां निरनिराळ्या नियतकालिकांत प्रसिद्ध होतात किंवा स्वतंत्र पुस्तकरूपाने वाङ्मयक्षेत्रांत अवतरतात त्यांच्यापेक्षा या कवितांचे आंतर व बाह्य स्वरूप निराळ्या प्रकारचे आहे. त्यांचे आंतर स्वरूप अथवा विषय हे साधारण जुन्या पद्धतीचेच असून बाह्यस्वरूप अथवा वृत्त, चाल इत्यादि आकार हाहि जुन्या प्रकारचाच आहे. त्यामुळे नेहमी आधुनिक मराठी वैणिके वाचणाऱ्या वाचकांस हा पद्यविभाग कदाचित् तितका हृदयस्पर्शी वाटणार नाही. पण स्वानुभवाने मी एवढे सांगू शकतो की या विभागांत कित्येक ठिकाणी अगदी उच्च प्रतीचे काव्य मला आढळून आले व माझ्या मनाला फार आनंद वाटला.

या ५३ कवितांपैकी १२ कविता डॉक्टर शंकरराव यांच्या आहेत. त्यांत त्यांचा नेहमीचा विनोद काही ठिकाणी दिसतो तर काही ठिकाणी तत्त्वज्ञानाची छटाहि दृग्गोचर होते. 'संशय-मणि-माला' ही पांचवी कविता वाचकांस विशेष मनोरंजक वाटेल. यानंतर सौ. कृष्णाबाई यांच्या ३, सौ. वेणूबाई यांची एक, सौ. गंगाबाई यांच्या ५ अशा ९ कविता डॉ. शंकररावांच्या तीन भगिनी यांनी रचलेल्या आहेत. या कविता वाचून या तीन भगिनींच्या मनावरील भक्तिरसाचे प्राबल्य वाचकांच्या सहज लक्षांत येते. यानंतर शंकररावांची पुतणी कु. कृष्णाताई यांच्या ३ कविता आहेत. कृष्णाताई या कॉलेजस्थ विद्यार्थिनी असल्याने त्यांनी मनाच्या एकाप्रतेचे गोडवे गावेत हे योग्यच आहे. सर्व विद्यार्थिवर्गाला त्यांनी बजाविले आहे की —

‘ एकाप्रता मनाची सर्वहि विद्या शिकावया लागे ।

अनुसरुनिया तियेला सर्वहि येतात हो ! तिच्यामागे ॥ १५ ॥

पार्थापरि विद्यार्थी ज्यावेळी चित्त करुनि एकाग्र ।

अध्ययना करतिल तें होइल अंकित सरस्वती साग्र ’ ॥ १६ ॥ पृ. ३२

यानंतर शंकररावांचे धाकटे बंधु डॉ. रामभाऊ — वाङ्मय-श्री-खण्डाचे प्रकाशक — यांच्या २० कविता आल्या आहेत. डॉ. रामचंद्र चिंतामण भीखंडे

यांचे नांव मराठी मासिकांच्या वाचकांस अपरिचित नाही. त्यांच्या मराठी व संस्कृतहि कविता मनोरंजन, यशवंत, लोकशिक्षण वगैरे मासिकांत प्रसिद्ध होत असतात. डॉक्टर रामभाऊ यांच्याविषयी एवढेंच ह्मटलें असतां पुरें होईल कीं ते शंकररावांना पूर्णपणें शोभणारे बंधु आहेत. डॉ. रामभाऊ हे तरुण आहेत. त्यांची वाङ्मयाची आवड व सेवा कौतुकावह आहे. त्यांनीं हा आपला काव्यनिर्मितीचा व्यवसाय असाच चालूं ठेवावा अशी त्यांस माझी प्रेमाची सूचना आहे. त्यांच्या या २० कविता विविध विषयांवर लिहिल्या गेल्या आहेत व त्यांवरून त्यांचे भक्तिप्रवण मन, निसर्गनिरीक्षण व लोकपरिक्षण यांची चांगलीच कल्पना येते. डॉ. रामभाऊ ज्यावेळीं सांगतात कीं—

संसाराला उपमिति कुणी घोर त्या सागरानें

याच्या त्रासे कुणि बरियल्या त्या गुहा, शैल, रानें ।

दैवें लाभे जर सुगृहिणी स्वर्ग संसार होतो

पीयूषाचा उदधि अथवा नदनोद्यान हो ! तो ॥३॥ पृ. ६४

त्यावेळीं असें वाटतें कीं हा तरुण डॉक्टर शारीरिक व्याधींचें निदान करण्यांतच निष्णात आहे असें नव्हे, तर संसारांत प्रत्येक घरीं जी अस्वस्थता उत्पन्न होते किंवा उत्पन्न होण्याचा संभव असतो तिचेहि कारण यानें विनचूकरीतीनें हुडकून काढलें आहे !

श्रीयुत विश्वनाथशास्त्री कात्रे-शंकरराव यांचे मावसबंधु-यांच्या ९ कवितांनीं वाङ्मय-श्री-खण्डांतील प्राकृत पद्यविभाग पूर्ण झाला आहे. शास्त्रिवोवांचे वेदाध्ययन यथासांग झालेलें असून संस्कृत सारस्वताचाही त्यांनीं बराच अभ्यास केलेला आहे. परिस्थितीच्या प्रभावामुळें इंग्रजीच्या अध्ययनाचा योग त्यांना आला नाही. वेदाभ्यासजड विद्वानाकडून काव्यनिष्पत्तीची व विशेषतः मराठीमध्ये काव्यनिष्पत्तीची अपेक्षा सहसा कोणी करित नाही. त्यामुळें शास्त्रिमहाशयांच्या या काव्यनिर्मितीबद्दल मला फार कौतुक वाटतें. हा सापेक्षतेचा विचार सोडून केवळ काव्य झणून जरी त्यांच्या कवितांकडे पाहिलें तरी त्यांची प्रतिभा उच्च दर्जाची आहे हें वाचकांच्या निदर्शनास यावयास वेळ लागणार नाही. या नऊ कवितांचे त्यांची प्रचंड कल्पनाशक्ति व मनुष्यस्वभावाचें सूक्ष्म अवलोकन यांची साक्ष द्यावयास अगदीं पुरेशा आहेत. पण त्यांच्या कवितांपैकीं मला सर्वांत जास्त आवडलेली कविता 'आद्यप्रसव व कुमारसंभव' ही होय.

मराठीतील अमर्दी पाहिल्या वर्गातील कवितांमध्ये हिला सहज स्थान मिळावे इतकी ही उत्तम आहे. कवितेचा विषय संसारी लोकांच्या नित्य परिचयांतला, भाषा साधी, सरळ व प्रसादयुक्त, निरनिराळे प्रसंग वर्णन करण्याची शैली अप्रतिम, कित्येक ठिकाणच्या शब्दांची योजना अत्यंत समर्पक व या सर्वांचो उभारणी मनुष्यस्वभावाच्या व लोकव्यवहाराच्या सूक्ष्म अवलोकनावर केलेली, यांमुळे ही कविता अत्यंत हृदयस्पर्शी झालेली आहे. सगळीच कविता अथपासून इतिपर्यंत वाचनीय आहे. तरी पण श्लोक २ चतुर्थ चरण, ४, ७, ८, ९ व १४ यांचे उत्तरार्ध, १६ व १८ पूर्वार्ध आणि २५, २९ व ३० उत्तरार्ध (यांतील श्लोक ३० मधील शेवटला शब्द 'कावत' हा अत्यंत समर्पक आहे. या एका शब्दानेच तो सर्व 'सीन' डोळ्यापुढे हुबेहुब उभा राहतो.) यांकडे मी वाचकांचे सविशेष लक्ष्य वेधतो. शेवटी कवीने ज्यावेळी सांगितले की —

हाताखालि सुईण ! तें रगडणें अंगास तें लावणें !

तें न्हाणे ! किति शेकणें ! सतत तें बाजेवरी लोळणें ! ।

डिंकाचे किति लाडु फस्त करणें ! तें तूप ! तें खोबरें !

सारा पाहुनि थाट वाटत मना, बाळंत होणें बरें !! ३४।।

त्यावेळी स्वतःशीच किति वेळ तरी मी हंसत होतो विश्वनाथशास्त्री तरुण आहेत आणि कवि या नात्याने त्यांच्या पुढे सोज्वळ भविष्यकाळ आहे असे मला खात्रीपूर्वक वाटते. तेव्हां त्यांनी हा काव्यनिर्मितीचा व्यवसाय सतत चालू ठेवावा अशी माझी त्यांना विनंती आहे.

वाङ्मय-श्री-खण्डाच्या पद्यविभागाचा ९५ ते १३० पृष्ठांचा भाग संस्कृत कवितांनी व्यापलेला आहे. यांत डॉ. शंकरराव यांच्या ४, डॉ. रामभाऊ यांच्या १३ व श्रीयुत विश्वनाथशास्त्री यांच्या २ अशा कविता आलेल्या आहेत. हल्लीच्या काळी संस्कृत भाषा विरलप्रचार असून तिच्याकडे सर्वसाधारण लोकांचे असावे तितके लक्ष्य नाही. मातृभाषांना उत्तेजन द्यावयाची जी सध्यां लाट उत्पन्न झाली आहे तिच्यामुळे संस्कृत भाषेची पिछेहाट करण्याचा प्रयत्न कित्येक लोक ज्ञात्वा अज्ञात्वा वा करीत आहेत. अशा परिस्थितीत संस्कृतमध्ये केलेली पद्यरचना मनाला आत्साहकारक वाटते यातील सर्व कविता प्रायः निर्दोष व सरल असल्यामुळे साधारण संस्कृतज्ञासही त्या सहज समजण्यासारख्या आहेत. डॉक्टर श्रीखंडे बंधुद्वय कित्येक वेळां संस्कृतमध्ये पत्रव्यवहार करीत, व तोहि

पद्यात्मक, हे या पद्यविभागावरून कळत्यावर साहजिकच त्यांच्या विषयी मनाला कौतुक वाटते. बहुतेक काव्यरचना सुरस व सुंदर आहे.

येथपर्यंत या वाङ्मय-श्री-खण्डाला प्रास्ताविक कांहीं तरी लिहिले. ज्या अर्थी हे पुस्तक कै. डॉ. शंकरराव श्रीखंडे यांचे एक प्रकारचे वाङ्मय स्मारक आहे त्या अर्थी त्यांचा जीवनवृत्तांत थोडक्यांत येथे दिल्यास तो उचितच होईल असे वाटल्यावरून. आतां तिकडे वळतो. ज्यावेळीं आपण कोणत्याही कविता वाचतो त्यावेळीं त्या कवीची किंवा कवयित्रीची कांहीं माहिती आपल्यास असावी अशी इच्छा साधारणपणे प्रत्येक वाचकाच्या मनांत उत्पन्न होते ती अंशतः पुरी करण्याकरितां ज्या दुसऱ्या व्यक्तींचे लिखाण वाङ्मय-श्री-खण्डांत संग्रहित केले आहे त्यांच्याविषयीहि थोडिशी माहिती शेवटीं देत आहे.

डॉ. शंकर चिंतामण श्रीखंडे, एम. सी. पी. एस्.

डॉ. शंकरराव यांचा जन्म शुक्रवार ता. ५ नोव्हेंबर १८८६ रोजी कोल्हापूर मुक्कामी झाला. खुद्द जन्म कोल्हापुरी झाला असला तरी शंकररावांचे वडील व मातुश्री यांचे वास्तव्य शेळोली या गांवी असल्यामुळे शंकरराव व त्यांची इतर भावंडे यांचे लहानपण खेड्यांतच गेले. शेळोली हे एक लहानसे ब्राह्मण-वस्तीचे खेडेगांव कोल्हापुरापासून दक्षिणेस ३६ मैलांवर वेदगंगा नदीच्या तीरावर आहे. याचे पूर्वबाजूम भूधरगड नामक एक डोंगरी किल्ला आहे. शेळोलीभोवतीं मैल दोन मैलावर डोंगरांच्या रांगा दिसत असल्यामुळे या गांवाचा 'शैलालि' या रूपाने केलेला उल्लेख वाङ्मय-श्री-खण्डाच्या संस्कृत पद्यविभागामध्ये वाचकांम आढळून येईल. लहानसे खेडेगांव, जवळच एक नदी, सभोवार नानाप्रकारची शेतें व जरा लांब चहूंकडे डोंगरांच्या रांगा अशा प्रदेशांत शंकरराव व त्यांची भावंडे यांचे लहानपण गेलेले असल्यामुळे त्यांच्या साहजिक काव्यस्फूर्तीला निसर्गाने उत्तेजन दिले असल्यास नवल नाही. वाङ्मय-श्री-खण्डांतील लिखाणांत जी एक निसर्गाची आवड ठिकठिकाणी दिसून येते तिचे मूळ लेखकलेखिकांच्या शेळोली गांवांतील लहानपणच्या वास्तव्यांत असले पाहिजे असे जर कोणी चिकित्सक क्षणू लागला तर त्यांत फारसे वावगे होणार नाही.

शंकरराव यांचे शिक्षण कोल्हापुरांतच झाले. मॅट्रिक पास झाल्यावर कॉलेजांत प्रवेश करून त्यांनी पी. ई. (सध्याची एफ्. वाय्. ए.)च्या टर्मस् भरल्या व नंतर ते पुण्याच्या बी. जे. मेडिकल स्कूलमध्ये दाखल झाले. पुढे

त्यांची पी. ई. देखील उत्तीर्ण झाली. पुढे मागे ग्रॅज् मेडिकल् कॉलेजांत जाऊन तेथील शिक्षण घ्यावयाचें अशी महत्त्वाकांक्षा आतांपासून शंकररावांच्या मनांत वास करीत होती असें दिसते. व त्याकरितांच त्यांनी पी. ई. पास होण्याचा खटाटोप या वेळीं केला. लहानपणापासून शंकररावांची गणना दुषार विद्यार्थ्यांत होती. बी. जे. मेडिकल स्कूलमधील सर्व परीक्षांत त्यांना पहिल्या नंबरच्या स्कारशिपा व बक्षिसे मिळत गेलीं. या स्कूलमधील शेवटची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर त्यांना १९०७ सालीं हॉस्पिटल असिस्टंटची नोकरी लागली. सर्व परीक्षा उत्तम प्रकारे पास होऊन नोकरी लागल्यावर शेळोलीग्रामस्थांनीं एक जाहीर सभा भरवून शंकररावांचें गुणगौरव व अभिनंदन केलें होतें.

नोकरीच्या निमित्तानें शंकरराव यांस पुण्याशिवाय तळेगांव, बारामती, बेळगांव वगैरे ठिकाणीं रहावें लागलें. १९१५ त आपण होऊनच ते वार सर्व्हिसवर गेले. त्या निमित्तानें अॅलेक्झांड्रियांत ते सव्वा वर्षे होते. तेथून परत आल्यावर पुण्यास बी. जे. मेडिकल स्कूलमध्ये अॅनेटमी या विषयाच्या ट्यूटरचें काम त्यांनीं दीड वर्षे केलें. नंतर १९१८ सालीं मुंबईत डोंगर जेल हॉस्पिटल-वर त्यांनीं आपली बदली करून घेतली. यांत त्यांचे दोन हेतु होते. एक, आपले धाकटे बंधु रामभाऊ यांची ग्रॅज् मेडिकल कॉलेजांत शिकण्याची सोय व्हावी व दुसरा हा कीं स्वतःहि ग्रॅज् मेडिकल कॉलेजचें शिक्षण मिळवितां आल्यास पहावें. मुंबईस असतांना स्वतःचें नोकरीचें काम करून एम्. सी. पी. एस्. च्या तिनी परीक्षा त्यांनीं दिल्या व एम्. बी. बी. एस्. ची पहिली परीक्षाहि ते पास झाले. नंतर ते इंटर एम्. बी. बी. एम्. च्या टर्म्स भरूं लागले. पण मुंबईची हवा त्यांच्या प्रकृतीस मानवेना. ते वारंवार आजारी पडूं लागले. ह्मणून नाइलाजास्तव एम्. बी. बी. एस्. चा अभ्यासक्रम सोडून १९२१ सालीं हैद्राबाद मेडिकल् स्कूलमध्ये अॅसिस्टंट सर्जनच्या हुद्यावर सर्जिकल रजिस्ट्रारच्या जागीं त्यांनीं आपली बदली करून घेतली. नंतर पुनः ते मुंबईस आले व तेथून पुणे, सातारा, कऱ्हाड, सौंदत्ती, बेळगांव इत्यादि ठिकाणीं त्यांच्या बदल्या झाल्या. अखेर सातारा जिल्ह्यांतील हसबड गांवीं बदली झाली असतांना शुक्रवार ता. १३ जून १९३० रोजी सकाळीं ७ वाजतां आकस्मिक रीतीनें मृत्यूनें त्यांच्यावर झडप घातली. तो प्रकार असाः-

डॉ. शंकरराव यांनीं स्वसंरक्षणार्थ एक बंदुक बाळगिली होती. या इत्याराचा उपयोग करण्याचा सराव असावा व नेमबाजी अचुक साधावा यासाठीं

निशाण मारण्याचा व क्वचित् शिकार करण्याचा अभ्यास डॉ. शंकरराव करीत असत. हसवड (जिल्हा सातारा) येथे त्यांची बदली झाल्यावर (ता. ३० मे) तेथे हरणाची शिकार करण्यास क्षेत्र आहे असे आढळल्यावरून व तेथील कांहीं शिकारी लोकांचे यश पाहून, त्यांनाही आपण शिकार करावी अशी 'विनाशकाले विपरीत बुद्धि' सुचली. व शुक्रवार ता. १३ जून १९३० रोजी सकाळी उजाडतांच ते आपल्या जोडनळी बंदुकीनिशी शिकारीसाठी गांवाबाहेर मैलदीडमैल दूर गेले. तेथे नुक्तेच त्यांचे स्नेही झालेले सरकारी व्हेटेरिनरी डॉक्टर त्यांचे बरोबर सोबत हणून त्यांनी घेतले होते. शिकारीचा कांहींच रंग दिसला नाही; हणून प्रातःकाळचीच शोभा पहात ते उभयतां तेथेच एका टेंकडीवर गप्पागोष्टी करीत बसले. डॉ. शंकरराव यांनी आपली भरलेली बंदुक आपले डावे बाजूस शेजारची ठेविली होती. थोड्या वेळानंतर समोर कांहीं अंतरावर असलेल्या पदार्थास नेम मारून पहावा अशी त्यांना इच्छा झाली व समोर लक्ष्याकडे पहात शेजारची बंदुक त्यांनी आपलेकडे नळीच्या बाजूने ओढून घेतली. परंतु तेथील कांहीं खडकाळ भागांत बंदुकीचा चाप अडला जाऊन दाबला गेला व बंदुकीचा सेफ्टी कॅच उघडा राहिला असल्याने बंदुक अकस्मात् उडाली. काडतुसांतील अनेक बारीक छरे त्यांच्या उजव्या छातीत वगैरे शिरल्यामुळे एका निमिषाघात बसल्या ठिकाणीच अनपेक्षित रीतीने डॉक्टर शंकररावांचे प्राणोत्क्रमण झाले ! अशा प्रकारे प्रसंगविशेषी संरक्षणार्थ उपयोगी पडावे हणून बाळगलेल्या शस्त्राने अवचितपणे स्वतःचाच प्राणनाश व्हावा हे देवदुर्विलसित होय. अनेक दृष्टींनी असामान्य असलेल्या या व्यक्तीचा अंतर्हि असामान्यपणेच झाला. ज्यूलिअस् सीझरची अशी एक गोष्ट त्यांच्या चरित्रांत आढळते की त्याचा ज्या दिवशी खून करण्यांत आला त्याच दिवशी भोजनाचे प्रसंगी सहज संभाषणांत उत्तम मृत्यु कोणता या विषयी चर्चा सुरू झाली असतां सीझरने असे उद्गार काढले की, 'नकळत अनपेक्षितपणे आलेला मृत्युच सर्वांत उत्तम !' (That death is best which comes most unexpected.) आणि काकतालीय न्यायाने सोझरचा मृत्यु त्यानेच प्रतिपादलेल्या व्याख्येप्रमाणे त्याच दिवशी त्याचेवर ओढवला हे आश्चर्य होय. ज्यूलिअस सीझरची उत्तम मृत्यूची ही व्याख्या डॉ. शंकररावांचे ठिकाणी प्रत्ययास आली असली तरी अशा अकल्पितपणे इतक्या सद्गुणी प्रियजनाचा अकार्ण वियोग घडावा हे त्यांच्या सर्व आतवांधवांचे हतभाग्यच झटले पाहिजे. डॉक्टर शंकररावांची वाङ्मयसेवा

महाराष्ट्रीय रसिक विद्वानांच्या कौतुकादरास पात्र होईल व महाराष्ट्रहि या चतुर वाङ्मयसेवकाची स्मृति चिरकाल बाळगील असें प्रस्तुत ग्रंथाच्या वाचकास वाटल्यावांचून बहुधा रहाणार नाही.

सौ. कृष्णाबाई—या शंकरावांच्या भगिनी. यांचा जन्म १८९७ साली झाला. या मॅट्रिक पास झाल्या असून यांचा ट्रेनिंगचा कोर्सहि पुरा झाला आहे. प्रथम या सांगली संस्थानांत नोकरीस होत्या. त्यावेळींच अॅलेक्झांड्रियाहून शंकरराव यांनी त्यांना पाठविलेली पत्रे 'एका कल्पित सभेचा मनोरम वृत्तांत' या सदराखाली वाङ्मय-श्री-खण्डाच्या गद्यविभागांत प्रथम छापली आहेत. सध्या या फलटण येथे मुलींच्या शाळेवर हेडमास्तरिण आहेत.— सौ. कृष्णाबाई यांचे सर्व शिक्षण त्यांचे पतिराज श्रीयुत शंकरराव सरदेसाई यांच्या प्रोत्साहनानेच झालेले असल्यामुळे त्यांचे सर्व श्रेय श्रीयुत शंकरराव यांनाच आहे. श्रीयुत शंकरराव सरदेसाई हेहि फलटण येथेच हायस्कूलांत शिक्षकाचे काम करीत असतात. वाङ्मय-श्री-खण्डाच्या गद्य विभागाच्या ८१ पृष्ठावर हितकारक बाल-विवादाचा जो उल्लेख आला आहे तो करतेवेळीं लेखकाच्या मनश्चक्षुपुढे सौ. कृष्णाबाई व त्यांचे पतिराज श्रीयुत शंकरराव सरदेसाई यांचे उदाहरण असण्याचा पुष्कळ संभव आहे.

डॉ. रामचंद्र चिंतामण श्रीखंडे, एम्. बी.; बी. एस्.

यांचा जन्म ता. ८ जानेवारी १८९९ रोजी शेळोली येथे झाला. हे सध्या कोल्हापूर येथे प्रॅक्टिस करीत असतात. यांच्या वाङ्मय विषयक कामगिरीचा उल्लेख वर आला आहेच. वाङ्मय-श्री-खण्डाच्या प्रकाशनाचे काम यांनीच अंगावर घेतले आहे. यांनी जयदेवकविकृत संस्कृत 'गीतगोविंद' काव्याचे मराठीत सुरस श्लोकबद्ध रूपांतर 'सुश्लोक-गोविंद' नामक केले असून ते लवकरच प्रसिद्ध होईल.

सौ. वेणुबाई—या डॉक्टर रामभाऊंच्या धाकट्या भगिनी. जन्म १९०१ साली. यांचे शिक्षण लिहिण्यावाचण्यापुरते झाले आहे. यांचे एकच गाणे 'कृष्णरुक्मिणी-विनोद' हे वाङ्मय-श्री-खण्डांत प्रसिद्ध झाले आहे. यांचे पति श्रीयुत केशव कृष्ण पंडित बी. ए., एस्. टी. सी. हे कोल्हापुरास राजाराम हायस्कूलांत शिक्षक आहेत.

सौ. गंगाबाई- श्रीखंडे भावंडापैकीं या सर्वांत कनिष्ठ. जन्म सन १९०४ साली. यांचे मराठी शिक्षण लिहिण्यावाचण्यापुरते झाले असून यांनी संस्कृताचाही थोडा अभ्यास केला आहे. वाङ्मय-श्री-खण्डांत यांची पांच गाणी आली आहेत. यांचा विवाह वे. विद्याधरशास्त्री कशाळकर यांच्याशी झाला असून त्यांचे वास्तव्य कोल्हापूर मुक्कामी असते.

कुमारी कृष्णाताई-या डॉक्टर शंकररावांचे बंधु व माझे डेक्कन कॉले-जांतील समकालीन सहाध्यायी मित्र श्रीयुत शंकर आवाजी ऊर्फ भाऊसाहेब हुजूरबाजार यांची कन्यका. श्रीयुत भाऊसाहेब हे शंकररावांचे सख्खे धाकटे बंधु. पण त्यांना हुजूरबाजार (श्रीखंडे) घराण्यांत दत्तक दिले आहे. कुमारी कृष्णाताई यांचा जन्म कोल्हापुरास सन १९१२ मध्ये झाला. या सध्यां राजाराम कॉलेजांत शिकत असून गेल्या मार्चमध्ये इंटरमीजिएटच्या परीक्षेला बसल्या आहेत. हायस्कूलपासून परीक्षेत या स्कालरशिपा व बक्षिषे मिळवीत असतात. १९३० साली मॅट्रिकमध्ये संस्कृत विषयांत वर नंबर आल्याबद्दल यांना अकबरनवीस स्कॉलरशिप मिळाली होती.

श्रीयुत विश्वनाथशास्त्री शंकर कात्रे

डॉक्टर शंकरराव यांचे हे मावसबंधु. जन्म सन १८९९. वास्तव्य शेळोली. यांच्याबद्दल मागे उल्लेख आला आहेच

वाङ्मय-श्री-खण्ड हे कै. डॉ. शंकरराव यांचे एक प्रकारचे वाङ्मय स्मारक आहे. या स्मारक पुस्तकास प्रास्ताविक कांहीं तरी लिहिण्याची संधि मला दिल्याबद्दल डॉ. रामभाऊ यांचा मी फार आभारी आहे.

एल्फिन्स्टन् कॉलेज,
मुंबई
ता. ११ मे १९३२

}

अ. वा. गजेंद्रगडकर

प्रकाशकांचें हृद्गत

व

कै. डॉ. शंकरराव यांच्या जीवनांतील कांहीं स्मृतिविशेष

प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु संचिन्त्यमानानि सुखान्यभूवन् ॥

—रघुवंश (१४-२५)

प्रस्तुत ग्रंथ रसिकांच्या हातीं देतांना अनेक सुखदुःखामिश्रित भावना आमचे अंतःकरणांत हेलावत आहेत. यांतील पद्यविभागापैकी कांहीं काव्यें मात्र 'काव्य-श्री-खण्ड' या नांवानें प्रसिद्ध करण्याचा संकल्प १९३० च्या मे मध्येच कै. टी. शंकरराव-आमचे प्रिय दादा-व मी यांनीं केलेला होता. परंतु अकल्पितपणें निर्घृण कालानें दादांना आमच्यांतून ओढून नेल्यामुळें 'काव्य-श्री-खण्ड' मूर्तस्वरूपांत अवतरण्याचा योग आला नाहीं. ती. दादांच्या मृत्यूनंतर बरेच दिवसपर्यंत आमच्या मनाची स्थिति 'सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिख्याम्' यांत वर्णिल्याप्रमाणें इताश व उत्साहशून्य झाल्यामुळें आह्मी केवळ दिड्मूढ होऊन गेलों होतो. अशा मनःस्थितींत मनास थोडा विरंगुळा वाटण्याचें साधन ह्याणजे गतबंधूंचीं आह्मांस आलेलीं पत्रेंच होत असें आह्मां सर्वास आढळून आलें. हीं हृदयंगम पत्रें व त्यांसच जोडून त्यांच्या व आमच्या प्राकृत संस्कृत कविता-हीं एकत्र करून ग्रंथरूपानें प्रसिद्ध केल्यास आमच्या कैलासवासी बंधूंचें एक योग्य वाङ्मय स्मारक होईल असें वाटल्यावरून हें कार्य गेल्यासालीं मी हातीं घेतलें व परमेश्वरकृपेनें आणि अनेक आत-बंधु व सुहृज्जन यांच्या निरपेक्ष सहाय्यानें हें कार्य पूर्ण होऊन 'वाङ्मय-श्री-खण्ड' या नामाभिधानानें महाराष्ट्र-वाचकांचे हातीं दिलें जात आहे. प्रस्तुत ग्रंथाची सरसनिरसता वाचक व टीकाकार ठरवितील. 'हेमः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा' या कविवचनाप्रमाणें वाङ्मयाचें परीक्षण होऊन-तें वाचक-टीकाकारांच्या विवेचक बुद्धीच्या मूर्तींतून तावून सुलाखून निघाल्यावर-हें सुवर्ण बावनकशी आहे किंवा हिणकस आहे याचा काय निर्णय केला जाईल तें एक भविष्यकाळच ठरवील. विद्वज्जनांच्या आदरास 'वाङ्मय-श्री-खण्ड' पात्र होईपर्यंत यथाबद्दल आह्मांस साशंकताच वाटणें स्वाभाविक आहे. तथापि विद्वदर्थं श्रीयुक्त अश्वत्थामाचार्य बाळाचार्य गजेन्द्रगडकर, एम्. ए., एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतील

संस्कृतचे प्रोफेसर—यांनी आपल्या अनेकविध कार्यव्यापृतींतून सवड काढून, प्रस्तुत ग्रंथास जी मार्मिक प्रस्तावना लिहून आह्मांस उपकृत केलें आहे, तीवरून ग्रंथाच्या गुणगौरवाबद्दल आह्मांस एक प्रकारचें प्रामाणिक आश्वासनच लाभल्यासारखें वाटत असल्यास नवल नाहीं.

कै. ती. दादांच्या जीवनवृत्ताबद्दल बरीचशी माहिती प्रस्तावनेत दिली गेलीच आहे तरीहि त्यांच्या आयुष्यातील अनेक प्रसंगांच्या स्मृति व जिव्हाळ्याच्या गोष्टी येथें दिल्यास अप्रासंगिक होणार नाहीं. चरित्रदृष्ट्या कित्येकांस कदाचित् त्या क्षुल्लकहि वाटण्याचा संभव आहे. तथापि ग्रंथांतील त्यांचें लिखाण वाचून लेखकाविषयी एक प्रकारचा 'आपलेपणा' वाचकाचे ठायीं ज्यावेळीं उत्पन्न होतो, त्यावेळीं असें वाटतें कीं या आपल्या लेखकाचा स्वभाव व गुणदोष यांविषयी आपणास अधिक माहिती असावी व त्यांच्या जीवनवृत्तान्तांतील विविध प्रसंगांच्या लहानमोठ्या पण खऱ्या गोष्टी आपणांस कळाव्यात. ही जिज्ञासा अंशतः तृप्त करण्यासाठीं प्रयत्न करणें इष्ट वाटल्यावरून मी यथामति लेखनास प्रवृत्त होत आहे.

दादांचे बाल्यांतील बराच काल कोल्हापुरांत गेला. कोल्हापुरांत आमचे थोरले चुलते (आतां कै.) ती. श्रीधर शंकर श्रीखंडे ऊर्फ आण्णा हे रहात असत. व त्यांचे चिरंजीव ती. सदाशिवराव ऊर्फ बापू हे कोल्हापुरांतील प्रायव्हेट स्कूलमध्ये त्यांवेळीं शिक्षक होते. या उभयतांच्या प्रेमळ देखरेखीखालीं दादांचें शैशव पारच उत्तमपणें गेलें. दादांवर—शंकरवर—या पूज्य वृद्ध—तरुण पिता—पुत्रांचा निरतिशय व अकृत्रिम लोभ होता. दादांची बालवयांतील हुषारी, चौकसबुद्धि, श्लोक वगैरे जलद पाठ करण्याची कुशाग्रमति, व सर्वांत विशेष झणजे इतक्या गुणांस शोभणारा विनयशीलपणा, इत्यादिकांमुळे शंकर लवकरच सर्वांचा लाडका झाला. इतका कीं, वडिलमातुःश्री शेळोलीस असूनही त्यांना सोडून आण्णा व बापू यांजपार्शी शंकरनें मोठ्या सुखांत कालक्रमणा केली. मधून मधून वर्षांतून दोनतीन वेळां आमचे वडील करवीरीं कांहीं देवतोत्सवांसाठीं वगैरे येत असत त्याचवेळीं वडिलांची व त्यांची भेट होई. थोडेंसे मोठे झाल्यावर त्यांना शेळोलीस कांहीं दिवस रहावें लागलें. परंतु त्यांचे प्राथमिक शिक्षण कोल्हापुरासच झालें. नंतर इंग्रजी शिक्षणासाठीं प्रायव्हेट स्कूलमध्ये त्यांचें नांव घालण्यांत आल्यावर त्यांची अभ्यासांत प्रगति बरी होत गेली.

त्यांचे त्यावेळचे सहाध्यायी कोल्हापुरांत आज आहेत. त्यांचे सांगण्यावरून असें कळते कीं गोठ्या, विटीदांडू वगैरे खेळांतही दादांचा हातखंडा असे ! खेळांत जरी ते आपल्या प्रावीण्यानें पुढें असत, तरी अभ्यासांतसुद्धां ते कर्षी फारसें मागे नसत. खेळत खेळतच अभ्यास करावा व बुद्धिमत्तेच्या जोरावर काय यश येईल तें पदरीं ध्यावें अशी त्यांची प्रवृत्ति दिसून येत होती. परंतु पुढें बी. जे. मेडिकल स्कूलमध्ये त्यांना जेव्हां प्रवेश मिळाला त्यावेळेपासून मात्र त्यांनीं अभ्यासाकडे कर्धाही यत्किंचितसुद्धां दुर्लक्ष केलें नाहीं. व नेहेमीं परीक्षेंत पहिला नंबर कायम ठेवून आपल्या विद्येंत शक्य तें नैपुण्य संपादन केलें व त्यांच्या गुरूंचीही प्रीति या सुविद्यार्थ्यांवर कायम जडली.

त्यांचा काव्यविकास लहानपणापासूनच दृष्टेस्पत्तीस येऊं लागला होता. लहान मुलींना हादग्यासाठीं एकाद दुसरें सुंदरसें गाणें त्यांनीं रचून द्यावें व मुलींनींही आपल्या इतर गानसंग्रहांत या नूतन गाण्यालाच अग्रस्थान द्यावें. यांपैकीं एक उपलब्ध गाणें या पुस्तकांत समाविष्ट केलें आहे. (पृ. १७ पद्य विभाग) त्यावरून त्यांचें रचनासौष्टव स्पष्ट दिसून येतें. तसेंच, चुलते ती. आण्णा यांनीं सांगितल्यावरून श्रीभवानी-कमलेश्वर या आमच्या कुलदैवताची आरति त्यांनीं लहानपणींच (१९०४ त) रचून दिली होती. ही आरति (पृ. ८ प. वि.) ती. आण्णा हे आपल्या नित्य व सोमवारच्या शिवपूजेच्या वेळीं मोठ्या भक्तिभावानें झणत असत. सोमवारच्या किंवा शिवप्रदोषाच्या शिवपूजेच्या आरतीचे वेळीं घरांतील सर्व लहानथोर मंडळींनीं जमावें असा ती. आण्णांचे घरीं परिपाठ होता. [व पुढेंही १९१४ त आण्णा कैलासवासी हेई-पर्यंत हा अव्याहत चालला होता.] प्रजेस लागणारा बेल वगैरे काढून देण्याचें काम बाल शंकरकडेच असे. झाडावर चढण्याची हौस असल्यामुळें व ती. आण्णांविषयींच्या * अत्यंत आदरामुळें हें काम दादा आवडीनें करीत.

* आमचे दुसरे चुलते कै. ती. पांडुरंग शंकर श्रीलंडे ऊर्फ तात्या यांच्या विषयींही दादांचा पूज्यभाव अतिशय होता. तात्यांचा मराठी काव्य व वेदान्तप्रंथ यांविषयीं उत्तम व्यासंग होता. त्यांची वृत्ति शांत व एकाद्या तत्त्वज्ञान्यास साजेसी होती. हे मामलेदार कचेरींत कारकून होते. पण त्यांच्याविषयीं सर्वासच फार आदर वाटे. नोकरीनिमित्त पुष्कळ वर्षे गारगोटी येथेंच त्यांचें वास्तव्य झालें दादांची वडिलांकडे आलेलीं सर्व पत्रें प्रथमतः तात्यांना लिहिलेलीं असत व तेथून तीं शेळोलीस आमचे घरीं पाठविलीं (टीप पुढें चालू)

वर उल्लेखिलेल्या कवितांशिवाय क्वचित् एखादी कविता रचून सुवाच्य अक्षरांत देवालय्याच्या तुळईवर, भिंतीवर वगैरे सहज दिसण्यासारखी लिहून ठेवण्याची हीस लहानपणापासूनच दादांस होती असें दिसून येतें. शेळोलीतील विठ्ठलमंदिराचे पुढच्या तुळीवर अशीच एक सुंदर आर्या त्यांनी रचून लिहिलेली रस्त्यानें जातां येतां सहज दिसे व आह्मांकडून लहानपणीं वाचली जाई. ती आर्या अशी:—

गमनःगमनीं सत्वर ध्या नामधि सतत रामरायाचें ॥

ध्या या एकाप्रमनें लवकारे चुकवा तरा-मरायाचें ॥ १ ॥

त्याचप्रमाणें संस्कृत भाषेचा अभ्यास करूं लागल्यावर त्यांनी एक श्लोक रचून तेथील वे कात्रे यांचे महादेवालयाचे कीर्तिमुखावरील तुळईवर कागदावर छानदार अक्षरांनी लिहून ती. भाऊसाहेबांचे सहाय्यानें चिकटिवला होता. पुढें कित्येक वर्षे तो श्लोक तेथें टिकला होता. (ती. दादा १९१५ त लढाईवर गेल्यावेळीं मी व मावसबंधु श्री. विश्वनाथशास्त्री यांनी त्या श्लोकाचा पुनः

जात. ती. तात्यांशीं झालेला दादांचा पत्रव्यवहार पुष्कळ ठिकाणीं वेदान्तविषयकही आहे. (पृ ११७ प वि टीप पहा.) तात्यांचे अन्तःकरणांत ईश्वरविषयक दृढ भक्तिभाव होता. त्यांचे भक्तिपर अभंगांचें एक शतक असून त्यांत त्यांच्या मनाची आतंता, जिज्ञासा व अनन्य भक्ति हीं सांगलीं व्यक्त होतात. त्यांतील एकदोनच अभंग नमुन्यादाखल येथें दिल्यास आमच्या विधानाची सत्यता प्रतीत होईल:—

कैसी तुझी कृपा राही क अचल । ह्यणुनि तळमळ वाटतसे ॥ १ ॥

नाहीं मन स्थिर नाहीं व्यवहार । लेशही विचार नाहीं मज ॥ २ ॥

नाहीं मज भक्ति शुक्ति नाहीं देवा ! । कैसी करूं सेवा नाहीं ठावी ॥ ३ ॥

नाहीं प्रेम अंगीं वैराग्य अढळ । राहिन निश्चळ पायीं ऐसा ॥ ४ ॥

पांडुरंग ह्याने देई भरंवसा । लक्ष्मीनिवासा ! मायबापा ! ॥ ५ ॥

माझे बोल तूं कां नायकसी माये ! । घेई लवलाहे ओसंगासी ॥ १ ॥

सोळा प्रहर माते ! दुःख करी बाळ । याची कळवळ ह्यणूनियां ॥ २ ॥

ओसंगीं न घेणें यांत माझे हित । आहे कां अनंत गुरुमाये ? ॥ ३ ॥

ह्यणूनियां मज दुरीं टाकियेले । सांग गे कनवाळे माउलीये ॥ ४ ॥

साह्येना मज वियोग दुःसह । तुज गे ! सुसह कैसा झाला ? ॥ ५ ॥

आजवरी जे जे केले मनोरथ । ते ते तूं त्वरित पूरवीले ॥ ६ ॥

आतां कां गे ! दृष्ट धरिलासी माये ! । सांग गे ! सद्गुणये मजलागीं ॥ ७ ॥

पांडुरंग मूल झाले कासावीस । घेई ओसंगास झडकरी ॥ ८ ॥

जीर्णोद्धार केल्याचें स्मरतें !) तो श्लोक संस्कृत विभागाच्या आरभीच दिला असून (पृ. ९५) येथेही पुनः देत आहे.

तृष्णापानीयपूर्णं मदगुरुपवनोद्धूतमोहोर्मिमाले
 दाराद्यावर्तद्युक्ते सहजसुतसुहृद्राहसंघाकुले च
 संसाराख्ये पयोधौ भवतु पशुपतिर्मज्जतां नाविको नः

श्रीगौरीशंकरस्यांग्रियुगकमलयोर्भक्तिनौकां ददातु ॥ १ ॥

हा श्लोक ज्यावेळीं रचला गेला त्यावेळीं या नवकवीचे मनश्चक्षुपुढें ' मुकुंदमाला ' स्तोत्रांतील पुढील श्लोक असावासें दिसतें. उभय श्लोकांतील कल्पनासाम्य व शब्दसादृश्य सहजच दिसून येणारें आहे. फक्त, दादांचा श्लोक स्तोत्रश्लोकाची सुधारून वाढविलेली आवृत्ति आहे असें मात्र खास ह्मणतां येईल. तो श्लोक असाः—

तृष्णातोये मदनपवनोद्धूतमोहोर्मिमाले
 दारावर्ते तनयसहजग्राहसंघाकुले च
 संसाराख्ये महति जलधौ मज्जतां नखिधामन्

पादांभोजे वरद ! भवतो भक्तिभावं प्रदेहि ॥ —बृहत्स्तोत्ररत्नाकर

या दोनी श्लोकांची तुलना करून पहातां मंदाक्रांता वृत्ताचें स्वर्धरेत कौशल्यानें रूपांतर केल्याचें आढळून येतें. शिवाय बुडणान्यास नौकेचा उपयोग अधिक असल्यामुळे श्रीशंकराच्या पदपद्मभक्तीची नौका मिळावी अशी प्रार्थना या नवकवीनें केली आहे व हीच मूळ श्लोकार्थांत घातलेली भर होय. दादांच्या संस्कृत श्लोकसंग्रहांत क्वचित् एकादा श्लोक असा आढळून येईल की, जो रचित असतां कवीचे अंतरंगांत पूर्वकवींचा एकादा तत्सदृश श्लोक घोळत असावा. या माझ्या विधानाचें मला दुसरे जें एक उदाहरण आढळलें आहे, तेंहि येथेच देतों. वाङ्मय- श्री-खण्डांत (पृ. १०१ प. वि.) पुढीलप्रमाणें दादांचा एक सुंदर श्लोक आहे. मुंबईच्या बँकवेवरील रमणाय दृश्य वर्णिताना ते ह्मणतातः—

तीरे तदण्या वदनं सुहृसं नीरे तरण्यां रमणं च भर्तुः ।

आलोक्ष्य धावत्युभयत मुग्धा कटाक्षमालाऽधरपानलुब्धा ॥ ८ ॥ —तृतीयपुष्पम्

हा श्लोक रचतांना कवीस जगन्नाथपंडितांच्या भामिनीविलासांतील पुढील श्लोकाची जाणीव असलीच पाहिजे असा तर्क कोणासही करतां येईल.

तीरे तदण्या वदनं सहासं नीरे सरोजं च मिलद्विकासम् ॥

आलोक्ष्य धावत्युभयत मुग्धा मरन्दलुब्धा॥लिकिष्णोरमाला ॥२१॥ —शृंगारविलास

या दोन्ही श्लोकांवरून पहातां असें दिसते कीं, दादांनीं क्वचित्स्थली पूर्वींच्याच एकाद्या चांगल्या श्लोकाचें वर्ण्यप्रसंगानुरोधानें रूपांतर केलें आहे. व तें शोभूनही गेलें आहे. प्रथम हीं स्थलें प्रस्तुतलेखकास माहित नव्हतीं परंतु नंतर सहज आढळांत आलीं. व त्यांवरून नूतनकवीचें रूपांतरकौशल्य दृष्टोत्पत्तीस येऊन नवलही वाटलें. पूर्वं कवींचें ऋण अशाप्रकारें या कवीनें प्रारंभीं कोठें कोठें एकाददुसऱ्या स्थळीं घेतलें असलें तरी इतरत्र अनेक ठिकाणीं या लेखकाची स्वतंत्र प्रतिभा उज्वळपणें विलसत असलेली कोणाही रसिकास दिसून येईल. बाकी कवीनें केलेली हातचलाखी जितकी अधिक बेमालूम साधल तितकें त्याचें अधिक कौशल्य. झटलेंच आहे —

नास्त्यशौरः कविजनः नास्त्यशौरो वणिग्जनः ।

स नंदति विनावाच्यं यो जानाति निगूहितुम् ॥ —राजशेखर

कवि काय किंवा व्यापारी काय ? दोघांनाही थोडी लबाडी लागतेच ! पण ती ज्याला सफाईनें लपवितां येते त्यानें खुशाल उजळ माथ्यानें भिरवावें ! परंतु प्रस्तुत स्थलीं गोपनाचा प्रयत्नच मुळीं केलेला आढळत नाही.

दादांच्या काव्यांतांल विनोदी छटाही मूळपासूनच दृष्टीस पडते. तसल्या कवितांचे दोनतीन उतारे मला येथें देता येतील. या कविता त्यांनीं स्वतः कोठेंही लिहून ठेवलेल्या नाहीत, परंतु मुंबईमध्ये १९१८ सालीं आझी असतांना, त्यांच्या लहानपणींच्या अनेक कथा त्यांच्या तोंडून ऐकण्याचें मला साहजिकच कुतूहल असल्यामुळें त्यास अनुसरून मी त्यांना पृच्छा केल्यावर आपल्या कांहीं कविता त्यांनीं स्मरणांतून मला ज्या सांगितल्या त्या मला मौजेच्या वाटल्यावरून मी सहज टिपून घेतल्या होत्या. तें टिपणच या कवितांना आधारभूत आहे. या कवितांचे प्रसंगहि नेहेमींचेच असले तरी गमतीचे आहेत.

कोल्हापुरांत दादा शिकत असतां ती. सदाशिवरावबापू श्रीखंडे यांचे बिऱ्हाडी रहात असत हा उल्लेख मागें आलाच आहे. त्यावेळीं त्यांचेबरोबर बंधु, चुलतबंधु व इतरही कांहीं विद्यार्थी असत. हीं सर्व मंडळी ज्या माडीवर निजत तिचा केर काढण्याचे कामीं वाद होऊं नयेत झणून मंडळींनीं एक क्रम ठरविला होता. मार्जनाचें हें नित्य कृत्य करण्यास सर्वतोपरी लायक असे तेथें सदा युवक होते. गुरुवारपासून मंगळवारपर्यंत सदा वार क्रमानें एकेकानें केर काढावा व प्रत्येक बुधवारचा केरही त्याच अनुक्रमानें काढावा असें ठरवून हा क्रम दादांनीं विनोदानें श्लोकबद्धहि केला होता तो असाः—

जनुः शंक्रो बापुरावश्च दत्तुः स बासुस्तथा माधवो मार्जनेऽत्र ।

गुरोर्वासराद्भौमवारान्तमेव बुधेऽनुक्रमः सर्वदा पालनीयः ॥ १ ॥

नंतर सर्वांनी कोणत्या जागी व कसे निजावयाचे, कोणाची हंयरुणे पूर्वपश्चिम व कोणाची दक्षिणोत्तर असावयाची याचाही क्रम त्यावेळी दादांनी असाच गोविलेला आहे ! मात्र तो श्लोक ' प्राकृतसंस्कृतमिश्रित कथे ' सारखा असून त्यांत विनोद भरपूर आहे:—

वासू गोंदू शंकरू दत्तु तात्या माधो अण्णा बापु जन्बा तसेच

अंत्या दोषां दक्षिणोदीधि निद्रा शेषाः सर्वे पूर्वपश्चीम आहुः !! ॥२॥

यापैकी एक व्यक्ती ढेंकणाच्या त्रासामुळे बेजार होऊन, मध्यरात्रीच उठे व वार-काईने ढेंकूण हुडकून काढून त्यांचा संहार करित असे. पण एवढ्याने ते प्राणी कुठले कमी व्हायला ? दादांनी त्या पराक्रमाचे वर्णन थेटने असे केले आहे:—

घालोनि खालें मुंडी धुंडी पाताळ ढेंकणाकरितां ।

मारी जरि बहु परि तरि करितां नच येइ एक ठाव रिता ! ॥३॥

शेळोलीत आमच्या एका मावस बहिणीच्या लग्नांत (१९०३) जामाताचे पत्नीस दादांनी एक श्लोक रचून हसटला. वास्तविक तो श्लोक अत्युत्तम आहे. परंतु त्याच्या दुसऱ्या ओळीतील ' मोठे सज्जन ' या शब्दांबद्दल पाहुणे-मंडळीतील कांहीं ' तज्ञ ' रागावले. कांहींना ही व्याजस्तुति वाटली व कांहींनी तर त्यांचा ' मोठेच्या उपयोगी जन ' असा भलताच अर्थ कल्पून गैरसमज करून घेतला. मोठ्या प्रयत्नाने पाहुण्यांची समजूत कशीबशी काढण्यांत आल्यावर दुसऱ्या दिवशीच्या पंक्तीत दादांनी पुनः एक आर्या ह्याणून पाहुण्यांनी निष्कारण आलेला राग घालवावा अशा विनंति केला. तो श्लोक व आर्या येथे दिली आहेत:—

आधीं लग्न मुळीं सुखप्रद, तयामाझारि हे पाहुणे

मोठे सज्जन, त्यांतही नच दिसे साहित्य कांहीं उणे !

जोडा योग्य असा न देइल कसा संतोष सर्वां जनां

ही ज्याची करणी, वदा तरि झणीं तन्नामसंकीर्तना ॥ १ ॥

आला कोप वृथा मम वचनें तो आजि पाहुणे ! शमवा

अन्नरसा सेचुनियां हरिनामें आपुल्या मना रमवा ॥ २ ॥

कोल्हापुरांत इंग्रजी शिक्षण चालू असतां वेळोवेळीं ज्या सुट्या मिळत त्या ती. दादांनी शेळोली गावीं घालविल्या. तेथे त्यांचा काळ अतिशय आनंदांत जात असे. सुटीच्या दिवसांत आमचे बंधु गांवीं आले झणजे तेथे

अनेक प्रकारचे खेळ सुरू होत. व त्यांमुळे खेड्यांचे संध वातावरण आनंद-तरंगांनी भरल्याप्रमाणे दिसे. प्रायः सकाळीं तेथील वेदगंगेत स्नानास जाण्याचा कार्यक्रम नित्याचा होता. या नदीत कांहीं ठिकाणी पोहण्यास उत्तम जागा आहेत. तेथे पाण्यांत पुष्कळ डुंबणे व पोहणे हा दादांचा व त्यांचे बालगोपाल मित्रगणांचा नेहमीचा व्यवसाय असे. क्वचित् डोंगरांत जाऊन पळसार्ची, वडाची वगैरे पाने पत्रावळीसाठी आणण्याचे घरचे कामहि दादांवर पडे. लहानपणी पत्रावळी लावण्यांतसुद्धा त्यांचा हात इतरापेक्षा फार जलद चाले. एकदां तर त्यांनीं एका बैठकीस पत्रावळीचे एक शतक तयार केल्याशिवाय जेवायचे नाहीं अशा निश्चयाने बसून शतक पूर्ण केले ! लहानपणी हस्तकौशल्याने इतक्या पत्रावळी तयार करणारा बालक पुढे थोरपणी वाङ्मयांतही शेंकडों पत्रावळी (पत्रांच्या पंक्ति) सर्वोत्कृष्ट अशा रचील, असें जर त्यावेळीं कोणी तज्ञ गर्गाचार्यांनीं भाकीत केले असते तर ते पूर्णांशाने खरेच झाले असते असे आतां आपणांस ह्मणतां येईल. कारण दादांनीं लिहिलेलीं पत्रे तशींच अलौकिक आहेत. दोनप्रहरच्या जेवणानंतर वे. मू. शंकर रामचंद्र कात्रेशास्त्री ऊर्फ आप्या, (आमचे मावसबंधु श्री. विश्वनाथशास्त्री यांचे वडील,) यांचेकडे कांहीं वेदाध्ययन करण्यासाठी व संस्कृत काव्यादि पठनासाठी जाण्याचा दादांचा नेम असे. आप्तांजवळ दादांनीं सर्व सुट्यांत मिळून सौर, पुरुषसूक्त, श्रीसूक्त, रुद्र, पूजा, वैश्वदेव वगैरे ह्मटली व अमरकोश, रघुवंश, भारतचंपू इत्यादींचेही थोडेबहुत अध्ययन करून संस्कृत भाषेत बरीच प्रगति केली. दादांनीं पुढे कित्येक पत्रातून गुरुवर्थ आप्तांविषयी आदरयुक्त व कृतज्ञतेचे उद्गार काढले आहेत. दादांची बुद्धि, स्मरणशक्ति व शिकण्याची आवड ही असामान्य असल्यामुळे ते हातीं घेतलेला कसलाही विषय सहज आत्मसात् करित. सायंकाळीं ४ वाजल्यानंतर बहुधा चिनीदांडूचा किंवा दुसरा कसला तरी सामुदायिक खेळ सुटीच्या दिवसांत चाले, व अस्तसमयास सर्व मंडळी नदीच्या घाटावर संध्या-वंदनास जमत. त्यावेळीं पेव्हां केव्हां, तेथेच चुना बनविण्याचे दगडी चाकू आहे ते उचलण्यांत या युवकजनांची एक प्रकारची सात्त्विक अहमइमिकाही चाले. कधी कधी नदीच्या पलीकडे कोणाचा दगड पोंचतो या विषयीही या संवगड्यांत चढाओढ लागे. बहुतेक सर्व प्रकारच्या खेळांत दादांचा गुणानुक्रम प्रायः वर असे. संध्यावंदनानंतर सर्वजण रामरक्षास्तोत्र मोठ्याने ह्मणत नदीवरून घरी येत. इतर कांहीं स्तोत्रे वगैरे ह्मणून रात्री भोजनोत्तर गप्पागोष्टी होऊन

दादांचा दिवसाचा कार्यक्रम खलास होई. व अशा तऱ्हेच्या खेळांत व तेथील ऊंस, आंबे, फणस, जांभळें, करवंदें, बोंडू, हासोळ्या, हाळू इत्यादि इत्यादि ऋतुमानाप्रमाणें लामेल त्या खाद्यांचा यथेच्छ आस्वाद घेण्यांत दादांच्या सुख्या केव्हांच संपून जात व पुनः अभ्यासाचे व शाळेचे दिवस चक्रनेमिक्रमानें उगवत. शेळोलींतील रहिवासाचा अशाच प्रकारचा आनंदाचा काल, ती. दादांना सरकारी नोकरींत असतां हक्काची रजा घेऊन वर्षदोनवर्षांनी 'शैलाली'कडे आल्यावर प्रायः अनुभवावयास मिळें.

सन १९०३ नोव्हेंबर मध्ये मॅट्रिक झाल्यानंतर राजाराम कॉलेजांत त्यांनी नांव दाखल केलें. डॉ. शंकरराव यांचा विवाह १९०४ सालीं ते पी. ई. मध्ये असतांना झाला. * प्रीविहिसच्या टर्म्स भरल्यानंतर पुण्याच्या मेडिकल स्कूलमध्ये त्यांनी प्रवेश केला. व उत्तम प्रकारें यश मिळवून त्यांनी १९०७ सालीं हॉस्पिटल असिस्टंटच्या नोकरीस आरंभ केला. प्रथम कांहीं काल त्यांना पुण्यासच रहावें लागलें व तेथें त्यांनीं सकुटुंब बिऱ्हाड केलें. पगार दरमहा अवघा २५ रु. असल्यामुळें, अगदीं काटकसरीनें वागून त्यांनीं आपल्या स्वतंत्र संसारास सुरवात केली. त्यांच्या एका पत्रांत (पृ. २८) सौ लवंगीबाईंचें 'काटकसर' या विषयावर जें मननीय व्याख्यान आहे त्यातील मूलतत्त्वे शंकररावांनी स्वतः या वेळेपासूनच योग्य निश्चयानें अमलांत आणण्याचा ओनामा सुरू केला. छानछोकी व मूर्खपणाचे ऐषआराम यांचें सेवन त्यांनीं कधींच केलें नाहीं. नाटक व सिनेमा यांसारख्या करमणुकीचे पार्थी कवडीही खर्च न करण्याचा त्यांचा प्रथमपासूनच कटाक्ष असे. निदान ही वृत्ति त्यांच्या आरंभीच्या अल्प पगाराच्या कालांत अतिशय दृढ होती. व मलाही लहानपणीं एकदां कांहीं इतर मंडळींबरोबर मी नाटकास निघालों असतां त्यांनीं रागें भरून राहिलें. त्यावेळीं माझ्या निराशेबद्दल मला फार वाईट वाटलें असलें तरी आतां त्या त्यांच्या रागें भरण्याबद्दल मला अत्यंत आदरच वाटतो !

* त्यांच्या पत्नीचें नांव लक्ष्मीबाई. या पन्हाळ्याचे कै. गोपाळराव सबनीस यांच्या कन्या होत. दादांच्या अपत्यांपैकीं सर्वांत वडील वि. सौ. शांताबाई-हिचा विवाह १९३० मे मध्ये श्री. कृष्णराव भागवत यांचेशीं झाला. दुसरे अपत्य वि. गजानन हा एफ्. वाय्. ए. होऊन बी. जे. मेडिकल स्कूलमध्ये नुक्ताष गेला आहे. याशिवाय वि. सिंधू-सरोजिनी व श्रीकृष्ण हीं अपत्यें लहान असून अनुक्रमें १०, ८ व ६ वर्षांशीं आहेत.

त्यांच्या आयुष्याच्या सर्व कालांत ते जेथे जेथे झणून गेले तेथे तेथे ते आपल्या अंगच्या अनेक गुणांनी लोकांप्रियता सहज पावले. वक्तृत्व सहजसुंदर, संभाषणाची शैली मार्मिक व हृदयंगम, विनोद सभ्य व बहारीचा, स्वभाव आनंदी व मनमिळाऊ व वैद्यकीत चांगलेच नैपुण्य व परोपकारशीलता इत्यादि गुणसमुच्चयामुळे त्यांच्याविषयी सर्वासच सादर प्रेम वाटत असल्यास नवल कसले? साहित्याप्रमाणेच त्यांची संगीताचीहि आवड प्रशंसनीय होती. विशेषतः सतारवादनांत त्यांनी बरेच कौशल्य संपादन केले होते. १९१५ त अलेक्झांड्रिया येथे गेल्यावर तिकडे त्यांनी एक व्हायोलिन् विकत घेऊन तेथी वाजविण्याचा परिपाठ केला होता. बुद्धिमत्ता, ज्ञान, वक्तृत्व, थोडेसे संगीत-नैपुण्य व अंतःकरणातील परमेश्वरविषयक दृढ भक्तिभाव इत्यादि गुणांचा सुंदर मिलाफ त्यांच्या ठायी झाल्यामुळे त्यांना क्वचित् कीर्तनेही करावीशी वाटत. मोठी रजा घेऊन ते कोल्हापुरास आले झणजे एखाददुसरे सुरस आख्यान बसवून आपले घरीच आतेष्ट व कौटुंबिक मंडळींत त्यांचे कीर्तन होत असे. ध्रुवचरित्र, अंबरीषाख्यान व सुभद्राहरण या सुप्रसिद्ध कथाधारे त्यांची कीर्तने ऐकण्याचे भाग्य मला लाभले होते. भक्तिप्रेमविषयक एकादी कथा सांगावयास त्यांनी प्रारंभ केला की त्यांच्या मनोहर वक्तृत्वशैलीने श्रोतृवृंद सहज तन्मय होई. कथेतील भक्तिभावनेच्या उत्कट प्रसंगी त्यांचा कंठ इतका सद्गदित व्हावा की, त्यांना व श्रोत्यांनाही डोळ्यांतून येणारे सात्त्विक प्रेमाश्रु आवरणे जड जावे. तो सुखसोहळा पाहण्याचा व अनुभवण्याचा योग लाभल्यामुळे लेखकास एक प्रकारची धन्यता वाटते; तसेच पुनरपि ते सौख्य आपणास कधी लाभणार नाही याबद्दल विषण्णताही मनास जाच देते.

गुर्लहोसर येथील सुप्रसिद्ध वेदान्ती कै. खंडो कृष्ण ऊर्फ बाबा गर्दे यांचा व आमचे वडिलांचा पुष्कळच पूर्वापासूनचा ऋणानुबंध होता. सौंदत्ती येथे ती. दादांचे सन १९२३ ते १९२८ पर्यंत वास्तव्य होते. गुर्लहोसर गांव सौंदत्तीहून अवघा ३-४ मैलच दूर आहे. येथे असतांना दादा व बाबा गर्दे यांचा परिचय अधिक दृढ झाला. दादांना मुळचीच वेदान्ताची आवड असल्याने बाबांसारख्या ज्ञानवृद्ध व वयोवृद्ध सज्जनांच्या सहवासाचा मधून मधून येणारा काल दादांना अतिशयच आनंददायक वाटल्यास नवल नाही. गुर्लहोसर येथे चिदंबरस्वामींच्या उत्सवप्रसंगी केव्हा केव्हा दादांची प्रवचनेही होत असत.

त्यांचे विषयप्रतिपादनांचे कौशल्य असामान्य होते व त्यामुळे ही प्रवचनें फारच सुंदर होत असावीत. विशेषतः डॉक्टरी पेश्याच्या गृहस्थाकडून धर्मविषयक, भक्तिपूर्ण व विचारपरिप्लुत प्रवचनें एकावयास लाभणें ह्मणजेच आर्षी सर्वांस आश्चर्यांचें वाटत असलें पाहिजे. केव्हां केव्हां सदरहु कथाप्रसंगां कै. बाबा गर्दे हेही श्रोतृवृंदांत असत व ते या अभिनव प्रवचनकारांची मनःपूर्वक तारीफ करीत.

दादांचे मराठी भाषेवर जितकें प्रभुत्व होतें, तितकेंच इंग्रजी व हिंदी या दोन भाषांवरही होतें. संस्कृतच्या त्यांच्या नैपुण्याबद्दल त्यांची संस्कृत कविताच साक्ष देईल. पण या चार भाषांशिवाय कर्नाटकांत त्यांचा बराच काल गेल्यामुळे त्यांना कानडी भाषाही समजण्याइतकी व बोलतां येण्याजोगी अवगत होती. अलेक्झांड्रियांत असतां अरबी भाषेचा त्यांनी थोडकाच पण पद्धतशीर अभ्यास चालू केला होता. हरएक प्रकारें आपलें ज्ञान वाढवावें हाच श्लाघ्य हेतु त्यांच्या अनेक कृतींत दिसून येतो. ज्योतिषविषयक ज्ञान त्यांनी विद्यार्थि-दशेंतच संपादन केलें होतें. विशेषतः ग्रहज्योतिष, कुंडलज्ञान, व थोडेंफे फलज्योतिष यांची त्यांनी प्रयत्नपूर्वक माहिती करून घेतली होती. सुतारकामाची पुष्कळ आयुधें त्यांनी घरीच बाळगिलीं होती व घरचें सर्व किरकोळ सुतार-काम ते स्वतः करीत. पुढें शिवणकलेचीही त्यांनी कांहीं माहिती मिळविली व त्यांच्या एका स्नेह्यांनी त्यांना शिवण्याचें मशिन बक्षिस दिल्यानें, त्या यंत्राचा उपयोग घरगुती लहानसहान सर्व कपडे शिवण्याकडे ते करीत असत. व ईं सर्व त्यांच्या काटकसरीच्या पोक्त घोरणास साजसेंच होतें. अनेकदां प्रथम प्रथम, स्वतःच शिवलेले ओबडधोबड कपडे त्यांना घाऱवे लागत, पण असें करतांना स्वावलंबनाचें 'सूत्र' त्यांत गोंवलें असल्यामुळे त्यांना खरोखर आनंद वाटत असे. घरच्या मंडळींनाही या यंत्राचा उपयोग करण्यास त्यांनी शिकविलें होतें. केवळ करमणुकीच्या खेळांचाच विचार केला तर दादांना कितितगी प्रकारचे कितितरी खेळ चांगले येत असत. पत्ते, गंजिफा, सोंगट्या, ड्राफ्टस वगैरेंमध्ये त्यांचे पटुत्व दिसेच. पण विशेष आवडीचा खेळ ह्मणजे बुद्धिबळ होत. अलेक्झांड्रि-यांतील त्यांच्या संस्मरणीय कालांत या क्रीडेचा व्यासंग वाढविण्यासाठीं नामांकित बुद्धिबळभट्टेचे इंग्रजीतील ग्रंथ घेऊन त्यांनी आस्थापूर्वक अभ्यास चालविला होता. व पुण्यास असतां प्रो. अलुरकर व त्यांचे बंधु श्री. बळवंतराव या रचिण्यात खेळाडूशी खेळण्यांत त्यांचा रिकामा वेळ बराचसा जात असे. याशिवाय

त्यांच्या आवडीचा एक विशिष्ट व्यासंग ह्मणजे बाग बनविणे. जागा व पाणी असल्यास स्वतः रावून निरनिराळ्या प्रकारची उपयुक्त व शोभिवंत झाडे ते बहुधा लावीत असत. डोंगरी जेल कार्टर्समध्ये रहात असतां (१९१८ ते १९२१) त्यांनी असेच एक तेथे लहानसें उद्यान बनविलें होतें. (पृ. १०८ प. वि. श्लोक २ तत्संबंधीच आहे.) अलेकझाडियांत असतांना त्यांनी मुद्दाम इकडून तुळशीचे वी मागवून घेतलें होतें व तिकडील रेटाड जमिनीत त्यांच्या समुद्रकाठच्या कंपाशेजारी तें लावून त्यांनी अंकुरांची जोपासना यत्नपूर्वक चालविल्याचें त्यावेळच्या कांहीं पत्रांतून त्यांनी उल्लेखिलें आहे. या एकाच गोष्टीवरून त्यांचा मनाचा कल व्यक्त होतो. अलेकझाडियांत असतांना ते नेमार्ने भगवद्गीता व एकनाथी भागवत वाचीत असत. वृक्षसृष्टीतील त्यांनी वाढावेलेले अंकुर आज नष्ट झाले असले तरी शारदेच्या उपवनांतील त्यांचे वाड्मयांकुर चिरकाल आनंद देत राहतील असे गुणवान व ओजस्वी आहेत.

आपल्या कृतीत बुद्धिचातुर्य प्रकट करावें अशी आवड त्यांचे ठायी स्पष्ट दिसून येते. कांहींही लिहावयास घेतलें तरी हस्ताक्षर, वाक्यरचना, इत्यादिकांमध्ये त्यांचे सहजसौष्ठव दिसून येई. १९२१मध्ये ते हैद्राबाद सिंध येथे असतां तेथून त्यांनी एक पोस्टकार्ड मला लिहिलें असून, त्यांत ते सिंधमध्ये भूगर्भात सांपडलेल्या प्राचीन देवळांचे अवशेष पहावयास गेल्याच्या वेळचे वर्णन त्यांनी केले आहे. परंतु विशेष नवलची गोष्ट ही की, या वाडीत बारीक पण सुवाच्य अक्षरांत इतका मजकूर आहे की, त्याची टाईपरायटरवरून मी नकल करून पाहिली तो फूल्सकॅप तावांचे तीन बंद भरले. शिवाय या काडीत एकही खाडाखोड नाही. त्यांचा नेहमीचा विनोद, वर्णनकौशल्य, ज्ञानलालसा, चिकित्सकबुद्धि व प्रतिभा हे गुण त्या वर्णनांत सहज उतरले आहेत. या पत्रातील बहुतेक सर्व मजकूर येथे व पुढें टीपेंत दिला आहे.* आमच्या अल्पस्वल्प

* I wonder if you will like the following:

Hirabad, Hyderabad Sind 1st March 1921

Dear Rambhau,

I have received no letter from you for the last fortnight, I hope to hear from you in the near future. If you be busy with your studies, then it's alright.

Day before yesterday, I had been to Mirpurkhas, a town 63 miles off Hyderabad, to see some ancient temples dug out of earth-

लेखनास त्यांचेकडून प्रसंगानुरूप जें प्रोत्साहन आम्हांस लाभे त्याचेंही प्रत्यंतर 'मंदोदरी' गाण्यावरील त्यांचा प्रस्तुत पत्रांतील अभिप्राय वाचून येण्यासारखें आहे. बारीक अक्षरांचे अनेक नमुने प्रदर्शनांत पहावयास मिळतात, परंतु कोणासही या पत्राचें वैशिष्ट्य अनेक दर्शनी अधिक वाटेल. कारण एक तर हें पत्र सहज लीलेनें लिहिलें आहे, व दुसरें असें की त्यांतील सर्व वर्णन

I started with my friends early on Sunday morning & reached Mirpurkhas at 9.15 a. m. A party of 6 Deccanese men was formed by us, for this purpose. After alighting from the train, we were kindly received by a peon from the Executive Engineer's Office, who took us to Raosaheb Gokhale's Bungalow. The owner of the Bungalow, Raosaheb Gohale is from Poona. He had to go to Karachi on business, but had left his father-in-law Mr. Nana at home to look after us. After leaving our kit at his place, we started for our object of the excursion.

The temple that was dug out of earth is about a mile away from town. We went through the Bazar of the place & all the people were attentive to us, with a number of wondering faces and double the number of widely open eyes, all directed towards us. They could not guess who we were although everyone of them was trying hard. We surpassed all their conjectures.

Leaving the bazar to carry on its business as usual and buying some cigarettes from a shop, we entered the fields outside the town. The breeze was refreshing and we were merrily walking along with crowning jokes & hearty laugh. We found out the desired place, after consulting many Sindhes in broken Hindusthani, and interpreting their Sindhi replies in six different ways.

The ancient temple is 1200 years old and was evidently built by Buddhists as the architecture & images are decidedly Buddhist. It is said that much gold, silver & many precious stones & ornaments were found inside the temple, the doors of which are now closed by Govt. lest the visitors may enrich themselves with the contents. The temple is made of all bricks & the artistic work on them is very beautiful. We were very much pleased to see it, although we found no gold there & had already lost some silver before we went to see it.

We then returned home, had our foods, which was as good as a feast, had a short nap, before we started in the afternoon to see the agricultural farm. There we saw many varieties of grains, 25 sorts of wheat, 10 of cotton, 40 of rice, 16 of pulse, 34 of cereals & some hundred of vegetables. Then we saw the different sorts of agricultural implements and the superintendent of the place

स्वकपोलकल्पित असून हृदयंगम वठलें आहे. आरंभीच्या फुलीपासून दुसऱ्या फुलीपर्यंतचा मजकूर या कार्डाच्या एका बाजूवर ६५ ओळींत लिहिला असून बाकीचा मागील बाजूस ४२ ओळींत संपविला आहे ! इतका मजकूर एका

was specially pleased to explain us all these and discuss the pros and cons of them. We then returned to Raosaheb Gokhale's Bungalow where we were served with coffee. The cook was surprised to hear us talk Marathi and especially when I quoted गोधूमाश्च मे मसूराश्च मे from रुद्र as we were all in European dress. He did feel some attachment for me, who acted the part of a पंडित by my Sanscrit quotations & I could not help telling him that my younger brother was a better Sanscrit scholar & a poet. We all took leave of the host and started for the station when we were suddenly engulfed in a sand storm. For ten minutes we could neither see each other nor move from our place. We were not blown away by the wind simply because our pockets, suits & all the ten apertures of our body were full of sand & so our specific gravity was remarkably increased. We somehow managed to reach the Ry. Station, took our tickets & were anxiously waiting for the train which was also delayed by the sand storm, by full one hour. At last we got in the train & then started clearing our noses by sneezing, & lungs by coughing out all sand. Whatever had got in our stomach was allowed to remain in, as had we tried to have it out, we would have ejected the good coffee, which we liked so much and therefore wanted to retain. It was very difficult to get rid of all sand. After trying hard for two hours, we still found ourselves very much heavy when we got down at Hyderabad Ry. Station at 10 P. M. We hired two tongas and reached home. I took a bath with two hundas of hot water & went to bed to get up at 10 A. M. yesterday, when I found that the sand-storm had faithfully followed us to this place. In vain I tried to wish it good bye but it did not leave us in peace till yesterday evening. This morning it is quiet and calm. I hope it will not return again.

I forgot to tell you that I lost my walking stick in the storm. It was the one presented to me by Mr. D'Souza & one similar to yours. I deem myself very fortunate for not losing myself; I think such storms are always frequent visitors of deserts, as I have experienced of them in Egypt when in one of them, my tent fell on me when I was inside. * (येथें कार्डाची एक बाजू संपते.)

I have received today an issue of बालिकादर्श where I find the song मदोदरी by Mrs. लक्ष्मीबाई कशाळकर. Please give my best

पोष्टकार्डोंत सामावला असल हें कित्येकांस सकृद्दर्शनीं खरेंसुद्धां वाटणार नाहों !
परंतु दादांच्या अनेक आश्चर्यकारक विशेषांपैकीं हीहि एक कृति हाय.

compliments to S. Gangu as I find the song very charming & the arguments on both sides strong & logical. I like the following line most. शरण जाउनी मरण चुकविणें हा न मला खाड. I am very proud of my sister who composed this line, which deserves to be the motto of every Indian. It contains the essence of manliness in it and it is extremely appropriate in the mouth of त्रिभुवनविजयी रावण. It is only this line which made रावण worthy to fight with राम, राम must have been very much pleased with the poetess & will I am sure, bless her with all the temporal happiness. I charge you to congratulate सौ. गंगू on my behalf for her poem. I am teaching it to शांता who will recite it to you when she comes there.

Please convey my B. C. to Drs. Garde, Mehta, Chobhe, Patel, Patharkar & to the jailor & his two sons & wife. Soon after your Inter M. B. examination, you should shift yourself to some convenient room either in the hostel or in the vicinity of J. J. Hospital.

I have not been able to send ... .. I hope you will try to send it from there through ... .. Request— for me to do you the necessary help.

Please convey my B. C. to Mr. & Mrs. D'Souza & write to me of her safe delivery. I expect you have paid him the money spent in sending my kit to this place.

You may withdraw the deposit of Rs. 10/. on my name in the Professor's library if it be of no use to you. Also take my पाळणा to Kolhapur with you, unless it was required by Dr. Garde in the near future, which I have every hope, he will declare very soon to you.

Remember me to Shastribooa, Patwardhan, Kale, Shrikhande brothers at college & on Sandhurst road, and also to Vasudevrao Shevde & Shahane.

Hoping this finds you in sound health,

P. S. I want to name my abode with some name like शंकरसद्व, शांतिनिकेतन, शांतिसौध,—सदन, लक्ष्मीमंदिर,—भुवन. Say

I remain,
yours fraternally,
S. C. Shrikhande.

what is best. How many lines are there in this letter ?

Yours Sincerely,
S. C. Shrikhande.

१९१६ त दादा परदेशाहून परत आल्यानंतर पुण्यास असतांना त्यांची कांही पत्रे त्यांनीं एका स्वतंत्र पुस्तकांत लिहून ठेविलीं. त्या पुस्तकाच्या प्रथम पृष्ठावर त्यांनीं जो मजकूर लिहिला आहे तो येथें द्यावासा वाटतो. प्रस्तुत ग्रंथातील त्यांच्या गद्य विभागास ती एक स्वतः लेखकाचीच अल्पशी प्रस्तावना आहे असें झणावयास हरकत नाही. —

माझीं कांही पत्रे

कित्येक वेळां माझे मनांत नेहमींच्याहून निराळे असे विचार येतात. त्यांच्यांत कांही नवीनपणा वाटल्यामुळे मी त पत्रांतून माझ्या भावंडांना व मित्रजनांना कळविण्याचा उपक्रम १९१५ सालीं अलेक्झांड्रिया येथें असतांना केला. मी हिंदुस्थानास परत आल्यावर पदातों तों तों माझीं पत्रे माझ्या भाऊबहिणींनीं जपून ठेविलीं होतीं. मी तीं सहज पुनः वाचूं लागलों तों मलाही माझे त्यावेळचे विचार पाहून आनंद झाला, व कांही प्रसंगांच्या आठवणी जागृत झाल्या. तीं पत्रे एकत्र लिहिलीं असतां मनाला सहज करमणुकीचें साधन होईल असें वाटून या पुस्तकांत त्यांच्या नकला केल्या आहेत. मला जुनीं पत्रे जसजशीं मिळत गेलीं तसतशीं तीं मी उतरलीं आहेत. झणून तारखेप्रमाणें तीं येथें क्रमवार आढळणार नाहीत. माझ्याप्रमाणें जर या पत्रांनीं कोणाची घटकाभर करमणूक झाली तर मला विशेष आनंद वाटे. माझ्या त्यावेळच्या विचारांचें हीं पत्रे हें एक ओबडधोबड चित्र आहे. या चित्रांतील कांही भाग मला आवडतात झणून हीं त्यांची प्रतिष्ठा केली आहे. हीं पत्रे माझी बहीण चि. सी. कृष्णाबाई व बंधू चि. भाऊसाहेब व रामभाऊ यांनीं जपून ठेविलीं याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. ईश्वर आम्हां भावंडांमधील प्रेम वृद्धिंगत करो !

शंकर चिंतामण श्रीखंडे

आपणास जें माहीत आहे तें जिज्ञासूस शिकविण्याची त्यांची हातोटी वाखाणण्यासारखी होती. १९१६ ते १९१८ पर्यंत सुमारे दीड वर्ष बी. जे. मेडिकल स्कूलमध्ये ॲनॅटमोच्या (शरीरशास्त्र) शिक्षकाचें काम त्यांना करावें लागलें व त्यावेळेस ॲनॅटमोसारखा रूक्ष विषयही विद्यार्थ्यांस सुंदरपणें समजावून देण्याची कला डॉ. शंकरराव यांनीं चांगलीच प्रकट केली. पुढें ग्रॅट मेडिकल कॉलेजमध्ये गेल्यावर मला व आमच्या सोबत्यांस अवघड वाटत असलेले विषय त्यांनीं मोठ्या आवडानें समजावून द्यावेत. ते नेहमीं सांगत असत कीं, 'The best way of learning is to teach.' कोणताही विषय दुसऱ्यास समजावून दिल्यास स्वतःच्या लक्षांत पक्का रहातो. व या तत्त्वानुसारच ते वागत.

वक्तृत्व हा गुण त्यांच्यांत विशेष असल्यानें सभेमध्ये बोलावयाची पाळी आल्यास ते मोठें विनोदप्रचुर पण परिणामकारक असें भाषण करीत. वक्त्याच्या

अंगी अवश्य असणारी समयसूचकता त्यांच्यांत पुष्कळच होती. मेडिकल असोसिएशनपुढे क्वचित् एखादा निबंधही ते लिहून वाचात असत. यांपैकी दोन निबंध माझे पाहण्यांत आले आहेत. पैकी एक ' Some Interesting Cases ' हा वैद्यकीय स्वरूपाचा असून त्यांत विशिष्ट रुग्णावस्थांचें फार सूक्ष्म व मार्मिक विवेचन आहे; व दुसरा निबंध ' Life after Death ' हा तात्त्विक स्वरूपाचा असून त्यांत लेखकाची अवलोकनशक्ति, विद्वत्ता व सूक्ष्मचिकित्सकबुद्धि ही चांगली प्रतीत होतात. हे दोनीही निबंध व त्यांचें इतर लिखाण पुढें यथावकाश प्रसिद्ध करण्याचा संकल्प आहे.

ती. दादांच्या लहानपणच्या कांहीं गोष्टी माझे ऐकिवांत असलेल्या व स्वतः त्यांनीच केव्हां केव्हां आपल्या मनोरंजक शैलीत आह्मांस सांगितलेल्या अशा पुष्कळच भरतील. त्या सर्वच येथें देतां न आल्या तरी कांहींचे त्रोटक वर्णन येथें करण्याचा मोह पडल्यावांचून रहात नाही.

लहानपणीं सुमारे १०-१२ वर्षांचे असतांना त्यांच्यावर एक गंडांतरच आलें होतें असें झटलें पाहिजे. कारण एकदां त्यांनीं खेळतां खेळतां काज-न्याची बीं बहुतेक सगळी खाल्ली ! कांहीं वेळानें विषाचा परिणाम चांगलाच दिसूं लागला. उलट्या होऊं लागल्या, स्नायूंत झटके येऊं लागले व एकंदरीत त्यांना कसेंच होऊं लागून त्यांच्या प्रकृतीविषयीं सर्वांसच चिंता उत्पन्न झाली. त्यांना होत असलेल्या उलट्यांनीं पोटांत गेलेलें बहुतेक विष सुदैवानें बाहेर पडल्यामुळें त्यांना लवकरच आराम वाटला; नाहींतर प्रसंग कठीण होता यांत शंका नाही. पुढें मेडिकल स्कूलमध्ये वगैरे त्यांना औषधांचा अभ्यास करण्याचा प्रसंग आला त्यावेळीं Nux Vomica-काज-न्याची बीं- या औषधीविषयीं वर्णन आलें असतां त्या विषाचीं बहुतेक सर्व लक्षणें ते स्वतःच्याच अत्यवयांतील प्रत्यक्ष अनुभवावरून उत्तमच वर्णन करीत !

१९०८ च्या आक्टोबरमध्ये दिवाळीच्या सुटींत दादा कोल्हापुराहून नित्याप्रमाणें शेळोलीस जात होते. तेव्हांचें त्या प्रवासाचें प्रमुख वाहन ह्याणजे सरकारी टपाल-एक्याची बैलगाडी. ही गाडी रात्री १० चे सुमारास कोल्हापुराहून निघे व दुसरे दिवशीं दोनप्रहरपर्यंत ' शनैः पंथा शनैः कथा ' या न्यायानें हळू हळू मार्गक्रमण करीत ३० मैलांवर असलेल्या गारगोटीस बहुधा नियमानें पोचत असे. गाडीचा बैल ८-१० मैलांचे टप्प्यावर बदलला जाई.

या 'मेल' गाडीतून दादा प्रवास करित असतां मध्यरात्रीनंतर कोल्हापुराहून १०-१२ मैल इतकें अंतर आले असतील. गाडी एकटी असल्याने एकटा गाडीवान व एकत्यास जुंपलेला बैल (!) एवढीच काय ती सोबत होती. इतक्यांत दादांच्या अंगास कोणाचा तरी हात लागला व ते चटकन जागे झाले. आपणास चोरानें गांठले आहे हें समजण्यास त्यांना वेळ लागला नाही. त्यांनी गाडीवानास भयसूचक इशारा देतांच तोही झोपेतून खडबडून जागा झाला व त्यानें एकदम गाडी थांबविली. चोरास तें बरेंच झालें. त्यानें भिकबाळांसाठीं दादांचा कान चांचपल्यानंतर कांहीं लाभ न झाल्यामुळे दादांचे जडसे गांठोळे तेवढे घेऊन पळून जाण्यास सुरवात केली. गांठोळ्यांत महत्त्वाचे काय असणार ? कांहीं पुस्तके, कपडे, तांब्याभांडे असलेच जिनस त्यांत होते. पळतां पळतां चोराच्या हातून पंचपात्र खाली रस्त्यांत पडलें. परंतु चोरानेंच तें परत टाकलें. बाकीचे मात्र सर्व घेऊन त्यानें पोबारा केला या चोरीच्या प्रसंगांतून निभावून शेळोलीस पोंचल्यावर आमच्या 'काजी' नामक एका विश्वासुक शिपायास दसरांच्या तपासासाठीं हणून पाठवून वडिलांनी थोडाबहुत शोध करविला. कारण गांठोळ्यांतील पुस्तके पाहून चोराचीच फसगत झाली असली पाहिजे व ती पुस्तके त्यानें निराशेनें फेंकून दिली असल्यास शोधाअंती बहुतेक सांपडतील असा तर्क होता, परंतु तशा यत्नास यश आलें नाही. पुढें कित्येक वर्षे ते पितळी भाडेंच चोरानें परत केल्यामुळे शकुनाचें आहे, असे दादा विनोदानें ह्मणत असत व तेंच वापरीत.

महायुद्धाचे वेळीं अलेक्झांड्रिया येथें असतां असाच एक जीवावरचा प्रसंग त्याचेवर ओढवला होता. हा प्रसंग ह्मणजे न्युमोनियाचा आजार होय. या आजाराची हकीकत कांहींशी चमत्कारिक असून मला ता. २२ नोव्हेंबर १९१५ रोजी तेथून लिहिलेल्या एका विस्तृत निबंधवजा पत्रांत * स्वप्राविषयी वर्णन करतांना त्यांनी लिहिली आहे, ती त्यांचेच शब्दांत येथें देतो:—

“ मी न्युमोनियानें आजारी पडण्यापूर्वी एक दिवस स्वप्रांत लढाई पाहिली त्या गर्दीत एका शिपायानें (तो शिपाई बहुतकरून प्रतिपक्षाकडचाच असावा) पाठीमागून

* ह्या पत्रांत स्वप्रांचा मानसशास्त्र व आरोग्यशास्त्र या उभयदृष्टींनी विचार केला असून, स्वप्राची भाषा काय असते, व त्याचे परिणामदृष्ट्या काय महत्त्व आहे याविषयी सोप-
सिक व अनुभवशीर वर्णन केलें आहे. हें पत्र वाङ्मय-श्री-खंडांत संप्रदित केलेलें नाही.

माझे डावे बाजूस संगीन भोंसकली. मी आतां घायाळ होऊन पडणार इतक्यांत जागा झालों. बरगळ्यास हात लावून पहातां हातास रक्त लागलें नाहीं. सभोंवतीं माझे मित्र पडले होते पण सर्वजण घोरत होते व त्यावरून जिवंत होते लढाई नाहीं आणि कांहीं नाहीं, हें सर्व स्वप्न होतें असें ठरलें. दोन दिवसांनीं मला हॉस्पिटलमध्ये नेलें. डाव्या बाजूचे फुफ्फूस बिघडल्याचे डॉक्टरनीं सांगितलें.

“ ताप १०५ डिग्रीपर्यंत सारखा पांश दिवस होता. मी यांतून जगत नाहीं अशी माझी खात्री झाली. रामरक्षा, विष्णुसहस्रनाम, तुलसीस्तोत्र, ॐ नमः शिवाय इत्यादि आठवेळ तें सारखा पुटपुटत होतों. मित्तमंडळी भेटतील त्यांना शेवटचा नमस्कार करून माझी या जगांतली या देहरूपी रथांतली यात्रा संपल्याचे त्यांना कळवीत असें. केव्हां केव्हां बेशुद्धही होतों पण एक गोष्ट मात्र चांगली आठवते:—

“ ता. १८ मार्च १९१५ रोजीं पहाटे मी एका मोठ्या मंडपांत असावासें वाटलें. वरून एक निळसर रंगाची बारीक दोरी लोंबत होती ती अर्ध्यावरून तुटली असून खालचा भाग जमिनीवर पडला होता. इतक्यांत तेथें एक योगी महाराज आले. ते झणाले ‘ पहा, ही तुझ्या आयुष्याची दोरी तुटली आहे. तूं जिवंत राहण्यासारखें कांहीं केलें नाहींस. तथापि तुझ्या वडिलांकरितां मी ही दोरी जोडतो. ’ असें झणून त्यांनीं खाली पडलेलें दोरीचे टोक उचलून वर फेंकलें. तें लग्नेच त्या दोरीस धिकटलें व दोरी अखंड झाली. मी हात जोडून उभा होतों. मला बोलतां येईना. योगी महाराज नाहींसे झाले. मी नमस्कार सुद्धां करण्याचे विसरलों. मला अत्यंत वाईट वाटलें, आनंद झाला, त्याचे आभार मानले व डोळ्यांतून घळघळा अश्रुप्रवाह सुरू झाला. मी जागा झालों तरी प्रवाह चालूच होता. सुषले त्या शब्दांनीं मी परमेश्वराची स्तुति केली मला शांत व बरें वाटलें. ताप निवाला होता. हळु हळु माझी प्रकृति सुधारत चालली हिंदुस्थानास परत येईपर्यंत मी जिवंत रहाणार व माझ्या पुण्यश्लोक बाबांचें मी दर्शन घेणार यांत संशय नाहीं ! ”

आपल्या बंधुभगिनींच्या लिखाणास डॉ. शंकररावांचें प्रोत्साहन मिळाल्यावांचून बहुधा राहिले नाहीं. ‘ परगुणपरमाणून पर्वतोक्त्य ’ पहाण्याची त्यांची पद्धत आमच्या कौटुंबिक जीवनांतही वारंवार आढळून येई. उदाहरणार्थ कांहीं गोष्टींचा येथें उल्लेख केल्यास वरील विधानाची सत्यता पटेल. ते अलेक्झांड्रियांत असतां आह्मी सर्वजण त्यांना वारंवार यथामति पत्रे लिहीत असूं. त्यांतच एकदां आमच्या कनिष्ठ भगिनी चि. सौ. (त्यावेळीं कुमारी) गंगुताई यांनींही एक पत्र दादांना लिहिलें. त्यावर त्यांचें आलेलें उत्तर बघण्यासारखें आहे. ता. ३ जानेवारी १९१६ च्या पत्रांत वडिलांस ते लिहितात:—“ या सर्व पत्रांत

चि. गंगूच्या पत्राची मला फारच मजा वाटली. ५-६ वाक्यांतच सविस्तर हकीकत लिहून एकाद्या मोठ्या पत्राची जागा तिनें भरून काढली आहे याहूनही विशेष बहार तिनें ताजा कलमांत केली आहे. ' माझी दाढ फार दुखते हणून मी थोडाच मजकूर लिहिला आहे.' पुष्कळ लिहून सुद्धा थोडेंच लिहिलें हणणें यांतच विनय आहे. पाय दुखत असतां फिरावयास न जाणें साहजिक आहे; पण दाढ दुखत असतां न लिहितां येणें यांत एक प्रकारचा शुद्ध स्वरूपाचा विनोद आहे. व तोच मला जास्त आवडला. पुष्कळ युरोपियन मंडळीस सुद्धां हा विनोद पसंत झाला. शुद्ध व सुंदर वस्तु कोठेही मन हरणच करील.

“ लहानपणापासून चि. गंगू विनोदीच आहे. कांहीं कोटिक्रमाबद्दल चि. भाऊसाहेब ती. सौ. मा. आकास गंगूसमक्ष हणाले की ' गंगूचें डोकें चांगलें आहे.' त्यावर गंगू हणाली ' मी आज न्हालें आहे हणून.' अशा तऱ्हेचा विनोद मनाच्या शुद्धपणाची व चातुर्याची साक्ष देतो. मला झालेल्या आनंदाबद्दल तिला मी चांगला नवरा मिळो असा आशीर्वाद देतो. श्रीकृपेनें व वडिलांचे आशीर्वादानें तसेंच होईल.”

ती. सौ. कृष्णाकाच्या एका लेखनाविषयी त्यांनीं वडिलांस लिहिलेल्या ता. १२-१२-१९१५ च्या पत्रांत पुढील उद्गार काढले आहेत. “ .... सोबत चि. सौ. कृष्णाकानें आपल्या मैत्रिणीस लिहिलेलें पत्र पाठविलें आहे. मुलींना योग्य शिक्षण दिलें असतां त्यांचे विचार कसे पोक्त व प्रगल्भ होतात त्याचा हा एक नमुना आहे. एकाद्या वकिलाला सुद्धां आपली बाजू इतक्या उत्तम रीतीनें मांडतां आली नसती, अशा तऱ्हेनें चि. सौ. कृष्णाबाईनें तिच्या मैत्रिणीस मुलगी झाली याबद्दल तिला वाटणारा विषाद दूर केला आहे. असें उत्तम पत्र लिहणाऱ्या स्त्रीचा मी भाऊ आहे, याचा मला अभिमान वाटतो. वास्तविक पाहिलें तर ' बीज ऐसीं फळें ' या न्यायानें त्यांत कांहीं विशेष नाहीं. पण फळें तरी बीजाला शोभणारीच आहेत हें पाहून आनंद होतो.' अशाप्रकारे भावंडांना कळकळीनें प्रोत्साहन देणारे, त्यांचा गुणोत्कर्ष व्हावा ह्यासाठीं मनःपूर्वक जपणारे व सत्कृतीचें कौतुक अरून योग्य मार्ग दाखविणारे असे ' दादा ' लाभणें हें भावंडांचें भाग्य होय.

तसेंच १९२१ च्या मकरसंक्रमणाचे वेळीं, ते हैद्राबाद सिध येथें असतांना ' आझी त्यांना मुंबईहून तिळगूळ पाठविला. स्वासोबत माझा मालभारिणी वृत्तांत

एक श्लोक होता. तो त्यांना अतिशय आवडल्याचें दिसतें व त्यासंबंधी शेळोलीस वाडिलांकडे ते ता. १९-२-२१ च्या कार्डांत खालीलप्रमाणें कळवितात:—

“ चि. रामभाऊ, कृष्णाका व गंगू यांनीं मिळून मजकडे तिळगूळ पाठविला त्या सोबत पुढील श्लोक होता.

‘ चरणीं तिळगूळ अर्पिताहों । स्मरणीं बालकवर्ग नित्य राहो ॥

नमनीं लवलींत आठ अंगें । शुभ आशीर्वच बालकांसि सांगें ॥ १ ॥ ’

“ या श्लोकांत विनय, प्रेमभाक्ति व विरहभावना अत्यंत उज्ज्वल असल्यामुळें वाचतांच माझे डोळ्यांतून पाणी आलें, व आनंदही झाला. चि. रामभाऊचें काव्य हृदयाकर्षी असून प्रेमळ असतें.”

याच श्लोकावद्दल त्यांनीं मलाही पुढील मनोरंजक पत्र लिहिलें आहे:—

Hirabad Hyderabad sind

20th Feb. 1921

Dear Rambhau,

Received your letter and the packet of तिळगूळ with माल-भारिणी. हिनें तिळगूळ तर प्रथम भारलानच पण मलाही भारून टाकलें. तिळगूळ मला आवडलाच पण त्याची ही मालभारिणी माझ्या कुटुंबाला सुद्धां आवडल्यामुळें मी विवा-हित असलों तरी ती मलासुद्धां आवडली असें झणण्यास भीत नाहीं. इतके दिवस झाले तरी रोज बराच वेळ मी तिजकडेच पहात बसतो. त्यामुळें ‘ घरांत ’ जरा रागाचीं चिन्हें दिसतात. तरी तिजविषयीं माझा अनुराग कमी होत नाहीं. चतुष्पाद असूनही, कोणी-कडूनही पाहिलें तरी ती द्विपादच * दिसते यामुळें परकेपणा वाटत नाहीं.. एका बाजूनें ‘ हो ’ हें संबोधन व दुसरीकडे ‘ गे ’ असल्यामुळें सिंधमधील स्त्रीपुरुषांना ती अत्यंत प्रिय होईल. कारण येथें गोषा असल्यामुळें दोघांत पडदा असावा लागतो, तो इच्या-जवळ आहेच. * नाहीं झणावयास येथें बायका बुरखा घेऊन घरां बसतात व पुरुष उघडे (नम्र नव्हे) फिरतात त्याच्या उलट ही बाहेर असून हिनें तिळगुळास मात्र पिश-वींत कोंडलेन. या गुणामुळेंच, ही, स्त्रीजातीचा पुढारी झाल्यास खाडिलकरांना ‘ पुरुषांचें बंड ’ झणून नवें नाटक लिहावें लागेल. तिळगूळ संपला तरी ही चिवट असल्यानें संपली नाहीं यावरून श्रीशंकराचार्यांनीं मंडनमिश्रास जिकलें तरी त्याची स्त्री भारती हरली नाहीं याची आठवण होते. असो ..... कळावें हा आशीर्वाद. तुझा बंधु
शंकर.

* तिळगुळाचे पिशवीस जें पत्त्याचें लेबल होतें त्याचे एका पृष्ठभागावर श्लोकाचे दोन चरण लिहून बाकीचे दोन मार्गाल बाजूवर लिहिले होते, यावर हा कोटिक्रम आहे.

त्याचप्रमाणें 'मुकुंद-पूजे'वरील त्यांच्या अभिप्रायाचें एक पत्र वाङ्मय-श्री-खण्डांत (प. वि. पृ. ४१ मध्ये) दिलें आहे तेंही वाचनीय वाटेल. *

नोकरांत असतां ज्यावेळीं ते एकादी लांब रजा घेऊन 'शैलाली' सयेत, त्यावेळीं तेथें आमचे मावसबंधु श्री. विश्वनाथशास्त्री व इतर खेळाडू युवक यांचे सहवासांत त्यांचा काल आनंदानें जाई. सन १९२१-२२ मध्ये अशीच सहा महिन्याची रजा घेऊन ते शेळोलीस आले. या रजेचा उद्देश मुख्यतः प्रकृति सुधारावी हा होता. शेळोलीतील नदीच्या 'फणसराय' नामक डोहाशेजारी एका लहानशा टेकडीवर एक मारुतीची मूर्ति स्थापन करावी असा शास्त्रिबोवा व दादा यांचा बेत ठरला. व त्याप्रमाणें मूर्ति बनविण्यास वेदगंगेतील एक जांभळा दगड त्यांनीं निश्चित करून उभयतांनीं स्वतः टांकीनें एक बलभीमाची मूर्ति तयार केली व नियोजित स्थानीं तिची स्वतः स्थापना केल्यानंतर देवतेची विधियुक्त प्राणप्रतिष्ठाही करण्यांत आली. हें सर्व मूर्तिकृत्य व स्थापना इत्यादि करतांना उभयतांनीं उन्हातानांत राबून अतिशय परिश्रम केले. व आतां वेदगंगेच्या पूर्वे तारिवार हें एक रम्य असें ठिकाण झालें आहे. प्रथमचाच प्रयत्न या दृष्टीनें पहातां मूर्तिकारांचें कौशल्य कोणासही कौतुकावह वाटेल ! मूर्तीच्या बैठकीचे

* याशिवाय त्यांना नूतन अपत्यलाभ झाला ह्याजेही ते कौटुंबिक कविजनांकरून संगीत पाळणे बारशासाठीं मागवीत ! उत्तम ठरलेल्या पाळण्यांस गुणानुक्रमानें कांहीं तरी बक्षीस मिळे. सन १९२३ मध्ये अशा काव्यरत्नैत पुष्कळ ह्याजें निदान आठ लहानथोर मंडळींनीं भाग घेतला होता. त्या षडाओढीचा निकाल दादांनीं मला मुंबईस पुढील-प्रमाणें कळविला:—

Dear Rambhau,

Soundatti

10-8-23

Glad to receive your पाळणा which was used on Tuesday last. The following verses were received & examined by the committee & marked as under:—

Mrs. Venutai Pandit	40	out of 50
Miss Tai Huzurbazar	39	"
Mr. R. C. Shrikhande	35	"
Mrs. Parvatibai Desai	34	"
Mrs. Indira Moghe (Akka)	32	"
Miss Babi Kashalkar	25	"
Mrs. Venutai Ekande	22	"
Miss Shanta Kashalkar	20	"

Yours etc.

S, C. Shrikhande

भव्य शीलेवर खालील अनुष्ठुम् श्लोक सुवक अक्षरांत कोरण्यांत आलेला आहे.

कावेजनुर्विश्वनाथः श्रीखंडेजनिर्घंकरः ।

अकार्षामस्य भीमस्य प्रतिष्ठामत्र मारुते ॥ १ ॥

याच बलभीमास उद्देशून पद्य-विभागांतील श्लो. ४, ७ पृ. १२२ वगैरेंत उल्लेख केले गेले आहेत.

या दीर्घ रजेंतील त्यांच्या विषयींच्या बऱ्याच गोष्टी मोठ्या मौजेच्या आठवतात. आपल्या स्नेही खेळगड्यांसह वेदगंगेच्या फणसरायांत पोहण्यास जाण्याचा त्यांचा क्रम असे. डोहाच्या कांठावर जांभळीचीं कांहीं झाडे होती; त्यांवर चढून डोहांत उड्या मारण्याची फारच गंमत वाटे, इतकी की या जल-क्रीडेंत मंडळी तास तास रमत. मीही सुटींत आलों असतां त्या क्रीडेंत कांहीं काळ मिसळलों होतो. सर्वजण केव्हां केव्हां जांभळीच्या मोठ्या टाप्यांस लोंबकळत व सर्वांनीं एकदम हात सोडून डोहांत पडवें असाही एक उड्या (?) मारण्याचा त्यांतला प्रकार होता. त्यास उद्देशून शास्त्रिबोवा व दादा यांनीं एक संस्कृत श्लोकसुद्धां विनोदानें रचलेला आहे तो असाः—

दादा रामो विश्वनाथश्च रामुः कार्शनाथः कुन्तिपुत्रा इवैते ।

शैलालीयाः प्रत्यहं क्रीडनोक्ता मध्येगङ्गं जम्बुवृक्षात्पतन्ति ॥ १ ॥

याच प्रकारांत एकदां सर्व मंडळी एकाच मोठ्याशा टाप्यास धरून उड्या मारण्या-साठी लोंबकळलीं असतां भारातिशयानें तो संबंध टापा काडकन् मोडला व सर्वजण अनपेक्षितपणें त्या टाप्यासह पाण्यांत बुडाले ! नंतर मोठ्याच प्रयासानें एक एक गडी पाण्यांतून वर येऊं लागला. दादांना तर फांदीच्या विस्ताराखालून वर येण्यास जरा अधिकच त्रास झाला. सर्वजण या अकल्पित मज्जनानें जरी बाह्यतः बरेच घाबरलेले दिसले तरी त्यांच्या मनोवृत्ति जणूं काय मूर्तिमंत वीर, करुण, अद्भुत, हास्य व भयानक अशा पंचरसी मिश्र डोहांत अजूनही मग्नच झाल्या होत्या !! दादांच्या मांडीस त्या घांदलींत तितक्यांत एक खोंबारा लागून जखमही झाली. थोडक्यांत निभावळें, नाहींतर 'माझे रामायणां' तोल 'पोहणें अंगावर आलें.' या सर्गीत वर्णन केल्याप्रमाणेंच कांहींशी स्थिति घडून येण्यासारखी वेळ आलेली होती !

याच रजेंत कांहीं दिवस ती. दादा पन्हाळ्यास त्यांचे सासुरवाडीस गेले होते. व कांहीं कारणांनीं परत शेळोलीस येण्यास त्यांना श्री. विश्वनाथशास्त्री यांच्या अपेक्षेबाहेर उशीर लागला. त्या प्रसंगीं शास्त्रिबुवांनीं एक आर्यावद्ध

पत्र दादांना लिहिलें असून त्यांत पंतांच्या 'संशय-रत्नमाले'चें अनुकरण चांगलें साधलें आहे. शिवाय त्या आर्यांमध्ये दादांच्या त्यावेळच्या परिस्थितीचे, लोकप्रियतेचे, वत्सलतेचे, बंधुप्रेमाचे, खेळाडू वृत्तीचे वगैरे अनेक गोष्टींचे वर्णनात्मक संदर्भ असून सर्व रचना शास्त्रिबोवांनी मोठ्या विनोदपूर्ण व मार्भिक भाषेत केली आहे. ती सर्वच कविता येथें द्यावीशी वाटते मात्र त्यांत जे अनेक खासगी उल्लेख आहेत त्यांवर टीपा देणें अपरिहार्य असल्याने संक्षिप्तपणें खाली दिल्या आहेत त्याही वाचकांनी पहाव्यात.

कृ. सा. न. वि. वि. दादा ।

[शैथिली ता. १-१-१९२२

'येतो' चार दिसांतचि ' सांगुनि केलेंत गमन करवीरा ॥

वचनाऐसें वर्तन नसणें हें शोभतें न नरवीरा ॥ १ ॥

कां राहिलां कळेना संशय नाना मनांत येतात ॥

राहो बंधूस्तव^१ परि शिशुपरिरंभास^२ शीघ्र ये तात ॥ २ ॥

कां गंगावाहिनीचा^३ निर्मळ साक्षेप फार आवडला ॥

आह्मां विसरुनि त्यांच्या आग्रहपाशांत काय सांपडलां ? ॥ ३ ॥

'काका ! काका ! ' हांका मासुनि ताई-वसंत-नानांनीं^४ ॥

गाणीं ऐकवुनी तीं स्मरविलि येथील कां पुन्हां ' नानी ' ?^५ ॥ ४ ॥

कां प्रेमळ भाऊंचा^६ आवडला हो ! तुझांस सहवास ? ॥

विसरवि सर्वहि मोहुनि गुणाविभवं मधुकरा कमलवास ॥ ५ ॥

ठेक्यांत ' ढेंकणाचें ', गोविंदें^७ ' गीत ' काय ऐकविलें ? ॥

उपजाविलें कौतुक बहु, आह्मां सर्वांसि पार विसरविलें ॥ ६ ॥

१ भाऊसभाऊ स्वतः कवि. २ ती. दादांचे कुटुंबातील मंडळी तेव्हां शेळोलीस होती. त्यावेळीं त्यांच्या कुटुंबांत कोणकोण होते तें त्याच सुटीत मौजेनें केलेल्या एका श्लोकांत मी प्रथित केले होते: — शांता-सौदामिनी-सिंधू-दादा-वैनी-गजानन । कोण ये उत्तरार्धात ? आवडीं पाहतें मन ! ॥१॥ यावरून त्यांच्या त्यावेळच्या ' शिशू ' चा नावें कळतील । ३ ती. भाऊसाहेबांच्या पत्नी. ४ ती. भाऊसाहेबांची अपत्यें. ५ शेळोली-तील एका ह्याताच्या देसाईण बाईंचें नांव. ही ह्यातारी दळपकांडपाचे वेळीं फार सुंदर गाणीं झणव व केव्हां केव्हां त्यांत तिची स्वतःचीही कांही गाणीं असत. मुद्दाम ' नानी '-कडून एकदा तिचीं गाणीं झणवून घेऊन मी व ती. दादांनीं तीं उतरूनही घेतलीं. व त्या धर्तीचीं कांही मी बनविलींही होती. त्या नूतन गाण्यांना उद्देशून हा उल्लेख आहे. ६ ती. भाऊसाहेब. ७ ती. भाऊसाहेबांचा थोरला मुलगा. ' ढेंकणाचें गाणें ' नांवाचें एक गीत त्यावेळीं मुलांत फार प्रिय होतें.

की आत्याबाईच्या^१ ज्ञानामृत-सागरांत हुंबतसां ! ॥
 परि वेदा-हृद^२ तुम्हां, प्रिय जैसा, या वयांत तो न तसा ॥ ७ ॥
 की क्रीण्या मित्रांनै प्रेमाचा पाश घातला कंठी ? ॥
 परि चित्तीं आणावें कैशापरि येथ मी दिवस कंठी ! ॥ ८ ॥
 की मांडिची निशाणी^३ तेथे जाताचि जाहली स्पष्ट ! ॥
 तारि मग मुकलीं डोहा ही चिंता वाटते प्रहर अष्ट ! ॥ ९ ॥
 किंवा सासुरवाडी फारां दिवसांत लाभली आहे ॥
 कांता तेथे नाहीं तरि मग सुख फारसें न, हें पाहें ! ॥ १० ॥
 उठतां इकडे याया कीं रोगी कोण देखिला दृष्टीं ॥
 तुमचें दयार्द्र मानस ऐशावरि करितसें कृपावृष्टि ॥ ११ ॥
 खुमखुम बुद्धिबळाची जिरवुनि घेणार कोण सांपडला ? ॥
 निद्रेहुनि हा तुमच्या आवाडिचा खेळ फारसा पडला ॥ १२ ॥
 जमवुनि मित्र-चतुष्टय केला सुरें गुरुचरित्रसप्ताह^४ ! ॥
 नोत्तिष्ठेत् संकल्पितविधिसिद्धेः प्रागिति श्रुतिः प्राह ॥ १३ ॥
 की बंधु रामचंद्रा^५ पाठवितां पत्र काव्यमय काय ? ॥
 इतुका काळ कशाला ? भारतानें अर्पिला तुम्हां काय ! ॥ १४ ॥
 खेज्याहुनि शहरांतिल कीं तुम्हां राहणेंच आवडलें ! ॥
 तरि समजा मारुतिचें आरंभित कार्ये सर्व हें पडलें ! ॥ १५ ॥
 त्या मंजु वेणु-नादें^६ कीं तुमचें चित्तहरिण मोहविलें ॥
 तें प्रेमलुब्ध न कळत तुम्हांपासुनि पार लांबविलें ॥ १६ ॥
 अथवा इकडे याया सांपडली नाहिं सोडिची गाडी ॥
 की ओठी तुम्हांतें, सोडिषना रम्य भाउंची माडी ॥ १७ ॥
 गांठोनि गारगोटी^७ कीं तेथे राहिलांत बसतांस ? ॥
 ओझ्यासाठीं इकडुनि वेठे कां पाहिजेत पसतांस ! ॥ १८ ॥
 कीं येथे गुप्तपणें निकटाचि राहूनि सर्व ऐकतसां ! ॥
 तरि आतां प्रगटा हो ! साहू हा विरह आणखी कृतिसा ? ॥ १९ ॥

आपला बंधु विश्वनाथ शंकर कात्रे

१ आमच्या वृद्ध गुरुभक्तिपरायण आत्याबाई कै. ती. गं. भा. आऊआक्का. (प. वि. पृ. ४५ 'माधव-गीता'च्या आरंभीच्या टीपेत पहा.) २ वेदगंगेचा डोह 'फणसराय' बगैरे. ३ डोहांत जांभळीवरून उज्या मारतांना मांडीला झालेली जखम. [सविस्तर मार्गें पृ. (३५) पहा.] ४ इस्पिटॉच्या पिसणीच्या खेळाचा द्योतक एक सांकेतिक शब्द. गुरुचरिताचे ५२ अध्याय व सप्ताह आणि इस्पिटॉचीं ५२ पानें व ७ दस्त या साम्या-वरून हा शब्द ठरविला आहे. ५ प्रस्तुत लेखकास. ६ आमच्या भगिनीचें नांव, चि. सी. वेणुताई. ७ मुदरगड पेट्याचे तालुक्याचें गांव. येथून ६ मैलांवर घोळोली आहे.

रजेच्या दिवसांत कोल्हापुरी असतांना मुलांना उत्तेजन देण्यासाठी स्मरणशक्ति, वाचन, हिशेब, उड्या मारणे, गोष्टी सांगणे, निबंध लिहिणे, कविता करणे इत्यादि विषयांत मुलांमुलींची चढाओढीची परीक्षा ते स्वतः घेत व यशस्वी उमेदवारांना बक्षिसे घरीच एक सभा करून ती. सौ. मातुःश्रींचे हस्ते वाटली जात. मलाही त्यांच्याकडून असेच समारंभाने एक बक्षिस मिळाले आहे, परंतु ते ज्या कारणाकरिता मिळाले तो प्रसंग जरा चमत्कारिक होय. ता. ८ जानेवारी १९२४ रोजी मध्यरात्री शेळोळीत आमचे घरी एक भयंकर चोरी होऊन चोरांनी ती. बाबांवर ते निद्रित असतां कुन्हाडीचा प्रहार केला. त्या प्रसंगां आमच्या आईने त्यांना वांचविण्यासाठी चोरांना, ' काय वाटेल ते न्या पण मारू नका ! ' अशी विनंति केली तरीही त्यांनी घाव घालण्यास शस्त्र उगारलेच. तेव्हां बाबांचा बचाव करण्यासाठी तिने त्यांचे आंगावर आपले अंग टाकले. व मलाही मोठ्याने हांक मारली. मी उठून क्षणांत तेथे गेलो व एका चोरास पकडलेही. परंतु त्याच्या साथीदाराने माझे डोक्यांत कुन्हाडीचे १।२ प्रहार केल्याने माझ्या डोळ्यासमोर क्षणैक अंधारी येऊन चोर निसटला. सुदैवाने माझ्या तेथे आकस्मिक जाण्याने चोरांचे लक्ष मजकडे वेधले व वडील मातुःश्रींना बाजूस जातां येऊन खिडकीतून बाहेर कोणास तरी हांका मारतां आल्या. बाहेरूनही लगेच जाग झाल्याने चोरांनी पळ काढला. पण तेवढ्यांत दागिन्याची टूंक चोरांचे हाती लागून आमची वित्तहानि पुष्कळच झाली असली तरी, सर्वांचे एका आतिशय कठिण संकटांतून प्राण बचावले हीच आम्ही ईश्वरकृपा मानली. जखमांनी मी रक्तबंबाळ झालो होतो, तरी व्यवस्थित उपचारानी १०।१२ दिवसांत त्या पूर्ण बऱ्या झाल्या. चोरांशी झटापटीत मो निर्भयपणे भाग घेतल्याबद्दल व त्यामुळे प्राणहानि टळल्याबद्दल दादांनी, कोल्हापुरांत त्यांच्या एका कीर्तनप्रसंगां हिऱ्याची सुंदर आंगठी मला बक्षिस दिली. (त्या प्रसंगां ती. श्री. भाऊसाहेब यांनीही अल्पसे प्रशंसापर भाषण केले.) यत्किंचित् गुणासही उत्तेजन देऊन गौरवण्याचा दादांचा स्वभाव वाखाणण्यासारखा होता हेच या उदाहरणावरून स्पष्ट होतें. नाहीतर वडिलमातुःश्रींवर प्राणसंकट आले असतां कोणता पुत्र त्यांना वांचविण्यासाठी एकदम धांवून जाणार नाही ? मला त्या प्रसंगां मोरोपंतांच्या एका आर्थेचे स्मरण झाले:—

अश्वत्थामा धावे रक्षाया संकटांत जनकास, ॥

जन कासया बिते सुत, कसिते न करावया भजन कास ? ॥ विराटपर्व. ५-२२

व असें साहस केल्याबद्दस बक्षिस कशास घ्यावयाचें असेंहि वाटलें. मात्र तसें बोलवलें नाहीं ! परंतु दादांचा एक प्रसाद झणून मी त्या हीरक-अंगुलीयकाचा आनंदानें स्वीकार केला.

प्रसंगी स्वार्थत्याग करूनही आपल्या मंडळीस ते कसें सहाय्य करीत या विषयी एकच उदाहण येथें दिल्यास पुढें होईल. १९१७ त आमच्या ती. भाऊसाहेबांच्या पत्नी ती. सौ. गंगावहिनी या न्युमोनियानें कोल्हापुरांत आजारी पडल्या असतां, दादांना पुण्याहून येण्याविषयी निकडीची तार केल्यावरून, ते कोल्हापुरास ताबडतोब आले. वास्तविक त्यांची नूतन कन्यका पुण्यास त्या वेळीं बरीच आजारी होती व तिला सोडून येणें कठिण होतें. तथापि मेडिकल-स्कूलमधील त्यांचे कर्तव्यनिष्ठ शिष्य (आतां डॉक्टर असेलले) श्री. विश्वनाथ रंगनाथ उर्फ काका श्रीखंडे व श्री. गणेश भास्कर गर्दे यांचेवर मुलीच्या औषधोपचाराची जबाबदारी सोंपवून दादा करवीरी आले होते. सुदैवानें दादांच्या उपचारांनीं न्युमोनियातून वहिनी बऱ्या झाल्या. परंतु तिकडे मुलगांचें जास्त होऊन मंडळींनीं प्रयत्नांची शिकस्त केली तरी दुर्दैवानें मृत्यूच्या दादेंतून तिची सुटका झाली नाहीं ! ' स्वार्थात्सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव ' ही उक्ति दादांना बरीच लागू पडेल.

१९०९ सालीं तळेगांव दामाडे येथें असतां दादांच्या मनाचा कल ईश्वर-भक्ति व योगाभ्यास यांकडे जरा अधिक प्रमाणांत झुकलेला होता. पूर्ण वैराग्य नसलें तरी प्रपंचाविषयी बराच उदासपणा त्यांना कां वाटूं लागला होता तें कळत नाहीं. तसेंच शिजलेलें अन्न वर्ज करून त्यांनीं कच्च्या धान्याचा आहार व थोडीशीच फळे घेण्यास सुरवात केली होती. पहाटे उठून तेथील ईश्वर-मंदिरांत नित्य नेमानें ते भजनास जाऊं लागले. वृत्तीतील व विशेषतः आहारांतील या पालटामुळे ते थोडेसे क्षोणही दिसू लागले. हे जेवत नाहींत झणून त्यांच्या कुटुंबानेंही उपवास करावयास सुरवात केली. उभयतांनीं एकमेकांस या हट्टी वर्तनापासून परावृत्त करण्याची शिकस्त केली ! अखेर या हकीकतीचें पत्र शेळोलीस वडिलांकडे गेलें. व तिकडून ती. बाबांनीं, परमार्थसाधनास प्रथम प्रपंच नीटनेटका करावा अशाविषयी त्यांस बरेंच लिहून, आहारांतील त्यांच्या फेरफाराबद्दल आपली पूर्ण नापसंती स्पष्टपणें कळविली. त्याचा मात्र इष्ट तो परिणाम होऊन, दादांनीं पश्चात्तप्त मनानें वडिलांस जें (१३-११-०९) प्रत्रोत्तर लिहिं त्यांत असा मजकूर आहे:— " वडिलांचें ता. १० चें पत्र

पोंचलें. आज ७।८ दिवस मी पूर्वीप्रमाणें जेवणखाण करीत असतो. व आतां पूर्वीप्रमाणेंच वागणार. झालेल्या अपराधाबद्दल वडिलांनी क्षमा करावी. वडिलांचे रोषास पात्र होऊन मला कोणतेंच कार्य साधतां येणार नाही, हे मी जाणतो. करितां पूर्वीप्रमाणें बालकावर कृपादृष्टि असावी.... ” इ. नुकेंच दादांचीं भिळतील तीं सर्व पत्रें पहावीं ह्मणून पूर्वीच्या पत्रांचीं आमचीं दस्तरे जेव्हां मी एखाद्या इतिहाससंशोधकाप्रमाणें (१) आस्थापूर्वक चाळूं लागलों त्या वेळीं हें पत्रोत्तर वाचतांना दादांच्या मनोवृत्तीचें त्यांच्या वरील उद्गारांत उमटलेलें चित्र पाहून मला गर्हिवर आल्यावांचून राहिला नाही

दादांच्या सहवासांत आमचा काल खरोखरच ‘ काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ’ या सुभाषितांत ह्मटल्याप्रमाणें बहुधा मोठ्या आनंदांत जाई. प्रसंगानुरूप केव्हां केव्हां आमचे चढाओढीं काव्यरचनेचेही सामने होत असत. मुंबईत असतांना ‘ जानीहि तच्छंकरसद्म चारु ’ या समस्यापूर्तीचे जे श्लोक^१ आम्ही रचले ते अशाच प्रकारें रचले आहेत.

१. १९१७ सालीं आमच्या वहिनींच्या आजारीपणांत दादा कोल्हापुरांत आले असतां, आज्ञान्यास बरें वाटूं लागल्यांवर दादांच्या व माझ्या, विनोदानें पण चढाओढीनें, कांहीं कविता झाल्या. त्या येथें दिलेल्या नाहींत, तरी त्यांवर आमच्या मधल्या बंधूनीं-ती. श्री. भाऊसाहेबांनीं-जो जार्याबद्ध अभिप्राय दिला तो मात्र येथें द्यावासा वाटतो. भाऊसाहेब यांनीं अगदीं लहानपणीं ‘ करवीर-वर्णन ’ वगैरे थोडी ओवीबद्ध रचना केली होती, परंतु पुढें अनेक कारणांनीं त्यांत तितकें मनःस्वास्थ्य न लाभल्यानें असो किंवा इतर कांहीं कारणांनीं असो त्यांनीं कधींच काव्यरचना केली नाहीं. उपरिनिर्दिष्ट काव्यस्पर्धेच्या प्रसंगीं मात्र त्यांनीं आपली नेहमींची मुग्धता वाजूस सारून अभिप्रायात्मक एक आर्याद्वय रचिलें होतें. त्यांतील एकूण आर्यां माझे स्मरणांत असलेली मार्भिक वाटल्यावरून येथें दिली आहे:—

श्रेष्ठ कवन कवणाचें ? दादाचें कीं तदीय भावाचें ? ॥

बा ! वाचें न वदावें; वाद न केला तरीच भा वांचे ! ॥ १ ॥

श्रेष्ठत्वाबद्दल वाद केला, तर शोभा जाईल असा त्यांचा हा इपारा वाजवीच होय.

२. माझ्या श्लोकसप्तकाच्या (प. वि. पृ. १०७) शेवटच्या श्लोकांत आझां सर्व भावंडांचीं नांवें [ज्येष्ठापासून कनिष्ठापर्यंत क्रमानें शंकर-जनार्दन-मुक्ता-कमला-कृष्णा-राम-वेणु-गंगा हीं] मुद्रालंकारानें प्रथित केली आहेत. ‘ जनार्दन ’ हें दत्तक बंधूचें - भाऊसाहेबांचें- पूर्वीचें नांव, दुदैवानें ‘ मुक्ता ’ व ‘ कमळा ’ या दोघीही भगिनी अनुक्रमें १९१२ व १६ सालीं बालंतपणांतच कैलासवासी झाल्या.

(पृ. १०७ पद्य वि.) तसेंच तेथें एकदां आमचेकडे जेवावयाचे वेळीं कोणी पाहुणे आकस्मिक आल्यानें आह्मांस वाढण्यांत आलेलें ताक अतिशयच पातळ झालें होतें ! तेव्हां त्या तसल्या ताकावरून एक विचार ती. दादांना सुचला व त्यावरून श्लोक बनवावेत असें आमचें ठरलें. ' अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल ! मास्म तात ! दृष्यः । ननु सन्ति भवादृशानि भूमौ भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥ ' या श्लोकांतील अर्थसादृश्य डोळयापुढें ठेवून आमच्या पातळ ताकावरून आह्मांस श्लोक रचावयाचे होते ते पुढीलप्रमाणें तयार झालेः—

ती. दादांचा] अति पातळ मीच एक लोकीं । न धरीं गर्व असा सख्या जला ! कीं ॥
विरशील सलज्ज भेट होतां । बघ हो ! ताक पुढेंच येत आतां ॥ १ ॥
माझा] मीच एक बहु पातळ आहे । जीवना ! मद असा नघ वाहें ॥
पाहशील जरि तूं मम तक । वक्र होइल तुझे मुखचक्र ! ॥ २ ॥ *

असे. दादांच्या संबंधीं संस्मरणीय व मनोरंजक अशा कितितरी आठवणी येथें लिहिण्यासारख्या आहेत. परंतु विस्तारभयास्तव त्या साकल्यानें येथें देतां येत नाहींत. १९२९ डिसेंबर ते मे १९३० अखेर त्यांची रजा होती. या कालांतील त्यांचे कांहीं दिवस अथणी, साठवण, शेळोली या गांवीं त्यांनीं घालविले व बाकीचा काल ते कोल्हापुरांतच होते. मॅट्रिकच्या अभ्यासांत चि. कु. कृष्णाताई हुजुरबाजार यांना त्यांनीं बरीच मदत केली. विशेष नवलाची गोष्ट ही कीं, युनिव्हर्सिटीच्या गणिताच्या मागील वर्षीच्या पेपरांतील खुबीदार उदाहरणें ते सहज बरोबर सोडवीत. पुष्कळदां कांहीं कांहीं प्रॉब्लेम्सची उत्तरे ते तोंडीच काढीत व नंतर समजावून देण्यासाठीं रीत बसवीत. तो विषय सुटून इतके दिवस झाले असले तरी त्यांचें तें प्रावीण्य पाहून आह्मांस आश्चर्य वाटे.

कै० दादांच्या विषयीं अनेक संस्मरणीय, गमतीच्या कथा त्यांच्या स्नेह्यांकडून मिळूं शकतील पण तसा फारसा प्रयत्न न झाल्यामुळे, त्यांविषयीं तूर्त सुगंधताच स्वीकारली पाहिजे. फक्त आमचे मावसबंधू वे. विश्वनाथशास्त्री कात्रे यांनीं दादांच्या कांहीं आठवणी पाठविल्या असून त्यांतील कांहीं येथें देणार आहे; पण त्यापूर्वीं दादांचें निधनवृत्त समजतांच जीं अनेक सहानुभूतीचीं पत्रे

* याच दोन श्लोकांवर अभिप्रायदर्शक असा एक श्लेषगर्भ अनुष्टुभ् श्लोक मी नंतर लगेच रचला होता जो दादांना विशेष पसंत पडला. तो कांहींसा असाः—

सुवृत्त पहिला भासे, दुसरा गोड लागला ॥

प्रियावक्षोज-सा आद्य, दुर्जा अधर-सा मला ! ॥ १ ॥

आली त्यांमध्ये माझे एक बंधुतुल्य बालमित्र कै. वे. शा. सं. महादेव नीलकंठ कात्रे, पुण्याच्या मीमांसाविद्यालयातील विद्वान अग्निहोत्री व प्रसिद्ध वैय्याकरण यांचे जे संस्कृत पत्र आले आहे ते अतिशयच हृदयस्पर्शी वाटल्यावरून येथे द्यावेसे वाटते. विशेष दुःखाची गोष्ट ही की, हे पत्र लिहिल्यानंतर अवघ्या ५ महिन्यांतच महादेवशास्त्री यांचाहि अंत घोडनदीजवळ मोटारच्या अपघातांत आकस्मिक रीतीने ओढवला ! 'शक्यते वा मन्दैर्मानवैः समीपस्थं मृत्युमालोचयितुम् ? !' हे या सुविद्य तरुणाचे वाक्य स्मृतिपटावरून केव्हाच अदृश्य होणे शक्य नाही !

श्रीः पुण्यपत्तनतः ज्येष्ठ वय ३०/१८५२

सन्तु नमांसि भूयांसि । भवदीयं दृष्ट्युपाधाति पत्रमवालोकि । दूयमानचेता विष्ट्वान्तर्बहिःकरणश्च सुहूर्तं नाशकनवं किमप्यालोचयितुम् । संप्राप्ते च पुनः प्रकृतिभावे, इदं मे चेतो व्यञ्जितयत्, यत् कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं समर्थस्येश्वरस्याविमतं न्याय्यत्वमाचक्षते शास्त्रतत्त्वविदो भगवद्भूज नशीलाश्च । कथं नु खल्वेतस्य सत्यतामवगच्छामः कथं वा माहृभिरेतच्छ्रद्धेयम् । अथवा इममन्यायमुपपादायितुमक्षमा एव ते तथाभूतमपि धर्माधर्मपरतन्त्रमेवेश्वरमुपवर्ण्य समाश्वसन्ति ? किं वा भवतु ।

यदिदानीमेव ते खलु स्थलविपरिवर्तनेन समीपं प्राप्ताः सन्तः पुनर्दूरेऽपरावर्तनीये च देशे खलु ते गता न पुनरिहस्थैरस्माभिर्दृष्टुं शक्याः । भागधेयेनैव ते खलु मयाऽपि रादेव दृष्टाः । शक्यते वा मन्दैर्मानवैः समीपस्थं मृत्युमालोचयितुम् । नैव । किं हि वर्णनीयं चरित्र्यमेषाम् । यत्किञ्चिद्दूर्णितं चेदप्यन्यत्तैवावातिष्ठते । सर्वमेव हि वर्णनीयम् । हिमांशावप्येकः कलकौ न पुनरेतंपामेकोऽपि । एतादृशावस्थं सुपुत्रं श्रुत्वा कथंभूतामवस्थां प्राप्ता स्यातां दीनौ वृद्धौ मातापितरौ कथं वा ताभ्यामात्मा सन्धारयितव्यः । कथं वा पितुः समे पितृस्थानीये च तादृश्यतर्कितोपनतावस्थापन्ने ज्येष्ठे भ्रातरि भवाद्दृशैर्मया च सोढव्यम् । परन्तु मातापितरौ सम्यग्शास्त्रासनीयौ । पुत्रशोको हि न प्रियपुत्राभ्यां ताभ्यां सोढुं शक्यः । किं ह्याधिकं लेखनीयम् । अन्धकारतामपयाति चक्षुः । भवदीयो महादेवः

श्री. विश्वनाथशास्त्री कात्रे यांना खालील मजकूर पाठविला आहेः—

'शके १८४३ साली आझी वेदगंगारि श्रीमारातीची स्थापना केली. मूर्ति घडविण्याचे काम आरंभापासून शेवटपर्यंत कै. ती. दादा व मी दोघांनी स्वतःच केले. त्या वेळी मूर्ति घडविण्यांत दादांचे त्या कलेंतील चातुर्य चांगले दिसून आले. कोणतीहि कला ढोळ्यासमोहन गेली तर तीमधील मर्म अचूक शोधून ते घ्यानांत ठेवून प्रसंगी त्याचा उपभोग ते करीत. त्यामुळे त्यांचे कोणतेही काम युक्तीने सहज होत असून त्यांत इतरांपेक्षा काही तरी वैशिष्ट्य आढळे व त्याचा लोकांस मोठा आर्षंवा वाटे. अशी मर्मप्राप्ती दृष्टि क्वचितच दिसून येते. पानांची नाना तःहेची कोडी, कागदाचे फुगे,

नावा वगैरे निरनिराळ्या वस्तू, केवळ्याचीं कोडीं इ. इ. बौद्धिक षातुयांचे व हस्तकौशल्य-
ल्याचे कितीतरी प्रकार त्यांना येत व त्यांचा ते मोठ्या कल्पकतेनें व्यवहारांत उपयोग
करात. अद्याविषयीं त्यांनीं स्वतःची एक गमतीची गोष्ट सांगितली होती:—

नोकरावर असतांना कांहीं कामानिमित्त आपल्या वरिष्ठांची गाठ घेण्याकरितां ते
त्यांच्या घरां गेले. त्या वरिष्ठ गृहस्थांचा कडकपणाविषयीं मोठा लौकिक होता. त्यांची
भेट घेऊन येणें ह्मणजे वाघाच्या गुहेंतून शिरसलामत बाहेर पडणें होय, असें त्यांच्या
हातांखालील लोकांस वाटत असे ! दादा त्यांच्या घरां गेले तेव्हां ते घरांत कांहीं कामांत
गुंतले होते. त्यांचीं मुलें बाहेर सोप्यावर खेळत होतीं. शिपायानें दादा आल्याची
आंत वर्दा दिली परंतु लवकर दाद लागेना. जत्रळव अंगणांत नारळीचें लहानसें झाड
होतें. त्याचीं पानें काढून आणून खिशांतील चाकूकात्रीनें दादांनीं त्या पानांचा प्रत्येक
मुलास एकेक छानदार वाजता पोपट करून दिला ! मुलें आनंदानें पोपट शुनवीत घरांत
गेलीं. त्या आवाजानें वरिष्ठांचें लक्ष सहजच पोपटांकडे गेलें. ‘ कोणी करून दिला ? ’
असें विचारतांच मुलांनीं बाहेरील गृहस्थांचें नांव सांगितलें. साध्या नारळीच्या पानाची
ती सुंदर कृति पाहून त्या वरिष्ठांस मोठें कौतुक वाटून ते बाहेर आले व दादांचें त्यांच्याशीं
असलेलें कार्य अगदीं सहज झालें !

ती. दादांचा विनोद उच्च दर्जाचा होता. ते जेथें जेथें असत तेथील वातावरण
विनोदानें नुसतें फुलून जाई ! त्यांचा विनोद झोंबणारा तर केव्हां नसेच. उलट तो
ऐकणाऱ्याचे मनास आनंदाच्या गुदगुल्या होत. त्यांच्या विनोदाविषयींभूत होणाऱ्यास
एक प्रकारची मौज वाटे. एकेक वेळच्या त्यांच्या कोठ्या मोठ्या बहारीच्या असत.

एकदां दादांच्या घरां त्यांच्या एका बड्या खेडी गृहस्थांस मेजवानी होती.
भोजनास बसतेवेळीं ते गृहस्थ दादांना ह्मणाले, ‘ तुझी व तुमचे बंधु रामभाऊ, वरच्या
घाटांवर बसा, मी खाली बसतां. सख्ख्या भावांच्या मधे इतरानें बसूं नये ह्मणतात. ’
त्यावर दादा ह्मणाले, ‘ अहो ! तुझी आझी सख्खे भाऊ नसलों तरी भोजनभाऊ तरी
आहोंत कीं नाहीं ? बसा तुझी मधल्या पाटावर. ’ या दादांच्या मधुर विनोदानें ते गृहस्थ
मनापासून हंसले व मधल्या पाटावर आनंदानें बसले.

ती. दादांच्या उपमाहि बहुधा माभिक व सुंदर असत. उदाहरणार्थ त्यांच्या
दीर्घ रजेनंतर मुंबईहून ता. १६ मे १९२२ रोजीं मला लिहिलेल्या एका पत्रांत खालील
मजकूर आहे:—

‘ कृतानेक आशीर्वाद उपरी विशेष. पत्र लिहिण्याचा व्यवसाय सुटून बरेच
दिवस झाल्यामुळे हें पत्र लिहितांना टांक बरोबर चालत नाहीं. तथापि ज्याप्रमाणें
लिहिणाऱ्यानें ५-५॥ महिने काम न करितां नुसत्या मजेंत घालवून आतां नित्याप्रमाणें
कामास आरंभ केला आहे, त्याचप्रमाणें या टांकानें सुद्धां आतां काम केलेंच पाहिजे, व
तसें तो करीलही.

‘ हें पत्र लिहितांना मी सिंहावलोकन करीत आहे. अहाहा ! किति मजेंदार तो काल ! तें आमचें पोहणें, त्या आमच्या सफरी, तों आमचीं कामें, ते आमचे फराळ, त्या आमच्या मेजवान्या, तों आमचीं खाद्यें, ते आमचे खेळ, तों आमचीं भांडणें, ते आमचे वादविवाद, सर्वे कालाच्या पोटांत मारुतीजवळ आम्ही खाल्लेल्या शेंगाप्रमाणें गडप् झालें. फोलपटाप्रमाणें नुसत्या आठवणी राहिल्या. त्यांतच एखादा सुखाचा दाणा सांपडतो की काय हें आज पहात आहे !!! ’

दादांची वेदावर मोठी श्रद्धा होती. त्यांनीं लहानपणीं जें थोडेंबहुत वेदाध्ययन केलें होतें तें ते साधेल तेव्हां भक्तीनें झणत. सौरांतील कांहीं ऋषांचा गंभीर अर्थ मनांत आणून त्या पठण करतांना त्यांचा गळा भक्त्युद्रेकांनें भरून येई ! त्यांनीं सर्वे उपनिषदें मननपूर्वक अभ्यासिलीं होती. त्यांच्या श्रीतुलसीस्त्रोत्रांतील ‘आकृष्य कार्मुक’ हा मार्मिक सुंदर श्लोक, त्यांचे वेदान्तज्ञान किति खोल व कोणत्या दर्जाचे होतें याची उत्तम साक्ष देतो. त्यांच्या वेदान्तज्ञानवळरीस भक्तिसाचा भरपूर ओलावा व निष्काम-कर्मयोगाची मधुर फळे ओथंबली असल्यानें ती फार खुलून दिसे. तरुणपणीं त्यांनीं केलेल्या वेदाध्ययनांत ‘पवमान’ झणण्याचें राहून गेलें होतें. ‘मला तें झणणेचें आहे’ असें ते माझ्याजवळ अनेकवेळां झणाले होते. त्याचा योग शके १८४३ मध्ये त्यांच्या वयाच्या २५ व्या वर्षीं आला ! सहा महिन्यांचे रजेवर ते येथें आले; व श्रीमार्सतीची प्रतिष्ठा करण्याचें ठरलें. वेदगंगा कांठच्या लहानशा रम्य टेकडीवर आम्ही श्रीमार्सतीरायाची मूर्ति घडवीत असूं. त्या एकान्तांत मी पवमानाची संथा सांगावी व त्यांनीं काम करतां करतां ती झणून घोकावी असा क्रम चालला होता. नितान्त एकान्त, वेदगंगेचें पवित्र तीर, तिच्या प्रवाहाचा कर्णमधुर निनाद, सायंकाळची रम्य वेळ, व त्यांत चाललेलें भक्तियुक्त वेदाध्ययन ! अशा वेळीं मनास फार आनंद होऊन, तें उदात्त विचारानीं भरून जाई. पवमानाचा पहिला अध्याय पुरा होऊन दुसरा सुरू होता. पुढें तो अपुराच राहिला. संध्या झणतांना त्याचा अर्थ ध्यानांत येई व त्यांना आनंद होत असे. ‘पर्जन्यो’ वृष्टिर्ना इव’ या उपमेवद्दल ते कौतुकांनें हसत व असलेच दुसरे ‘समुद्रे’ जलवानिव’ अशासारखे चरण मौजेनें तयार करीत. प्रस्तुत लेखक वेदगंगेंत पोहूं लागतांच ‘एष विप्रैरभिष्टुतोऽपो देवो विगाहते’ ही ऋचा झणून माझ्याकडे अंगुलिनिर्देश करून ते इतरांस दाखवीत. त्याच वर्षीं आम्ही रांगणा किंवा बघण्यास गेलो होतो. तेथील तुटलेले भयंकर कडे व त्यातील ‘पाजा’ (तुटलेल्या कड्यांतील धिंचोळ्या पायवाटा) पाहून त्यांनीं सौरसूक्तांतील ‘आरोहन्तं बृहन्नः पाजसृष्टपरि वयं जीवाः प्रतिपश्येम सूर्य ।’ या ऋचेचा ‘मोठ्ठोळ्या पाजा (१) षडून आलेल्या तुला हे सूर्या ! आम्ही नेहमीं पाहूं !’ असा गमतीचा अर्थ सांगितला होता. तात्पर्य आंगळविद्याविभूषित असूनसुद्धां त्यांची वेदावरील श्रद्धा प्रशंसनीय होती. ”

कै. ती. दादांच्या स्वभावांतील दोषच लिहावयाचे तर हेच कीं ते चहा व सिगारेट्स यांचा केव्हां केव्हां अतिरेकानें उपयोग करीत असत. तथापि हे दोष टाळावेत असे त्यांचे प्रयत्न नेहमीं चालू होते. व केव्हां केव्हां मनोनिग्रहानें त्यांना काहीं काल यशहि येई. एका पत्रांत (ता. २०-३-२४) सौंदत्तीहून त्यांनीं मुंबईस मला असे लिहिलें आहे:— ' I am glad to let you know that I have left off tea and smoking for the last fortnight. I cannot boast of having shaken them off till another month is past.' ! तसेंच ते केव्हां केव्हां काम करूं लागले ह्याजें अतिशय उत्साहानें, जागरणें करूनहि काम करीत. अर्थात् या अनियमितपणाचा क्वचित् अतिरेक होऊन त्यांच्या प्रकृतीवर-पचनशक्तीवर-वाईट परिणाम होत असे. विशेषतः मुंबईच्या हवेंत असल्या अनियमितपणाचाच परिणाम त्यांना फार जाणवला व मुंबई त्यांना सोडावी लागली. इतरांस नियमितपणें वागा ह्याणून उपदेश करणारे डॉक्टर स्वतःच असें वागूं लागले तर त्यांना असें वागूं नका ह्याणून कोणी सांगायचें ? क्वचित् त्यांच्या निश्चयी स्वभावाच्या अतिरेकाचें काहींशा हेकेखोरपणांतहि पर्यवसान होई, परंतु असले प्रसंग अगदींच अल्प असत. व ' एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः क्रिणेध्विवाङ्कः ॥ ' अशा प्रकारचें त्यांच्या दोषांस स्वरूप येत असे. साहस करण्याकडेहि त्यांची प्रवृत्ति केव्हां केव्हां दिसते. मूळची नोकरी ' सिव्हिल ' बाजूची असतां १९१५ च्या डिसेंबरमध्ये लष्करी बाजूकडे त्यांनीं आपली स्वखुशीनें तात्पुरती बदली करून घेतली. व ही घटना सर्व निश्चित झाल्यावर मग वडिलमातुःश्रीकडे शेळोलीस कळविली ! सुदैवानें ते अलेक्झांड्रिया येथें ' बेस हॉस्पिटल ' मध्येच राहिले व १९१६ एप्रिलमध्ये परत हिंदुस्थानास सुखरूप आले. इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या लष्करी छावणींत अनेक उत्तमोत्तम पत्रें लिहिण्याइतकें मनःस्वास्थ्यहि त्यांना लाभलें. तरी त्यांच्या काव्यमय पत्रांत (प. वि. पृ. १०६ श्लोक ७-८) एकदोन ठिकाणी ' शक्तोऽस्माकं रक्षणे देव एकः ' ' -स हि विधुधरः शंकरो रक्षिता मे ' अशा प्रकारचें वर्णन त्यांनीं लिहिलें आहे, तें त्यावेळची परिस्थिति भीषण होती हेंच दाखविणें.

वर्तमानपत्रें व मासिकें वगैरेसाठीं ते फारसे कधीं लेख लिहांत नसत. तथापि ' चित्रमयजगत् ' च्या १९२६ नोव्हेंबरच्या अंकांत ' मुलगा होणार कीं मुलगी ? ' या मथळ्याचा एक लेख त्यांनीं लिहिला आहे. गर्भाचें लिंग कोणत्या प्रकारचें आहे किंवा असेल हें ठरविण्याचें साधन शास्त्रज्ञांना अद्याप

शोधून काढतां आलेले नाही. या महत्त्वाच्या प्रश्नाविषयी त्यांनी स्वतःच्या व इतर कांहीं अनुभवांवरून बसविलेली उपपत्ति व नियम या लेखांत त्यांनी मांडलेले आहेत. ते अनुभवास कितपत येतात याची प्रचीति जिज्ञासूंनी अवश्य पहावी.

अशाच शोधकबुद्धीने त्यांनी लिहिलेला ' इतिहास पुराणांतील ' नाग ' या नांवाचा एक छोटासा निबंध ' महाराष्ट्रांतील साप ' या आपल्या ग्रंथाच्या परिशिष्टांत लेफ्टनंट कर्नल डॉ. खं. ग. धारपुरे, बी. ए. आय्. एम्. एस्. यांनी आभारपूर्वक घेतलेला आहे.

याशिवाय वैद्यकीय स्वरूपाचे त्यांचे कांहीं कांहीं नवीन लेख 'ॲटिसेप्टिक' या वैद्यकीय मासिकांत आलेले आहेत. तसेंच 'हॉस्पिटल् असिस्टंट' नामक एका पूर्वीच्या नियतकालिकातहि त्यांचे लेखन कधी कधी येत असे.

त्यांचे 'मना'चे श्लोक सन १९२० चे सुमारास संपूर्ण तयार झाले असले तरी ते १९३० मध्ये 'मासिक मनोरंजन'कडे त्यांनी पाठविले व त्यांच्या आकस्मिक मृत्यूनंतर दोनच दिवसांनी ते मे-अंकात प्रसिद्ध होऊन आह्मांस मिळाले ! 'मना'चे श्लोक हे मराठीतील 'लीलानुकरणा'चे (Parody या शब्दास 'रुगिणी'कव्यांनी सुचविलेला शब्द -) विनोदप्रचुर असे एक उत्कृष्ट उदाहरण होईल. (प. वि. पृ. ११)

असो. कै. ती. दादांच्या विषयांच्या स्मृतिविशेषांत 'फोलपटांत सुखाचा दाणा' हुडकावा तसे कांहीं आनंददायी सांपडेल या दृष्टीने हे शब्द-चित्र रेखाटण्याचा मी येथवर प्रयत्न केला. या वर्णनातील माझ्या गुणदोषांकडे हंसक्षीरन्यायाने गसकार्णी पहावे अशी त्यांस माझी स्विनय प्रार्थना आहे. 'गन्तुहिं स्वलिं नवेत्' या नियमाप्रमाणे माझ्या कांहीं चुका झाल्याच असतील. पण याहूनहि 'आपले स्वतःचे' असले तेवढे आपणांस उत्तम वाटते' या मनुजस्वभावाप्रमाणे मजकडे कै. ती. दादांचे वर्णन करतांना अत्युक्तीचाहि कांहीं दोष येणे संभवनीय आहे. हे दोनीहि दोष टाळण्याची मी शिकस्त केली असली तरी आमच्या कृतीतील कांहींशा अपरिहार्य वैगुण्यांकडे निदान सहृदय वाचक क्षमाशास्त्र अंतःकरणाने पहातील असा मला भ्रंवसा वाटतो.

'वाङ्मय-श्री-खण्डा'तील कै. ती. दादांचे लिखाणांत समर्पक शीर्षके देणे, व्याकरणदृष्ट्या कांहीं अशुद्धे दुरुस्त करणे, अति खासगी मजकूर इ. गाळणे, व कांहीं टीपा-देणे यापलीकडे कोणताच फेरफार केलेला नाही. त्यांच्या हयातीत हे छापण्याचा यत्न आला असता तर याहून उत्तम असे अणखीहि कांहीं बदल

त्यांनी कदाचित् केले असते असे आम्हांस वाटते.

प्रस्तुकाच्या छपाईचे काम शक्य तितकें सुबक, वक्तरी व आपलेपणां करून दिल्याबद्दल आर्यभानु प्रेसचे हुषार मॅनेजर श्री. मोहिते व त्यांचा कर्तबगार 'स्टाफ' यांचा मी आभारी आहे. (कॅंपोजिटर रा. दादोबा व प्रेसमन रा. राम यांनी आपले काम कसोशीने करतां करतांच 'पहिले बाळंतपण' 'रुक्मिणीगीत' वगैरेतील कांहीं काव्यमय भाग वाचून मनःपूर्वक आवडल्याचेहि सांगितले. अनाहूत चांगला अभिप्राय ह्याणजे 'पुत्रोत्सवं मन्यन्ते लेखकाः' !)

शेवटीं प्रो. अ. बा. गजेन्द्रगडकर, एम्. ए. यांनी आमच्या विनंतीस मान देऊन प्रस्तुत ग्रंथास प्रस्तावना लिहिल्याबद्दल सर्व लेखक-लेखिका त्यांच्या अत्यंत ऋणी आहेत. त्यांनी प्रस्तावनेस 'कांहीं तरी' असे विनयानें ह्मटले असले तरी ती अतिशय सद्दयतेने व मार्मिकपणे लिहिली असल्याने आम्हांस बहुमोल वाटते. ग्रंथास अशी प्रस्तावना लाभलेली पाहून 'समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ।' हीच उक्ति एका रसिक मित्रानें प्रशंसापूर्वक उच्चारली.

तसेंच माझे कविमित्र श्री. सुमंत, श्री. नागेश, श्री. माधव ज्यूलिअन्, व श्री. विरागी, एम्. ए. इत्यादि सद्गृहस्थांनी वेळोवेळीं केलेल्या हितकारी सूचनांबद्दल मी त्यांचाहि फार आभारी आहे. यांशिवाय डॉ. रा. शं. किंबे, एल्. एम् (डब्लिन), प्रो. द. सी. पंगु, एम्. ए., श्री. मोरेश्वर सदाशिव श्रीखंडे, बी. ए. (ऑनर्स), श्री. गो. श्री. हुपरीकर, बी. ए., श्री. रं. कृ. चिचलीकर, बी. ए. (ऑनर्स), श्री. शं. अ. बेलवलकर याहि रसिकांचे नामनिर्देशपूर्वक आभार मानतांना मला फार आनंद वाटतो. श्री. अ. वि. देसाई, एम्. ए. यांनी कांहीं पुढें तपासण्याचें कार्य केल्याबद्दल (व मलाहि त्या कामी लवकरच कार्यक्षम केल्याबद्दल) मजवर त्यांचे उपकार आहेत. याप्रमाणें उपर्युक्त व अनुक्त सहायकांचें जर मला प्रोत्साहन न लाभतें तर इतक्या लवकर 'वाङ्मय-श्री-खण्ड' प्रकाशांत येतें ना.

असो. ज्या जगन्नियन्त्याच्या प्रेरणेने हें कार्य सिद्धीस गेले, त्यास नम्रतेने नमन करून मी वाचकांची रजा घेतों.

हजुरबाजार यांचा वाडा
कोल्हापूर
सा. १० जुलै १९३२

रामचंद्र चिंतामण-श्रीखंडे

अनुक्रमणिका

विषय	लेखक	पृ.
प्रास्ताविक कांहीं तरी	प्रो. अ. बा. गजेन्द्रगडकर, एम्. ए.	(१)
प्रकाशकांचें हृद्गत व कै. डॉ. शंकरराव यांच्या जीवनांतील कांहीं स्मृतिविशेष }	डॉ. रा. चिं. श्रीखंडे एम्. बी. बी. एस्.	(१३)
अनुक्रमणिका	... ..	(४८)

वाङ्मय-श्री-खण्ड

गद्यविभाग

लेखकः—कै. डॉ. शंकर चिंतामण श्रीखंडे एम्. सी. पी. एस्.

१ एका कल्पित सभेचा मनोरम वृत्तान्त	१ ते ८२
पत्र १ लें प्रास्ताविक	१
पत्र २ रें अध्यक्षांची निवड	५
पत्र ३ रें श्री. सौ. रसनाबाईंचें व्याख्यान--'ओजस्वती वाणी'	९
पत्र ४ थें श्री. सौ. अन्नपूर्णाबाईंचें व्याख्यान--'व्यावहारिक वर्तन'	१३
पत्र ५ वें श्री. सौ. वेत्रिकाबाईंचें व्याख्यान--'व्यवहारचातुर्य'	१८
पत्र ६ वें मिसेस् नवीबाई यांचें व्याख्यान--'सामाजिक सुधारणांचें ध्येय'	२३
पत्र ७ वें श्री. सौ. लवंगीबाईंचें व्याख्यान--'काटकसर'	२८
पत्र ८ वें श्री. सौ. सारजाबाई यांचें व्याख्यान--'हिंदुस्थानचा शेतकरी'	३३
पत्र ९ वें श्री. सौ. चंडिकाबाई यांचें व्याख्यान--'समर्थ व्हा!'	३८
पत्र १० वें श्री. सौ. यशोदाबाई यांचें व्याख्यान--'शिशुसंवर्धन'	४२
पत्र ११ वें श्री. सौ. त्रिजटाबाई यांचें व्याख्यान--'स्वच्छपणा'	४८
पत्र १२ वें श्री. सौ. भौमाबाई यांचें व्याख्यान--'अवलोकनति होईल, पण केव्हां ?'	५३
पत्र १३ वें श्री. सौ. अरुंधतीबाई यांचें व्याख्यान--'युक्तिसाधन'	५८
पत्र १४ वें श्री. सौ. सरस्वतीबाई यांचें व्याख्यान--'आमचे पुराण ग्रंथ'	६२
पत्र १५ वें श्री. सौ. श्रद्धाबाई यांचें व्याख्यान 'भक्ति व ज्ञान'	६७

विषय	पृ.
पत्र १६ वें समेत माझे भाषण- ' माहा अभिप्राय '	७३
पत्र १७ वें अध्यक्ष श्री. सौ. लक्ष्मीबाई यांचे भाषण- ' सुंदर समारोप '	७७
२ श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रांतील कांहीं रम्य कल्पना	८३
३ चिवड्याचे सर्टिफिकेट	९१
४ स्वागतांचे कांहीं विशेष प्रकार	९३
५ कांहीं मानवस्वभाव	९६
६ माहा एक अनुभव ! (विनोदी लेख)	९९
७ माझ्या कंपाउंडरची कहाणी	१०४
८ समुद्राचे कांठावर —	१११

पद्यविभाग (प्राकृत)

ईशस्मरण	१
कै. डॉ. शंकर चिंतामण श्रीखंडे-कृत	
१ श्रीकृष्णाचा पाळणा	२
२ गौळण	४
३ रुक्मिणीपत्रिका	६
४ श्रीभवानीकमलेश्वराची आरति	८
५ संशय-मणि-माला	९
६ चि. सौदामिनीला पाळणा	१०
७ ' मना 'चे श्लोक	११
८ माशांचे गाणे	१३
९ बहुरूप्याचे जेवणास आमंत्रण	१५
१० भोजनाचा फटका	१६
११ मुलांचे करमणुकीकरितां	१७
१ भोंवरा	१७
२ बेंडबाजा !	१७
१२ लहान मुर्लीसाठीं हृदग्याचे गाणे	१७

श्री. सौ. कृष्णाबाई श्रीखंडे (सौ. पार्वतीबाई सरदेसाई)-कृत		
	विषय	पृ.
१३	श्रीसावित्रीगीत	१८
१४	धांवा	२१
१५	चंद्रोदयवर्णन	२२
श्री. सौ. वेणुबाई श्रीखंडे (सौ. लक्ष्मीबाई पंडित)-कृत		
१६	कृष्णरुक्मिणी-विनोद	२२
श्री. सौ. गंगाबाई श्रीखंडे (सौ. लक्ष्मीबाई कशाळकर)-कृत		
१७	मंदोदरी	२३
१८	पांवा	२५
१९	शबरी	२६
२०	दधिमंथन	२७
२१	बागुलबोवा	२८
कु. कृष्णाताई शंकर श्रीखंडे (हुजुरबाजार)-कृत		
२२	सीताहरण	२९
२३	मनाची एकाग्रता	३१
२४	संक्रान्तीचा हलवा	३२
डॉ. रामचंद्र चिंतामण श्रीखंडे-कृत		
२५	आईपार्शी प्रार्थना	३३
२६	कृष्ण-गुंफा	३४ ते ५२
	१ अंगाई	३४
	२ नंदकिशोर	३५
	३ श्रीकृष्णगीत	३६
	४ कालियामर्दन	४०
	५ मुकुंदपूजा	४१
	६ माधवगीत	४५
	७ उपाय-योजना	४९
	८ विरही माधव	५१
	९ बांसरी	५२
	१० गोपीचा नाच	५३

	विषय	पृ.
३७	मोरोपंत--स्मृति	५३
२८	श्रीमार्कटिस्तवन	५४
२९	कृष्णा-कोयना संगम	५६
३०	सूर्यास्त व नंतर—	५७
३१	अभीष्ट-चिंतन	५८
३२	श्रीमंगलागौरीस्तव	६०
३३	श्रीराघवगीत	६१
३४	विवाहमंगल	६३
३५	विरहांत वसंतागम	६६
३६	मुक्तामाला [माझी दिवंगत बालिका]	६७
३६	छात्र-तर्जन	६७
३८	कुशलपत्र !	६९
३९	श्रीमंगलमूर्तीची आरति	७०
४०	निसर्गोत्थिल प्रणयलीला	७१
४१	' बालादपि सुभाषितम् । ' [शिशूचे मानस बोल]	७२
४२	' वंदे मातरम् । '	७४
४३	भारतास प्रणाम [भारताच्या स्वरूपावर एक रूपक]	७५
४४	ईशवंदन	७६
श्रीयुत विश्वनाथशास्त्री शंकर कात्रे-कृत		
४५	शरत्काल !	७७
४६	कवितेस बोध	७८
४७	मध्याह्न !	७९
४८	आद्यप्रसव व कुमारसंभव [पहिले बाळंतपण]	८०
४९	मुरलीगान !	८५
५०	रक्मिणीगीत	८६
५१	यमुनातीर्था—	९३
५२	पावसाळा	९३
५३	भ्रमरान्योक्ति	९४

पद्यविभाग (संस्कृत)

कै. डॉ. शंकर चिंतामण श्रीखंडे-कृत

प्रार्थना

१ श्रीतुलसीस्तोत्रम् (रा. चिं. श्रीखंडेकृत प्राकृत समश्लोकीसह)

९५

९६

विषय	पृ.
२ पत्रपुष्पमाला	९८ ते १०६
प्रथमपुष्पम्	९८
द्वितीयपुष्पम्	१००
तृतीयपुष्पम्	१००
चतुर्थपुष्पम्	१०३
पंचमपुष्पम्	१०४
षष्ठपुष्पम्	१०५
सप्तमपुष्पम्	१०६
३ शंकरसद्म (रा. चिं. श्रीखंडेकृत 'शंकरसद्म'सह)	१०७
४ स्फुटश्लोकाः	१०८

डॉ. रामचंद्र चिंतामण श्रीखंडे-कृत

बदरिकाफलमुष्टिः ।	१०९ ते १२८
१ प्रियशिशोर्वाक्यं — ।	१०९
२ बन्धो ! मदीयां प्रणतिं गृहाण ।	११०
३ प्रायः सतामनुकृतिप्रसवाः क्रिया हि ।	१११
४ अनुवेदगङ्गम् ।	११३
५ श्रीशंकरस्ते वितनोतु मङ्गलम् ।	११५
६ बालाऽनसूया तनुते विनोदम् ।	११६
७ शतधाऽदीर्यत तस्य चेतसा ।	११७
८ नितान्तदुःखः सुहृदां वियोगः ।	११८
९ पुण्यासु भूधरविभागवन्स्थलीषु ।	११९
१० मनो हि शैलालिसमुत्सुकं मे ।	१२०
११ — प्रसरति हि ते काऽपि सुषमा ।	१२१
१२ मनोहरं पद्ममिष प्रफुल्लम् ।	१२३
१३ स्फुटश्लोकाः	१२७

श्रीयुत विश्वनाथशास्त्री शंकर कात्रे-कृत

१ वर्षासमयवर्णनम्	१२८
२ अभिनन्दनम्	१३०
परिशिष्ट [रा. चिं. श्री.कृत श्रीविष्णुशास्त्रिस्मृतिः] व शुद्धिपत्र	१३१-१३२

कै. डॉ. शंकर चिंतामण श्रीखंडे, एम्. सी. पी. एम्.

[१९१५ सालीं अलेक्झांड्रिया येथें अमतांना]

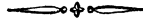

वाङ्मय-श्री-खण्ड

गद्य विभाग

१ एका कल्पित सभेचा मनोरम वृत्तांत

लेखक:— कै० डॉ. शंकर चिंतामण श्रीखंडे; एम्. सी. पी. एस्.

[ती. कै० डॉ. शंकर चिंतामण श्रीखंडे हे सन १९१५।१६ मध्ये महायुद्धाचे वेळी वॉरसर्व्हिसवर अलेक्झांड्रिया (इजिप्त) येथे असतां, तेथून त्यांनी आपल्या प्रिय बंधुभगिनींस जीं अनेक उद्बोधक व मनोरंजक पत्रे लिहिलीं, त्यांतूनच पुढील सुंदर सभावर्णन हें उद्धृत केलें आहे. हीं सभावृत्तांचीं पत्रे आमच्या भगिनी ती. श्री. सौ. कृष्णाबाई यांना प्रायः दर आठवड्यास एकेक याप्रमाणें लिहिलीं गेलीं आहेत. — रा. चिं. श्री.]

पत्र १ लें

प्रास्ताविक

अलेक्झांड्रिया.

ता. २७-७-१५

चिरंजीव श्रीमती सौभाग्यवती सकलगुणालंकरण कृष्णाबाई यांस:—

अनेक आशीर्वाद उपरी विशेष, आपली सांगली संस्थानांत सनाथ नेमणूक होणार आहे हें ऐकून आनंद झाला. ईश्वरेच्छेनें आपल्यावर मुलांना सुशिक्षित करण्याचें, जबाबदारीचें व विशेष कौशल्य लागणारें, पण फारच उत्कृष्ट काम पडणार आहे. त्या कामाला आपण योग्य आहांत हें कृतीनें आपण सिद्ध करून दाखवाल, यांत मला बिलकूल संशय नाही. अवघड कामें पार पाडण्यास लागणारें धोरण, चिकाटी, युक्ति, मनाचा समतोलपणा, उत्साह, धैर्य, बल इत्यादि जे गुण आहेत त्यांचा आपले ठिकाणीं अभाव नाही, असा

मला भरंवसा आहे. शिक्षणाचें काम जितकें कसोशीनें करावें तितकें उत्तम वठतें. मळकें वंख जितकें चांगलें धुवावें तितकें स्वच्छ निघणार. मनांतील मळ काढून टाकून त्याला संस्कृत करणें हें आपलें कर्तव्य आहे. पण, आपलें कर्तव्य आपण जाणत आहांच. मग मी कशास सांगायला पाहिजे ?

हें पत्र हिंदुस्थानांत पोंचेल त्यावेळीं आपण सांगलीस असणार. कोल्हापुरीं नसणार हें खास. मग बदललेला पत्ता मला ठाऊक नसल्यानें हें पत्र चि. भाऊसाहेब यांचे मार्फत रवाना करीत आहे; व पत्ता समजेपर्यंत तसेच करणें भाग आहे. पत्रें पोंचल्याचें सवडीप्रमाणें चि. भाऊसाहेब यांचे मार्फत मला कळविलें तरी माझी कुरकुर नाहीं.

“ मी येथें सुखरूप आहे. आपणाकडून बरेच दिवसांत पत्र नाहीं; यामुळें काळजी लागली आहे. (किंवा पत्र येऊन समाचार कळल्यानें काळजी दूर झाली). वरचेवर पत्रद्वारे समाचार कळवीत जाणें. इकडे हवा पाणी चांगलें आहे. मागील आठवड्यांत इतका पाऊस पडला. (किंवा संबंध वर्षांत थेंब सुद्धां नाहीं.) पिकें बरीं आहेत. (किंवा रेतीचीं मैदानें सभोंवार पसरल्यानें सुळींच नाहींत.) सर्वत्र वडील मंडळींस नमस्कार व लहानांस अशीर्वाद. पत्रोत्तराची वाट पहात आहे. आपण प्रकृतीस जपून असावें. कळावें. लोभ करावा हे आशीर्वाद. (किंवा विनंती.) ” इत्यादि ठराविक मजकुरानें ओत-प्रोत भरलेलीं पत्रें लिहिणें मला आवडेनासें झालें आहे. ज्याप्रमाणें वर्तमान-पत्रांतील घड्याळांच्या, औपधांच्या, मंत्रसिद्ध ताईत दोऱ्यांच्या, किंवा बाला-मृताच्या जाहिराती कोणी वाचात नाहींत, (कदाचित् झोंप येण्याकरितां किंवा वेळ जाण्याकरितां वाचात असतील कोणी हरीचे लाल) तशींच असलीं पत्रें होत. तशीं पत्रें लिहिणें ह्मणजे काल व द्रव्य यांचा अपव्यय होय. प्रत्येक वेळीं कांहीं नवीन लिहिण्याचा प्रयत्न केल्यास, पत्रें लिहिणें ह्मणजे एक कर-मणुकीचा व बुद्धीचें तेज वाढविणारा व्यवसाय होतो. आपण नवीन पाहिलेल्या व शिकलेल्या गोष्टी दुसऱ्यास लिहून कळविल्या असतां आपले मनांत चांगल्या ठसून दुसऱ्यांचा फायदा होतो. विशेषतः आपण आतां हातांत घेणार त्या कार्याला याची फार आवश्यकता आहे. दुसऱ्यास समजेल अशा तऱ्हेनें विचाराचें चित्र शब्दांनीं काढून त्याची मूर्तिमंत कल्पना डोळ्यापुढें उभी करणें ही कला शिकण्यासारखी नाहीं काय ? चांगलीं पत्रें लिहितां आलीं तर तसें करतां

येतें. लिहिण्यापासून विचार संगतवार कसे मांडावेत हें समजतें. कदाचित् चकतृत्वसुद्धां वाढेल. व्याकरण घटतें व शुद्धलेखन सुधारतें. असो.

हें पत्र लिहिण्याचा माझा हेतु मुख्यत्वेकरून हाच आहे. वास्तविक तो प्रथम सांगावयास पाहिजे होता. पण पत्र संपण्यापूर्वी सांगितला तरी चालतें. खरें हाटलें तर पत्र लिहिण्यापूर्वीच तो भाक्षे मनांत होता. त्याचेंच हें मूर्त स्वरूप आहे. तो माझा हेतु कितपत साध्य होतो, तें पहाणार आहे.

काल रात्री जेवण झाल्यावर माझ्या एका स्नेह्याबरोबर मी बुद्धिवळें खेळलों. बरेच डाव मी जिंकले. पण शेवटचा डाव माझेवर झाला. माझी चूक कोठें झाली तें मी पाहूं लागलों. बऱ्याच वेळानें चूक सांपडली. व ती सहज दुरुस्त होण्यासारखी होती ह्मणून माझ्या निष्काळजीपणाबद्दल मला वाईट वाटलें. नंतर मी निजावयास गेलों. पण झोंप येईना. शेवटी बऱ्याच वेळानें मला झोंप लागली, पण केव्हां तें समजलें नाहीं. नंतर पहांटे मी एक ठळक अक्षरांनीं छापलेलें हस्तपत्रक (Handbill) पाहिलें व वाचलें. त्यांतील मजकूर जो आठवणींत राहिला तो पुढीलप्रमाणें:—

“ आजरोर्जी सायंकाळीं ५ वाजतां × × × ठिकाणीं (मी तेथे गेलों होतो पण त्याचें नांव विसरलों) सुशिक्षित स्त्रीमंडळाची सभा होणार आहे. पुढील उत्तमांचीं (उत्तमा वरवर्षिणी इत्यमरकोशे ।) भाषणें होतील.

- श्री. सी. लक्ष्मीबाई शंकरराव ज्ञानसिंधु.
 ,, ,, अन्नपूर्णाबाई जगन्नाथभट पंचपात्रे.
 ,, ,, रसनाबाई अमृतराव श्रीखंडे.
 ,, ,, वेत्रिकाबाई हेमाडपंत दोरखंडे.
 ,, ,, नवीबाई डौलाजी सुधारक.
 ,, ,, लवंगीबाई चुनीलाल पोफळे.
 ,, ,, सारजाबाई धनाजी क्षेत्रपाळ.
 ,, ,, चंडिकाबाई रुद्राजीराव महाशब्दे.
 ,, ,, यशोदाबाई आनंदराव अभयंकर.
 ,, ,, त्रिजटाबाई घामटराव अजागळ.
 ,, ,, भीमाबाई लंबोदराचार्य अवाढव्य.

श्री. सी. अरुंधतीबाई वामनराव ठेंगे.

„ „ सरस्वतीबाई विद्याधरशास्त्री राजपाठक.

„ „ श्रद्धाबाई गुरुचरणदास राजयोगी.

सर्व स्त्रियांनी अगत्य यावें. मुलें रडकीं नसल्यास आणार्वात. मिशा न आलेल्या विद्यार्थ्यांनी येण्यास हरकत नाही. विडी ओढण्याची सक्त मनाई आहे. (हा नियम फक्त विद्यार्थ्यांकरिता होता.) सभ्यपणानें वागणारांना शेवटी खिरापत मिळेल. दंगा करणारास कोंडून ठेवलें जाईल. मुलांना भूक लागल्यास खाऊ ज्यांचा त्यांनी पुरवावा. अगदीं लहान वत्सांकरितां पाळणा, दोऱ्या व दुपटीं आणलीं पाहिजेत. भाषण सुरू असतां खोकू नये व शिकू नये. रडणाऱ्या मुलास त्याचे आईचे ताब्यांत दिलें जाईल. प्रत्येक प्रेक्षक व श्रोत्यानें दोन दोन हातरुमाल बाळगले पाहिजेत. इत्यादि. ”

मला मिशा असतांना व मी स्त्री किंवा विद्यार्थी नसतांना माझा शिरकाव आंत कसा झाला समजत नाही. पण मी एकटाच तेथें होतों. मी सर्व भाषणें ऐकिलीं व स्वतः भाषण केलें. सभाविसर्जनाच्या वेळीं सर्वांनीं आर्यमातेचा जयजयकार केला; त्या आवाजांनें मी जागा झालों. त्या वेळीं चार वाजले होते. नंतर झोंप येईना. सभेचा देखावा डोळ्यापुढें चित्राप्रमाणें उभा राहिला. मग उठून मुखमार्जनादि प्रातर्विधि आटोपला. स्वप्न खोटीं होतात ह्यात पण हें स्वप्न खरें झालें. अगदीं अक्षरशः खरें झालें. त्या सभेची हकीकत पुढील अंकीं-नव्वे पत्रां-देणार आहे. सर्व वक्त्यांचीं भाषणें मुद्देसूद, जोरदार, विद्वत्ता-प्रचुर, स्पष्ट, अस्खलित, माहितीपरिपूर्ण व मनोरंजक झालीं. त्यांतील जीं आठवतील तीं लिहीन.

पुष्कळांस स्वप्नपेक्षां खऱ्याखऱ्या गोष्टी आवडतात, पण मला आपलें स्वप्नच आवडतें. गोड असतें, व प्रत्येक वेळीं नवें.

“ तदेव रूपं रमणीयतायाः

क्षणे क्षणे यन्नचतामुपैति ॥ ” *

ताजें लोणकडें घमघमात तूफ कुणास आवडणार नाही ? अहाहा ! रोज उंटार्चें

* “ तेष तर सौंदर्याचें स्वरूप कीं जें क्षणोक्षणीं नाविन्य धारण करतें. ”

तूय खाणाऱ्या मला आतां हिंदुस्थानांतल्या तुपाचा वास येत आहे ! तोंडास पाणी सुटतें !

बरे, असो. आपण उभयतां सुखरूप आहांत ना ? मग झालें. ' सुख ध्यावें सुख द्यावें, सुखी सर्वदा असावें ॥ ' हे आशीर्वाद.

आपला बंधु
शंकर चिंतामण श्रीखंडे.

पत्र २ रें

अध्यक्षांची निवड

अलेक्झांड्रिया.

श्री.

ता. १।८।१५

चि. सौ. कृष्णाबाई यांस:—

अनेक आशीर्वाद उपरी विशेष. हें पत्र आपलें हातीं जाईल त्यावेळीं आपण कामावर असाल. करितां, काम कसें आहे, किती वेळ लागतो, परिस्थिति कशी आहे, वरिष्ठ अंमलदार कोण, राहण्याची व्यवस्था कोठें वगैरे सविस्तर हकीकतीचें पत्र यावें. आपणास ऊर्जितावस्थेस आणल्याबद्दल रा. रा. शंकरराव यांचें मी मनापासून अभिनंदन करतो. हिंदुस्थानांतील कर्तृत्ववान् पुरुषांत त्यांची गणना होणें अवश्य आहे. बोलण्यापेक्षां करून दाखविणें हा जो त्यांचे वर्तनांतील विशेष आहे, तो प्रत्येक व्यक्तीनें शिकून अभ्यासण्यायोग्य आहे, यांत बिलकूल शंका नाहीं. ईश्वर आह्माला तसेंच वागण्याची बुद्धि व शक्ति देवो !

मागील पत्रांत लिहिल्याप्रमाणें त्या महिलाबालविशिष्ट सभेची हकीकत पुढीलप्रमाणें आहे:—

“ सुमारे ४॥ वाजतां एका भव्य व लतामंडप-तोरण-सुशोभित प्रासादा-समोर गाड्या व मनुष्ये (स्त्रीजातीचीं) येण्यास सुरवात झाली. रस्ता रंद व सुंदर असून त्यावर गुलाबपाणी शिंपडलें होतें. आजूबाजूस सुंदर कुंड्यांतून वनस्पती डुलत होत्या व आपले पर्णरूपी हस्त हालवून सर्व येणारांचें स्वागत करीत होत्या. बारा मंदपणें वहात असून मधून मधून मंजुळ स्वर काढीत होता.

सूर्याचा ताप बराच उतरल्यामुळे जिकडे तिकडे उत्साह दिसत होता, व घामही बंद झाला होता. काचित् हातरुमाल फडकतांना दिसत पण ते फक्त शोभकरिता किंवा काहीं खुणा दुसऱ्यास कळविण्याकरिता होते. जिकडून तिकडून स्त्रियांचे व बालकांचे थवे लोटत असून ते प्रासादाचे दरवाजाजवळ थांबत. तेथे स्वागत कमिटीचे अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, खजीनदार, मदतनीस, सेक्रेटरी, स्वयंसेवकांचे कप्तान व त्यांचे एक पथक स्वागतार्थ राहिले होते. ह्मणून फक्त एक वेळी एकच व्यक्तीला आंत जातां येईल इतका मार्ग खुला होता. बाहेरून आलेल्या प्रत्येक वनितेस या दुतर्फा उभे राहिलेल्या मंडळींशी हस्तांदोलन करित करित सुहास्यवदनाने आंत प्रवेश करावा लागे. त्या गर्दीत कडेवरील मुलांचे थोडे हाल होतसे दिसते. कारण ती रडू लागत. कदाचित् भीतीमुळे असेल. पण त्या मार्गातील दोही बाजूच्या दानामुळे कित्येकांचा वात झडला व अंग रगडल्यासारखे झाल्यामुळे पुष्कळांचा शीण हरून ते आनंदी व उत्साहयुक्त झाले. विद्यार्थी केव्हां केव्हां घुसमटत असत, पण चपळपणामुळे निसटून जात, व त्यांना ती एक करमणूकच होत असे. सुदैवाने डॉक्टर बोलावण्यापर्यंत कोणास पाळी आली नाही व असती तरी मी तेथे होतोच. मंडळींना विवक्षित स्थानी बसविण्याकरिता व्यवस्थापक मंडळी होतीच. तळमजल्यांत पुष्कळ खुर्च्या व बाके टाकली (व्यवस्थितपणे) असून त्यांचे समोर एक स्टेज (Stage) होते. बाजूस दुसऱ्या मजल्यावर ग्यालरीत मुले (६ ते १२ वर्षांपर्यंत), प्रौढ स्त्रिया व स्तनधय वस्त्रे नसलेल्या बायका बसविल्या होत्या. स्तनपान करणाऱ्या मुलांना ग्यालरीत बसविले तर खाली बसलेल्या समाजावर क्षारोदकाचा अभिषेक वारंवार होण्याची भीति होती; याकरिता, त्यांना तळमजल्यांत एका बाजूस स्पेशल जागा केली होती. तेथे पाळणे बांधून परस्परांना न आपटतां चांगले झोके देतां येतील अशी व्यवस्था केली होती. पाळणे विजेच्या शक्तीने हालत व ह्मणून आयांना सावचित्तपणे व्याख्यान ऐकावयास सांपडे. विद्यार्थ्यांची उंची श्री. सौ. अरुंधतीबाई ठेंगे यांनी उभ्याने वर केलेल्या हातापेक्षां जास्त असल्यास त्यांस बाहेर घालविले जाई. विद्यार्थी व बायका यांचे भिन्नण झाले होते व ते फणस आणि आंबे यांचे समुदायाप्रमाणे शोभत होते. मध्यमार्गी स्टेजवर एक विस्तृत टेबल असून त्यावर चित्रविचित्र वेलबुट्या काढलेले कापड पसरले होते. टेबलाचे पलीकडे मध्यमार्गी अध्यक्षांची खर्ची असून जवळच वक्त्याकरिता एक

खुर्ची ठेविली होती, आणि बाजूस भाषणें करण्याकरितां आलेल्यांना बसण्या-करितां खुर्च्या होत्या. टेबलावर एक मोठा पुष्पगुच्छ असून, दुसरे लहान लहान गुच्छ इतरत्र ठेविले होते. दिवे विजेचे असून पंखेही फिरत होते. हंज्या झुबरे छतास टांगलीं होती, व सर्वत्र मधुर सुगंध पसरला होता. आंत येतांच चित्तास शांत वाटून, आनंदोर्मी उसळ्याव्यात अशी व्यवस्था ठेविली होती.

बरोबर ५ वाजतां सर्व मंडळी स्थानापन्न झाली व सभेचे कामास लवकरच सुरवात होणारसें दिसू लागले. इतक्यांत श्री. सौ. रसनाबाई श्रीखंडे ह्या उठल्या व टेबलाजवळ जाऊन, प्रथम उत्साहपूर्ण टाळ्यांनीं सभागृह दणाणून सोडून नंतर स्तब्ध झालेल्या श्रवणोत्सुक समुहास त्यांनीं पुढील प्रमाणें संबोधिलें.

त्या ह्याणाल्या “सकलभरतभूमिभूषणभूत रमणीजन हो, आपल्या आगमनानें मला किती आनंद झाला आहे हें शब्दांनीं व्यक्त करणें शक्य नाहीं. आमचे विनंतीस मान देऊन, आपण आपला अमूल्य वेळ खर्चून येथें येण्याची कृपा केली याबद्दल मी सर्वांची फार आभारी आहे. आपलें स्वागत मी अत्यंत उत्साहानें व नम्रपणें करतें. आपणाला पाहून, सुशिक्षित-पणा, सुंदरपणा, व्यवस्थितपणा, करारीपणा, सद्गुणसंपन्नता, शहाणपणा, प्रेमळपणा वगैरेंनीं बनविलेल्या पुतळ्याच आपणासमोर उभ्या बसल्या-आहेत कीं काय असा भास होतो. आज आपण आपले अनुभव आह्मांस ऐकवून आमचे ऐकण्याकरितां इथें आलां आहांत. अशा प्रसंगी, या सभेचें अध्यक्ष-स्थान श्री. सौ. लक्ष्मीबाई ज्ञानसिंधु यांना द्यावें असें मला वाटतें. (टाळ्या) करितां सर्वांचे तर्फे मी त्यांना तें स्वीकारण्याविषयीं विनंति करित्ये. (जोराच्या टाळ्या) त्या ज्ञानवृद्ध, आचारशुद्ध, अप्रतिहतबुद्ध असून, स्वधर्माविरुद्ध वर्तन त्यांना खपत नाहीं. त्यांची शांति अवर्णनीय आहे. (माझीहि तशीच आहे *) तेव्हां आमचे विनंतीस मान देऊन श्री. सौ. लक्ष्मीबाई या अध्यक्षस्थान स्वीकारतील व आह्मांला ज्ञानामृताचे घुटके पाजतील अशी मला आशा आहे. (भयंकर टाळ्या) त्यांच्यासारखी योग्य व्यक्ति-विभूति-आज आह्मांला लाभली याबद्दल मी ईश्वराचे आभार मानतें. हा परम भाग्याचा दिवस इतिहासांत

* या ठिकाणीं लेखकाच्या ‘शांता’ नामक कन्यकेचा उल्लेख असावासें वाटतें.

अजरामर होऊन राहिल यांत शंका नको.” (टाळ्याच टाळ्या) इतकें बोलून त्या खाली-खुर्चीवर-बसल्या. नंतर श्री. सौ. अन्नपूर्णाबाई पंचपात्रे यांनी त्यांना पुष्टि दिली. त्या ह्मणाल्या:—

“ सुवासिनींनो! श्री. सौ. रसनाबाईंनी आतां जी सूचना सभेपुढें आणली त्याला माझे संपूर्ण अनुमोदन आहे. श्री. सौ. लक्ष्मीबाई या फारच सज्जन व ममताळू आहेत. परवां आह्मी त्यांचे घरीं जेवावयास गेलों होतो. त्यावेळीं त्यांनीं फारच आग्रह केला. पक्वान्नें किती तरी केलीं होती, साखरभात, श्रीखंड, पुऱ्या, लाडू, चिरोटे, (यावेळीं मुलांमध्ये फारच गडबड उडाली, कांहीं अर्मकें ‘मला लाडू दे कीं’ ह्मणून आईजवळ दृष्ट करूं लागली, ह्मणून वक्त्यांना भाषणाचा ओष फिरवावा लागला.) वगैरे पुष्कळ जिन्नस केले होते. सांगण्याचें कारण त्यांना अगत्य फार आहे. दक्षिणाही चांगली दिली. त्यांचे यजमान आह्मांला आपलें उपाध्येपण देणार आहेत ह्मणून आमचे घरीं ह्मणत होते. (श्री. सौ. चंडिकाबाईंना हें भटीणबाईंचें चऱ्हाट आवडेना ह्मणून त्या गुरगुरूं लागल्या.) एकंदरीत श्री. सौ. लक्ष्मीबाई या अध्यक्षस्थानाला अगदीं योग्य आहेत. (श्री. सौ. लक्ष्मीबाईस उद्देशून) खरेंच लक्ष्मीबाई, त्या मधल्या खुर्चीवर तुह्मी बसाच. या सभेला कशी शोभा येईल हो. चला मी तुह्मांला बसवितें.” (इतक्यांत श्री. सौ. वेत्रिकाबाईंनी अन्नपूर्णाबाईंस खेचून खाली बसविलें, व आपण उभा राहून ह्मणाल्या—) “आमच्या अन्नपूर्णाबाई आहेत भोळसर. सरळपणा जास्त. खांचखोंच नाही. पण मन शुद्ध असून प्रेमळपणा जास्त आहे. मनाला गोष्ट पटल्याबरोबर लगेच कृतीला सुरवात करतात. बरें. असो. श्री. सौ. लक्ष्मीबाई या अध्यक्षस्थान स्वीकारून सर्वांच्या इच्छा पूर्ण करतील अशी मला उमेद आहे.” (टाळ्यांचा कडकडाट) नंतर श्री. सौ. लक्ष्मीबाई उठल्या व टाळ्यांच्या गजरांत अध्यक्षस्थानापन्न झाल्या. मग उठून त्या ह्मणाल्या—पण तें आतां पुढील पत्रांचे लिहीन. वेळ बराच झाला आहे.

आपण उभयतां सुखरूप असल्याचें कळवावें. पत्रांतील दोष दाखविल्यास व सुधारणा सुचविल्यास मला आनंद होईल. कळावें हें आशीर्वाद.

आपला बंधु.

शंकर चिंतामण श्रीखंडे.

पत्र ३ रें.

श्री. सौ. रसनाबाईचें व्याख्यान.

ओजस्वती वाणी

अलेक्झांड्रिया.

श्री.

ता. ५।८।१९१५

चि. सौ. कृष्णाबाई यांस:—

अनेक आशीर्वाद. उपरी विशेष. मागील पत्रावरून सभेचा पुढील वृत्तांत याप्रमाणें:—

श्री. सौ. लक्ष्मीबाई ह्याणात्या:— “ अर्भकांशीं कामधेनुप्रमाणें, मुलांशीं मातेप्रमाणें, व विद्यार्थ्यांशीं प्रेमळ गुरुप्रमाणें वागणाऱ्या विदुषी हो! माझ्यापेक्षां, गुणानें, ज्ञानानें, वयानें व योग्यतेनें सरस अशा ललना या सभेंत पुष्कळ असूनही मलाच तुम्हीं अध्यक्षस्थान दिलें, हा माझा तुम्हीं फार मोठा सन्मान केलेला आहे, व याबद्दल मी तुमची अत्यंत आभारी आहे. सुशिक्षित अशा स्त्रियांच्या सभेचें अध्यक्ष होणें हें फार जबाबदारीचें व कौशल्याचें काम आहे. आपली सर्वांची इच्छा तें मीच करावें अशी असल्यामुळें शक्य तितक्या उत्तम रीतीनें हें काम करण्याची मी खबरदारी घेईन. तुम्ही सदानुभूतिपूर्वक मला मदत द्याल असा मला बळकट भरंवसा आहे. आजच्या सभेचा हेतु श्री. सौ. रसनाबाई, स्वागत कमेटीचे अध्यक्ष यांनी आपल्या काव्यप्रचुर व कोमल वाणीनें सर्वास विदित केला आहेच. जें जें काहीं नवें देखावें। तें तें शिकून हृदीं भरावें ॥ व

जितुकें काहीं आपणास ठावें । तितुकें हळूहळू शिकवावें ।

शहाणे करून सोडावे । बहुत जन ॥

हें करण्याकरितां आपण येथें आलों आहोंत. वर सांगितलेलीं जरी दोन कायें आहेत, तरी तीं दोन्हीहि एकाच वेळीं या सभेच्या द्वारे आपण करणार आहोंत. एकच काम करावयाचें असल्यास किती लक्षपूर्वक करावें लागतें. मग आतां तर दोन कायें एकदम करावयाचीं. फार सावधान राहिलें पाहिजे. सभेचीं हस्तपत्रके पूर्वीच प्रसिद्ध झालीं आहेत त्यांत निर्दिष्ट केलेल्या वक्त्यांची आज भाषणें होतील. आतां (मनगटावरील घड्याळांत पाहून) सव्वापांच वाजले आहेत. प्रत्येक वक्त्यानें १५ च मिनिटें भाषण केल्यास सभेचें काम

९ वाजतां संपेल. त्यापेक्षां जास्त वेळ स्त्रियांच्या सभेचें काम पुष्कळ कारणांकरितां इष्ट नाहीं.

अशा तऱ्हेनें वेळेचा निर्बंध असला ह्यगजे बरेच फायदे होतात. एक तर वक्त्यांना भरकटतां येत नाहीं व भाकडकथा बंद होतात. विषयाचें सार काढल्यासारखें होऊन तो मनावर चांगला ठसतो. यामुळें वेळ वांचतो, तो विविध विषयांवरील पुस्तकवाचनास वापरतां येतो. प्रत्येक वक्त्यानें आपल्या आवडत्या विषयावर बोलवें ह्यणून विषय नेमलेले नाहींत. आतां श्री. सौ. रसनाबाई या बोलतील. तेव्हां सर्वांनीं सावधान असवें.” [टाळ्या].

नंतर श्री. सौ. रसनाबाई श्रीखंडे या बोलावयास उठल्या. आडनांव श्रीखंडे ह्यणून त्या आपल्यापैकींच आहेतसें मला वाटलें. पण त्यांना कोर्टें पाहिल्याचें आठवेना. अमृतरावांनाही मी पाहिलेले नाहीं. सौ. रसनाबाईची अंगलट सडपातळ असून निरोगी व तेजस्वी होती. लहानपणापासून कचाट्यांत व भयंकर संकटांत दिवस गेल्यामुळें व मोठेपर्णीसुद्धां स्वतःचें काम स्वतःच करावें लागत असल्यामुळें, त्यांचे अंगीं आळस तर नव्हताच पण चपळपणा अद्वितीय होता. चतुरपणांतसुद्धां त्या कोणाला हार जात नसत. लहानपणापासून त्यांना बोलण्याचा नाद असावासें दिसतें. कारण त्या अस्खलित भाषण करित. सिनेमॅटोग्राफमधील चित्रें जसे हावभाव व अंगविक्षेप करितात, त्याप्रमाणें प्रत्येक शब्दाला, किंबहुना प्रत्येक अक्षराला त्यांचे निरनिराळे हावभाव होत. नुसत्या हावभावावरूनसुद्धां त्या काय बोलत आहेत हे बहिःयास परंतु डोळसाससुद्धां समजलें असतें. इतका चपळपणा असूनही त्यांनीं कधीं मर्यादा-तिक्रमण केलें नाहीं. सर्वांना त्या हव्याशा वाटत असा त्यांचा गोड स्वभाव होता. सर्वांवर समदृष्टि असली तरी बुद्धिवान् व चणचणीत मुलांवर त्यांची विशेष प्रीति असे. त्यांच्या वामांत चूक होतच नसे ह्यटलें तरी चालेल. त्यांचे भाषण सुरू झालें. ऐकाः—

“ वाचमोजस्वती देवा जनयांचक्रिरे पुरा ॥

सास्माकं सुप्रसन्नास्तु वरदाखिलसिद्धिदा ॥ १ ॥ * ”

* “ पूर्वी देवांनीं प्रभावशाली व तेजस्वी अशी (जी) वाणी निर्माण केली, ती सुप्रसन्न होऊन आम्हांला चांगले वर व सकल सिद्धि देवो ! ”

ईशकृपेने प्राप्त झालेल्या तेजस्वी वाणीला नमन करून मी तिचा अनुवाद करण्यास प्रवृत्त झाले आहे. ती भगवती माझेवर सुप्रसन्न असो.

भगिनीनो ! तुझाला माहीत नाही असे नवीन माझेजवळ काही नाही. झणून तसले सांगण्याचा प्रयत्न मी करणार नाही. प्रयत्न न करितां प्राप्त झालेल्या वस्तूचा अपव्यय व अनादर होण्याचा संभव असतो. श्रीमंतांचीं मुल्ले बहुशः दुर्गुणी व उधळीं निपजतात. कारण स्वकष्टाने त्यांनीं संपत्ति मिळविलेली नसते. झणून तिजकरितां मिळविणारास किती श्रम पडले याची त्यांना कल्पना होत नाही. तसेंच आपल्यास सहज प्राप्त झालेल्या वाणीचा दुरुपयोग न होईल याबद्दल आपण जरले पाहिजे. चांगल्या कामाकडे वाणीचा विनियोग कसा करावा याविषयी थोर लोकांनीं व साधुसंतांनीं सुचविलेले काही मार्ग मी आपणांपुढे मांडणार आहे. वाणीची शरीर व मनाइतकी किंबहुना कांकणभर जास्तच योग्यता आहे. काया, वाचा, मन हा त्रिवेणी संगम आहे. ही तिघेही जीवाला परमात्मदर्शन करून देण्याला समर्थ आहेत. तथापि वाणीची योग्यता जास्त आहे. ती स्वतः तरून इतरांस तारूं शकते. वाणीच्या सामर्थ्याने थोर पुरुष अजरामरत्व पावतात. व्यास, वाल्मीकि, कालिदास, शंकराचार्य, ज्ञानदेव, तुकाराम वगैरे महापुरुषांनीं ग्रंथ केले नसते तर त्यांचीं नावे आज आपणांस ऐकू आलीं असतीं काय ? ग्रंथ हे वाणीचे मूर्त व तीमधील सामर्थ्याप्रमाणे—ईश्वरी अंशाप्रमाणे—चिरकाल टिकणारे स्वरूप आहे. दरवर्षी लाखों ग्रंथ निर्माण होतात, पण बहुतेक सर्व दुसरे वर्षापूर्वीच मरतात. कारण त्यांचे ठायीं जोम नसतो. जोम, तेज, सामर्थ्य वाणीपासूनच ग्रंथास मिळते. वाणीत सामर्थ्य उत्पन्न करा. शक्ति ही ईश्वरी सत्ता आहे. ती ईश्वराबरोबर राहते. तुमचे वाणीत ईश्वर असेल तर ती समर्थ असलीच पाहिजे. ईश्वराने वाणी उत्पन्न केली, त्याचेच गुणानुवादाने ती पुनीत होते. हा तिचा अत्युत्तम विनियोग आहे. वाणीचा शरीरावर व मनावर तावा असतो. हजारों शरीरे व मने ती एकटी सहज आकर्षण करील. वाणी मनाला हवे तें रूप देऊं शकते. मनाची चाढ वाणीवर अवलंबून आहे. चांगले विचार व उच्च मनोविकार जागृत करण्याकडे वाणीला लावा. तुमचे भाषणाने दुसऱ्यांचीं मने वळवून सन्मार्गाकडे प्रवृत्त करा. तुमच्या शरीराला व मनाला तुमच्या वाणीप्रमाणे वागण्यास भाग पाडा. तुमच्या उपदेशाने जो ठसा ऐकणारांचे मनावर उमटेल तो

तुमच्या वर्तनानें दृढ होईल. लोक तुमचें अनुकरण करताल. तुमच्या वर्तनानें तुमच्या वाणीचें सामर्थ्य वाढतें. शक्ति एकसारखी वर्तत असल्यास परिणाम घडविते. वाणी अस्खलित असावी ह्यणजे केव्हांही इष्टकार्य घडविते. शब्द हे विचारांचे घटकावयव किंवा दर्शक आहेत. चांगले विचार प्रगट करण्याकरिता योग्य शब्द निवडून काढा. सुव्यवस्थित अशी त्यांची रचना करा. निरनिराळ्या शब्दांनीं तोच अर्थ दाखविण्यास शिका, ह्यणजे तीच कल्पना तुह्याला दृढ करितां येईल, व तुमचें भाषण कंटाळवाणें होणार नाहीं. शब्दांचा बरोबर अर्थ लक्षांत आणून शब्द वापरावे. अतिशयोक्ति नसावी. असल्यानें वाणीचें सामर्थ्य नाश पावतें. असत्य ही वाणीची कीड आहे. तिला थारा देऊं नका. वाणीला सत्याचें पाणी पाजा. ह्यणजे तिचें तेज वाढेल. वाणी स्त्री जातीची असल्यानें तिला विनोदरूपी वस्त्र व शब्दालंकार आवडणें साहजिक आहे. तें वस्त्र फार झिरझिरीत नसावें व ओबडधोबड राठही असूं नये. त्यांत खोंच नसल्यास बरें. अलंकार सुवक व चांगल्या ठेवणीचे असावे. फार अलंकार तिचे सौंदर्यास कमीपणा आणतात. साधेपणा चांगलाच, पण नागडेपणा विशोभित व कुरूप आहे. स्त्रीजातीला योग्य असें तिच्या अंगीं मार्दव व नम्रता असावी. अजागळपणा असूं नये. स्वच्छपणा व शुद्धपणा हे कोणालाही आवडतात. मग वाणीला आवडणार नाहींत कां ? शुद्धलेखन ही तिची वेणीफणी आहे. वाणीचा संचार अप्रतिहत आहे. पाहिजे तें करण्याचें तिला सामर्थ्य आहे. आनंद हा तिचा मुलगा, व कीर्ति ही तिची कन्या आहे. संपत्ति तिची बहीण आहे. वाणीला प्रसन्न केल्यास ही मंडळी सहजच येतात. मग सुखाला पारावार नाहीं. वाणीचे गुण अनंत व उपयोगही अनेक आहेत. जसा उपयोग करावा तशी फलप्राप्ति होते. एका संस्कृत श्लोकांत ह्याटलें आहे:—

कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं
कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनास्ति ॥
तां चाप्येतां मातरं मंगलानां
धेनुं धीराः सूनुतां वाचमाहुः ॥ १ ॥ *

* उत्तररामचरित अं. ५ श्लो. ३० “ दैन्य व पाप नाहींसें करून, कीर्ति प्रसवून, जी सर्व कामना तृप्त करते, त्या कल्याणजननी अशा सत्य व प्रिय वाणीला सुवृज्जक कामधेनुच मानतात. ”

शेवटीं वाणीची अनन्यभावे प्रार्थना करून व आपण माझे भाषण शांतपणे ऐकिलें, याबद्दल अध्यक्षंचे व आपले सर्वांचे आभार मानून मी आपली रजा घेतें.” (टाळ्या) याप्रमाणें श्री. सौ. रसनाबाईंचें भाषण झालें. पुढील भाषण पुढच्या पत्रां. कळावें. लोभ आहेच. हे आशीर्वाद.

आपला बंधु,
शं. चिं. श्रीखंडे.

पत्र ४ थें.

श्री. सौ. अन्नपूर्णाबाईंचें व्याख्यान
व्यावहारिक वर्तन.

अलेक्झांड्रिया.

श्रीसद्गुरुमाय प्रसन्न.

ता. ७-८-१९१५

चिरंजीविनी सौ. कृष्णाबाई यांस:—

अनेक आशीर्वाद. उपरी विशेष. मी येथें ईशकृपेनें व वडिलांचे आशीर्वादानें सुखरूप असल्याचें हें पत्र तुह्यांस दर्शवीत आहेच. पण याहूनही निराळ्या पुष्कळ गोष्टी तें सांगेल. दलपा बोलका करण्याचें सुशिक्षितांचें सामर्थ्य अझून नष्ट झालें नाहीं, हें न बोलतांच हें पत्र तुमचे मनास जागृत करील. कोरेपणा टाकून विद्याग्रहणानें स्वतःचें महत्त्व वाढून, आपले विचार दुसऱ्याला देतां येतात असें हें स्वोदाहरणानें सिद्ध करील. पाय नसले तरी दूरचा प्रवास करतां येतो, व अंगी गुण असल्यास दुसरेहि जीवापलीकडे संभाळून नेतात असें हें सांगत नाहीं काय? प्रत्येक ध्वनीला द्योतक निरनिराळें अक्षर असल्यानें, व्याक्ति तितक्या प्रकृति असणारच हें समजतें. कांहीं अक्षरें मिळून शब्द, कांहीं शब्द मिळून वाक्य होऊन अर्थ उत्पन्न करतें. तसें जनसमूह एक दिलानें एक जुटीनें वागल्यास कार्य होतें. पुष्कळ वाक्यें मिळून ग्रंथ होतो. तो सुविचारपूर्ण असल्यास सर्वमान्य होतो, तसेंच देशाचेंही. ज्याप्रमाणें पोष्टाचा छाप पडल्यानें, पत्राची इतर कागदावर छाप बसते, तसेंच राजमुद्रांकित मनुष्यास इतर लोक जास्त मानतात. पुष्कळ पत्रें न भांडतां आपआपले स्थानाकडे प्रवास करतात. कित्येक वेळां जवळ असेल त्याला चिकटतात. त्याप्रमाणें मनुष्यांनीं

संसारयात्रा गुण्यागोविदानें करावी, व प्रसंगविशेषी आपणांस आवडतील त्यांशी विशेष स्नेह संपादन करावा. पत्रें ज्याप्रमाणें आपलें हृदय इतरांना न कळवितां फक्त प्रियजनांनाच सांगतात तसेंच आपणही करावें. तिफिट नसलेलें पत्र जसें लिहिणारास किंवा घेणारास दंड पाडतें, तसेंच विद्याहीन मनुष्याचें आहे. तो इतरांना भारभूत आहे. असा.

पण हे विचार आतां संपविलेच पाहिजेत. त्या पहा. श्री. सौ. अन्न-पूर्णाबाई भाषण करावयास उठल्या. त्यांचे ते किंचित् पांढरे झालेले केस अनुभवानें पक्क झालेलें ज्ञान दर्शवितात. त्या बरोबरच इतकें वय झालें तरी अभ्यासानें चपळपणा व उत्साह कायम ठेवतां येतो, व बळवान राहून सुसूत्रपणें कामकाज चालवितां येतें, असें त्यांची न वांकलेली शरीरयष्टि दाखविते. नेहमीं मनापासून काम करणारांची बुद्धि सार्थी नाठी नाही होत, पण तरतरीत राहूं शकते, हें त्यांचे भाषणावरून तुझाला समजेल. जनांत पुस्तकी विद्येपेक्षां अनुभवजन्य ज्ञानास जास्त मान असावयास पाहिजे, पण नेहमीं असेंच घडत नाही. हणूनच त्या वयानें श्री. सौ. लक्ष्मीबाईपेक्षां जास्त असतांही अध्यक्ष होऊं शकल्या नाहीत. वयापेक्षां गुणांना मान जास्त. साधेपणा हा त्यांचा दळदळीत विशेष होता व पोषाखही अगदीं साधा पण स्वच्छ व पोक्तपणास सजेसा होता. एक पांढरें पातळ (पण तें पातळ नसून फार जाडही नव्हतें) एक अरुंद काठाची पण आटोपशीरपणें लांब बाह्यांची चोळी, व अंगावर एक साधा शाळू, गळ्यांत मणिमंगळसूत्र, हातांत पाटल्या, (गोट नव्हते) व सार्धी पण सुंदर कंकणें आणि एक स्वच्छ हातरुमाल इतकाच शृंगार.

त्या हाणाल्याः—“ अध्यक्ष व सुवासिनीनो ! मी शळेत शिकली सवरलेली नाही, व पुस्तकेही पाहिलीं नाहीत. पाहिलीं नाहीत, हणजे पाहिलीं आहेत पुष्कळ, पण वाचलीं नाहीत. तरी पण, जगांतील चित्रें मी पुष्कळ पाहिलीं व पुष्कळ गोष्टी ऐकिल्या. त्या सर्वांचें मी जें सार काढलें आहे तें मी आज तुझांस वाढणार आहे. तुमच्या जिभेनें पुष्कळ तऱ्हेतऱ्हेची व रुचिकर पक्कानें व रस चाखले असतील (पुन्हांं मुलें गडबड करतात कीं काय अशी भीति उत्पन्न होते.) पण साराची मजा कांहीं निराळीच. थोडेंसें घेऊन तर बघा. (कांहीं मुलें ‘ माझी वाटी कुठें हाय ? ’ असा प्रश्न करितात.) आज मी दुम-न्यांशीं कसें वागावें याविषयीं चार-आठ हाणा-शब्द सांगणार आहे. येथें पहिलें

तत्व हें आहे की, आपणांशीं लोकांनीं जसें वागावेंसें आपणांस वाटतें, तसें आपण त्यांच्याशीं वागावें. जग हें आरशाप्रमाणें आहे. आपण आरशांत पाहून तोंड वांकडें केल्यास आरशातील तोंड वांकडें होतें. आपण हंसतमुख तर प्रतिबिंबही तसेंच. आतां कांहीं आरशे विचित्रच असतात. त्यांत तुझीं हंसतमुख पाहिलें तरी विद्रूपच कांहीं तरी दिसतें. तो आरशाचा दोष. तसले लोकही जगांत बरेच मिळतात, पण मी आपल्या माझ्या सारख्यांची गोष्ट सांगतें. तसले विचित्र आरसे येथें असतील तर त्यांनीं मजवर रागावूं नये. मी त्यांचें नांव काढणार नाहीं व त्यांचे समोर-त्यांचे वाटेस-जाणार नाहीं. पहा पाहिजे तर.

आपण लोकांवर प्रीति केली तर लोक आपणांवर प्रेम करितात. जसें द्यावें तसें घ्यावें. आपण आनंदी तर सभोवतालचे लोक तसेच. आपण व्यवस्थित राहिलों तर लोकही आपणांबरोबर तसेंच वागतात. आपण नम्र असल्यास लोक ताच्यानें नाहीं वागत आपणांशीं. आपण दुसऱ्याचे उपयोगीं पडल्यास ते तुझाला मदत करतात. आपण जसें अगत्य दाखवावें तसें तुझाला मिळतें. तुझी ज्यांना जेवावयास बोलावतां त्यांचीं अमंत्रणें तुझाला येतात. विचार करून पहा. आपण जसें लोकांशीं वागतों तसेंच ते आपणांबरोबर वागत नाहींत कां? मग भलेपणा मिळवून सुखी होणें किती सोपें आहे पहा बरें? जसें पेरारें तसें फल भरावें. बीजा ऐसीं फळें । उत्तमं कीं अमंगळें ॥ असें श्रीतुकाराममहाराजांचे अमंगांत मी ऐकिलें आहे.

आपले घरीं लोक आल्यास त्यांचें योग्य आदरातिथ्य करावें. त्यांचे-करितां बसण्याची जागा स्वतंत्र असून व व्यवस्थित आणि अडगळ नसलेली असावी. उंची, मौल्यवान व दिखाऊ जिनस तुमचे येथें नसले तरी साधे व स्वच्छ पदार्थ व्यवस्थेनें रचले तर सौंदर्य उत्पन्न करतात. कोणी पाहुणे येणार असले झणजे जसें आपण टापटीप व शिस्त दाखविण्याचा प्रयत्न करतो तसेंच नेहमीं ठेवावें. पाहुण्यांचें मन प्रसन्न होईल व राहिल असा बंदोबस्त ठेवावा.

आपण दुसऱ्यांचे घरीं गेल्यास त्यांचेशीं मिसळून वागावें. गरिबाचे घरीं भपकेदार पोशाखांन व श्रीमंताचे घरीं दरिद्री कपड्यांनीं जाऊं नये. त्यांच्यांत आपण शोभलें पाहिजे. तोऱ्यानें वागूं नये व फार हीनत्व दाखवूं नये. लहान मुलांशीं विशेष प्रेमानें वागावें. मुलांचें अंतःकरण जो आपलेकडे ओढील, त्याला मोठ्यांशीं वागतांना अडचण पडणार नाहीं. आईबापांचें हृदय काबीज करण्याचं

सोपा उपाय त्यांच्या मुलांचे प्रेम संपादनं हा होय. यजमानाचे पाहुण्यांशी सुद्धां आदरानें वागावें. आपण हंसतमुख व विनोदी असावें, पण विनोद असा असावा, कीं, ज्याच्याविषयी तो असतो त्यालासुद्धां तो आवडावा; तथापि व्यक्ति-विषयक थट्टा जितकी टाळतां येईल तितकी बरी. थट्टा करूंच नये असें माझे मत आहे. प्रत्येकाशीं त्या त्या व्यक्तीच्या आवडत्या विषयावर चार शब्द बोलावेत. आवड धोरणानें ओळखावी. नुसत्या गप्पा मारीत फिरण्यापेक्षां काम करतां करतां गप्पा माराव्या. काम अगदीं हलकें किंवा विनअकलेचें किंवा फार वेळ लागणारें साधल्यास टाळावें. उदाहरणार्थ, पाहुण्याचे धोतराच्या निःच्या करून देण्यापेक्षां त्यांना विडा करून देणें चांगलें. यजमानाचे मजघरांतील केर काढण्यापेक्षां स्वयंपाकघरांत चटण्या, कोशिंबिरी करणें बरें. धुणीं वाळत घालण्यापेक्षां यजमानीणबाईस दागिने चढविणें, वेणीफणी करणें, लुगडें नेसविणें वगैरे उत्तम. पाट, पांनें मांडण्यापेक्षां रांगोळ्या घालणें किंवा पदार्थ वाढणें श्रेयस्कर आहे. प्रत्येक काम करणारीला तिच्या कामाची वाखाणणी करून तिला पसंत पडतील अशा सुधारणा सुचविणें सर्वांत उत्तम. रिकामे माशा मारीत बसूं नये. लोकांपासून माहिती घ्यावी व द्यावी. वादविवाद कधींच करूं नये. कुणाचा पाणउतारा न होईल असें बोलावें. चपळपणें स्त्रिया व पुरुष गंभीरपणें शोभतात. मुलें कशींही शोभतात. मात्र तीं घाणेरडीं नसावीत.

श्री. सौ. रसनाबाईंनीं सांगितल्याप्रमाणें भाषण गोड असावें. सुभाषितांची छटा मधून मधून दिसावी, पण त्यांची गर्दी वाईट. विशेष प्रचारांतील व उथळ अर्थाच्या ह्मणी वापरूं नयेत. त्या ग्राम्य व अशुद्ध नसाव्या. सुभाषितें व ह्मणी ह्या भाषासागरांतील मौक्तिकेंच आहेत. तीं सुवर्णालंकृत (सुवर्ण=सोने. पर्शी चांगले वर्ण, अक्षरें) केलीं असतां विशेष शोभतात. प्रसंगानुरूप व ऐकणाऱ्याच्या योग्यतेप्रमाणें भाषण असावें. लांबलचक चव्हाट वळूं नये. आपल्याकडे आलेल्याशीं अबोलपणें आपलेंच काम करीत राहूं नये. न बोलावतां कोणाचे घरीं जाऊं नये, पण आजारी मनुष्यांचे समाचारास जाण्यास हरकत नाहीं. संकटांत असेल्ल्यास शक्यनुसार मदत करावी. सर्वाभूतीं अन्नदान । द्रव्य सत्पात्र पाहून ॥ असें श्रुतिकाराममहाराजांचे अर्भगांत झटलें आहे. तथापि आळसास उत्तेजन देऊं नये. कामाची आवड उत्तम करावी. बक्षिसाची संवय लावूं नये, व होतां होईल तीं बक्षिस देऊं नये.

कृत्रिमपणानें आपण जसे केव्हां केव्हां सौजन्य दाखविण्याची खटपट करतो, तशीच संवय अंगवळणी पडावी, ह्मणजे त्यांतील कृत्रिमपणा जाऊन शुद्ध रूप राहते. आपले अंगी सौजन्य व सहनशीलता असली तरी अपाय करणाऱ्यास तात्काळ शासन केलेंच पाहिजे. तुम्ही दुसऱ्यास दुखवूं नका, पण दुसरा जर तुम्हांस दुखवील तर त्याचा जोरानें प्रतिकार करावा. 'कशाला ? जाऊं दे कीं. अशानें काय होणार ?' असें ह्मणाल तर मग तो तुम्हांला अनावर होईल. अग्नि, शत्रु, सर्प व रोग लहान असतांनाच नाहीसे केले पाहिजेत. बळावल्यावर मग तुमचा घात केल्याशिवाय रहाणार नाहीत. करितां वेळींच त्यांचा प्रतिकार केला पाहिजे. त्याचप्रमाणें मुलें सुद्धां आडमार्गास जातील, तर तत्काळ त्यांना ताळ्यावर आणलें पाहिजे.

सर्वांशी प्रेमानें वागा, सद्गुणाला उच्चेजन द्या, मुलांचें चांगलें संगोपन करा, पतीला संतुष्ट ठेवा, प्रत्येक काम काळजीपूर्वक करा. वेळ संपत आल्यामुळें मी आतां भाषण आटोपतें घेतें. अध्यक्षांचे व श्रोत्यांचे आभार मानून मी आपली रजा घेतें." (टाळ्या.) इतकें बोलून श्री. सौ. अन्नपूर्णाबाई आपले जाग्यावर बसल्या. नंतर श्री. सौ. वेत्रिकाबाई या उठल्या. त्यांचें भाषण पुढील पत्रां.

या चार पत्रांपासून कांहीं उपयोग होत आहे असें समजल्यानंतर व सध्यां असलेल्या कामाचा बोजा हलका झाल्यावर मग पुढील पत्रें लिहीन. ह्मणजे १५ दिवसांची थोडी विश्रांति घेण्याचा विचार आहे. काय घडतें पहावें.

आपण कामावर रुजू झाल्याचें समजलें. काम योग्य रीतीनें संभाळून वरिष्ठांना सुप्रसन्न ठेवाल व सद्गुणांनीं आपल्या कुलाला भूषण व्हाल अशी आशा आहे. कळावें. रा. रा. शंकरराव यांना नमस्कार कळविणें. हे आशीर्वाद.

आपला

शंकर चिंतामण श्रीखंडे.

पत्र ५ वें

श्री. सौ. वेत्रिकाबाई यांचें व्याख्यान.
व्यवहारचातुर्य.

अलेक्झांड्रिया.

श्री.

ता. २१ आगष्ट १९१५

चिरंजीव सौभाग्यवती कृष्णाबाई यांस:—

अनेक आशीर्वाद उपरी विशेष. मी येथें श्रीकृपेनें सुखरूप आहे. सभेची हकीगत पुढीलप्रमाणें:—

नंतर श्री. सौ. वेत्रिकाबाई या उठल्या. त्यांची शरीरयष्टि उंच व सडपातळ असून, तरतरीतपणा व चिकाटी त्यांचे चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसे. दृढनिश्चयाबद्दल त्यांची ख्याति होती. कर्तव्यमार्गांत येणाऱ्या अडचणींचा जोर असह्य झाल्यास वांकावें, पण मोडूं नये हा त्यांचा बाणा होता. आबालवृद्धांना आपण उपयोगी पडावें अशी त्यांची वृत्ति असल्यामुळें त्या सर्वांना आवडत. हट्टी, बेमुर्वतखोर व दुर्गुणी जनाना ताळ्यावर आणण्याविषयी त्यांचा मोठा कटाक्ष होता. कधी कधी मित्रपक्षाभिमानानें, शत्रूला त्यांनीं जबर दुखापती करून जेरीस आणलें होतें. वेत्रिका (काठी) हें नांव त्यांना यथार्थ असून अगदीं शोभत होतें. त्यांचा व रा. रा. हेमाडपंतांचा जोडा अद्वितीय होता. आडनांव दोरखंडे सुद्धां फार योग्य. कडक व कठोरपणे वागून दुसऱ्यास ताब्यांत आणण्यापेक्षां, सौम्य व मृदु उपायांनीं त्याला वांधून आपलासा करणें, त्यांना पसंत असावेंसें दिसतें. असो. त्या ह्मणाऱ्या:—

‘मानिनीजनहो! श्री. सौ. अन्नपूर्णाबाईंनीं आपणांस जें आतां सांगितलें, त्याचीच पुरवणी मी आपणांपुढें सादर करणार आहे. दुसऱ्याशीं आपण वागतांना जी क्रिया करों तिला मी ‘व्यवहार’ हें नांव देतें. व्यवहारचातुर्याविषयीं चार शब्द मी बोलेन. प्रत्येकाला व्यवहार करावा लागतोच, व त्यापासून थोडें बहुत शिक्षण त्याला मिळतें. पण आपण त्यापासूनच मिळविण्याचा प्रयत्न केल्यास जास्त मिळतें. शिक्षणप्राप्तीचें प्रमाण प्रयत्नावर अवलंबून आहे. प्रत्येक गोष्टीचा निरनिराळ्या दृष्टीनें विचार करावा. विचार व धोरण यांचे

मिलाफानें व्यवहार उत्तम वठतो. अनुभवजन्य ज्ञान मिळेल तितकें मिळवून सांठावावें, व प्रसंगी त्याचा उपयोग करावा. मला कसेकसे अनुभव आले, त्याचें दिग्दर्शन मी करतें. व्यवहारांत यश मिळण्यास मनुष्यस्वभावाची माहिती असणें अवश्य आहे. स्वभाव ही दृश्य वस्तु नाही. पण बोलण्याचालण्यावरून, स्वरूप व पोषाखावरून, आचार व वागणुकीवरून, त्याचें अनुमानस्वरूप काढतां येतें. मनुष्याचीं पुष्कळ कृत्यें त्याचे स्वभावानुरूपच असतात. प्रथम स्वभाव ओळखण्यास शिकलें पाहिजे. येथें तर्काचें विशेष काम आहे. धूर पाहून येथें कोठें जवळपास अग्नि आहे—असावा—असें अनुमान आपण काढतो, किंवा दारांत मांडव पाहून लग्नमुंजीची आठवण होते, व दिवा पाहून मनुष्यवस्तीचा तर्क आपण करतो, तसेंच स्वभावाचें. आवाजावरून जसें आपण कोण बोलत आहे तें जाणतो, तसेंच कृतीवरून व बाह्य स्वरूपावरून जाणण्यास शिका. धडा थोडा अवघड आहे खरा, पण शिकल्यास येतो.

मुद्रेवरून स्वभाव थोडासा समजेल. साधूचीं शांत व गंभीर मुद्रा पहा, व लुच्च्याच्या डोळ्यांतील चंचलपणा पहा. विद्वान् मनुष्याचें भव्य कपाळ पहा, मग एखाद्या टोणण्याकडे दृष्टि फेंका. एखाद्या चिंताऱ्याच्या किंवा गवयाच्या रेंखल्यासारख्या भुंवया पहा, व नंतर दुष्ट, क्रूर अशा एखाद्या गुन्देगाराकडे मजर टाका. मुलांचा निरपराधी, निष्कपट व कोमल चेहरा पाहून तुमचे मनांत त्यांचेविषयी प्रेम, वात्सल्य व सहानुभूति उत्पन्न होत नाही काय? राग, द्वेष, प्रेम इत्यादिकांच्या छटा चेहऱ्यावर तुम्हांला दिसतात. त्याच वारंवार उमटल्यास चेहऱ्याचा आकार तसाच होतो व स्वभावही तसाच बनतो. नाटकांत स्त्री—वेष घेणारा पोरगा बायकांसारखेच हावभाव इतर ठिकाणीही करते. तसेंच स्वभाव किती झांकला तरी बाहेर पडल्याशिवाय रहात नाही. क्वचित्प्रसंगी सहवासानें स्वभाव बदलतो. बहुतकरून सारख्या स्वभावाच्या लोकांचें सख्य आढळतें.

स्वभावाचा $\frac{1}{5}$ चेहरा, डोळे व पोषाखावरून—बाह्य स्वरूपावरून—समजतो. त्याहून $\frac{1}{6}$ जास्त त्याचे भाषणावरून समजतो. त्याहून $\frac{1}{2}$ जास्त कृतिपरीक्षणानें व सहवासानें कळतो. राहिलेला $\frac{1}{2}$ कोणासच कळत नाही. समजलेल्या भागावरून अंदाज काढतां येतो व तो सहसा चुकत नाही. व्यवहारास तितका बस आहे.

पाणीदार चंचळ डोळे, तीव्र बुद्धि व ग्रहणशक्ति दाखवितात. त्याचबरोबर आरशाप्रमाणें स्पष्ट व मनोविकारांचें योग्य चित्र दाखविणारा चेहरा असल्यास, तो मनुष्य संगतीस योग्य असतो. पण चेहऱ्यावर कपट असल्यास तो महा-बिलंदर आढळून येतो. तुमच्याशीं बोलतांना किंवा तुमचें भाषण ऐकतांना ज्याचे डोळे तिसरीकडेच असतात, त्याच्याशीं संभाळून वागा. वारंवार ज्याचे डोळे हालतात, किंवा पापण्या उघडझांक करतात, तो चंचल मनाचा असतो. निश्चयानें काम करणार नाही, वचन पाळणार नाही व धरसोड्या राहिल. शौपेंतून उठल्याप्रमाणें अर्ध्या मिटलेल्या पापण्यांचा, किंवा जड, धुंद पापण्यांचा मनुष्य आळशी असेल, पण बोलेल त्यापैकी बरेंच करील. अशा मनुष्याचें शत्रुत्व संपादिल्यास जबर नुकसान होतें. मोठे व बाहेर आल्याप्रमाणें दिसणाऱ्या डोळ्यांचा मनुष्य अदूरदृष्टि पण बुद्धिमान् असतो. व तोच दूरदृष्टीचा असल्यास क्रूर व पुंड होऊन पुष्कळांवर ताबा चालविणारा असतो. लहान डोळ्यांचा संकुचित बुद्धीचा असतो. काणां कपटी व लुच्च्या असतो. दोन डोळ्यांच्या माणसापेक्षां एक डोळ्याच्यास धोरण जास्त असतें. हरिणासारख्या डोळ्यांचे लोक सुखभावी, सुशील व निरुपद्रवी असतात. डोळ्यांत स्वभावाचें प्रतिबिंब दिसतें असें तुम्हांला वाटत नाही ?

असले प्रकार पुष्कळ वर्णन करतां येतील. तुम्हांला एक मार्ग दाखविला. कोणीही मनुष्य तुम्हासमोर आल्याबरोबर, वरपासून खालीपर्यंत त्याचेकडे एकदां पहा; व तो कसा असेल याची प्रथम कल्पना करून, मग त्याच्याशीं भाषण करा व तुमची कल्पना कितपत बरोबर आहे तें ताडून पहा. हा अभ्यासण्यायोग्य विषय आहे. फारच मनोरंजक असून परिणामी हितकर आहे.

मनुष्याला पाहिल्याबरोबर त्याचे स्वभावाची साधारण बरोबर कल्पना तुम्हांला करतां येऊं लागली कीं तुमचा व्यवहार यशस्वी होण्यास सुरवात झालीच. तत्पूर्वीचे व्यवहाराचे नियम दिले व अपूर्ण होत. प्रथम स्वभाव ओखळण्यास शिकलें पाहिजे. इतिहासप्रसिद्ध ज्यूलियस् सीझर व आपले शिवाजीमहाराज यांसारखे पुरुष याच गुणानें मोठेपणास चढले. कोणत्या मनुष्याचा कसा उत्तम उपयोग करून घेतां येईल, या प्रश्नाचें उत्तर हीच यशाची किल्ली. झटून शिकल्याशिवाय ही किल्ली हातीं येणार कशी ?

आपणांस जर सरळपणें जावयाचें—चालावयाचें—तर मग हा उपद्राप कशाला ? होय. सरळपणें चालावयाचें. पण आमचें चालणें जमिनीच्या स्वभावावर अवलंबून आहे. सपाट, उंच, सखल, बुळबुळीत, कोरडी, मऊ, टणक, भुसभुशीत किंवा दलदलीची जमीन असल्यास, चालण्याची पद्धत बदलणार कीं नाहीं ? तीच गोष्ट व्यवहाराची.

जगांत प्रत्येक वस्तूची किंमत पैशानें ठरविली जाते. पैशाच्या मापानें सर्व पदार्थ मोजले जातात. सद्गुणसुद्धां पुष्कळ अंशी पैशानेंच तोलले जातात. व्यवहारांत पैशाला प्रथम महत्त्व मिळते. किती पैसा पेरला—खर्चिला—तर किती प्रमाणानें तो वाढतो, हा जो पैसा वाढविण्याचा प्रकार तोहि व्यवहाराचेंच एक अंग आहे. पैसा किंवा ज्याला पैसे पडतात असले जिन्नस खर्च करून आपण सुख विकत घेतों. सुखाकरितां सगळे प्रयत्न आहेत. व्यवहारही त्याकरितांच. त्या व्यवहारांत आपण चूक केल्यास सुखाएवजीं दुःख पदरीं पडतें; तसें न व्हावें ह्मणून जपावयाचें. आपण सुखी राहून दुसऱ्यास सुख देणें हें पहिलें कर्तव्य आहे. तथापि दुसऱ्यास सुखी करण्याचें धोरण फार विचारांनें ठरवावें लागतें. तो प्रकार असाः—

दुसऱ्यांनीं प्रयत्न न करतां जर त्यांस तुम्ही सुख देऊं लागलां, व तें त्यांना मिळूं लागलें ह्मणजे ते निष्काळजी, आळशी व दुर्गुणी होतात. व या परोपकाराबद्दल तुम्हांला पश्चात्ताप होईल. आपणांस पुढें मागें पश्चात्ताप करावा लागेल व अमुक गोष्ट केली नसती तर बरें, असें वाटे, ती गोष्ट प्रथमच करूं नये. याचा अर्थ प्रत्येक गोष्ट दूरवर विचार करूनच करावी. तुमच्या श्रमानें पुष्ट बनलेले तुमचे आश्रित, जर तुम्हांस दुःखाला कारण झाले, तर तुम्हांला कसें बरें आवडेल ? प्रयत्नावांचून कोणतीही वस्तु कोणास मिळूं देऊं नये व स्वतः देऊं नये. किंबहुना त्यांचे प्रयत्नाप्रमाणेंच—योग्यतेप्रमाणेंच—त्यांना आपण सुख देणें इष्ट आहे. तसेंच तें न्यायाचेंही आहे.

सर्वाभूर्ती बंधुप्रेम जरी चांगलें दिसलें व तत्त्वतः चांगलें असलें तरी सेवकांशीं धन्यानें धन्याप्रमाणेंच वागलें पाहिजे. सेव्यसेवक, पतिपत्नी, पितापुत्र, गुरुशिष्य, इष्टमित्र वगैरे भाव पूर्णपणें पाळणेंच श्रेयस्कार आहे. आपले वरिष्ठ अधिकारी कितीही चांगल्या स्वभावाचे असले तरी, आपली सेवकाची पायरी सोडून आपण वागूं नये. व्यक्तीच्या स्वभावानुरूप प्रत्येक व्यक्तीशीं वागावें.

हा जो फेरफार आपण करतो, त्यांतच आपलें व्यवहारचातुर्य दिसून येतें. मित्रांना मदत करणें हें आपलें कर्तव्य आहे. पण, थोडीशी ओळख झाल्याबरोबर जो आपणांस तुमचा मित्र ह्मणवूं लागतो, व लगेच थोडे दिवसांत काहीं पैसे उरुने मागतो, तो लुच्चा समजावा. त्याची संगत टाळलीच पाहिजे. जे पुष्कळ बोलतात त्यांना भिण्याचें कारण नाहीं. कारण ते बहुधा आपले शब्द कृतीत उतरित नाहींत, व तुह्यांला त्यांची समजूत घालतां येईल. पण न बोलणाऱ्यांनाच भ्यालें पाहिजे. वाईट मित्रापेक्षां चांगले शत्रू बरे. कारण ते आपला हेतु स्पष्ट व उघड दाखवितील, व मग तुह्मी त्यांना तोंड देण्यास तयार राहूं शकाल.

आपण नेहेमीं हंसतमुख असावें, ह्मणजे मन प्रसन्न राहून प्रसर्गी बावरत नाहीं व प्रकृति चांगली राहते. तथापि, आपणांस राग आणतां व दाबतां आला पाहिजे. आपण कोणाची आगळिक करूं नये, पण दुसऱ्यानें केल्यास त्याला योग्य कारणाशिवाय क्षमा करूं नये. शिक्षा केल्यास दावा धरूं नये. योग्य रीतभात सोडून कोणी वागल्यास, ती गोष्ट तत्काळ किंवा वेळ पाहून त्याचे नजरेस आणावी. उदाहरणार्थः— धन्यासमोर सेवकानें बसून राहूं नये. आपण कोणी बाजीराव नाहीं, बसेना नोकर विचारा, असें ह्मणून त्याला तुमच्या अपमानाबद्दल तसाच जाऊं देऊं नये. कारण पुढें थोडे दिवसांनीं तोच तुमच्याशीं उद्धटपणानें वागतांना पाहून तुह्यांस वाईट वाटेल. वेळींच त्याला शिक्षा केली पाहिजे. गोड शब्दांप्रमाणेंच कठोर शब्दही ठाऊक असावेत, व प्रसर्गी वापरावेत. आपणांसमोर उगीच च-हाट वळीत बसणारे नोकर कुचकामी ठरतात. सांगितलेल्या कामासंबंधीं सबब ऐकूं नये. तें काम झालेंच पाहिजे असा निग्रह धरावा व करावा. शब्दांप्रमाणेंच चेहऱ्यावर आविर्भाव उमटले पाहिजेत, व हावभाव—नाटक्री नव्हे—करावेत. त्याशिवाय तुमचे शब्दांचा परिणाम होणार नाहीं. राग आला असतां मोठ्यानें बोललेंच पाहिजे. दुसऱ्याचें मन वळवितांना हळु-हळु व त्याचा हात धरून किंवा त्याचे खांद्यावर हात ठेवून बोलावें. तो एकटाच असल्यास तुमचें काम हटकून होईल. तुमचें मन नेहेमीं शांत व विचारी ठेवावें. असो. वेळ संपल्यामुळें मी आपले आभार मानून रजा घेतें.” (टाळ्यां) कळावें. लो. अ. हे आशीर्वाद.

आपला

शंकर चिंतामण श्रीखंडे.

पत्र ६ वें

मिसेस् नवीबाई यांचें व्याख्यान

सामाजिक सुधारणांचें ध्येय.

अलेक्झांड्रिया.

श्री.

ता. ३० आगस्ट १९१५

श्री. सौ. चिरंजीविनी कृष्णाबाई यांस.

अनेक आशीर्वाद उपरी विशेष. कामाचा बोजा किंचित् हलका झाल्यावर सभेची हकीकत कळवितों ती पुढील प्रमाणें:—

नंतर मिसेस् नवीबाई सुधारक बोलावयास उठल्या. त्यांचा पेहराव हिंदुस्थानांतील खिस्ती बायकांप्रमाणें नसून युरोपियन मडमेसारखा होता. रंग काळा होता. तरी (Powder) पूड लावून शक्य तितकी सफेती चढविली होती. पायांत बूट काळ्या पायमोज्यांवर घातले होते. घोऱ्यांपासून गळ्यापर्यंत नक्षीदार झगा होता. कमरेभोंवती एक रेशमी वस्त्र पट्ट्याप्रमाणें बांधलें होतें. हातांत हातमोजे असून डावे खांद्यावरून खाली एक झोळण्यासारखी पिशवी लोंबत होती. त्यांत चाकू, कात्री, सुई व दोऱ्यांचें पाकीट, टांचण्या, नोटबुक व पेन्सिल, कांहीं हातरुमाल, एक लहानसा आरसा व फणी, अॅमोनियाची सुवासिक बाटली, पैशांचें पाकीट, सुतळीचा लांब पण आटोपसर तुकडा, इंच मोजण्याची कापडाची पट्टी, पेपरभिटांच्या गोळ्या, चकत्या व चॉकलेट्च्या वड्या असलेला एक लहानसा डबा, पॉवडरची [तोंडास लावण्याच्या] डबी, जखमेस लावण्याच्या मलमाची डबी, चष्मा व त्याचें घर, एक मनोरंजक गोष्टींचें पुस्तक वगैरे वगैरे पुष्कळ उपयुक्त जिनसा असाव्यात! पण, तरीसुद्धां ती पिशवी ओबडधोबड पडशीप्रमाणें किंवा अवजड दिसत नव्हती. ती पिशवी झणजे एक टुमदार, उपयुक्त वस्तुभांडारच होतें. त्या वस्तूंचा हरेवेळीं कसा उपयोग होऊं शकेल, याची कल्पना कोणासही होण्यासारखी आहे. त्यांच्या डोक्यावरचे केस झोपीप्रमाणें रचले होते. फक्त तोंड व गळा मोकळा; पण त्यावरून सुद्धां एक जाळीदार कपडा बांधला होता. अंगाला व कपड्यावर कोठें कोठें सुवासिक फाणी लामुल्यामुळें व सांडल्यामुळें त्या उठून टेबलापार्शी येऊं लागल्याबरोबर, तिकडे तिकडे फिरमलाच्या लाटा उसळल्या. मला वाटलें यांचें भाषण इंग्रजीत

होईल, हणून मी विशेष उत्कंठेने पाहू लागलों. श्रोतृसमाजापुढे ही नवीन व डोळे दिपविणारी व्यक्ति आल्यामुळे त्यांच्यांत बरीच चळवळ [स्वदेशी नव्हे,] उडाली. काहीं मुलें भेदरून आईच्या कुशीत शिरूं लागलीं. विद्यार्थिवर्गाना ही मडम आतां आपली परीक्षा घेणार कीं काय हणून धास्ती वाटूं लागली, पण झटून अभ्यास करणाऱ्यांना काल्पनिक परीक्षेनंतर आपणांस बक्षीस मिळेल हणून उत्साह वाटूं लागला. असो. त्या काय सांगतात तें तर पाहूं. तें पहा त्यांनीं सुरवात केली. त्या हणाल्याः—

“अध्यक्ष, विदुषीगण आणि श्रोतृवृंद हो! श्री. सौ. वेत्रिकाबाईंचें भाषण आपण लक्षपूर्वक श्रवण केल्यानंतर, मी कोणत्या विषयावर बोलणार आहे, हें आपण माझ्या बाह्य स्वरूपावरून ताडलें असेलच. निदान त्यांचे सिद्धांताप्रमाणें साधारण अनुमान तर तुझीं केलें असेल. मनुष्यस्वभाव व तदनु रूप त्याची आवड ओळखण्याचा जर हा तुमचा पाहिलाच प्रयत्न असेल तर काहीं चूक होण्याचा संभव आहे. पण प्रयत्न करावाच. मीहि आतां सांगतें. हणजे तुमचें अनुमान कितपत बरोबर आहे तें तुझांस समजेल.

हिंदुस्थानांतील स्त्रियांमध्ये काय काय सुधारणा होणें आवश्यक आहे, तें मी आज सांगणार आहे. हिंदुस्थानांतील स्त्रीसमाज नीतिमत्तेंत जरी पाश्चात्य स्त्रीवर्गापेक्षां श्रेष्ठ असला तरी सुशिक्षितपणा व व्यवहारकौशल्य यांत फारच मार्गे आहे हें विद्वान् व पाश्चात्य स्त्री-पुरुषांशीं संप्रष्टन घडलेल्यांना कळून चुकलें आहे. या सभेंत प्रकाशमान व प्रतिभासंपन्न अशीं स्त्रीरत्ने आहेत. पण अशीं किती सांपडतील? फारच थोडीं. याचें मुख्य कारण अज्ञान हें होय. शिक्षणावांचून अज्ञान जात नाहीं. अज्ञान संपल्याशिवाय सुधारणा होत नाहीं. तेव्हां प्रथम शिक्षण पाहिजे हें ठरलें. शिक्षणाचे पायावर सुधारणेची इमारत बांधावयाची. शिक्षणामध्ये मुख्य गोष्टी, लिहिणें, वाचणें, अंकगणित, इतिहास, भूगोल, भाषाविषय, पदार्थविज्ञानशास्त्र, अर्थशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, पाकशास्त्र वगैरे अनेक शास्त्रांसंबंधी थोडी थोडी माहिती असणें अवश्य आहे. शरीरशास्त्र, वैद्यशास्त्र, चित्रकला, गायन, नृत्य, वादन, कशिदा काढणें, शिवणकाम, सुईणकाम, रोग्याची शुश्रूषा करणें, बालसंगोपन इत्यादि विषयांचीसुद्धां माहिती हवीच. आयुष्य थोडें व शास्त्रें फार अशी स्थिति आहे. शिवाय आमच्या

मार्गे गृहकृत्ये इतकीं असतात कीं शिक्षणास वेळ मिळत नाही. पण आमच्यावर जबाबदारीही विशेष महत्त्वाची असल्यामुळे वेळ काढून शिकलें पाहिजेच. शिक्षणानें जलद काम कसें करावें हें समजतें व वेळ वांचवितां येतो. हा वेळ पुन्हां शिक्षणास उपयोगी पडतो. आपण कित्येक वेळां वेळ नुस्ता दवडीत असतो, व वेळ जात नाही ह्मणून तक्रार करतो. पण शिक्षणाची अभिरुचि उत्पन्न झालेल्यांचें उलट असतें. ह्मणजे त्यांना वेळ पुरत नाही. वेळेवेळीं कांहीं नवें शिकण्याचा प्रयत्न करावा व जुन्याची उजळणी करावी. आपणांस टाऊक नसेल तें विचारून समजून घेण्याचा प्रयत्न करावा. विचारण्यास लाजू नये व आपणांस माहित आहे असा अभिमान धरूं नये. स्वतः शिकून दुसऱ्यास शिकविणें हें आपलें कर्तव्य आहे. लहानपणीं शिक्षण आईबापांवर अवलंबून असतें. आपणांस समजू लागल्यावर आपणांकडेच असतें. तुमच्या मुलांना चांगलें शिक्षण द्या व स्वतः रोज शिका. शिक्षणापासून फायदे होतात असें जर तुम्हीं आपल्या कृतीनें सिद्ध केलें तर तुमचे शिक्षणास कोणी आड येणार नाही. उदाहरणार्थ, घरचा जमाखर्च, घोब्याकडे दिलेल्या व आलेल्या कपड्यांचा हिशेब, दरमहा लागणारे पदार्थांचा टोकताळा, इतिहासांतील किंवा दुसऱ्यांच्या अनुभवांचा आपण उपयोग करणें, वेळचे वेळीं काम करणें व संपविणें, करमणुकीच्या गोष्टी वाचून दाखविणें, गाणें, कुशलतेनें वागणें वगैरे गोष्टी तुम्ही करून पतिराजांच्या कामाचा बोजा हलका केल्यास ते तुमच्या शिक्षणास मदत करतील इतकेंच नव्हे तर स्वतः सुद्धां शिकवितील. मात्र तुमचे ठिकारणीं शिकण्याची इच्छा व तदनुसार प्रयत्न पाहिजेत.

पण हें काय ? शिक्षणाच्या वर्णनावरोबर मी वहातच चाललें ! असो. शिक्षण हा पाया आहे व तो मक्कम करण्याचा प्रयत्न मीं केला. याशिवाय काय काय सुधारणा पाहिजेत त्या पाहूं. शिक्षणानें चांगलें, वाईट याची निवड करतां येईल व त्यामुळे चांगल्याचा स्वीकार करण्यास सोंपें पडेल. विचारपूर्वक युक्तीनें काम करण्याची संवय लागून टापटीप, शिस्त व बिनचूकपणा अंगीं येईल. तुमचें काम उत्तम वटून लोक तुमचा किता घेतील. संसारखर्च व्यवस्थितपणें चालून, पैशाचा योग्य विनियोग होईल. त्यामुळे सुख वाढेल. ज्ञान वाढवितां येईल. मुलें सुशिक्षित निपजतील, व कुळाला ऊर्जितावस्था

येईल. जिऋडे तिकडे आनंदीआनंद होईल. हें सुखस्वप्न आहे. पण प्रयत्न केल्यास अनुभवास येईल. हें कांहीं अशक्य कोटींतील नाहीं.

स्त्रीवर्गानें पुरुषांप्रमाणें कांहीं स्वतंत्र धंदा शिकला पाहिजे. पुरुष जर आपलें नशीब उद्योगानें उघडूं शकतात, तर स्त्रियांना तसें कां करतां येऊं नये ? स्त्रिया कोणत्याही प्रकारें पुरुषापेक्षां कमी नाहींत. तुम्ही पुरुषांवर अवलंबून किती दिवस रहाणार ? पुरुषांप्रमाणें हक्क आपणांस असावेत अशाबद्दल इंग्लंड वगैरे देशांतील स्त्रियांनी जोरानें मागणी केली आहे. व पुरुषांप्रमाणेंच जबाब-दारीची कामें पार पाडण्यास त्या तयार आहेत. त्या तुमच्या भगिनींकडे पाहून तरी तुम्ही जागे व्हा.

सुधारणेचे प्रयत्न प्रथम स्वतःच्या शरीरापासून सुरू करावेत. स्वच्छपणा राखण्यानें व स्वच्छ असण्यानें मन प्रसन्न राहते. स्वच्छपणा देवपणाइतकाच सुंदर आहे. हातपाय, तोंड, डोळे, नाक, कान, मस्तक स्वच्छ ठेवावीत. वेणीपेक्षां बुचडा बरा. कारण केसांस ताण पडत नाहीं. केस ताणल्यानें मेंदूस त्रास होऊन डोकें दुखेल व टक्कल पडण्याचा संभव आहे. केस तेलकट होऊं देऊं नयेत. नाकाकानांस भोंकें पाडून दागिने घालण्याची चाल कोणी शहाण्यानें पाडली ईश्वर जाणे ! गळ्यांत किंवा हातापायांत घाला. दागिने न घालणेंच चांगलें. दागिन्यांपासून नेहमीं नुकसानच होतें.

चोळीपेक्षां पोलक्यानें अंग चांगलें मर्यादशीरपणें झांकलें जाऊन थंडीचेंही निवारण होतें. निरुपयोगीपणांत चोळी श्रेष्ठ ठरेल. पोलक्यापेक्षां चोळीच जास्त छेचोर दिसते. लांबलचक, बोजड लुगड्यापेक्षां झगा चांगला. पायांत पायमोजे व बूट घालावेत. पुरुषांनीं जोडा घालून व छत्री घेऊन दुपारीं निघावें व बायकांनीं मागून तापलेल्या जमिनीवरून अनवाणी उघड्या डोक्यानें चालावें ही चाल अत्यंत निर्दोषपणाची द्योतक आहे. पुरुषांनीं स्वच्छ हवेसाठीं बाहेर फिरावयास जावें व बायकांनीं चूल सोडूं नये असें कां ? पुरुषांचे दोन्ही हात कोणतेही कामास मोकळे रहावेत व बायकांच्या एका हातांत पदर पाहिजेच हें काय ? बाहेर जातांना पुरुष हातांत काठी घेऊं शकतात, पण बायकांना मात्र तशी परवानगी नाहीं ! एखादें कुत्रें, मांजर किंवा जनावर अंगावर आल्यास त्यांना पळण्यावांचून (पळावयास तरी कोठें येतें ?) किंवा आरडण्यावांचून दुसरा स्वसंरक्षणाचा उपाय कां नसावा ? त्यांचें जीवित इतकें परावलंबि कोणी केलें ?

प्रत्येक स्त्रीस स्वतंत्रपणें पोट भरण्याची कांहीं कला येणें अत्यावश्यक आहे. नुसत्या स्वयंपाकीणबाई बनून चालत नाही. दुर्दैवानें नवरा मरण पावल्यास त्या स्त्रीचे हाल कुत्रासुद्धां खाणार नाही. अंगी गुण नसल्यानें नात्याची माणसेंसुद्धां मान ठेवीत नाहीत, मग दुसरे कशाला विचारतील? नवरा मेलेल्या स्त्रीपेक्षां पेतल्यासुद्धां मान जास्त असतो! स्त्रियांची अशी अवहेलना करणाऱ्या पुरुषांना धिक्कार असो!

मुलीचें लग्न लवकर ह्मणजे तिचें शिक्षण पुरें होण्यापूर्वीं करणें हें घातक आहे. आईबाप मुलीच्या शिक्षणाची जितकी काळजी घेतील तितकी सासूसासरे घेणार नाहीत. मुळीं बायको ह्मणजे गुलाम, अशी जेथें भावना, तेथें त्या विचारीच्या शिक्षणाची कोण पर्वी करतो? बायकोच्या शिक्षणाची काळजी चहाणारे नवरदेव तरी कोठें आहेत? तुला अमुक येत नाही, तमुक करीत नाहीस ह्मणून नांवें ठेवतील पण कसें करावें हें शिकविणार नाहीत. शिवाय बालसंगोपनाची माहिती असल्यावांचून मुलीचें लग्नच करूं नये. बालविवाहाची चाल अत्यंत निंद्य आहे. लग्नावांचून स्त्रियांनीं राहिल्यास दोष कां मानावा? तुमचे पुराणांत (नवीबाई या ख्रिस्ती होत्या.) गर्भेयी, वाचकनवीसारख्या, वेदांताग्रमाणें गहन विषयावर वादविवाद करणाऱ्या स्त्रिया अविवाहितच होत्या. मिराबाई, मुक्ताबाई यासुद्धां अविवाहित राहूनच पूज्यत्वाला पोंचल्या. पूज्यत्व गुणांवर आहे. रीतिभातींवर थोडेंच आहे? शिवाय अक्षता पडून थोडेच दिवसांत नवरा मेले्यास पुन्हां लग्नाची परवानगी नाही. मग हें लग्नाचें सोंग कशाला? व हें आहे तरी काय? पुरुषांना चार चार लग्नेंसुद्धां करतां येतात, पण बायकांनीं अं हं.

पुरुष व बायका यांनीं एकत्र जमून परस्परांचे विचार परस्परांनीं समजावून घ्यावेत; एकत्र फिरावयास, सभेस किंवा प्रार्थनेस जावें. एकत्र मिसळल्याशिवाय बायकांचें अंगी धीटपणा यावयाचा नाही. स्त्रीनें परक्या पुरुषांशीं शुद्ध मनानें भाषण करण्यांत पाप कोणतें? स्त्रियांविपर्यी कुत्सित विचार बाळगणारे पुरुष पशूच होत. मी त्यांना काडीइतकीही किंमत देत नाहीं.

स्त्रीला नापसंत असलेल्या पुरुषाशीं तिचा विवाह होऊं नये. व झाला असल्यास तो रद्द होऊन तिच्या मर्जीप्रमाणें वर तिनें पसंत करावा. एखाद्या पशूबरोबर सर्व जन्म घालवण्यापेक्षां मी वैधव्यच पत्करीन.

हिंदुस्थानांतील स्त्रियांची स्थिति सुधारण्यास पारतंत्र्याचें जूं झुगारून देऊन स्वतंत्रच झालें पाहिजे. गुलामगिरीत राहून सुधारणा होणार नाही.

भगिर्नो! तुमचे धर्माविरुद्ध किंवा मतांविरुद्ध बोलण्याचा माझा हेतु नाही. तसें कांहीं शब्द मी बोललें असल्यास मला क्षमा करा. पण माझे झगण्याचा तुम्ही विचार कराल ना? जें विचारास पटेल व हितावह असेल तेंच करण्याची मी तुम्हांस विनंति करून माझें भाषण संपवितें.” (अस्पष्ट टाळ्या.) या भाषणानें श्रोतृवृंद व्यग्र झाला.

रा. रा. शंकरराव यांना माझे नमस्कार. कळावें, हे आशीर्वाद.

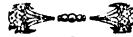
आपला बंधु,

शं. चिं. श्रीखंडे.

पत्र ७ वें.

श्री. सौ. लवंगीबाईंचें व्याख्यान

काटकसर.

अलेक्झांड्रिया.

श्री.

ता. ५ सप्टेंबर १९१५

चि. श्री. सौ. कृष्णाबाई यांस:—

अनेक आशीर्वाद उपरि विशेष. रा. रा. शंकरराव हे आजारीपणांतून मुक्त झाल्याचें ऐकून विशेष आनंद झाला. आपण उभयतांनीं सुखरूप व निरामय असावें, अशी ईश्वरचरणीं प्रार्थना आहे.

मागील पत्रावरून सभेचा वृत्तांत लिहीत आहे:—

मिसेस् नवीबाई ह्या आपले जागेवर परत जाऊन बसेपर्यंत श्रोतृवृंदांत विशेषतः प्रौढस्त्रीसमूहांत फार चळवळ उडाली. एकमेकांत कुजबुजणें सुरू झालें व 'धिकार, इश, थुः, आग लागो त्याला, काय मेलं जिमेला हाडच नाही.' इत्यादि शब्दही अस्पष्टपणें उमटले. हा कदाचित् मिसेस् नवीबाई यांच्या शेवटच्या भाषणाचा परिणाम असावा असें मला वाटलें. थोड्या वेळानें येथें बायकांचें बंड होणार कीं काय अशी घास्ती वाटूं लागली. पण लगेच श्री. सौ. लवंगीबाई या उठल्या. लवंग खाल्ल्याबरोबर जशी मळमळ बंद होते, तशा सौ. लवंगीबाई उठल्याबरोबर चळवळ बंद झाली. सौ.

लवंगीबाई यांचा बांधा लहानसर परंतु तरतरीत व पाणीदार दिसत असून, वर्ण काळासांवळा पण तेजस्वी होता. त्यांनी गुजराथी पद्धतीचा पेहराव घातला होता. आटोपसरपणाकरितां झग्याचा झोळ व चुण्यांची काटाकाट केली होती. बुरखा नव्हता व डोकीवर पदराएवजीं एक चौकोनी रेशमी वस्त्र टांचण्यांनीं केसांवर लटकविलें होतें. मध्यवर्ति टेबलाजवळ जाऊन त्या ह्याणाल्याः—

“अध्यक्ष व मानवतीजनहो ! थोडा शांतपणें विचार केल्यास तुह्यांस असें आढळून येईल कीं मिसेस् नवीबाई यांनीं आपणांस युरोपिअन् चालीच्या सुधारणा सांगितल्या. त्यांचें शिक्षण त्या पद्धतीनें झाल्यामुळे त्यांचे विचारानें त्या सुधारणा योग्य आहेत. पण आह्मां भारतवासीयांना ह्या विलायती रीति-माती आवडत नाहींत व कदाचित् शोभणारही नाहींत. त्यांनीं आपले विचार तुह्यांस कळविल्याबद्दल त्यांचे आपण आभार मानले पाहिजेत. तुह्यांला ही नवीन माहिती मिळाली आहे. तुह्यांला आवडत नसेल तसें तुह्मी करूं नका; पण दुसऱ्याचे विचार ऐकून धेऊन आपलें मन क्षुब्ध होऊं देऊं नये. त्यांचे भाषणानें तुमचा किती तरी फायदा झाला आहे. तथापि स्त्रियांनीं पुरुषांशीं स्पर्धा करून चालणार नाहींसें मला वाटतें. स्त्रियांचे अंगी अधिकार व योग्यता प्राप्त झाली ह्याणजे पुरुष आपोआप सगळे हक्क देतात. अंगी पात्रता नसतां हक्क मिळविण्याची हांव धरणें हें कोणास शोभेल काय ?

योग्यतेनुरूप सर्वांस मिळतेंच. तुमची कर्तबगारी वाढवा, हुपारी दाखवा, व हातीं घेतलेलें काम आपण पार पाडूं असें करा. शिक्षणानें हेंच समजावयाचें. शिक्षणाचा परिणाम जर पुरुषांशीं स्पर्धा करून बंड, बहिष्कार, भांडण व भाऊबंदकी माजविणें हा असेल, तर धिक्कार असो तसल्या शिक्षणाला ! पण मिसेस् नवीबाई यांचा हेतु तसा सुळींच नाहीं. चांगल्या शिक्षणाचीच दिशा त्यांनीं दाखविली आहे.

अध्यक्ष, मिसेस् नवीबाई, व तुह्मी या माझ्या टिकेबद्दल क्षमा करावी. तसा प्रसंग प्राप्त झाल्याचें मला वाईट वाटतें. त्यांचे भाषणावर टीका करणें दा माझा विषय नाहीं. आज मी ‘काटकसर’ यासंबंधीं काहीं सांगणार आहे. काटकसरीसंबंधीं भाषणांत काटकसर उपयोगाची नाहीं ! व प्रसंगां काटकसर टाळून सटळच झालें पाहिजे. तुह्यांला न रुचणारे काहीं विचार प्रगट झाल्यानें मला माझा विषय सोडून बोलणें भाग पडलें. असो.

प्रचारांत 'काटकसर,' पैशाचा कंजुषपणें उपयोग करणें या अर्थी वापरतात. अगदीं अवश्य तेवढाच खर्च करून बाकी जमा करणें ही काटकसर होय. थोड्या खर्चानें पुष्कळ उत्पन्न करणें हें काटकसरीचें बीज आहे. परिस्थितीचा निरनिराळ्या दिशेनें व दृष्टीनें विचार करून खर्च करणें ही काटकसरीची शक्ति आहे. सुखासमाधानानें राहून श्रीमंत होणें हें कीलक आहे. प्रसर्गां शिलर्कातील पैसा खर्च करून ध्येय मिळविणें हें अस्र आहे. काटकसरीची संवय हेंच काटकसरीचें कवच. धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष मिळविणें हा परम मंत्र होय. काटकसरीचा विनियोग मी आतां सांगतें. *

पैशाची काटकसर अत्यंत महत्त्वाची आहे. ज्या वस्तूंचून चालेल किंवा जिचा उपयोग क्वचित्च होणार, अथवा ज्यापासून एक व्यक्तीला मात्र सुख, पण पुष्कळांस दुःख होईल असल्या वस्तूंचा संग्रह करूं नये, व त्याकामीं पैसा खर्च करूं नये. साध्या जिनसांनीं जेथें काम होतें तेथें पयान्सी व सुदर्शनी वस्तु वापरूं नयेत. कोणत्याही कार्मी कितीही पैसा खर्च केला तरी चालतें. यःकश्चित् लिहिण्याचे टांक १ पैशापासून १००० रु. पर्यंत किंमतीचे असू शकतील. पण विशेष काम देणार नाहींत. कोणत्याही वस्तूचा उपयोग, टिकाऊपणा (आयुष्य) जरूरी व शोभा या प्रमाणानें किंमत ठरवावी. त्याच जातीच्या निरनिराळ्या वस्तूंचा तुलनात्मक आढावा काढावा. व त्यांतील मार्क किंमतीशीं ताडून पहावे व ज्या ठिकाणीं किंमतीपेक्षां गुण जास्त आढळतील, ती वस्तु घ्यावी. काटकसर ह्याजें चिक्कूपणा नव्हे किंवा अगदीं हलक्या किमतींच्याच वस्तु वापरणें नव्हे. काटकसर हें एक शास्त्रच आहे व सद्यःफलदायि आहे. हें अनुभवानें व अभ्यासानें वाढतें.

माझ्या सिद्धांताचे समर्थनार्थ मी एक उदाहरण सांगतें. आपल्या लुगड्याचीच गोष्ट घ्या. सुताडे कच्च्या रंगाचे २॥-३ रु.स एक प्रमाणें मिळतात. पक्क्या रंगाचे ४॥-५ रु. पर्यंत येतात. पण असें सांगण्यापेक्षां मी एक कोष्टकच मांडतें ह्याजें चांगला खुलासा होईलः—

* पुरातन स्तोत्रांच्या आरंभीं प्रायः आढळणारे 'बीज,' 'शक्ति,' 'कीलक,' 'अस्र,' 'कवच,' 'परम मंत्र' व 'विनियोग' हे समर्पक शब्द काटकसरीच्या 'स्तोत्रा'चें महत्त्व येथें फारच मार्मिकपणें पटवितात. — रा. चिं. श्री.

काटकसरीचें कोष्टक.

[खुणांचा अर्थ:— ० = नाहीं, - हणजे साधारण, + चांगलें, १ उत्तम.]

वस्तूचें नांव.	किंमत रु.	टिकाऊपणा. (एका जोडीचा)	१ वर्षांला किती लागणारे व किंमत.	शोभा, स्वच्छता व सुख.	इतर गुण.	उत्तम-पणांत नंबर.
सुताडे. (कच्चा रंग)	२॥	१ महिन्यांनंतर नेसण्या नालायक.	नग ४ = १० रु.	शो ० स्व ० सु. ०	० - ओबडधोबड	१ ६
सुताडे. (पक्का रंग)	४॥	४ महिने.	६ = २७ रु.	-	कामाला +	५
चिटें.	३	४ महिने.	६ = १८ रु.	-	रोज नेसण्याला +	२
पांढरी पातळें.	३॥	४ महिने.	६ = २१ रु.	+	रोज नेसण्याला १	१
महेश्वरी इलकल.	१२	८ महिने.	३ = ३६ रु.	+	रोज नेसण्याला १	३
पैठण्या.	३०	१२ महिने.	२ = ६० रु.	१ १ ३	रोज नेसण्याला १ १६	४

आतां समजा ० = ० मार्क, - हणजे १ मार्क, + = २ मार्क, १ = ३ किंवा ४ मार्क.

याप्रमाणें मार्कीची बेरीज करा. त्या बेरजेचें प्रमाण खर्चाशीं ताडून पहा. गुणांनीं खर्चास भागा ह्मणजे कोणते गुण स्वस्त पडतात ते तुझाला समजेल. अनुक्रमानें ते १०, ६ $\frac{३}{५}$, ३ $\frac{३}{५}$, २ $\frac{३}{५}$, ३ $\frac{३}{५}$ व ३ $\frac{३}{५}$ असे पडतात. यावरून तुमचे ध्यानांत येईल कीं, पांढरीं पातळें नेसावयास उत्तम होत. फच्च्या रंगाचे सुताडे घेणें ह्मणजे व्यर्थ खर्च करणें होय. चिटें व महेश्वरीं लुगडीं यांचे गुण सारखेच पडतात. पण दुसऱ्याची किंमत पहिल्याच्या दुप्पट आहे. पण गुण दुप्पट नाहींत. करितां पहिलें चांगलें. अशी ही रीत आहे. व्यवहारांत हें कोष्टक लिहीत बसावयाचें नाहीं. याचा मनानेंच हिशेब करून वागावयाचें. पातळाला जरी २१ रु. पडतात व चिटाना १८ रु. खर्च येतो तरी पातळेंच काटकसरीची आहेत. दूरवर विचार करून स्वस्त तो पदार्थ घेणें ही काटकसरीची किल्ली आहे.

पदार्थ खर्चण्याचा नियम पैशाप्रमाणेंच होय. १ पोत्यांत मणभर तांदूळ राहतात. पोत्याला ६ आणे पडतात. राकेलच्या डब्यांत ३ पायली राहतात व डब्याला २॥ आणे पडतात ह्मणजे मणास १५ आणे झाले, पण डबेच स्वस्त व काटकसरीचे आहेत असें तुमच्या ध्यानांत येईल. तसेंच रोखीनें व सुगीत धान्य घेतलें असतां स्वस्त पडतें, मात्र खराब न होईल अशी खबरदारी घ्यावी. नासणारा माल एकदम जास्त घेऊं नये.

शिवणें, धुणें, रंगविणें वगैरे कामें फावल्यावेळीं केल्यास पुष्कळ पैसा वांचतो. एक पै वांचत असेल तरी वांचवावी. 'थेंवें थेंवें तळें सांचें.' थोड्या भाड्याच्या व गलिच्छ घरांत राहून प्रकृति खराब करून घेऊन डॉक्टर, औषधें वगैरेकरितां पैसे खर्चण्यापेक्षां जास्त भाड्याच्या पण निरोगी घरांत राहणें चांगलें. प्रत्येक कार्मी कमी पैसा खर्चणें, ह्मणजे काटकसर नव्हे हा माझा सांगण्याचा हेतु आहे.

काटकसर जेवणांत, खाण्यांत, निजण्यांत, खेळण्यांत, भाषणांतसुद्धां फायदा करून देणारी आहे. याला फक्त एकच अपवाद आहे व तो आपलें कर्तव्य करणें हा आहे. कर्तव्यांत काटकसर हानि करणारी आहे. तिला चुकारतडूपणा किंवा वेठीचें काम अशी संज्ञा देतात. इकडे लक्ष्य घावें.

वेळाची काटकसर फार महत्त्वाची आहे. तेंच काम कमी वेळांत उत्तम कसें होईल ह्याबद्दल युक्ति चालवावी. उरलेला वेळ उत्तम प्रकारें कसा

घालवितां येईल हा विचार ठेवावा. वेळ ही जाणारच, तिला थांबविणें शक्य नाही. पण जातां जातां तिचा चांगला उपयोग करून फायदा करून घ्यावा. वाहत्या गंगेत नुस्तें हात धुण्यापेक्षां तिच्या वेगाचा फायदा घेऊन व पैसा खर्चून (विचार केला असतां, वांचवून) पाणचक्री बांधणें जास्त श्रेयस्कर आहे. काटकसर ती हीच.

मुलांना चांगलें शिक्षण मिळण्याकरितां पैसा खर्चणें हाही काटकसरीचाच प्रकार आहे. मोठेपणीं ते पगारदार होऊन विपुल पैसा संग्रहीं ठेवूं शकतात, व आपल्या मुलांना विशेष उच्च दर्जाचें शिक्षण देऊं शकतात. अशी ही वाढती काटकसर आहे.

काटकसरीला व्यापारी दृष्टि पाहिजे. ईश्वरकृपेनें खरी काटकसर तुमचे नजरेपुढें वारंवार येवो, अशी प्रार्थना करून मी आपली रजा घेतें. ” (टाळ्या)

रा. रा. शंकरराव यांना शिरसाष्टांग नमस्कार. कळावें, हे आशीर्वाद.

आपला
शंकर.

पत्र ८ वें.

श्री. सौ. सारजाबाई यांचें व्याख्यान.
हिंदुस्थानचा शेतकरी.

अलेक्झांड्रिया.

श्री.

ता. १२ सप्टेंबर १९१५

चि. श्री. सौ. कृष्णाबाई यांस:—

अनेक आशीर्वाद उपरी विशेष. चि. रामभाऊ दोन दिवस आपले येथे राहून कोल्हापुरास गेला. मला तसें करण्याचा योग येईल काय? मी त्याचा या बाबतीत हेवा करतो. असो. प्रारब्धमनुसरामः । सभावृत्तांत पुढीलप्रमाणें:—

नंतर श्री. सौ. सारजाबाई या भाषणास आल्या. त्यांचा पेहराव पाटलीणबाईप्रमाणें होता. कडेवर एकवर्षाचें मूल होतें. त्याला एक बाळ-संतोषासारखी चित्रविचित्र रंगाची व कोनदार टोपी घातली होती. हातांत बेंडबाजा दिला होता. मधून मधून तो वाजत असे. व मूळ रडूं लागल्यास

त्या आपण वाजवून त्याचे हार्ती देत. अंगरखा बंदांचा असून पायांत मोजे नव्हते. (कां होते, कुणाला ठाऊक ! पण पुढें दिसणाऱ्या डब्या पायांत नव्हता.) बाईचें लुगडें लालभडक रंगाचें असून, पदर लांबलचक, डोकीवरून घेतलेला व थोडासा डोळ्यावर आलेला होता. पाय मोकळेच पण लुगडें पायघोळ होतें. नाकांत चक्राकार मोठी नथ होती, व डोळ्यांत थोडें काजळ लावलें होतें, पण बाळंतिणीइतकें नव्हतें. त्या ह्मणाऱ्याः—

“ आयाबायांनां ! मला सभेत बोलण्याची संवय नाही व मी शिकलेली सबरलेलीवी नाही; पण तुझीं सगळ्याजणींनीं बोलावल्यावरून मीही चार शब्द सांगतें. लवंगीबाईंनीं काय सांगितलें, कसलें कोष्टक मांडलें, तें मला समजलें नाही, पण काटकसरीनें वागावें ह्मणजे मनुष्य श्रीमंत होतो, असें त्या ह्मणाऱ्या. आतां तुझीच पहा. शेतकरी उधळेपणानें वागतो काय ? मग तो दरिद्री कां ? (बाजा वाजतो.)

विचारा सर्व वर्षभर-सर्व जन्मभर-कामाखालीं मरतो. चटणी व भाकरी यांशिवाय पक्वान्न काय काय खात नाही. जमिनीवरच पडतो. मच्छरदाणी, पलंग त्याला टाववी नाही. अंगांत बंडी, डोक्याला धोतर व खाकेंत कांबळी या शिवाय पोपाख अणिक साधा तो काय करायचा ? कधी नाटकाला जात नाही. तंबाखूवांचून दुसरें व्यसन नाही. मेजवान्यांला कोणी बोलाविलें तर हा जाणार. थाटमाट याच्या लग्नांतमुद्धां नाही. झोंपडींत राहणें. तिची डागडुजी हाच करतो. काम करून करून, शेतांत उत्पन्न पुष्कळ करील, पण आपण शेवटीं कोरडाच. पळी जशी सगळ्यांचे द्रोण भरून आपण रिकामीच रहाते तशांतली गत. मग, असा हा काटकसरीचा कांदा अगदीं ठणठणीत कसा ? मुलांचे शिक्षणाला पैसे जातात, किंवा मुलें इलायतीला गेलेंत त्यांना पैसे जातात ह्मणावें तर तेंही नाही. हें काय असलें ? (बाजाचा आवाज होतो.)

तुझी ह्मणाल मुळीं पडिलेच पैसे जर नसतील, तर त्यानें आणावेत कोटून, काटकसरीनें खर्चावें कसें व श्रीमंत व्हावें कशां ? बरोबर आहे. त्याच्याजवळ पैसे नाहीत, असाच तुझी त्याला नेहमीं पहातां. पण सुर्गांत त्याचेजवळ पैसा असतो तो जातो कुठें ? मातुश्री जमीन व तीर्थरूप मेघराज

यांनी कृपेने त्याला दिलेले फळ कोण भोगतो ? त्याचे श्रमाचा फायदा कुणाकडे जातो ? जसा शेतकरी बैलाकडून काबाडकष्ट करून घेऊन, त्याला गवताव्यतिरिक्त दुसरे कांहीं न देतां, फक्त खायाला घालूनच काम घेतो, तसेच शेतकऱ्याच्या कष्टाचा उपभोग दुसरा कोणी घेतो, तो सावकार होय. बैलाच्या संगतीने शेतकरी बैलच बनतो. कष्ट करावे, खावें व दुसऱ्याचें घर भरावें यांकरितां त्याचा जन्म. विचारा काटकसरीनें न राहिल तर जगेल काय ? (बाजा.)

पण हा सावकार पैसे खाणार कोण ? याचा काय हक्क शेतकऱ्याच्या मिळकतीवर ? प्रसर्गी पैसे देतो, कबूल आहे, पण याचे हिशेब बरोबर आहेत की नाही, सवाई, दिढी वगैरे व्याजाचे भाव रास्त आहेत काय, सुर्गीतील भावांनैच धान्य वगैरे त्यानें घ्यावें की काय इत्यादि विचार कोणीच कां करीत नाहीत ? सावकार हणतो, “ हं, किती रुपये नेले होतेस तूं ? तीस. बरोबर. तीस सर्वे पंचेचाळीस तूं घ्यावयाचे. तूं नेहमींचा व इमानी रिणको आहेस हणून पांच रुपये सूट देतो. चाळीस रुपये टाक व खत फाडून टाकतो. मग झाले की नाही ? ” बापडा शेतकरी ५ रु. सूट मिळाली हणून सावकारास दुवा देत घरीं जातो. (बाजा वाजविला जातो.)

कांहीं माल विकत घेण्यास गेल्यास त्यांतही हा फसतो. माल विकावयास याला दलाल लागतो. पाटील, कुलकर्णी, सरकारी अधिकारी, सावकार यांचे घरीं कांहीं माल भेटीदाखल पाठवावा लागतोच. माल टिकवावा कसा ही अकल नसल्यामुळे बराच नाखूनही जातो. कष्टाचे मानानें उत्पन्न पदरांत पडत नाही. माजघरांतील गुळाचे ढेपेंतील गूळ जसा मुंग्या, माशा, मुलें, माणसें वगैरे संपवितात तसे शेतकऱ्याचें होतें. (बाजा वाजतो.)

शेतकऱ्याला, तिथि पहावयाची तर पैसा पडतो. पत्र लिहावयास पैसा व उत्तर वाचावयास दुसरा. मुलाचें नांव ठेवावयास पैसा. मुहूर्ताशिवाय कोणतेंही काम करावयाचें नाहीं. मुहूर्तास पैसा पाहिजे. कोणीही शिकलें तरी याला पैसा दंड. ईशान्येकडील कळकीचे बेटांतल्या आग्योवताळाला संतुष्ट करावयास आठ-बारा आप्यांचा कोंबडा पाहिजेच. नाकाडोळ्याचे वैद्य तुंबडी लावून सव्वा रुपया काढतातच. जोशीबुवांचा कर निराळाच भरावा लागतो. पोलीस, पाटील, कुलकर्णी, भागकारकून, पट्ट्याले वगैरेच्या गरजा पुरविण्याचा जसा

काय त्यानें मक्ताच घेतला आहे. शिवकळा सांगील त्या दिवशीं यानें काम करतां उपयोगाचें नाहीं. व मागेल तितके नारळ, तांदूळ वगैरे देवास अर्पण केलें पाहिजे, व अंगारा लावला पाहिजे. व पुष्कळ दिवस न धुतलेल्या, गंध, अक्षता, फुलें वगैरे कुजत असलेल्या मोरींतील तीर्थ प्यालें पाहिजे. फाळा भरतांना रुपयास आणा प्रमाणें लोकल फंड सरकारास व लोखंड फंड पाटील-कुलकर्ण्यास दिला पाहिजे. खटल्यासंबंधीं वकील लोक बुडवितात ते निराळेच. आणि इतकेंही होऊन तो जिवंत राहतोच ! (बाजा.)

याच्या मुलांना गुरें राखणें, औत हांकणें, झाडावर चढणें, थोडेंसें पोहणें, केर काढणें, जमीन करणें, घर शाकारणें, भांगलणें, पेरणें, खोंपट बांधणें व तंबाकू ओढणें इतकीं कामें आलीं, ह्मणजे ते हुशार झाले. यालाही इतकेंच येतें. लिहिणें पुसणें वगैरे बामणांच्या मुलांनीं करावें. यानें शिकून सवरून काय कारकून व्हावयाचें आहे ? गाद्यागिर्द्यापेक्षां शेतकऱ्याला जमीनच बरी. जसा प्रयत्न व इच्छा तसें फळ. (बाजा.)

शिक्षणानें शेतकऱ्याची स्थिति सुधारेल काय ? होय. अवश्य सुधारेल. आणि तसें झालेंच पाहिजे. नाहींतर हिंदुस्थान देश बुडाल्याशिवाय रहाणार नाहीं. उच्चप्रतीचे शिक्षणास लागणारे मुबलक पैसे शेतकऱ्याजवळ नाहींत, पण प्राथमिक शिक्षण जर सरकारनें फुकट देण्याचें ठरविलें तर पुष्कळ कार्य होईल. श्रीमन्त लोकांनीं जर प्रत्येकानें एक एक शेतकऱ्याचे मुलास शिक्षण देऊन चागल्या स्थितीस आणले, तर तो ते उपकार विसणार नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर त्याची शक्यनुसार फेडही करील. (बाजा.)

सुधारलेल्या देशांतील शेतकरी कसे वागतात, जमिनीची मशागत कशी करतात, खत कोणतें वापरतात, पिकें कोणतीं व कशीं काढतात, त्यांना पैसा कोण व काय व्याजानें पुरवितो, इत्यादि माहिती फार उपयोगाची आहे. या माहितीनें परिपूर्ण भरलेलीं व उपयुक्त सूचनांनीं मढविलेलीं हस्तपत्रकें शेतकरी वर्गांत फुकट वाटावीत, ह्मणजे त्या प्रमाणें ते वागण्याचा प्रयत्न करून आपली स्थिति सुधारतील यांत संशय नाहीं. पण प्रथम शेतकऱ्यास वाचावयास आलें पाहिजे. मग गडी कसा तयार होतो तें पहा ! (इतक्यांत कडेवरील मूल विशेषच रडूं लागलें व कितीहि बेंडबाजा वाजविला तरी उगें राहीना, सबब,

मुलास खाली ठेवून बाईंनी भाषण सुरू केलें.) मला वाटतें वेळ संपत आलाच आहे. कृषिकर्मविद्या, शेतकरीमित्र, सहकारीपतपेढ्या, नांगरधारीसमाज, शेतकीची विद्यालयें, शाळा व क्षेत्रपालमदतगारसभा स्थापन झाल्यावांचून या गरीब परंतु अत्यंत उपयोगी लोकांची स्थिति सुधारणार नाही, असें माझे ठाम मत आहे. शेवटीं परमेश्वर तुझांला शेतकऱ्याला मदत करण्याची बुद्धि देवो, अशी प्रार्थना करून मी आपलें भाषण संपवितें. ” (टाळ्या.)

नंतर अध्यक्षानां सांगितलें, कीं, “ बहुतेक अध्याय वक्त्यांचीं भाषणें झालेलींच आहेत. तेव्हां पांच मिनिटें विश्रांति घेऊन व तितक्या वेळांत थोडा चहा पिऊन तरतरीत होण्यास हरकत नाही. चहा घेत नसतील त्यांच्याकरितां नुसतें दूध आहे व दूध मानत नसेल त्यांनीं पानसुपारी खावी. तींनींही चालतील तर ध्यावी. वक्त्यांना खडीसाखर व लवंग देण्यांत येतील, त्यांचा स्वीकार होईलच. लहान मुलांना दुधाबरोबर बिस्किटें व विद्यार्थ्यांना खजूर मिळेल मात्र त्यांनीं खजुरांतील बिया शत्रु, मित्र व उदासीन यांना मारूं नयेत. जर मारण्याचा हेतु असेल तर त्यांना बदाम देण्यांत येतील. तात्पर्य, बदाम लागला तरी फोडून बी खाल्ल्यावर बरें वाटेल, व सालपटें उसनें फेडण्यास उपयोगी पडतील. प्रत्येकानें आपल्या उजव्या हाताकडील दार उघडावें, हाणजे आंत उपरिनिर्दिष्ट सामुग्री आढळेल. यथामति उपयोग करावा. प्रत्येक खोलींतील वडील व्यक्ति खोलींतील बंदोबस्ताबद्दल जबाबदार आहे. ” असें ह्याणून त्यांनीं स्वागत कमिटीचे अध्यक्षाने हातांत हात घालून गमतीनें गजगतीनें गमन केलें.

रा. रा. शंकरराव यांना नमस्कार आहेच.

आपला बंधु,
शंकर.

पत्र ९ वें

श्री. सौ. चंडिकाबाई यांचें व्याख्यान.

समर्थ व्हा!

अलेक्झांड्रिया.

श्री.

ता. २०-९-१५

चिरंजाव सौभाग्यवती कृष्णाबाई यांसः—

अनेक आशीर्वाद उपरी विपेस. आपणांकडून बरेच दिवसांत पत्र नाहीं, लवकरच येईलसें वाटतें. आह्मी येथें मुखरूप आहोंत. सभावर्तमान असेंः—

उपाहार झाल्यानंतर पुन्हां भंडळी स्थानापन्न झाली. विश्रांति व चहा, फराळ वगैरेनें सर्वत्र संजीवन झालेलें दिसलें. किंचित्काल स्तब्ध राहून नंतर श्री. सौ. चंडिकाबाई या भापणास उठल्या. यांचा पेहराव मराठी पद्धतीचाच पण गौरीच्या दिवसांत बायका फुगड्या खेळण्याकारितां जसा पदर खेंचून सरसावून बांधतात व काचा मारतात तसा होता. नेभळेपणा किंवा बोजडपणा काढून टाकिला होता. शरीराची ठेवण उंच, भारदस्त व भव्य एखाद्या पंजाबी पाहिलवानासारखा होती. चेहरा तेजस्वी, पाणीदार, ठसठशीत व निश्चयी होता. डोळे मोठे व स्थिर होते. दृष्टि तीक्ष्ण व भेदक होती, पण त्यांत क्रूरपणा नसावसें वाटलें. सौंदर्य होतें, पण नाजुकपणा नव्हता. चहामुळें त्यांची तरतरी जागृत झाल्याप्रमाणें दिसत होती. घनगंभीर शब्दानें त्या हणाल्याः—

“अध्यक्ष व अवलाजनहो! त्या जवळच्या खोर्लीत, दोन मुलांची एका बिस्किटाच्या पुड्यासंबंधानें चुरस लागून झोंबाझोंबी झाली. त्यांत त्या सशक्त मुलानें आपल्या प्रतिस्पर्ध्याच्या अशक्तपणाचा फायदा घेऊन त्याचा पराभव केला, व तो पुढा घेऊन मोठ्या आनंदानें त्याचा उपभोग घेता झाला. त्याचा आनंद पाहून मलाही बरें वाटलें व काहीं विचार माझे मनांत आले, ते मी तुझांस सांगतें.

प्रथम येथील परिस्थिति कशी आहे तें पहा. हें मंदिर सार्वजनिक असून, त्यांत निरनिराळ्या खोल्या आहेत. सार्वजनिक खर्चानें फराळाची व्यवस्था केली होती. ज्या खोर्लीत हा प्रकार घडला तेथें दुसरीही मुलें होती. आपणांस

इतरापेक्षां जास्त व चांगल्या वस्तू मिळाल्यात असें प्रत्येकास वाटतें. आपण श्रेष्ठ असावे, ही इच्छा प्राणिमात्रांचे ठिकाणी नैसर्गिक आहे. इतर मुलें मिळालेल्या वाट्यांत संतुष्ट होतसार्ती आनंद करित होती. पण या दोन मुलांमध्येच त्या पुढ्याविषयी लालसा व महत्वाकांक्षा उत्पन्न झाली. प्रतिस्पर्धी असला हणजे इच्छेला जागृत त्वरित येते व जोराची क्रिया घडते. त्यांचें युद्ध—अल्पप्रमाणावर कां होईना—झालें. शक्तीची सरशी झाली. जेत्याचा आनंद जोमदार व उच्च दर्जाचा असतो. तसा त्या मुलाचा होता व त्यानें स्वकष्टार्जित फलाचा उपभोग घेतला.

आतां, जग हें ईश्वरनिर्मित-निसर्गनिर्मित हणना-आहे. निरनिराळे देश सोईकरितां व सौंदर्याकरिता केले आहेत. तेथें स्वयंभू संपत्ति विपुल आहे. प्रत्येक मनुष्याचा त्यावर सारखाच हक्क आहे, पण तुमचा हक्क तुम्ही शाबीत करा व घ्या. अंगी पात्रता नसेल तर कसें मिळावें व सहज मिळाल्यास कसें टिकावें ? प्रयत्नावाचून तुमच्या इच्छा तृप्त होणार नाहीत, व कोणी तुम्हाला आपणून देणारही नाही. मागा हणजे तुम्हांला मिळेल. शोधा हणजे तुम्हांला सांपडेल. शिका हणजे तुम्हांला समजेल. प्रत्यक्ष प्रयत्न झाला पाहिजे. प्रयत्नावाचून फळ नाही.

जो जसा जोराचा प्रयत्न करील, तितका त्याचा फलावर जास्त हक्क पोहोंचतो. स्कॉलरशिप वरच्या नंबरांनाच मिळते. विद्वान् लोकांनाच यश व कीर्ति प्राप्त होते. कर्त्यालाच लक्ष्मी माळ घालिते. सामर्थ्यावान् पुरुष अशक्तावर सत्ता चालवितो. सृष्टिनियमांतील गुरुत्वाकर्षण या नियमान्वये मोठे पदार्थ लहानांस आपल्याकडे ओढतात. यावरून शक्ति हाच खरा हक्क आहे. जेथें शक्ति तेथें भुक्ति.

मराठीत ' बळी तो कान पिळी, ' अशी एक हण आहे. जो बळी आहे त्याचेशी अशक्त जर टुटकपणें वागतो तर त्याचे तो कान पिळणारच. कान पिळून जणू काय, तो सामर्थ्यावान् होण्यास शक, नाहीतर दुःख भोग, हणूनच सांगत आहे ! तुम्हांला त्रास देण्याच्या हेतूनें जरी त्यानें तुमचे कान पिळले, तरी जोपर्यंत तुम्ही त्याचा प्रतिकार करूं शकत नाही, तोपर्यंत त्याचें करणें रास्तच आहे. तुमच्या अशक्ततेबद्दल जें योग्य तेंच तुम्हांला मिळतें.

तुम्ही अशक्त कां रहावे? अंगी मिळविण्याची व मिळालेले संरक्षण्याची शक्ति नसेल तर न मिळणेच चांगले. तुमचें लाड कोणी व कां करावेत? तुमच्या प्रयत्नांनी तुम्ही मिळवा व मिळविलेले रक्षण करा.

यावरून चोर, लुटारू, दंगेखोर लोकांचें मी समर्थन करतें असें समजू नका. त्यांचीं कृत्ये भेसूर व वाईट आहेत ही गोष्ट खरी, पण तुम्ही स्वतः त्यांचा प्रतिकार करण्यास समर्थ असले पाहिजे. पृथ्वीच्या पाठीवर पुष्कळ प्रकारचे लोक व प्राणि आहेत. इतिहासावरून तुम्हांस समजेल की, जे संरक्षण करू शकले तेच टिकले. तुमचें शरीर जर तुम्ही निरोगी ठेवाल, तरच तें पुष्कळ वर्षे टिकेल. रोग जर जिकडे तिकडे आहेतच, तर तुम्ही स्वतः रोगांशी भांडण्यास बळकट व्हावयास नको काय? रोग वाईट आहेत, गोष्ट खरी, पण आहेत ना? मग जर तुम्ही त्यांना बळी पडला तर तो तुमचाच दोष आहे.

जे तुम्ही रक्षण करू शकतां तेंच तुमचें; तेवढेंच तुम्हांला योग्य होय. पसारा कामाचा नाही. पानिपतच्या शेवटच्या लढाईत मराठ्यांबरोबर सैन्याच्या दुष्पट बाजारबुणगे होते. ते खाण्याला व लुटालूट करण्याला तयार, पण लढाईचे वेळीं मागे रहात. यांनीच मराठ्यांचा नाश केला. ज्या देशांत असलेच टाकाऊ लोक निपजतात तो देश नाश पावतो. मनुष्यसुद्धां जोपर्यंत स्वकष्टानें मिळवितो, तो पर्यंतच टिकतो. चैन व ख्यालीखुशाली ही आयुष्याची कीड आहे. या कीडीनेच मनुष्य नासतो. चैनीने शरीर असमर्थ होतें. आळस वाढतो. ह्मणजे उतरती कळा लागली.

जगाचें रहाटगाडगें सामर्थ्याच्या तत्वावर चाललें आहे. अशक्त प्राणी सशक्तांच्या भक्ष्यस्थानी पडतात. मोठे मासे लहान माशांस गिळून टाकतात. नासलेले बीं उगवत नाही. रोगी वृक्षापासून रोगी बीज निपजतें व शेवटी त्याची वंशपरंपरा नष्ट होते. रोगी मनुष्ये चांगली संतति उत्पन्न करू शकत नाहीत. आपण बलवान् असावे अशी निसर्गाची इच्छा दिसते, व बलवंतां-विषयी निसर्ग पक्षपात करतोसें वाटतें. पण तेंच योग्य आहे. तसें जर न होईल तर सारेच नष्ट होईल. याकरितां सामर्थ्य वाढवा.

लुचे, आडदांड, बंडखोर लोक कुणांला छळतात? सशक्तांना कीं अशक्तांना? सशक्तांच्या वाटेस जाण्याची त्यांची छाती आहे? ते लोक तरी

शक्तीच्या जोरावरच असें करतात. मग तुम्ही शक्ति वाढवा, हणजे झाले. अभ्यासाने शक्ति वाढते. सर्व अभ्यासानेच होतें.

बल पुष्कळ प्रकारचे आहे. पण शरीरबळ तत्काळ उपयोगी पडणारे असून इतर बलांना आधारभूत आहे एकीचे बल श्रेष्ठ आहे. राज्यकारभार एकीचे तत्त्वावर चालतो. एकीने हक्कांचे संरक्षण व अनाथांचे पालन होतें. अशक्त सशक्त होईपर्यंत सशक्तांनी त्यांना आश्रय द्यावा व आपल्यासारखे करून एकजूट करावी. एकजूटीने सामर्थ्य वाढते व प्रयत्न जोराचे करतां आल्याने कार्य होऊन, टिकाऊ बनते. पण याला त्या जुटीतील प्रत्येक घटकावयव तसाच जोरदार पाहिजे. A chain is no stronger than its weakest link. याचा अर्थ सांखळी ही तिच्या कमकुवत दुव्यापेक्षा जोरदार नसते. तिजवर ताण पडल्यास ती त्या कमकुवत दुव्यांतच तुटते. हणून प्रत्येक दुवा चांगला बळकट पाहिजे.

समाज हा व्यक्तींनी होतो. प्रत्येक व्यक्ति जोरदार, नीतिमान व कार्य-तत्पर असल्यास समाजही तसाच बनतो. तथापि समाजांत सुद्धा प्रबल व्यक्तींच्या अनुरोधानेच चालवें. मनुष्यास उन्नति पाहिजे असल्यास-नव्हे ती अवश्यच आहे-त्याने स्वतः कार्यक्षम व बलवान् झाले पाहिजे. नाहींतर हत्तीच्या बलाचा मनुष्य जसा स्वार्थाकडे उपयोग करून घेतो तसें होईल.

शक्तीच्या वारंवार उपयोगानेच शक्ति वाढते. मुलें भांडतात तेंच बरोबर आहे. त्यामुळे त्यांची स्वावलंबनवृत्ति व धैर्य वाढते. पण त्या भांडणाचा परिणाम द्वेष होऊं देऊं नये. न भांडणाऱ्या व आजोबाप्रमाणें गोष्टी सांगणाऱ्या मुलास मी कधीं जवळ घेणार नाहीं. असला मुलगा जगांत पुढें येणार नाहीं. गर्दी संपल्यावर मग जाऊं हणून थांबणारे यशस्वी होणार नाहींत. नदीचे पाणी आटल्यावर मग पलीकडे चालत गेलेले बरे, असें समजणारा मूर्ख आहे. प्रवाह मुरू असणारच. त्याला बाजूला सारून तुमचा मार्ग काढा.

इतरापेक्षा निराळ्याच दिशेने किंवा विरुद्ध दिशेने सुद्धा तुम्ही आपला हेतु साध्य केल्यास, तुम्हांला होणारा आनंद अवर्णनीय आहे. त्याने तुमची शोधक बुद्धि वाढेल, व अंगी धैर्य, समयसूचकता, प्रसंगावधान, दुरदर्शित्व इत्यादि गुण येतील. पुराणांत स्वयंवराची किंवा सर्व राजांसमक्ष मुलीला-वधूला-पळवून

नेण्याची जी वर्णने आहेत ती हेंच दर्शवितात. प्रत्येक वस्तु योग्य मनुष्यासच मिळाली पाहिजे. व त्याला ती न मिळाल्यास त्याने प्रयत्न करून ती मिळवावीच. मग प्रसंगी सामर्थ्याचाही उपयोग करावा, पण ध्येय साधावे. तसें केल्याशिवाय, नुसत्या कल्पनेनें त्याची मजा येणार नाही.

श्रोते हो ! सामर्थ्याची फुरफुरी ज्ञानापुढें लंगडी पडते. तथापि नुसतें ज्ञान पंगु आहे. झणूनच दोन्हीची जोड जमवून श्रेष्ठपणा मिळविण्यास प्रयत्न करा इतकेंच माझे तुझ्या सांगणें आहे.” (टाळ्या.)

इतकें बोलून त्या खाली बसल्या. त्यांच्या भाषणानें शरीरसामर्थ्य वाढविण्याविषयी सर्वांचें अनुकूल मत दिसलें व कित्येक व्यक्तींना स्फुरणही चढलें. पण श्री. सौ. चण्डिकाबाईंची भव्य मूर्ति समोरच असल्यामुळें, व त्यांच्याकडून काहीं प्रतिक्रिया झाल्यास स्वसंरक्षण करण्याइतकी ताकद नसल्यामुळें, सामर्थ्याविष्करण कोणी केलें नाहीं. ज्याप्रमाणें एक व्यक्ति हंसतांना पाहून दुसऱ्यासही हंसें येतें, त्याप्रमाणें आपण दांडगाई केल्यास, यांनाही कदाचित् दांडगाईची स्फूर्ति येईल, व मग त्याचे परिणाम आपणांस सोसणार नाहींत, असें कित्येक हूड व्यक्तींस वाटून त्यांनीं शांततेचा भंग केला नाहीं. पुढील वर्तमान पुढच्या पत्रां.

रा. रा. शंकरराव यांना शि. सा. न. प्रविष्ट करावेत. आपलें काम कसें काय चाललें आहे तेंही कळवावें. कळावें, हे आशीर्वाद.

आपला बंधु,
शंकर.

पत्र १० वें

श्री. सौ. यशोदाबाई यांचें व्याख्यान.

शिशु-संवर्धन.

अलेक्झांड्रिया.

श्री.

ता. २५-९-१९१५

चि. श्री. सौ. कृष्णाबाई यांस:—

अनेक आशीर्वाद उपरी विशेष. आपणांकडून दोन महिन्यांत पत्र नाहीं ! विशेष कामामुळें सवड होत नसेल ! तथापि सवड काढून चार ओळी लिहिल्यास मला बरें वाटे. दूर असलेल्यांना पत्र भेटीच्या खालोखाल आनंद देतें.

फोटोचा नंबर त्याच्याही खालीच लागेल. फोटो बाह्य स्वरूप दाखवितो, तर पत्र अंतरंग प्रकट करते. बाह्य स्वरूपापेक्षा अंतरंगावर आपलें विशेष व खरें प्रेम जडतें. अंतरंग कृतीनें किंवा पत्रद्वारा ह्मणजे शब्दरूपानें दर्शवितां येतें. करितां पत्र श्रेष्ठ दर्जाचें आहे. शिवाय, फोटोंत फेरबदल होत नाहीं. तो एका विवक्षित क्षणीं असलेली स्थिति व तीच नेहमीं दाखवितो. पण पत्राचें तसें नसतें; दरवेळीं नवीन सीन (Scene दृश्य) तें दाखवितें. ह्मणून मनाला पटतें. जर पत्र 'फील्डसर्जिहस' पोस्ट कार्डाप्रमाणें (सोबत नमुना पाठविला आहे) असेल तर मग फोटोच बरा. कारण, तसलें पोस्टकार्ड मनुष्य किती तारखेपर्यंत जिवंत होता, हें बिनचूक दर्शवितें ही गोष्ट खरी, पण याहून जास्त काय? कांहीं नाहीं. जास्त माहिती देत नाहीं व मनापुढें व्यक्तीचें चित्र चांगलें, तत्कालस्थिति-दर्शक उभें राहूं शकत नाहीं. असलें पत्र काय कामाचें? ह्मणून फोटो बरा असें मीं ह्मटलें. पण, चांगलेंवाईटपणा आवडीवर अवलंबून आहे. ह्मणून मला जें आवडेल तें सर्वांना आवडेलच असें नाहीं; कारण आवडसुद्धां भिन्न स्वरूपाची असते. सबब माझा निकाल एकतर्फी होतो. पण मला असें काध्याकूट करित बसून चालावयाचें नाहीं. सभेचें वर्णन बरेंच शिल्लक आहे. तें प्रथम संपविलें पाहिजे. त्यालाच आतां सुरवात करतो:—

नंतर श्री. सौ. यशोदाबाई या बोलावयास उठल्या. या मध्यम वयाच्या, तितक्याच उंचीच्या, पोक्त, फार स्थूल किंवा कृश नाहींत अशा, मध्यम गौरवर्णाच्या होत्या. पोपाख साधाच पण स्वच्छ होता. चेहेऱ्यावरून त्या शांत, गंभीर वृत्तीच्या दिसत. दृष्टि स्थिर व प्रेमळ होती. यांना पाहण्याबरोबर कोणाच्याही मनांत यांच्याविषयीं पूज्यबुद्धि व आदर उत्पन्न व्हावा अशी यांची चर्चा व ठेवण होती. मला तर त्यांना पाहतांच माझ्या प्रिय आक्काची^१ आठवण झाली. ज्यांचा जन्म यांचे पोटी झाला असेल ते धन्य होत असें मला वाटलें. अहाहा! ती शांत व तेजस्वी मुद्रा अझून माझे डोळ्यांपुढें आहे. माझ्या मातेचें दर्शन घडल्यासारखें मला वाटलें. प्रत्यक्ष दर्शन होणारा भाग्यदिवस कधीं उगवेल^२ !!!

१ तीर्थरूप सौ. मातुःश्रीची.

२ सन १९१६ मार्च मध्ये अलेक्झांड्रियाहून हिंदुस्थानांत परत आल्यावर हा मातृदर्शनाचा भाग्यदिवस त्यांना लाभला.

त्या ह्यणात्याः—“वंशाची कीर्ति वाढवून अजरामर करणारी जी पुत्ररत्ने त्यांच्या मूर्तिमंत खाणीच की काय अशा भासणाऱ्या साध्वी हो ! आपल्या-समोर भाषण करण्याचा भाग्याचा दिवस मला प्राप्त झाल्याने, आज मला विशेष आनंद झाला आहे. माझ्यापूर्वी झालेली भाषणे फारच सुंदर आहेत. मला त्यांचे अनुकरण साधणार नाही. निरनिराळ्या गहन विषयांवर पूर्ण विचार करून जमाविलेली व अनुभवाच्या कसोटीस उतरलेली ही शब्दमुक्ताफळे विनमोल आहेत. त्यांचा योग्य उपयोग तुम्ही करालच. मोत्यांचा उपयोग कसा करावयाचा हे बायकांना सांगावयास नकोच.

आपण आपले अंतर्बाह्य स्वरूप याप्रमाणे नटवीत असतां, परमेश्वराने आपल्यावर जे जबाबदारीचे व महत्त्वाचे काम सोंपविले आहे, त्याबद्दल आपण काय करतो याचा विचार करूया. नुसते पुत्रांना किंवा मुलींना जन्म दिला, त्यांचे पालनपोषण केले, व लग्ने करून देऊन हाच धडा गिरविण्यास लाविले, ह्यांजेल इतिकर्तव्यता झाली काय ? शरीराच्या पोषणाची आपण जशी काळजी घेतो तसेच त्यांचे मनही सुट्ट होऊन त्याची चांगल्या दिशेने वाढ होण्यासाठी आपण काय केले पाहिजे, हे मी आज आपणास सांगणार आहे. मनाच्या वादीस शरीराची वाढ आधारभूत आहे हे तुम्ही जाणतांच. सबब तत्संबंधीही थोडा निर्देश मी करीन.

अगदी बाल्यावस्थेत मुलांना दूध पाजणे, स्नान घालणे, निजविणे, व थोडा वेळ मोकळ्या हवेत फिरविणे, व खेळविणे ही कामे अगदी घड्याळाप्रमाणे, नियमित वेळेस व प्रमाणात करावीत. मुलांचे कपडे स्वच्छ ठेवावेत. त्यांचे निजण्याचे ठिकाणी टेंकूण, डांस, पिसवा न होतील अशी तजवीज ठेवावी. पाळण्यावर मच्छरदाणी लावावी. जागच्या जागी हिसके देऊन पाळणा केव्हाही हालवू नये. त्यामुळे मुलांना झोपेऐवजी मूर्च्छा येते, ह्याटले तरी चालेल. मुलांचा मेंदु नाजूक व अशक्त असल्यामुळे असले धके त्यास सोसत नाहीत व अपाय करतात. लांब झोके द्यावेत. मूल रडू लागल्यास कां रडते, याचा तपास करावा. घपाघप थोपटून व आरडून निजवू नये. मुले तीन कारणांनी रडतात. भुकेने, असलेल्या स्थितीस कटाळल्याने, (फार वेळ त्याच स्थितीत किंवा ठिकाणी राहिल्याने, किंवा टेंकूण, पिसवा चावत असल्याने, अथवा इतरूपांपांवरून ओले झाल्याने, किंवा कांहीं बौचत अस-

ल्यानें, अथवा कपडे तंग झाल्यानें किंवा हातपाय गुरफटल्यामुळे वगैरे) आणि आजारीपणाने रडतात. या सर्व कारणांचा विचार करून, असतील तीं दूर करावीत. मूल रडतें काम करूं देत नाही, द्या अफू, ह्मणजे निपचित पडून राहिल ! भगिर्नानो ! हा अर्भकांवर जुलुम नाही काय ? अफूपासून होणारे दुष्परिणाम जर तुझी ध्यानांत घ्याल तर असें कधीही करणार नाही. स्तनध्यानीं आपल्या तक्रारी रडण्याव्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणत्या तऱ्हेनें तुह्मांस कळवाव्या ? आपल्या गरजांबद्दल इतक्या नम्र व केंविलवाण्या रीतीनें त्यानीं अर्ज केला असतां त्यांना हें बक्षीस काय ? अफू खाऊन दुःख शमविण्याचा प्रसंग माझ्या शत्रूवर सुद्धां येऊं नये ! मुलांना अफू चारणें ह्मणजे त्यांची नैसर्गिक बुद्धिमत्ता नष्ट करणें होय.

आईचें दूधच मुलांना चांगलें मानवतें. तें भरपूर नसेल तर आईचें दूध वापरावें. दांत येण्यापूर्वीं मुलांना अन्न खाऊं घालूं नये. पण बालसंगोपनाचे विषयावर स्वतंत्र पुस्तके आहेत, तींच वाचण्याविषयीं मी तुह्मांस शिफारस करतें.

मुलें स्वाभाविक जे गुण दाखवितील त्यांना उत्तेजन द्यावें. मुलें स्वतः उभें राहण्याची खटपट करीपर्यंत त्यांना आपण उभें करूं नये व चालवूं नये. अशानें मुलांची कोमल हाडे वांकडीं होतात. आपण नवीन नवीन शिकावें ही इच्छा नैसर्गिक आहे. त्या इच्छेप्रमाणें चालावें, तिला पुष्टि द्यावी व योग्य वळण लावावें. आपणांला आवडतात ह्मणून बोजड कपडे किंवा अलंकार मुलांना घालूं नयेत. त्यांना स्वतंत्र व सुटसुटीत ठेवावें.

त्यानंतर त्यांचे भाषेस सुरवात होते. भाषा ही विचार दुसऱ्याला कळविण्याची ध्वनिविषयक रीत आहे. ती जितक्या शुद्ध पद्धतीनें मुलांचे मनांत भरेल तसे विचार बनतात. अशुद्ध भाषा बोलणाऱ्यांचीं मुलें बुद्धिमान् निपजत नाहीत. आपण मुलांशीं बोलतांना किंवा त्यांना शिकवितांना शुद्ध व सोपी भाषा वापरावी. त्यांना न समजतील असे शब्द वापरूं नयेत. प्रत्येक शब्दाचा योग्य उच्चार, अर्थ व त्याची प्रतिमा, त्यांचे डोळ्यापुढें ठेवावी व त्यांची सांगड घालून द्यावी. मुलांना अभद्र शब्द शिकवूं नयेत. प्रथम जरी त्यांचें कौतुक वाटतें तरी पुढें ते त्यांच्या मनांतून काढतां येत नाहीत. मुलांचें

मन एकाद्या फोटोच्या काचेसारखें आहे. त्यावर जी प्रतिमा उठेल तीच कायम होते व ती वाईट उठल्यास काच फुकट जाते. करितां मुलांचे मनांत चांगले शब्द व विचार भरावेत.

मनुष्याचे आयुष्यांतील हा काल अत्यंत महत्त्वाचा आहे. या देशांत मुलांच्या या कालांतील शिक्षणाबद्दल घ्यावी तितकी काळजी कोणी घेत नाही. ही अत्यंत दुर्दैवाची गोष्ट आहे. कदाचित् आमचा देश यामुळेच या हीन स्थितीस पोचला असेल. हिंदुस्थानांत खरें बोलणारा, स्वार्थत्यागी, बाणेदार, स्वतंत्र विचाराचा, देशभक्त, बोलण्याप्रमाणें करणारा, उत्साही, धैर्यवान्, सशक्त, कर्तव्यनिष्ठ, शोधकबुद्धीचा, विद्वान्, विनयशील व गुरुदेवभक्त असा* पुरुष दुर्मिळ असावा ना! काय ही आमची दशा! वीरप्रसूहो! जर तुम्ही वरील विचार या लहान वयांतच मुलांचे मनांत भरवाल तर तुमचीं मुलें जगाला मार्गदर्शक होतील! जग तुम्हांला पाहून आश्चर्यचकितच होईल.

मुलें नेहेमी खरेंच बोलतात, पण आपण त्यांना खोटें कसें बोलवें हें शिकवितों, वाडिलांचा उपमर्द करावयास शिकवितों, (बापानें मुलास सांगावयाचें ' जा, आईच्या थोबाडीत दे ' वगैरे हे सर्व थट्टेंच होतें.) सड धेण्याची बुद्धि जागृत करतो, (खांब लागला तर ' हात रे खांबा ! ' ह्मणून त्यास फुकणीनें मारून) त्यांना भित्रें करतो, (बागुलबोवाची, सावलीची, साहेबाची, शिपायांची किंवा बुऱ्यामांजराची भीति दाखवून) त्यांना हट्टी करतो, (वारंवार धाक दाखवून, त्यांच्या इच्छा दावून, किंवा त्यांनीं थोडा हट्ट केल्यावर त्यांची इच्छा तृप्त करून, किंवा आईनें कांहीं नाहीं देत ह्मटलें असतां थोड्या वेळानें बापानें ह्मणावें ' दे कीं, मूल रडतंय तर त्याला देऊं नये? इकडे ये बाळ. मी देतो हां ! ' किंवा याच्या उलट बापाच्या विरुद्ध आई. परिणाम एकच.) त्यांची जिज्ञासा दावून त्यांना मंदबुद्धी करतो, (मुलें चौकस बुद्धीनें जेव्हां कांहीं विचारतात तेव्हां त्यांच्या प्रश्नाचें उत्तर न देतां, त्यांच्यावर रागावून ' मी काम करतें दिसत नाहीं? काय तरी विचारतंय, खुळसट. जा तिकडे खेळायला. नाहींतर नीज जा; ' किंवा ' गप्प राहतोस कां नाहीं? कां देऊं एक ? ' इत्यादि शब्द-

* येथें निर्दिष्ट केलेले सद्गुण धीरोदात्त अशा श्रीरामधंद्राचे ठायीं एकत्र वसत होते असें वर्णन आढळते. (पद्मा-वाल्मीकिरामायण अयोध्याकांड सर्ग १.)

—रा. चिं. श्री.

संभारानीं. मुलांनीं आपणांस कांहीं विचारत्यास त्यांचें शांतपणें उत्तर द्यावें, व त्यांना समजेल असें सांगावें. आपण जसें सांगतो तसेंच आपण स्वतः वागलें पाहिजे. नाहीतर मुलें ऐकणार नाहीत.) त्यांचे मर्जीविरुद्ध किंवा त्यांचा कल न सांभाळतां कांहीं गोष्टी आपण धाकानें त्यांचेकडून करवितों, (मुलांनें भात खाल्ला नाही तर 'खा, नाहीतर डोक्याला बांधीन' ह्मणून, त्यांचेकडून खाववून त्यांना अजीर्ण उत्पन्न करणें, गोड, अगोड, व भलत्याचवेळीं खावयास शिकविणें, त्यांचे इच्छेविरुद्ध जागविणें किंवा निजविणें, वारंवार त्यांचेवर रागावणें, शिव्या देणें, मारणें, वगैरे.) आणि असें त्यांना विघडवितों. असलीं मुलें थोरपणीं आई-बापांस पश्चात्तापास कारण झालीं, तर तो दोष कोणाचा? जसें पेरारें तसें भगवें.

खोल विचार केला तर तुझांस असें आढळून येईल कीं, आई व बाप यांचेवरच मुलांचें मोठेपण अवलंबून आहे. मुलांना लहानपणीं खेळायची सासुग्री भरपूर द्यावी. निरनिराळ्या पदार्थांचे नमुने त्यांचे पुढें ठेवावेत. त्यांच्याशीं गोडीनें व हांसत हांसत बोलावें, पण धाकही असावा. नीटनेटकेपणा व स्वच्छपणा शिकवावा. त्यांची चूक लगेच त्यांना दाखवून योग्य मार्गही सुचवावा. प्रत्यक्ष उदाहरणें त्यांच्यापुढें ठेवावीत. त्यांना इसापनीतीतील, किंवा पुराणांतील गोष्टी सांगण्यात. कोणतीही गोष्ट कशी व कां करावी, उलट केल्यास काय होतें, तें दाखवावें. प्रत्यक्ष मार देण्याचे प्रसंग टाळावेत. मुलांना वडिलांचा धाक वाटावा, पण भीति वाटूं नये. आज्ञा पाळण्यास शिकवावें. परस्परविरोधी कार्ये सांगू नयेत. पौष्टिक अन्न द्यावें व त्यांत दुधाचा अंश पुष्कळ असावा. मुलांशीं दूरवर विचार करून वागावें. मुलांचें शिक्षण हा विषय दिसतो तितका सोपा नाही. त्यांतील कूटें, हा विषय तुम्ही जसजसा अभ्यासाल तसतशीं सुटत जातील. याचा योग्य विचार करून आपण हा विषय आचरणांत आणावा अशी आपणास नम्रपणें विनंति करून व आपले आभार मानून मी आपली रजा घेतें. ” (टाळ्या.)

रा. रा. शंकरराव यांना माझे शिरसाष्टांग नमस्कार प्रविष्ट करावेत. कळावें, हे आशीर्वाद.

आपला बंधु,
शंकर.

पत्र ११ वें

श्री. सौ. त्रिजटाबाई यांचें न्याख्यान.

स्वच्छपणा.

अलेक्झांड्रिया.

श्री.

ता. ५-१०-१५

चि. सौ. कृष्णाबाई यांस.

अनेक आशीर्वाद उपरी विशेष. सभेची पुढील हकीगत अशी:—

नंतर बराच वेळ सभेत स्तब्धता होती. जणुं काय मुलांचे शिक्षणाविषयी झालेल्या व्याख्यानाचें सर्वजण मनन करीत होते. असल्या तऱ्हेचें शिक्षण मुलांना सुद्धां आवडलेसें दिसलें. कारण त्यांनीं गोंगाट करण्याचें सोडून एकाग्र मनानें श्रवण केलें होतें. व आतां सुद्धां शांतपणें विचार करण्याचें व्रत स्वीकारलें होतें. याप्रमाणें पांचसहा मिनिटें गेलीं, तरी कोणी उठेना. भाषणें संपलीं कीं काय झणून हँडबिल् (हस्तपत्रक) पाहतात तों सौ. त्रिजटाबाईंचे नांवापासून चारपांच भाषणें व्हावयाचीं राहिलीं होती. मग त्या किंवा दुसरे कोणी कां सुरवात करीत नाहींत झणून सर्व जण पाहूं लागले. क्षणभर, थेटरांत जसें वेळ भरून गेली, तरी पडदा उघडत नाहींसें पाहून लोक अधीर होतात, व हातपाय आपटूं लागतात, तसें होतें कीं काय असें मला वाटलें. पण तसें कांहीं एक झालें नाहीं. यावरून स्त्रिया जास्त सहनशील असून, मनोविकारांचा वेग पुरुषांपेक्षां चांगल्या तऱ्हेनें आवरूं शकतात असें माझे मत झालें. कोणीच कांहीं करीत नाहींसें पाहून मी अध्यक्षजवळ विनंती केली कीं सुरवात व्हावी. त्यांनीं सौ. त्रिजटाबाईंस खुणेनें उठण्यास सुचविलें, पण परिणाम झाला नाहीं. मग जरा मोठ्यानें सूचना केल्यावर त्या उठल्या. त्या फार हळुहळु चालत टेबलाजवळ आल्या. येतांना त्यांच्याच लुगड्यांत त्यांचा पाय अडखळल्याचा मला भास झाला. त्यांची उंची बरीच होती, तथापि पाठीला पोंग आणून चालण्याची त्यांना संवय असल्यामुळे त्या ठेंगू दिसत. चेहरा स्वच्छ होता पण तरतरीत नव्हता. पोषाख साधा होता पण सफाई नव्हती. पदर लांब असून पताके प्रमाणें केव्हां केव्हां उडत असे. हातांतील कंकणें सैल असल्यामुळे, त्यांच्या प्रत्येक हालचालीबरोबर त्यांचा आवाज होत असे. वाटेल तर त्याला मंजुळ झणतां येईल. त्यांच्या

डाव्या हाताच्या मधल्या बोटांत एक सोन्याची आंगठी होती. त्यांचे आविर्भाव याच हाताने दाखविले जात. उजवा हात त्या वारंवार पोटावर फिरवीत, व मधून मधून पोटांत तिडीक उठली असतां, मनुष्य जसे तोंड करतो तसे करीत. (एकदां मला त्यांना कांहीं होत असोवें असा बळकट संशय आला, व शक्यता मदत त्यांना करावी ह्मणून मी ' आपणांस काय होतें? पोटा दुखतें काय? ' ह्मणून विचारलें. त्यावर त्या हंसल्या व ह्मणाऱ्या, ' नाही, मला ही संवय आहे. तुम्हां जसे विचार सुचण्याकरितां डोकें खाजवितां, त्यापैकीच हा एक प्रकार आहे. पण समजा, माझ्या पोटांत दुखत असतें तर तुम्हां काय केलें असतें? ' ' तुम्हांला गाडीत बसवून घरी पोचविलें असतें. ' मी ह्मणालों. कारण, जेथें जरूर नाही, तेथें मी डॉक्टर आहे, तुम्हांस चांगलें औषध देऊन लवकर बरें केलें असतें, फी घेतली नसती, असले हजारों रोगी मी बरे केले आहेत, रोज पुष्कळ रोगी माझे हाताखालून जातात, वगैरे अनवश्यक गोष्टी सांगणें मला आवडेना. व माझे अनुमान चुकलें हें मी समजलों.) त्यांनी पायांत मोजे घातले होते, पण त्यांना वर बन्धनें नसल्यासुद्धें त्यांच्या वळकट्या घोट्यांवर पडल्या हेत्या. पायांत बुटाएवजी जोडे होते. (पायताण नव्हतें हें मी नशीब समजतों !) बोलतांना मधून मधून त्या, पडसें आलेला मनुष्य जसा ' सुं सुं ' करतो तसें करीत. केव्हां केव्हां कोणास ऐकूं न जाईल इतकें हळूही बोलत. असो.

त्या ह्मणाऱ्या, " अध्यक्ष व भगिनीजनहे ! माझे भाषण मी संस्कृत-मध्ये तयार करून लिहून ठेविलें होतें, पण इकडे येण्याच्या गडबडीत तें आणायलाच विसरलें, याबद्दल मला फार दिलगिरी वाटते. असो. मी स्वच्छपणा या विषयावर चार शब्द सांगणार आहे. घाणेरडें नसणें ह्मणजे स्वच्छपणा होय. स्वच्छपणाचे तीन प्रकार होतात. शरीराचा स्वच्छपणा, कपडेल्यांचा स्वच्छपणा व घरदारांचा स्वच्छपणा. होय; मनाचा स्वच्छपणासुद्धां महत्त्वाचा आहे. आतां, या सर्वांचा आपण विचार करूंया.

प्रथम शरीराचा स्वच्छपणा. यामध्ये आपले शरीर स्वच्छ कसे ठेवावें हें येतें. सकाळीं सूर्योदयापूर्वी उठावें. ' सूर्यवंशी उत्तानपाद राजा-' प्रमाणें (सूर्य बराच वर आला तरी पाय पसरून उताणे पडलेच आहेत !) असूं नये. शौचविधि झाल्यावर हात, पाय, तोंड स्वच्छ धुवावेत. नाक, कान, डोळे वगैरे

नवद्वारें स्वच्छ ठेवावीत. सावण लावून स्नान केलेलें बरें. अंग घासून स्वच्छ ठेवल्यास रोमरंध्रें मोकळीं होतात व शरीराचे व्यापार सुरळीत चालतात. दांत घासून स्वच्छ राखावे. प्रत्येक जेवणखाण झाल्यावर मिठानें दांत घासावेत. तोंड व नाक स्वच्छ ठेवल्यास पुष्कळ रोग कमी होतील.

स्नान थंड पाण्याचें चांगलें. रोज नियमित वेळीं शारीरिक क्रिया करण्याचा प्रघात, नव्हे, संवय लावून घ्यावी. ह्मणजे शरीर घड्याळाप्रमाणें बरोबर चालतें. स्नानानंतर धुतलेलीं वस्त्रें परिधान करावीत. यावेळीं मन कसे प्रसन्न असतें. मग आपल्या नित्यकर्मास सुरवात करावी. त्यापूर्वी थोडा उपाहार केल्यास चांगलें. उपाहाराचे पदार्थ तिखट व खारट तर नसावेतच, पण गोडही असूं नयेत. सात्त्विक व पौष्टिक असावेत. सकाळीं ७॥ ही उपाहाराला योग्य वेळ आहे.

दुपारचें जेवण ११-१२ चे दरम्यान करावें. जेवतांना सावकाश चावून जेवावें. पूर्ण चर्वण झाल्याशिवाय घास गिळूं नये व पुष्कळ खाऊं नये. नंतर पुन्हां चार वाजतां थोडा फराळ करावा. व रात्री ८ वाजतां जेवून ९॥ ला निजावें.

आतां कपड्यांच्या स्वच्छपणाकडे वळूं. रोज अंगाजवळ वापरण्याचे कपडे रोज धुवावेत. एकदां घामानें मिजलेला कपडा धुतल्यावांचून पुन्हां घालूं नये, व वापरलेले सर्व कपडे प्रत्येक आठवड्यास उनांत टाकावे व पंधरवड्यास धुवून काढावेत. ब्लॅकट वगैरे लोकरीचे कपडे, नुसते उनांत ठेवून धुरळा काढण्याकरितां धोपटून, मग वापरले तरी चालतात. तीन महिन्यांनीं धुतले तरी हरकत नाहीं. पण उनांत टाकावेतच. चादरी वगैरे दर आठ-वड्यास धुवाव्यात.

घरादाराची स्वच्छता तीन प्रकारची आहे. घरांतील, घराची, व घरा-बाहेरील घराजवळची. घरांतील स्वच्छतेत केर काढणें, अडगळ न ठेवणें हे प्रकार येतात. यासंबंधीं प्रत्येकानें आपल्या सोयीप्रमाणें, आवडीप्रमाणें व दुसऱ्यास चांगलें दिसेल याप्रमाणें बंदोबस्त करावा. घरांतील जमीन ओलसर नसावी. प्रकाश व हवा मुबलक मिळतील अशा खिडक्या असाव्यात; जाळ्या झुबरे नसावीत (कोळ्यांनीं केलेलीं.) दारें व कड्या बळकट असाव्यात. मोरीत घाण पाणी सांडून राहूं नये. सांडपाणी घराजवळ टाकूं नये. शौचकूप

घरापासून थोड्या लांबीवर असावा. उंदरांचीं बिलें वगैरे होऊं देऊं नयेत व झाल्यास मुजवावीत. घरांत उंदीर न होतील असें करावें. घराच्या भिंती भक्कम असाव्यात. किल्ल्याच्या तटाप्रमाणें नसत्या तरी चालतील. छप्पर चांगलें दुरुस्त असून गळती नसावीत व भिंतीत कोठेही मुरूं देऊं नये. घरासभोवती घाण, केरकचरा टाकूं नये. गवत वाढूं देऊं नये. घरांतील जमीन बाहेरच्या जमिनीपेक्षा उंच असावी. सांडपाणी किंवा धुवणाचें पाणी विहिरींत परत जाऊं देऊं नये. ज्या विहिरींत लोक धुणी किंवा हातपाय धुतात, स्नान करितात, त्या विहिरीचें पाणी पिऊं नये. सारांश इतकाच कीं, घाण पाणी पोटांत जाऊं देऊं नये.

नखें स्वच्छ ठेवावीत. केस विंचरून चांगले राखावेत. डोळ्यांना त्रास होईल अशा रीतीनें प्रखर प्रकाशांत किंवा अंधारांत वाचूं नये, किंवा कांहीं काम करूं नये. छत्रीवांचून व अनवाणी उनांत फिरूं नये. तोंडावर पांघरूण घेऊन निजूं नये व उघडें पडूं नये. जमिनीपेक्षा पलंगावर किंवा माचावर निजणें चांगलें. मच्छरदाणी नेहमीं वापरावी, व डांस, पिसवा, ढेंकूण, चिलटें न होतील असा स्वच्छपणा ठेवावा. निजण्यापूर्वीं पाणी पिऊन निजावें. रिकामें बसूं नये. नेहमीं उद्योगी असावें.

आपण सोंवळें ओवळें पाळण्याचा मुख्य उद्देश स्वच्छपणा हाच आहे. इंग्रजी शिक्षणानें सोंवळें तर कमी झालेंच, पण स्वच्छता वाढली नाही ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे. यामुळेंच रोगराई पुष्कळ वाढत चालली आहे. मोठमोठ्या शहरांत घाण जास्त आढळते, ती खेडेगावांत पुष्कळच कमी असते. ह्याणून खेड्यापाड्यांतील लोक पुष्कळ वर्षे जगतात, व बहुधा सशक्त व निरोगी असतात.

मला हें सांगितलें पाहिजे कीं स्वच्छता याचा अर्थ छानछोकी नव्हे. कित्येक लोक एटबाज पोपाख करतांना आढळतात, पण ते स्वच्छ असतीलच असें समजूं नये. सुवासिक अत्तरे वापरणें एक अर्थीं बरें; कारण मग अस्वच्छतेची घाण झांकली जाते.

स्वच्छपणा हा विषय फार गहन आहे व सर्वव्यापी आहे. त्याचें सविस्तर वर्णन करणें शक्य नाही. स्वच्छपणाच्या परीक्षेकरितां नाक व डोळे यांचा उपयोग विशेष लागतो. याकरितां ते प्रथम स्वच्छ असले पाहिजेत, हें मीं पूर्वीं सांगितलेंच आहे. या परीक्षेत्न पदार्थ पास झाल्यावर मग तो

टापटिपीच्या वर्गीत येतो. टापटिप स्वच्छपणा राखते व शोभा देते. स्वच्छपणा देवपणाइतकाच सुंदर आहे.

जितका विस्तार जास्त तितका स्वच्छपणा कमी पडत जातो. आपणांला जरूर व आवरेल इतकाच आपल्या गृहराज्याचा विस्तार असावा. अनवश्यक वस्तूंचा संग्रह करू नये.

वस्तु स्वच्छ असूनही व्यवस्थित नसेल तर तिचा प्रभाव कमी होतो. व्यवस्थितपणाची संवय लहानपणापासूनच लागली पाहिजे. आळस हा स्वच्छता व व्यवस्थितपणा या दोघांचाही शत्रु आहे. विसराळूपणा कदाचित् क्षम्य आहे.

माझे संस्कृतांतील भाषण घरी राहिल्याचें मला फार वाईट वाटतें. पण इलाज नाही. असो. त्याचा पुढील खेपस मी उपयोग करीन.

आपण माझे भाषणाचा शांतपणें विचार कराल अशी मला आशा आहे. शेवटीं आपले आभार मानून मी खाली बसतें. ” (टाळ्या.)

या प्रमाणें बोलून त्या आपले जागेवर गेल्या. त्यांची आकृति व भाषण विशेष रसभरित नसल्यामुळें, व त्यांच्याच भाषेंत सांगावयाचें ह्मटलें ह्मणजे स्वच्छपणाशीं व्यवस्थितपणाचा, नाविन्याचा व उत्साहाचा मिलाफ न झाल्यामुळें, श्रोतृवृंदावर व्हावा तसा परिणाम झाला नाही. तथापि कांहीं गडबड झाली नाही. जणू काय प्रत्येकजण विश्रांतिच घेत होतासें दिसलें. चैतन्य थोडें थंड पडलें. बुद्धीचें उत्तेजन हरपलें व कांहींजण जांभया देऊं लागले. दिव्याचा प्रकाशसुद्धां मंद भासूं लागला, आणि दहा मिनिटांत सर्वजण झोंपीं जातात कीं काय असें वाटलें. पण नाही. त्या पहा श्री. सौ. भीमाबाई उठल्या. त्यांना पाहून सर्वांची झोंप उडाली. किंचित् भीति, किंचित् उत्सुकता, किंचित् मजा व विनोदीपणा इत्यादि मनोविकारांनीं मन जागृत केलें. ‘ नमवी पहा भूमि ही चालतांना ’ याप्रमाणें त्या टेबलाजवळ आल्या. सर्वत्र शांतपणा पसरला पण तो जिवंत होता.

यापुढील मजकूर पुढच्या पर्त्री. रा. रा. शंकरराव यांना शिरसाष्टांग नमस्कार प्रविष्ट व्हावेत. कळावें, हे आशीर्वाद.

आपला बंधु,
शं. चिं. श्रीखंडे.

लम्बापूर्वी श्रीकृष्णास जी पत्रिका लिहिली तसलें हृदयंगम पत्र स्त्रियांनाचा काय, पण शिकलेल्या पुरुषांना तरी लिहिणें साधेल कीं नाहीं हा संशयच आहे. स्वर्गलोकीं वृषपर्व्याशी युद्ध चाललें असतां राजा दशरथाच्या रथाचा कणा मोडला असतां त्या वेळीं त्याच्या सुकुमार राणी कैकेयीनें आपला हात घालून रथ स्थिर केला. प्रमिलेनें अर्जुनासारख्या योद्ध्यास युद्धांत पराजित केलें. स्त्रियांचें स्वतंत्र राज्यही होतें. बाणामुराची कन्या उषा इच्या दासीनें भितीवर सर्व राजेरज-वाड्यांची हुबेहुब चित्रे काढिली. या पुराणांतल्या गोष्टी झाल्या. अहिल्याबाई होळकर यानीं उत्तम रीतीनें राज्यकारभार करून अजरामर कीर्ति संपादिली. श्री. लक्ष्मीबाई झांशीची राणी यांनीं क्षात्रतेज दाखवून रणवहादूर इंग्रजांसमुद्धां तोंडांत वोटें घालावयास लाविलें. जोन ऑफ् आर्क नांवाच्या फ्रेंच कुमारीनें फ्रान्स देश शत्रूचे तावडींतून सोडविला. पन्नादाईची स्वामिभक्ति प्रसिद्धच आहे. गायनकलाप्रवीण गोहरजान अद्भुत हयात आहे.^१ रोग्यांच्या शुश्रूषेचें काम व डाकटरीचें कामसुद्धां बायका पुरुषापेशां चांगलें करतात. विणकाम, शिवणकाम, पाकशास्त्र, बालसंगोपन इत्यादिकांत स्त्रियांचा हात कोण धरूं शकेल? वाटेल ती कला हस्तगत करण्याचें सामर्थ्य स्त्रियांत आहे तर त्यांची अशी स्थिति कां ?

याचें कारण स्त्रियांनीं स्वतःस पुरुषाचे गुलाम बनवून टाकिलें आहे. पुरुष पक्षपातानें पुरुषजातीच्या मुलांच्या शिक्षणाची काळजी घेतो, मुलींची घेत नाहीं, व आईला आपली मुलगी जरी अशिक्षित राहिली तरी पर्वा नाहीं. पाहिजे तो गुणग्रहण करण्याचें सामर्थ्य मेंदूत आहे पण त्याला शिक्षण व उत्तेजन पाहिजे. स्त्रियांनीं जर स्वतःची काळजी घेतली नाहीं, आपल्या जातीची शिक्षणानें उन्नति करून घेतली नाहीं तर कोण करणार? “उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्।”^२ असें श्रीकृष्ण भगवान् सांगतात. स्त्रिया पुरुषांवर इतक्या अवलंबून कां? कारण त्या अशिक्षित झणून पंगू आहेत. त्यांनीं प्रयत्नानें शिक्षण संपादून स्वावलंबी व्हावयास नको काय ?

१ या गायिका सन १९३० मध्ये वारल्या.

२ श्रीमद्भगवद्गीता. अ. ६ श्लो. ५ “ आपण होऊन आपला उद्धार करावा; आपली अवनति करूं नये. ”

पण तुम्ही अशा गुलाम कां बनला? सिंहाचीं लेकरे असून तुम्ही अगदी गोगलगाय कशा झालांत? स्वतःचें स्वरूप तुम्हीं विसरून जावें काय? दिवसांतून दहावेळां आरशांत पाहूनसुद्धां तुमची ओळख तुम्हांस कशी पटत नाही? विद्या, संपत्ति व कीर्ति या तुम्हांस नको झाल्या काय? इतक्या निरुत्साह व निस्तेज तुम्ही कां झालां? विवाहविधि उरकून एकदां पुरुषांच्या गळ्यांत माळ घातली ह्मणजे झालें, मग त्याच्यावर सर्वस्वीं अवलंबून राहावयाचें. इतका परावलंबीपणा तुम्हीं कां पत्करला आहे? जन्मभर तुमचें ओझें दुसऱ्यानेंच वहावें असें तुम्हांस कसें आवडतें? पुरुषांच्या मदतीवांचून स्वतंत्रपणें आपलें कर्तव्य करावें असें तुम्हांस वाटत नाही काय? वीरपत्नी, वीरमाता ह्मणवून घेण्यांत पूर्वी जो राजपुतान्यांतील स्त्रियांना अभिमान वाटत असे तोसुद्धां येथें दिसत नाही. मग स्वतः वीर बनण्याचें लांबच! ही स्थिति फार शोचनीय आहे.

एकादी मुलगी शिकण्याकरितां शाळेंत जाऊं लागली तर आपण तिला नावें ठेवतो, तिच्याकडे पाहून नाक मुरडतो, तिची हेटाळणी करतो. आपण असें कां करावें बरें? आपण चिखलांत रुतलेलें असायचें व दुसरी जर अंग झाडून त्यांतून बाहेर पडूं लागली तर तिला मागें ओढायचें. स्वतः करावयाचें नाही व दुसरी करूं लागली तर तिला हंसायचें, व करूं द्यावयाचें नाही. भगिर्तानो! या कृत्यांनींच तुमची अवनति झाली आहे. तुम्हीं स्वतः शिकून तुमच्या मुलींना शिकवा व पुढें शिकण्यास उत्तेजस द्या. सारख्याच शिक्षणाच्या मुलापेक्षां मुलगी जास्त हुपार व चणचणीत आढळून येते. शिवाय कोणतेंही काम स्त्रीनें व पुरुषानें स्वतंत्रपणें केल्यास स्त्रीचें काम नीटनेटकें व सफाईदार आढळतें. स्त्री ही पुरुषापेक्षां श्रेष्ठ आहे. पण आपला श्रेष्ठपणा आपण राखून घेतला पाहिजे. अंगी गुण व कर्तृत्व असल्याशिवाय कोणाला कोणी श्रेष्ठपणा देणार नाही. कोणतीही विद्या पुरुषापेक्षां स्त्रियांना लवकर येते. पण शिकल्या-शिवाय कशी येणार?

‘बायका पुष्कळ वेळ निरर्थक कामांत दवडतात. चारपांच बायका मिळून एक पार्लमेंट बनवावयाचें, व त्यांत शेजाऱ्यापाजाऱ्यांवर टीका करीत बसावयाचें. किंवा कापसाच्या जाळावयास वाती करावयाच्या अथवा लक्ष तांदूळ देवाला वाहण्याकरितां निवडीत बसावयाचें. ~~नाहींतय~~ जपमाळ घेऊन

बसावयाचें. शेजाऱ्याचे दोष पाहून तुझीं स्वतः सुधारण्याचा प्रयत्न केला आहे काय ? पुढच्यास ठेंच लागलेली पाहून तुझीं पाय उचलून टाकतां काय ? हजारां वाती जाळून तरी तुमचे चित्तांत ज्ञानाचा प्रकाश पडला आहे काय ? अथवा तुमचें अज्ञान तुझांस दिसलें आहे काय ? लक्ष तांदूळ देवाला वाहिल्यावर ईश्वरविषयक ज्ञान तुमचें रातिभर तरी वाढलें आहे काय ? माळेचे मणी जसे एकामागून एक जातात तसें या जन्मांतील तुमचे दिवस एकामागून एक फुकट चालले आहेत. अशा प्रकारें जन्म गेले तरीसुद्धां तुमची स्थिति सुधारणार नाही, उलट खालवेल. तुझी ज्ञानसंपादनाचाच मार्ग स्वीकारला पाहिजे तरच तुमची धडगत लागेल.

लिहिणें, वाचणें येत नसल्यानें स्वतःचे विचार दूरच्यास कळवितां येत नाहीत, व दुसऱ्याचे कळत नाहीत. प्रत्यक्ष बोलण्याचे प्रसंग सगळ्यांसच येत नाहीत, ह्मणून मोठमोठे लोक स्वानुभवानें ग्रंथ लिहून ठेवतात. तुझाला वाचावयास येत नसल्यानें त्या ग्रंथांवर रोज जरी फुलें, तुळशी, गंध, अक्षता घातल्या तरी त्यांतील मर्म तुमच्या डोक्यांत यावें कसें ? फराळाच्या डब्याकडे पाहून, त्याची पूजा करून किंवा त्याला उबदार कपड्यांत बांधून ठेवल्यानें तुमचें पोट भरेल कां ? त्यांतील पदार्थांची गोडी तुमच्या जिभेंत उतरेल कां ?

वाचावयास येऊं लागलें ह्मणजे दुसऱ्या विद्या सुलभ होतात. आपण सर्व गोष्टी जर स्वतःच्याच अनुभवानें शिकूं लागलों तर सर्व जन्मांत फारच थोडें शिकूं. पण दुसऱ्याचे अनुभव आपणांपुढें ग्रंथरूपानें असतात त्यांवरून आपण जलद शिकतो. अरण्यांत प्रत्येकानें स्वतंत्रपणें मार्ग काढण्याचा प्रयत्न केल्यास सर्वांस रस्ता मिळत नाही. पुष्कळ लोक ज्या मार्गानें वाट काढीत काढीत गेले आहेत, त्याच मार्गानें आपणास त्यांच्यापेक्षां थोडें पुढें जातां येतें, व असें करतां करतां आपणास आपलें ध्येय सांपडतें. सारांश दुसऱ्याच्या अनुभवाचा फायदा आपण घेतला पाहिजे व तो वाचनद्वारें उत्तम प्रकारें मिळूं शकतो.

स्त्री व पुरुष ही संसाररथाचीं दोन चाकें आहेत. त्यापैकी एक चाक चांगलें व सुरळीत चालणारें व दुसरें ओबडधोबड व प्रत्येक ठिकाणीं अडखळणारें असलें तर रथ कसा चालेल ? दोघांनींही जर संसाराचें ओझें वहावयाचें आहे, तर दोनींही चांगल्या स्थितींत व प्रगमनशील पाहिजेत. नाहीतर

रथाची गति कुंठितच होईल. पाश्चात्य देशांत ज्यांचे परस्पर गुण मिळतात असेच स्त्री पुरुष विवाहबद्ध होतात. त्यामुळे त्यांचा संसार सुखमय होतो. स्त्रियांना पुरुषांसारखेच राज्यकारभारांतही हक्क असावेत अशाबद्दल तिकडील पुष्कळ स्त्रियांचे प्रयत्न चालू आहेत व ते यशस्वी होतील. नंतर सर्व मानव जातीचें हित होईल व सुख आणि सौभाग्य वाढेल.

स्त्रिया अशक्त व नाजुक प्रकृतीच्या आणि अज्ञानी झाल्यामुळे पुरुषांचे हे खेळ चालले आहेत. स्त्रियांनीं शरीरसंपत्ति प्रथम कमावली पाहिजे. एखाद्या पुरुषानें जर स्त्रीचा उपमर्द केला तर हिंदुस्थानांतील कोणती स्त्री स्वसंरक्षण करण्यास समर्थ आहे ? स्त्रियांची व मुलांची स्थिति सारखीच नाहीं काय ? अशा दुर्बलपणामुळे पुढें होणारी संततिही दुर्बलच होत आहे. दुर्बल लोकांचा देश ऊर्जितावस्थेस कसा येईल ?

स्थळ हवेंत फिरण्यास न जाण्यानें, नेहमीं बसून राहिल्यानें, व्यायाम न घेतल्यानें, व पौष्टिक अन्न न खावल्यानें स्त्रियांमध्ये रोग फैलावले आहेत. मुलांची वाढ स्त्रियांवरच अवलंबून असल्यानें त्यांची प्रकृति सुटढ असणें अत्यंत आवश्यक आहे. आमचे पुरुष स्त्रियांची स्थिति न सुधारतां जर देशसुधारणेच्या मार्गे लागतील तर त्यांचे ते प्रयत्न वाळूच्या पायावर वाडा बांधण्याचा यत्न करणाऱ्या मनुष्याप्रमाणें हास्यास्पद होतील. पाया खंबीर नसेल तर इमारत वर चढणार कशी ? ती ढांसळणारच. पुरुषांनीं स्त्रियांची मदत घेऊनच यश मिळवावें.

मला मुख्य दोन गोष्टी तुझांस सांगावयाच्या आहेत. एक उत्तम प्रकारचें शरीरबल संपादन करणें, व दुसरें स्वतंत्रपणें चरितार्थ चालवितां येईल असें शिक्षण किंवा धंदा शिकणें या दोन गोष्टी स्त्रियांना अत्यंत आवश्यक आहेत. त्या मिळविल्या ह्मणजे स्त्रियांनीं अर्धी लढाई जिंकल्याप्रमाणेंच आहे. त्यांना पुष्कळ तऱ्हेनें त्यांच्या बांधवांच्या व देशाच्या उपयोगी पडतां येईल, त्यांची योग्यता वाढेल. बायको ह्मणजे आजन्म रात्रणारा गुलाम अशी जी पुरुषांची समजूत झालेली दिसते ती बदलेल. मग पुरुष स्त्रियांना अत्यंत आदरांनं व प्रेमानें वागवितील. शेवटीं ईश्वर स्त्रियांना आपली स्थिति सुधारण्याची बुद्धि देवो अशी प्रार्थना करून मी आपलें भाषण संपवितें. ” (टाळ्या.)

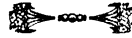
रा. रा. शंकरराव यांना सा. न. प्रविष्ट व्हावेत. मी येथे सुखरूप आहे. कळावे, हे आशीर्वाद.

आपला बंधु,
शंकर चिंतामण श्रीखंडे.

पत्र १३ वें

श्री. सौ. अरुंधतीबाई यांचे व्याख्यान.

युक्तिसाधन.

अलेक्झांड्रिया.

श्री.

ता. १९-१०-१९१५

चि. श्री. सौ. कृष्णाबाई यांस:—

अनेक आशीर्वाद उपरी विशेष. सभेचा वृत्तान्त पुढीलप्रमाणे:—

नंतर श्री. सौ. अरुंधतीबाई या बोलावयास उठल्या. यांची आकृति लहानसर असून उंची साधारण बारा वर्षांच्या मुलीइतकीच. मुलीप्रमाणेच चपळपणा व उत्साह त्यांचे अंगी होता. चेहरा किंचित् लंबवर्तुळ असून, वर्ण गोरा होता छटलें तरी चालेल. दृष्टि चंचळ होती. डोळे लांबट व कानांकडे जात आहेतसे दिसें. नाक बारीक व सरळ असून हनुवटी अणकुचीदार होती. पोषाख शिकलेल्या दक्षिणी ब्राह्मण स्त्रीप्रमाणे होता. पायांत पायमोजे व बूट होते. हात लांब असून बोटें लांबट व बारीक होती. त्या चपळतेने वारंवार हालत. त्या ह्मणाऱ्या:—

“अध्यक्ष व सुमतीहो ! तुमचे अंगी सर्वगुणसंपन्न होण्याचे सामर्थ्य आहे व शरीरही तुझाला बलवान् करितां येईल. पण हें सुलभपणें साधण्यास तुझी एका मुलीची मदत घेतली पाहिजे. तुमच्या मनांत इच्छा आहे. सभोवतीं साधनें भरपूर आहेत. तरीसुद्धां या मुलीला टाकून जर तुझी प्रयत्न कराल तर तुझांस यावे तितकें यश येणार नाहीं. काम कमी होईल. वेळ अधिक लागेल, श्रम फार पडतील, खर्च जास्त येईल. पण या मुलीच्या मदतीनें चालाल तर यक्षिणीच्या कांडीप्रमाणें ती तुमचा जिकडे तिकडे फायदाच

दाखवील. ही मुलगी तुह्मांकडे कांहीं मागत नाहीं, तिला खावयास लागत नाहीं. तुह्मी हिचा स्वीकार केल्यास ही तुमच्या हिताकरितां झटेल, फक्त तुह्मी तिला संभाळून जवळ बाळगावयाचें, व तुह्मी जे कांहीं कराल, पहाल, ऐकाल तें तिला कळवावयाचें. ह्मणजे ती तुह्मांस योग्य मार्ग दाखवील. तिच्या धोरणानें चालल्यानें शेंकडों लोक सुखी झाले आहेत व होताहेत. तिच्या लीला पाहून व ऐकून तुह्मांला आनंदच होईल. तिच्याजवळ सुखाच्या कपाटाची किल्ली आहे. ती नेहमी यशस्वी होत असल्यामुळें आनंदी असते व इतरांस आनंद देते. कित्येक व्यक्तींवर तिचें स्वाभाविक प्रेम असतें व कित्येक प्रयत्नानें तिची मर्जी संपादन करतात. बुद्धिमान् लोक तिला विशेष आवडतात व त्यामुळेंच त्यांचेविषयी ती थोडी पक्षपातीही दिसते. आपल्या तंत्रानें चालणारांस ऊर्जितावस्थेस आणणें हें तिचें ध्येय आहे. सावधपणा व प्रयत्न हेच तिला वश करूं शकतात.

तुह्मी ह्मणाल, 'बाई ! हें तुह्मी काय चालविलें आहे ? आह्मांला कूट प्रश्न घालतां कीं काय ? ती मुलगी कोण व तिचें नांव काय हें तरी सांगाल कीं नाहीं आधीं !' होय. मी आतां तेंच सांगतें. तुह्मांला फार वेळ बुचकळ्यांत ठेवीत नाहीं. तिचें नांव युक्ति. युक्तीचें नांव युक्तियुक्तीनेच सांगावयास नको काय ! युक्ति ही शक्ति व बुद्धि यांची धाकटी बहीण आहे, पण फार चाणाक्ष व हिकमती आहे. सर्व जगभर या तिर्धीचें प्राबल्य आहे. शक्ति निसर्गनिर्मित आहे व ईश्वराप्रमाणें सर्वव्यापी आहे. बुद्धि फक्त मानव जातींतच आहे. व युक्ति ही मनुष्याच्या बुद्धीनें स्वतःच्या मदतीकरितां तयार केली आहे. ईश्वरनिर्मित सृष्टींत युक्ति कोठेही नाहीं. सृष्टि स्थूल नियमानुसार चालते. तेथें अनेक सामर्थ्य भरलें आहे. त्या सामर्थ्याचा मानव जातीस उपयोग करून देण्याकरितां युक्ति जन्मास आली. आतां तिनें जवळ जवळ सर्व जग व्यापलें आहे, व दिवसेंदिवस तिचेंच प्राबल्य होत जाणार. करितां तिचा आश्रय आपण करणें इष्ट आहे.

कोणतेही कार्ये सांपे करणें हें युक्तीचें काम आहे. युक्तीनें अत्यंत विकट कामें सुलभपणें होतात. युक्ति याच गुणामुळें प्रत्येकास आवडते. पण मनुष्यास तिचें स्वरूप सहज समजत नाहीं. तुह्मी प्रत्येक काम युक्तीनें करा ह्मणजे

पहा काय मजा होते ती. तुमचें प्रत्येक कृत्य खमंग व रसाळ होईल, व इतर आश्चर्यचकित होतील. युक्तीमुळे शक्ति, बुद्धि, लक्ष्मी, द्रव्य, व काल वांचून कार्य सुंदर होतें. जेथें युक्ति तेथें भक्ति. युक्तिवान् लोक इतरांचे पुढारी व मार्गदर्शक होतात.

पृथ्वीच्या पाठीवर मनुष्य निर्माण झाल्यावर त्याचे ठिकाणी बुद्धीचा उदय झाला. व तेव्हांच त्यानें युक्तीचें महत्त्व ओळखून तिला जवळ केलें. जठराग्नीला कच्चें अन्न पचविण्यास त्रास पडतो, तेव्हां शिजविण्याची युक्ति निघाली. बीज पेरून पुष्कळ धान्य उत्पन्न केल्यास दुष्काळांत उपयोगी पडेल असा संग्रह करण्यास तिनें मनुष्यास शिकविलें. विचार दुसऱ्यास कळविण्यास भाषा निघाली. ते विचार दुसऱ्यास कळवितां यावे व चिरंजीव व्हावे ह्यापुन लिपी काढली. थंडी, वारा, ऊन, शत्रु, यांचेपासून रक्षण करण्याकरितां घरे बांधणें, वस्त्रे विणणें, व त्यांचे कपडे तयार करणें वगैरे मनुष्यानें शोधून काढलें. मधुर व स्वादिष्ट अन्न तयार करणें, करमणुकीकरितां गायन, वादन, नृत्य इत्यादि कला निर्माण करणें, राज्यें स्थापणें, कायदे करणें, हत्यारें बनविणें, वाफेच्या शक्तीनें चालणाऱ्या गाड्या, आगबोटी, विजेचे दिवे, व संदेशवाहक यंत्रें, हवेंतून जाण्यास विमानें, चित्रकला, सूर्यप्रकाशानें घेतलेलीं चित्रें वगैरे असंख्य शोध युक्तीनेंच लाविले नाहींत काय ?

दूरवर विचार केला तर तुहांस असें आढळून येईल कीं, आपल्या भोंवतीं जसें हवेचें आवरण आहे, तसेंच युक्तीचेंही आहे. जिकडे पहाल तिकडे युक्तीचें व्यक्त कार्य तुहांस आढळेल. विश्वकर्मानें सृष्टि निर्माण केली, पण मनुष्यानें त्याच्याही वर ताण करून त्या सृष्टीला तर आपले अंकित केलेच, पण नवीन सृष्टिही निर्माण केली. प्रत्येक ठिकाणी युक्ति आहे. पण आपण शोधून पाहावयास पाहिजे. युक्ति हें जवळ जवळ ईश्वराचेंच स्वरूप आहे. तसें नसतें तर तिच्यांत इतकें सामर्थ्य, इतका सर्वव्यापीपणा, व इतकी करामत कोठून असती ? ' कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा । ' * या भगवंतांनीं आपल्या विभूति गीतेंत सांगितल्या आहेत. पण यांत युक्ति कां

* श्रीमद्भगवद्गीता अ. १० श्लो. ३४ " आणि स्त्रियांपैकीं कीर्ति, लक्ष्मी, वाणी, स्मृति, बुद्धि, धृति, क्षमा या माी आहे. "

सांगितली नाही हें मला सांगतां येणार नाही, पण युक्ति ही यापैकी बहुतेकांना आधारभूत आहे. व प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्ण युक्तीनेच सर्व कार्ये करीत. किंबहुना ते मूर्तिमंत युक्तिच होते हें त्यांचे चरित्रावरून कळेल.

‘ युक्ति ’ शब्द युज्-जोडणें, सांघणें या धातूपासून झाला आहे. स्वल्प-साधनांनी महत्कार्य साधण्याची जी कला, जें कौशल्य तीच युक्ति. चार स्तुति-वाचक शब्द बोलून मोठी दाक्षिणा मिळविणारा ब्राह्मण युक्तिवान् नव्हे काय? मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान करून घेऊन, त्यांतील विवक्षित गुणांचा उत्तम उपयोग करून घेणें, सृष्टीतील शक्तीचा आपल्या हिताकडे विनियोग करणें वगैरे एकच काय पण हजारों प्रकार युक्तीचे आहेत. रामरक्षा स्तोत्र रोज ह्मणणारा ‘अश्व-मेघायुतं पुण्यं संप्राप्नोति न संशयः’ * हा केवढा मोठा शोध आहे? एक अश्वमेध यज्ञ करण्यास किती पैसा व किती सामर्थ्य लागतें? तें कोणाजवळ आहे काय? पांडव फक्त एकच अश्वमेध करूं शकले. पण तुमच्याकरितां बुधकौशिक ऋषींनी ही सोपी युक्ति शोधून काढिली आहे! सर्व शास्त्रे हीं तुझाला युक्त्या शिकवितात. तुम्ही स्वतः युक्ति शिका व आपल्या मुलांना शिकवा.

बिरबल—बादशहांच्या गोष्टीत बिरबल मोठा युक्तिवान् होता ह्मणून ह्मटलें आहे. असेल. पण त्यांच्या प्रचलित गोष्टीत बिरबलाच्या युक्तीपेक्षां बादशहाचा मूर्खपणा जास्त दाखविला आहे. शिवाय विनोद हा भाषेंतील युक्तीचें रूप आहे. विनोदानें भाषण चांगलें वटेल पण तादृश फायदा कांहीं नाही व त्यांत मानव जातीचें हितही साधत नाही. करितां असल्या युक्त्या केवळ करमणुकी-करितां आहेत. त्या फावल्यावेळीं शिकाव्या. पण व्यवहारोपयोगी युक्त्या शिकण्याकडे विशेष लक्ष दिलें पाहिजे. कोणतेंही काम करतांना किंवा शिकतांना त्यांतील मर्म कोणतें, खुबी काय, व तें सहज दुसऱ्या रीतीनें कसे साध्य होईल, यांविषयी विचार करावा. कोणतीही गोष्ट झुल्लूक ह्मणून टाकून देऊं नये. अभ्यासानें ही विचार करण्याची शक्ति वाढते, व युक्त्या भराभर सुचूं लागतात. युक्तीनें केलेले काम कधींही कंटाळवाणें होत नाही.

जेथें जेथें कांहीं नवीन युक्ति दिसेल ती लगेच स्मरणवर्तीत टिपून ठेवावी. अशा युक्त्यांनीं भरलेलें स्मरणबुक सांडलें तर युक्तीनें शोधून काढावें.

* “ दशसहस्र अश्वमेधासु पुण्य निःसंशय मिळवितो ”

शिकलेल्या युक्त्या तत्काळ व्यवहारांत आणाव्यात, व कृतींत उतराव्यात ह्मणजे विसरत नाहीत. दृढ होतात. दुसऱ्यास शिकविल्यानंतर कधीच विसरत नाहीत. युक्तीनेच विद्या, कीर्ति, संपत्ति व चारी पुरुषार्थ संपादन करावेत.

युक्ति ह्मणजे कपट नव्हे. कपटाची कल्पनासुद्धां तुमचे मनास न शिवू दे. कपटाने दुसऱ्याचे नुकसान व स्वतःचा क्षणिक फायदा होतो, पण युक्तीने दुसऱ्याचे नुकसान न होतां आपला अक्षय फायदा होतो. हा त्यांत फरक आहे. कपट टाकून युक्तीचा अवलंब करा अशी दुह्यांस विनंति करून व माझे भाषण शांतपणे श्रवण केल्याबद्दल आपले आभार मानून मी रजा घेतें.” (टाळ्या.)

इकडील हवापाणी उत्तम आहे. रोज ढग येतात व पाऊस पाडण्याची भीति दाखवितात, पण पाडीत नाहीत. किंचित् थंडी भासमान होते. ऊन प्रखर नसतें व त्रास देत नाही. समुद्र बहुतेक शांतच आहे. उत्तरेकडून वारा येतो पण जोराचा नसतो. आहे त्यांत बरें आहे. श्री. रा. रा. शंकरराव यांस सा. नमस्कार. कळावें, हे आशीर्वाद.

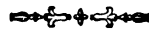
आपला बंधु,
शं. चिं. श्रीखंडे.

पत्र १४ वें

श्री. सौ. सरस्वतीबाई यांचें व्याख्यान.

आमचे पुराणग्रंथ

अलेक्झांड्रिया.

श्री.

ता. १ नोव्हेंबर १९१५

चि. सौ. कृष्णाबाई यांस:—

अनेक आशीर्वाद उपरी विशेष. मी येथे सुखरूप आहे. परिस्थिति-प्रमाणे मनुष्यस्वभाव बदलतो ह्मणतात तें खोटें नाही. मी समुद्राचे कांठावर आज तीन महिने रहात असल्यामुळे, समुद्राचे लाटांप्रमाणे अनेक विचारतरंग माझे मनांत उद्भवतात. कितीही मोठ्या लाटा आल्या तरी समुद्र मर्यादातिक्रमण करित नाही, तसेंच मीही करित नाही. सूर्याने पुष्कळ पाणी शोषले

किंवा नद्यांनी विपुल आणून भरलें, तरी तो कृश होत नाही किंवा फुगूनही जात नाही. तसाच मी होत चाललों आहे. पोटांत पुष्कळ जांवांना आधार व आश्रय देऊन पाठीवर फिरण्यासही त्याची परवानगी असते, तसा मी होईन काय ? मोठमोठे खडकसुद्धां फुटेपर्यंत लाटा त्यांवर आदळतच असतात. गति कुंठित झाली तर परततात पण फिरून वेगानें येतात तसा कर्तव्यनिष्ठ मी होईन काय ? सूर्यचंद्रांच्या गतीप्रमाणें भरती, ओहटी हेते त्याचप्रमाणें मीही नव-ग्रहांच्या गतीप्रमाणें फिरतो आहे. हलक्या वस्तूंना समुद्र पोटांत ठेवीत नाही तसाच मीही हलके मनोविकार व क्षुल्लक विचार टाकीत आहे. तसांना तो शांत करितो आणि मलाही तसेच करावेंसें वाटतें. आपलें पाणी खारें असलें तरी तो मेघांना गोड पाणीच देतो व पर्यायानें जगाची तहान भागवितो तसें मला करतां येईल काय ? पण अझून मला वाटतें कीं आपण गोडच असलेले बरें. आणि तेंच खरें आहे.

पण आतां सभेच्या वार्तेस सुरवात करितों. तूर्त तेंच कर्तव्य मजपुढें आहे. श्री. सौ. सरस्वतीबाई ज्यावेळीं बोलावयास उठल्या तो देखावा आतां मला दिसत आहे. तो असा:—

श्री. सौ. सरस्वतीबाई या सडपातळ, उंच, पाणीदार व बऱ्याच तरुण होत्या. पोशाख साधा, स्वच्छ, आटोपशीर व कुलीन ब्राह्मण स्त्रीप्रमाणें होता. चेहरा टवटवीत व प्रफुल्ल असून कपाळ भव्य होतें. अंगावर ठळक दागिने बरेच होते. ह्मणून “ निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थं तस्यां द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ” * असें मला वाटलें. क्वचित् स्थलीं पाश्चात्य सुधारणेची झांक दिसे. (त्यांचें पोलकें, बुचडा, रिंगच्या गोटपाटल्या, पायमोजे व जोडा, कमरपट्टा वगैरे-वरून.) टेबलाजवळ येऊन त्या ह्मणाल्या, “ अध्यक्ष व विदुषीगणहो ! मी वाचावयास शिकल्यावर बऱ्याच तऱ्हेचीं पुस्तकें वाचलीं, पण त्या सर्वांत आमचीं पुराणेंच मला फार आवडतात. त्यांच्या वाचनाने करमणूक होऊन शिवाय मनाला शांतता प्राप्त होते व परमार्थाकडे चित्त लागतें. पुराणांत पुष्कळ शिकण्यासारखें आहे. त्यापैकी कांहीं गोष्टी मी सांगतें.

* रघुवंश सर्ग ६ श्लोक २९ च्या पूर्वार्धांत ‘ अस्मिन् ’ ऐवजीं ‘ तस्यां ’ असा प्रसंगानुरूप येथें फरक केला आहे. अर्थ—“ स्वभावतः भिन्न ठिकाणीं राहणाऱ्या लक्ष्मी व सरस्वती यांची जोड त्यांचे ठायीं एकत्र होती । ”

पुराणे ह्यणजे आपले प्राचीन इतिहास होत. मुख्य अठरा आहेत. व उपपुराणे बरीच आहेत. प्रत्येक पुराणांत एका विशिष्ट देवतेची महती वर्णन केलेली आहे. मनुष्याच्या मनाची आवड निरानिराळ्या तऱ्हेची असल्यामुळे त्या त्या तऱ्हेच्या मनाला पटतील अशा देवता कल्पाव्या लागतात. बाकी, देव एकच आहे. सर्व पुराणांचा हेतु वेदान्त-विषय-प्रतिपादन हा आहे. पण वेदांतविषय युक्लिडच्या पुस्तकांप्रमाणे नीरस असल्यामुळे साधारण जनसमूहास आवडत नाही, ह्यणून त्याच्याशी इतिहास मिळविला व इतिहासांतील कोरडेपणा काव्य व कल्पनांनी भरून काढला. अशा तऱ्हेने पुराणे ही सर्व जनसमूहाला पटतील अशी तयार केली. तरीसुद्धा काही व्यक्ति असंतुष्ट राहिल्याच आहेत. यावरून प्रत्येकास संतुष्ट करणे आपल्या सर्वज्ञानी ऋषींनाही साधले नाही, मग आम्हां अल्पबुद्धि मानवांचा काय पाड ? असे.

इतिहास शिकल्याने आपण कसे वागवे ह्यणजे आपले कल्याण होईल हे समजते. पुढच्यास ठेच लागलेली पाहून मागचा शहाणा होतो; व पाय उचलून टाकतो. अशा रीतीने आपण उन्नतीला जात आहोत. पुराणे वाचल्याने स्वार्थ, परमार्थ ही दोन्ही साधतात, पूर्वीचे लोक कसे वागत होते हे आपणांस समजते व ईश्वरविषयक ज्ञान प्राप्त होऊन भक्ति जडते. काव्यवाचनाने बुद्धि तीक्ष्ण व प्रतिभासंपन्न होते. याप्रमाणे पुराणवाचनाने इहपरलोकसाधनाला मदत होते. व्यवहारकौशल्य शिकण्यास पुराणांसारखे ग्रंथ दुसरे नाहीत. पण आपण पुराणे कधी वाचतो का ?

पुराणांना अनुसरून जोपर्यंत आर्थलोक वागत होते तोपर्यंत ते जगांत श्रेष्ठ होते. ज्या वेळेपासून रूढीचे प्राबल्य सुरू झाले, तेव्हापासून या भारतभूच्या न्हासास सुरवात झाली. पुराणांविषयी अज्ञान व अनादर हीच आपल्या देशाच्या अवनतीची कारणे आहेत.

उच्च दर्जाचे सद्गुणांबद्दल पुराणांत पुष्कळ व्यक्ति प्रसिद्ध आहेत. त्यांचे उदाहरण आपले डोळ्यांपुढून हालतांच आपणांस ते सद्गुण पारखे झाले. एक-वचनी व एकपत्नीव्रताबद्दल श्रीरामचंद्र प्रसिद्ध आहेत. भीष्माचार्य प्रतिज्ञापालन व ब्रह्मचर्य या गुणांनी शोभतात. दोघांचीही पितृभक्ति अवर्णनीय आहे. औदार्याबद्दल कर्ण अनुपम दिसतो. Engineering च्या (कारागिरीच्या)

कामांत विश्वकर्मा निपुण होता. कारस्थानीपणांत कृष्णाची सर कुणाला याव-याची नाही. ईश्वरभक्ति व स्वमतांवद्दल अभिमान यांत प्रव्हादाची बरोबरी कोण करील ? हनूमंताची भक्ति अवर्णनीय नाही काय ? दमयंतीचें प्रेम किती स्त्रियांत सांपडेल ? मातापितरांची सेवा श्रावणाप्रमाणें करणारे पुत्र ज्यांना आहेत ते धन्य होत ! जगांतोळ गोष्टीपासून आपण कसे शिकावे हा धडा दत्तात्रेयांनी घालून दिला. सारांश, पुराणांतील प्रत्येक गोष्टीपासून कांहींतरी तात्पर्य निघतें व तें शिकण्यासारखें आहे.

पुराणांत बालविवाहाची चाल कोठेही दिसत नाही. ज्यांचें शरीर व मन यांची पूर्ण वाढ झालेली आहे अशा मुली स्वयंवरांनै लग्न करीत असत. ह्यणूनच त्या वेळची संतति बलवान् व दीर्घायु निपजत असे. प्रीतिविवाहास विशेष महत्त्व होतें. आईचे गुण मुलांत उतरतात. सध्यां अशिक्षित व अपूर्ण वाढ झालेल्या मुली मातृपदवी पावत असल्यामुळे संतति निर्बळ व मनांनै कमकुवत निपजते. विहीरींतच नाही तर पोहऱ्यांत कोठून येणार ?

स्त्रियांनीं कसे वागावे यावद्दल पुराणांत पुष्कळ माहिती मिळते. पुरु-पांचें प्रेम कायम राहिल असें समजून स्त्रियांनीं अवज्ञेनै व निष्काळजीपणानै वागूं नये. श्रीराम व नळराजा यांनीं आपल्या पतिव्रता पर्तींचाही प्रसंगी त्याग केला आहे. यावरून पुरुपांचें प्रेम अनिश्चित दिसतें. तें फार संभाळून जतन केलें पाहिजे.

विद्यार्जनाकरितां गुरुगृहीं राहण्याची चाल पूर्वीं असे. त्यामुळे विद्यार्थी स्वतंत्र व कर्तव्यदक्ष निपजत. विद्या शिकणें पूर्ण झाल्यावर घरीं येत व लग्न करीत. आतां मुलांनै घराबाहेर जाणें ह्यणजे आईवापास दुःखद होतें. विद्या पूर्ण होऊन मुलगा स्वतंत्रपणें मिळविणारा होण्यापूर्वीं त्याचें लग्न होऊन एक दोन मुलेंही त्याला 'बाबा' ह्यणूं लागतात. ह्यणजे त्याची हांव संपली व गति खुंटली. अशांनै महत्वाकांक्षा नाहीशी होऊन मुलगा बापापेक्षां सवाई होण्याऐवजीं पाऊण किंवा अर्धाच होतो. व तीच परंपरा चालते.

विद्यार्थी परावलंबी झाल्याकारणानें आकुंचित बुद्धीचे, अशक्त व कर्तव्य-हीन निपजतात. मनोदौर्बल्यांनै सद्गुण टिकत नाहींत. व मनुष्य व्यसनासक्त व भिन्ना होतो. पुराणांतील प्रत्येक व्यक्ति शूर असलेली आढळते. दृढनिश्चयाचें

बाळकडू प्रत्येकास मिळें. बळकट शरीराचा व निश्चयी मनाचा मनुष्य हवें तें करूं शकेल ! पण आतां हीं दोर्नाही दिसत नाहींत. स्त्रियांना तर बोलून चालून अबला व भीरूच ठरविलें आहे. त्यांचे हातून तर कांहींच होणें नाहीं.

सर्व स्त्रिया पूर्वी सुशिक्षित असतसें वाटतें. कारण त्या राजकारणांत-सुद्धां आपआपला भाग घेत असत. नवऱ्याला योग्य मार्ग दर्शविणें, त्याला उत्तेजन देणें, स्वकर्तव्यास उद्युक्त करणें, संकटकारी त्याचे बरोबर राहून त्यांतून पार पडण्यास युक्ति सुचविणें, व मदत करणें इत्यादि जबाबदारीचीं व चातुर्याचीं कामें शिक्षणावांचून कशी होतील ? कांहीं गुण, अत्यंत प्रज्वलित असा, अंगी असल्याशिवाय इतिहासांत नांव रहात नाहीं, व अशा तऱ्हेनें नांव मिळविणें प्रत्येकास शक्य नाहीं ही गोष्ट खरी, पण ज्यावेळीं चांगला कित्ता आपले डोळ्यांसमोर असेल, त्याचवेळीं आपलें अक्षर सुधारेल. आपण आपलें ध्येय उच्च-दर्जाचें ठेवल्यावांचून मनुष्याची प्रगति होणार नाहीं.

प्रस्तुत काली स्त्रियांना लिहितां वाचतां येत नसल्यानें पुराणश्रवणानेंच त्यांस संतुष्ट रहावें लागतें. पुराणिक शिकलेले नसल्यानें त्यांना पुराणांतील रहस्य श्रोत्यांना सांगतां येत नाहीं. नुसता शब्दार्थ श्रवण करून बोध होत नाहीं. त्या अर्थाचें विवरण झालें पाहिजे. तें तसें होत नाहीं, ह्मणून बायका कापूस पिंजीत किंवा वाती करीत बसतात. पुराणश्रवणाचें काम बहुतकरून विधवा व ह्याताच्या बायकांनीं पतकरलें आहे. त्यांना पुढें संतति होणें नसल्यानें इहलोकीचें कर्तव्य संपलेंच असतें व ह्मणून त्या असा परमार्थ साधतात व क्षुलक असा स्वार्थही (वाती वगैरेचा) करितात. त्यांपासून त्यांना जर उपयोग होत असेल तर तो ईश्वराला त्यांच्या अज्ञानाची कीव येऊन त्याच्या कृपेनेंच होत असेल ! पाहिजे. जगाला व देशाला त्यांच्यापासून कांहींच फायदा नाहीं. पुराणश्रवणाचें-विशेषतः वाचनाचें व मननाचें-काम तरुण व विवाहित स्त्रियांनींच केलें पाहिजे ह्मणजे भावी संततीत ते सद्गुण उतरून त्या कुलाचा, त्या देशाचा व पर्यायानें सर्व जगाचा फायदा होईल. नाटकें, कादंबऱ्या, गोष्टी वगैरे वाचण्यापेक्षां जर माझ्या भगिनींना पुराणग्रंथवाचनाचा नाद लागेल व पुराणांतील तत्त्वे जर त्या आपले संततीवर विंबवितील तर देशाचें किती तरी कल्याण होईल ! ज्ञानवान् ऋषींनीं आपलें सामर्थ्य पुराणांत सांठविलें आहे. त्यांच्या व परमेश्वराच्या कृपेनें

तुझांला ऊर्जित दशा प्राप्त होईलच होईल. तुमच्या पुराणांची हेळसांड करू नका. त्या भाकडकथा नाहीत. त्यांमध्ये पूर्णत्वास पोचलेली तत्त्वज्ञाने सांगितली आहेत. तीं तत्त्वे शोधून काढून त्यांचा अभ्यास करा व आपले मुलावाळांना, इष्टमित्रांना शिकवा अशी तुझांला नम्रपणे प्रार्थना करून मी आपले भाषण संपविते.”(टाळ्या)

रा. रा. शंकरराव यांना शि. सा. नमस्कार. त्यांना पुराणे फार आवडतात ह्याने ! पण हे नवे भाषण त्यांना आवडेल काय ? कोणाला ठाऊक त्यांना काय आवडते व काय नाही ! सांगितलेच नाही तर माणसाने काय समजावे ?

आपला बंधु,
शंकर.

पत्र १५ वें

श्री. सौ. श्रद्धाबाई यांचे व्याख्यान.

भक्ति व ज्ञान.

अलेक्झांड्रिया.

श्री.

ता. ५-११-१५

चि. सौ. कृष्णाबाई यांस.

अनेक आशीर्वाद उपरी विशेष. मी येथे सुखरूप आहे. श्री. सौ. सरस्वतीबाईंचे पुराण संपतांच श्री. सौ. श्रद्धाबाई पुढे आल्या. त्या तयारच होत्यासे दिसते. त्यांचे वय पन्नाशीजवळ असावे. अंगलट सडपातळ, साधारण उंच होती. त्यांनी शुभ्र वस्त्र परिधान केले होते. चेहरा गंभीर, कपाळ उंच, व दृष्टि स्थिर होती. पायात खडावा होत्या. दागिने नव्हतेच ह्याटले तरी चालेल. पाहतांच त्यांचेविषयी आदर व पूज्यबुद्धि उत्पन्न व्हावी अशीच त्यांची चर्चा होती. अंगावरील शालजोडी डाव्या हातांत धेऊन त्यांनी सर्वत्रांस मस्तक वांकवून नमन केले व ह्याणाल्या:—

“ प्रणतार्तिहरं देवं सच्चिदानंदरूपिणम् ॥

नमामि भाषणारंभे सद्गुरुं ज्ञानभास्करम् ॥ १ ॥ * ”

* “ शरणागतांचे दुःख हरण करणारे, ज्ञानाचे तेजस्वी रविच कीं काय असे भासणारे, सच्चिदानंदरूपी प्रभु जे सद्गुरु त्यांस माझ्या भाषणारंभी मी प्रणाम करित्ये.”

अध्यक्ष व भगिनीजनहो ! जडजीवांचे तारक व ब्रह्मपददाते श्रीसद्गुरु-महाराजांच्या ॐकार स्वरूपाचें अनन्यभावे स्मरण करून मी भाषणास सुरवात करितें. कारण चारी वार्णांचा उगम तेथूनच आहे. आतांपर्यंत आपण विविध विज्ञानपरिपूर्ण पुष्कळ भाषणें ऐकिलीं व तीं आपणांला फारच हितकर असून संसारयात्रा सुखकर करतील. पण या सर्व विज्ञानाला आधारभूत अशी एक विद्या आहे. तिला अध्यात्मविद्या म्हणतात.

‘ मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः । ’^१ असें अमरकोश सांगतो. आत्म्याविपर्यी ज्ञान करून देऊन मोक्ष देणारी जी विद्या ती अध्यात्म-विद्या होय. तिच्या अभ्यासाअभ्यासानें ज्ञान प्राप्त होतें. तें ज्ञान मिळविणें हें प्राणिमात्रांचें आय कर्तव्य ठरतें. आपण कोण, आपलें स्वरूप कोणतें हें समजल्यावांचून आपण केलेले व्यवहार बरोबर होतील कां ? आत्मविद्येचा पाया बळकट बांधल्यावर मग त्यावर वाटेल तशा इमारती बांधून त्या टिकाऊ करतां येतील. पण आतां जिकडेतिकडे उलट व्यवहार चालल्यानें फार नुकसान होत आहे. आत्मविद्येला मान ज्यावेळीं होता, त्यावेळीं हिंदुस्थान देश वैभवशिखरी होता, पण आतां तिचा अनादर झाल्यानें आपला देश बुडत चालला आहे !

चिंचेच्या पानावर देउळ रचिलें, आधि कळस मग पाया रे !

पुजूं गेलें तों देउळ उडालें, परियेत्ति सद्गुरुराया रे ! ।

नाना प्रकारच्या विद्या आपण आधीं शिकतो व ह्यातारपर्णी पेन्शन घेतल्यावर किंवा मुलें, सुना कर्त्या झाल्यावर वेदांतविषयाकडे वळतो. जरा त्या विषयांत गति होते न होते तोंच मृत्युरूपी संज्ञावातानें देहरूपी देऊळ उडून जातें. झाले ! ‘ शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् । ’^२ शरीर घडधाकट असेल तर कांहीं साधतां येईल. करून करून भागल्यावर देवपूजेस लागून काय होणार ? क्षोणतीही विद्या कष्ट केल्यावर कालांतरानेंच येते. अध्यात्मविद्या शिकण्यास तर बराच वेळ लागतो. कारण विज्ञानाचीं पुढें मनावर बसलेलीं

१ “ मोक्ष संपादनाच्या शास्त्रास ‘ ज्ञान ’ म्हणतात, व ‘ विज्ञान ’ म्हणजे शिल्प व इतर शास्त्रे होत.”

२ कुमारसंभव सर्ग ५, श्लो. ३३ “ खरोखर, शरीर हेंच धर्माचें मुख्य साधन होय.”

असतात, ती काढून ज्ञानाची चढवाची लागतात. ह्याणून लहानपणापासूनच हे ज्ञान शिकविण्यास सुरवात केली पाहिजे.

आपण शिकतो कशाकरिता ? किंबहुना कोणतेही व्यवहार कां करतो ? सुखाकरिता. सुखान्यतिरिक्त दुसरा हेतुच नाही. पण आपले व जगाचे अनुभव सांगतात की, मिळविण्याकरितां जितके कष्ट पडतात त्यापेक्षां सुखानें उत्पन्न पुष्कळ कर्मी होतें व भेसळ निपजतें. अशां आपला बुद्धित व्यापार चालला आहे. आपल्या प्रयत्नांची दिशा चुकते. खरें सुख ज्यांनीं अखंड उपभोगिलें आहे, त्या साधुसंतांनीं योग्य मार्ग दाखवून दिला आहे. त्या मार्गां जाणारे सर्व सुखी झाले व होत आहेत.

मग सर्व याच मार्गां कां जात नाहीत ? कारण मनाचा चंचलपणा. तत्काळ सुख देणारे असेल—मग तें सुख अति अल्प कां असेना ?—तेंच मनाला आवडतें. इतकें मन सुखाकरितां हपापलें आहे. अरेरे ! बा ! मना ! जर तूं बाहेर सुख हुडकण्याऐवजीं तुजजवळच पाहशील तर तूं सुखरूपच आहेस. 'तुझें आहे तुजपासीं, परि तूं जागा चुकलासी ।' जरा स्वस्थ हो. विचार-तरंग जरा काढून टाकून निश्चल रहा, ह्याणजे सुखसूर्याचें प्रतिबिंब तुजमध्ये स्थिरावेल व नंतर प्रतिबिंबावरून बिंबाकडे पहा व मग तें तुला लवकरच सांपडेल. सुख तुझ्या इतकें जवळ असतांना काय रे तुझी ही दशा !

पण मन ऐकेल ? छे ! नांव कशाला ! एक पळभर तरी शांत राहिल तर तें मनच नव्हे ! मन शांत झाल्याशिवाय सुखानुभव यावयाचा नाही. मग हे होणार कसे ? श्रीकृष्णांनीं याला उपाय सांगितला आहे. ते ह्याणतात,

‘ असंशय महाबाहो ! मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय ! वैराग्येण च गृह्यते ॥ १ ॥ *

विषय भोगून मनाला तृप्ति कधीच होणार नाही. यथाति राजानें दहा हजार वर्षे राज्योपभोग घेतला पण तृप्ति झाली नाही. शेवटीं त्यानें वैराग्य धारण केलें.

* श्रीमद्भगवद्गीता अ. ६ श्लो. ३५ “ हे महाबाहो अर्जुना ! मन हे चंचल असून त्याला आवरणें अति कठिण आहे यांत संशय नाही; तथापि तेंही हे पार्था ! अभ्यासानें व वैराग्यानें स्वाधीन ठेवतां येतें.”

आज्य इंधन घालून अग्नि कसा विझेल ? विषयांचा त्याग करूनच मन आवरलें पाहिजे. विषयांतून मन काढून अभ्यासाकडे लावावें.

एक अत्यंत दरिद्री मनुष्य एका योग्याकडे गेला व प्रार्थना करून ह्याणाला, 'महाराज! मी माझ्या हीनदीन स्थितीस कंटाळलों आहे.' कृपा करून मला एखादी सिद्धि द्या, कीं जेणेकरून मी सुखी होईन.' योग्याने त्याला एक पिशाच देऊन सांगितलें, 'हे पिशाच तू सांगशील तें करील. पण त्याला रिकामें ठेवशील तर तें तुला खाऊन टाकील.' मनुष्य ह्याणाला, 'बरें, कामें काय ? पाहिजे तितकीं देतो.' त्यानें पिशाचास सांगितलें, 'मजकरितां एक सुंदर रमणीय बंगला तयार कर.' पिशाच गेलें व एक मिनिटांत परत येऊन ह्याणालें, 'हं. झाला. पुढें ?' मनुष्याला आश्चर्य वाटलें व इतकीं जलद कामें होतात ह्याणून आनंद झाला. त्यानें सांगितलें, 'सर्भोवतीं बागबगीचा ?' 'हं, झाला.' 'बंगल्यांत टेबलखुर्च्या, पलंग वगैरे सुखाच्या सोयी ?' 'हं, तयार !' 'दास-दासी ?' 'हं, झाल्या !' 'अपार संपत्ति ?' 'हं, ठेवली.' 'मनोरंजक पुस्तकें ?' 'हं, आणलीं.' 'निरनिराळे खेळ ?' 'हं, आहेत.' 'उत्तम खाद्य-पेयें ?' 'हं, हीं घ्या. पुढें ?' 'सुंदर चित्रें ?' 'हं, हीं पहा. पुढें ? काम सांगा नाहीतर खातो !' 'गाडी, घोडे, रथ, मोटार ?' 'हं, तयार !' अर्ध्या तासाचे आंत सर्व इच्छा पूर्ण झाल्या. पण पिशाचाला काम नसलें तर तें खाणार ! काय काम सांगणार ? मोठ्या काळजांत पडला. पिशाचास ह्याणाला, 'मला योगी महाराजांकडे घेऊन चल !' पिशाचानें तत्काळ तें नेलें. तो ह्याणाला, 'महाराज ! मला वांचवा. हें पिशाच मला आवरत नाही' 'कां ? तुझ्या इच्छा तृप्त झाल्या ?' 'होय, महाराज ! पण भोगायला वेळ नाही. हें भूत आ करून उभें आहे ! याला आतां काय काम सांगू ?' योग्यानें कानांत युक्ति सांगितली. परत आला व पिशाचास ह्याणाला, माझे आंगणांत एक उंच खांब रोंब व त्यावरून चढ, उतर असें मी तुला दुसरें काम सांगे-पर्यंत करीत रहा !' पिशाच तसें करूं लागतांच याला फुरसत मिळून हा संपत्तीचा उपभोग घेऊं लागला व रात्री झोंपही चांगली लागली. सकाळीं उठून पाहतो तो पिशाच खांबाखालीं मरून पडलें होतें. चढउतारानें कंटाळून मेले !

मनरूपी पिशाचाला नवीन नवीन विषय देऊन तृप्ति होणारच नाही. तें

तुम्हांला जास्त छळील. त्याला प्राणायामरूपी खांबावर चढउतरण्यास लावा. म्हणजे तुम्ही सुखी व्हाल. प्राणायाम कसा करावा, हे सद्गुरु तुम्हांला सांगतील. मन तुमच्या ताब्यांत आलें, कीं सर्व विद्या सोप्या झाल्या. आध्यात्मविद्येला मनोनिग्रह प्रथम पाहिजे.

मनाचा चंचळपणा नाहीसा करून आत्मोन्नतीला दुसरा उपाय ईश्वर-भक्ति हा आहे. हाच सर्वांत सोपा आहे. परमेश्वराच्या सगुणरूपाची भक्ति प्रथम करावी. मग निर्गुणाचें ज्ञान होतें. भक्ति नवविधा आहे. पण स्मरणभक्ति सुलभ आहे. 'ठायींच बैसोनी करा एकचित्त । आवडीं अनंत आळवावा ॥' शांतपणें सुखासनावर बसून तुम्हांला सुचतील त्या शब्दांनी परमेश्वराची प्रार्थना करा. सप्रेम अंतःकरणानें त्याला आळवा. त्याची क्षमा मागा. करुणा भाका. हितगुज सांगा. व नम्रपणें त्याचें पूजन व स्तुति करून आत्मोद्धाराची याचना करा. या वेळीं जर तुमचा कंठ सद्बदित झाला नाही, तुमचें अंग रोमांचित झालें नाही, नेत्रांतून प्रेमाश्रु वाहिले नाहीत, मन शांत, निरभिमान, व निर्विकार झालें नाही तर माझे नांव श्रद्धाच नव्हे ! रोज सकाळीं उठल्याबरोबर व रात्री निजण्यापूर्वी नियमानें ईश्वराची प्रार्थना करा. निरंतर नामस्मरण चालू दे. त्याच्या कथा, कीर्तनें ऐका. त्याच्या विभूतींचें दर्शन घेऊन वंदन करा. 'रामराम बोला वाणी, मन लावा राघवचरणी।' पण काय हो ? आही जर ईश्वरभक्तीचे मागें लागलों तर आमचें काम कोण करील ? आमचें काय होईल ? काय होईल ? कल्याण होईल ! दुसरें काय होणार ? आतां कामकाज, अन्नवस्त्रवैभवंदल तुम्हांला नको काळजी. भगवान् श्रीकृष्ण ह्मणतातः-

अनन्याश्चित्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ॥

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ १ ॥ *

याहून मोठी गॅरंटी (guarantee-इमी) तुम्हांला कोणती पाहिजे ? या त्यांच्या वचनाप्रमाणें भगवंत वागले आहेत कीं नाहीत याबद्दल कोणत्याही साधुपुरुषाला विचारा. तो साक्ष देईल. मग तुमची तयारी आहे काय ?

* श्रीमद्भगवद्गीता, अ. ९ श्लो. २२ " जे लोक अनन्यभावे चिंतन करून मला भजतात, त्या नित्य योगयुक्त पुरुषांचा योगक्षेम मी घालवितों "

आजपासून त्या मार्गाला लागा. माझ्या मागून या, मी तुझाला तुमचें ध्येय दाखवीन. 'यो यच्छुद्धः स एव सः।' १ 'श्रद्धावांलभते ज्ञानम् ॥' २ अध्यात्मविद्येत शाब्दिक व साक्षात्कारिक असे दोन भाग आहेत. त्यांपैकी दुसराच श्रेष्ठ आहे. शाब्दिक ज्ञानानें तुमची कीर्ति होईल व पोटा भरेल, शिष्य मिळतील. तुझाला प्रत्यक्ष तो आनंद अनुभवल्याशिवाय काय फायदा ! साखरेचीं वर्णनें वाचून तोंड थोडेंच गोड होणार ! साक्षात्कारापासून खरा आनंद प्राप्त होणार आहे. श्रवण, मनन व निदिध्यास या साक्षात्काराच्या पायऱ्या आहेत. ईश्वराच्या गुणानुवादाच्या श्रवणानें भक्ति जडते. वारंवार श्रवणानें मनन होतें. नेहमीं मनन करणें हाच निदिध्यास. निदिध्यासानंतर साक्षात्कार होऊन तुम्ही कृतार्थ व्हाल. मोरोपंत ह्मणतातः—

गलिताहंकृति जाणे बंधा मोक्षासि, अनुभवीं चढला ॥

तो पण्डित; इतर नव्हे, जरि पुष्कळ शास्त्र सर्वही पढला ॥१॥ ३

अनुभवीं चढावयास पाहिजे. अनन्यभावे ईश्वरभक्ति केल्यानें अनुभव येईल.

स्त्रियांचें मन निसर्गतःच कोमल असल्यामुळे श्रद्धा व भक्ति यांचें बीज त्यांत चांगलें रुजतें. पुरुषापेक्षां स्त्रियाच धर्मपरायण विशेष असतात. त्यांचे अंतःकरणांत प्रेमाचा झरा निरंतर आहे. त्या प्रेमाचा ओघ त्यांनीं ईश्वराकडे लाविला तर त्यांना साक्षात्कार लवकर होईल. परमेश्वरा ! स्त्रियांना तूं कृपेनें इतकी सामुग्री दिली आहेस. जमीन तयार आहे. त्यांत भक्तीचें बीजारोपण तूं करशील कां ?

साधुसमागम घडेल तेव्हां भक्तीचा मार्ग सोपा होईल. प्रत्यक्ष सहवास होण्यासारखा नसेल तेथें त्यांचे ग्रंथ वाचावेत. जसजशी भक्ति वाढत जाईल तसतशी तुझाला नवी गोडी मिळत जाईल. आपण तरून दुसऱ्यास तारल्यावर आणि तुझाला करावयाचें उरलें काय ? आत्मज्ञान प्राप्त करून घेणें हें पहिलें कर्तव्य आहे. तें कर्तव्य आपण चुकतां कामा नये.

१ श्रीमद्भगवद्गीता अ. १७ श्लो. ३ "ज्याची ज्यावर दृढश्रद्धा असते, तो तद्रूपच होतो."

२ श्रीमद्भगवद्गीता अ. ४ श्लो. ३९ "श्रद्धावान् पुरुषाला हें ज्ञान मिळतें."

३ मोरोपंत, मंत्रभागवत एकादशस्कंध ४००वी गीति.

शेवटीं माझ्या भगिनींच्या मनांत ईश्वरभक्तीची प्रेरणा कर अशी परमेश्वराची प्रार्थना करून व आपले आभार मानून मी भाषण संपविते. पण

कैवल्याब्धेः सद्गुरोः पादपद्मे

तीर्थस्थाने सन्ततं मे शिरोऽस्तु ॥

पादोद्भूता दुर्लभाः पूतमुख्या

दासीमिनां रेणवः पावयन्तु ॥ १ ॥ *

असें ह्याटल्यावांचून रहावत नाही.” (टाळ्या.) हें भाषण ऐकून मी तर गार्हिवरून गेलों. तुह्यांस कसें वाटते ?

आपला बंधु,
शं. चिं. श्रीखंडे.

पत्र १६ वें.

सभेंत माझे भाषण.

माझा अभिप्राय.

अलेक्झांड्रिया.

श्री.

ता. १५-१२-१९१५

चि. श्री. सौ. कृष्णाबाई यांसः—

अनेक आशीर्वाद उपरी विशेष. मी येथें सुखरूप आहे. माझ्या स्वप्नवर्णनापैकी थोडा भाग शिल्लक आहे तो आतां संपवितोंः—

श्री. सौ. श्रद्धाबाईंचे भाषणानंतर किंचित्काल सर्वत्र स्तब्धता होती. ईश्वरभक्ति करावी असें प्रत्येकास वाटलें. व आपआपल्या आवडत्या मूर्तींचें ध्यान प्रत्येकजण करूं लागला. थोड्याच वेळांत चित्त ध्यानांतून निघून बाहेर सभेंत फिरूं लागलें. त्या सभेंत मी विजातीय असल्यामुळें तो चित्तप्रवाह दृष्टिरूपानें मजकडे येऊं लागला. एवढ्या प्रचंड ओघास थांबविण्याचें किंवा

* “कैवल्यसागर अशा सद्गुरूंच्या पवित्र पदकमलीं माझे मस्तक असो. त्या चरणांपासून उत्पन्न झालेले अत्यंत पवित्र व दुर्लभ असे रजःकण मला—या दासीला—पावन करात.”

सहन करण्याचें सामर्थ्य मजमध्ये नव्हतें. मी थरथर कांपूं लागलों. इतक्यांत अध्यक्षानीं, 'आपले चार शब्द एकावेत अशी सभेची इच्छा आहे. ती आपण कृपा करून पूर्ण कराल अशी आशा आहे.' असें मला ह्याटलें. माझी भीति पार पळाली. भाषणाचा सन्मान मला दिल्याबद्दल आनंद झाला. मी टेवला-जवळ आलों. सर्वत्रांचे डोळे मजकडे लागले होतेच; तेही मजबरोबर आले.

मी आदमासें तीस वर्षांचा, मध्यम उंचीचा व मध्यम अंगलटीचा होतो. वर्ण काळासांबळा (माझ्यानें मला भरपूर काळा ह्मणवत नाहीं) होता. पोपाख लष्करी, पण बाणा लष्करी नव्हता. कपाळ रंद होतें. चेहऱ्यावरून आंत काय आहे तें समजण्यासारखें नव्हतें. दृष्टि शांत होती. अत्यंत आनंदानें फुललेल्या मुखानें मी ह्मणालों:—

“अध्यक्ष आणि आर्यवसुंधरादेवीचे सचेतन अलंकारच कीं काय अशा गृहीणीहे! हा अत्यंत आश्चर्यकारक देखावा अवलोकन करून कोण थक् होणार नाहीं! व कोणाचें हृदय आनंदानें ओसंडत नसेल? अगदीं चकित होऊन गेल्याकारणानें कोणती व्यक्ति स्वतंत्र वचनें वदूं शकेल? असले अवर्णनीय काल ज्यांच्या जीवनचरित्रांत वारंवार येत असतील ते नर खरोखर धन्य होत! निरनिराळ्या विषयांवर झालेलीं हीं वचनरत्नें हृदयकौटुंबां जशींच्या तशींच घट्ट जोडून ठेवण्यासारखी आहेत. त्यांचें यथार्थ वर्णन करणें कोणालाही अशक्य आहे. त्यांत सुधारणा करण्याची किंवा त्यांची संख्या वाढविण्याची शक्ति या देहांत नाहीं.

(हा वेळ पर्यंत आनंदातिरेकानें ओष्ठ * भिठणें अशक्य झाल्यानें पवर्गातील व्यंजनें नसलेल्या शब्दांनींच माझे विचार मला बोलण्यासारख्या कामाची जबाबदारी पुढें उभी राहिली. तेव्हां आनंद मागें फिरला व विचार पुढें सरकला. मग मी ह्मणालों:—) आपण मला या सभेत भाषण करण्याचा जो मान दिला त्याबद्दल मी आपला अत्यंत आभारी आहे. आपल्यापासून मी आज पुष्कळ गोष्टी

* अशा प्रकारची सहेतुक निरोष्ठवर्णयोजना संस्कृत वाङ्मयांत महाकविदण्डीच्या दशकुमारचरितांत एके ठिकाणीं (७ वा उच्छ्वास) असून मराठीमध्ये महाराष्ट्रकविश्रेष्ठ मोरोपंत यांच्या अष्टोत्तरशत रामायणापैकीं ' निरोष्ठरामायण ' नामक एका ६२ आर्यांच्या रामायणांत तर सर्वोत्कृष्टपणें आढळून येते.

शिकलें आहे. व त्यांचा मी माझे आयुष्यक्रमांत उपयोग करीन. सर्व विषय अत्यंत उपयुक्त असल्याने हीं व्याख्यानें नेहमीं कामीं पडण्यासारखीं झालीं आहेत. प्रत्येक विषय सांगोपांग कथन केला नाहीं व विवेचन पूर्ण झालें नाहीं तथापि त्या त्या विषयाची बरीच माहिती दिलेली आहे. व्याख्यान हें केव्हांही त्या विषयावरील पुस्तकाच्या तोडीचें होणार नाहीं, ही गोष्ट खरी आहे.

वास्तविक मी पाहुणा आहे. माझा नेमलेला विषय नाहीं; हणून मी तुमचीं भाषणे पुरुषांना कशी वाटतील तें सांगतो. मला टीका करण्याचा हक्क नाहीं. तथापि विरुद्ध बाजूनेंही तोच पदार्थ कसा दिसतो हें पाहणें केव्हां केव्हां मनोरंजक असतें. माझे भाषण तुहांस रुचेल अशी आशा आहे.

प्रत्येक वक्त्यानें आपआपल्या विषयाच्या समर्थनाकरितां त्या त्या विषयाकडे दुर्लक्ष हेंच आमच्या देशाच्या अवनतीचें कारण दिलें आहे. आमचा देश निकृष्ट दशेस आला, हणून प्रत्येक दोगाचें खापर त्याचे मारथी मारावें काय ? स्त्रीशिक्षणाचा अभाव, शेतकऱ्याची दुःस्थिति, शरीरसामर्थ्याकडे दुर्लक्ष, मुलांच्या शिक्षणाची हेळसांड, बालविवाह, पुराणांवर अश्रद्धा वगैरे प्रत्येक किंवा सगळीं हींच कां अवनतीचीं कारणें ! कां हे परिणाम आहेत ? खरी अवनतीची मीमांसा यांनीं होत नाहीं.

एका घरांत पाणीं मुरत असल्यामुळें ओल होता. मुलावाळांना त्यायोगें थंडी बाधून ताप येई. शेजारच्या वाईनें सांगितलें कीं, एकवोरा देवीचा अंगारा लावून चार ब्राह्मण सुवासिनी जेवायला घाला हणजे बरें वाटेल; घरच्या मालकिणीनें तसें केलें नाहीं. पुढें थोडे दिवसांनीं भित्तीच्या पायांत पाणीं मुरून भिंत पडली. मग ती शेजारीण हणाली, “ बघा ! मीं तुहांला सांगितलें नव्हतें अंगारा लावा व ब्राह्मणभोजन घाला हणून ? तसें केलें नाहींत हणून भिंत पडली. ईश्वराची कृपा हणून तुम्ही वांचलांत. आता तरी करा मीं सांगितलें तसें ! ” कारणमीमांसा कार्यावरून व इतिहासावरून काढावी लागते.

स्त्रियांना शिक्षण अवश्य आहे. लिहितां वाचतां तर आलेंच पाहिजे. मी सध्यां परदेशांत आहे. माझ्या पत्नीचीं पत्रें जर मला आलीं नसतीं व मी पाठविलेलीं पत्रें जर तिला वाचतां न येतील तर माझी काय अवस्था होईल ? माझ्या मनाला आधार कोणता !

वैद्यकशास्त्र व नर्सिंग हीं सुद्धां स्त्रियांना आवश्यक आहेत. माझी बहीण शिकून मास्तराण झाली आहे. तिचे पतिराज एकदां पोटदुखीनें आजारी असतां तिला काय वाटलें, तें तिनें पत्रांतून मला कळविलें, 'अशावेळीं मी मास्तरिणीचें काम शिकलें त्यापेक्षां डॉक्टरिणीचें शिकलें असतें तर बरें झालें असतें, असें वाटतें. ज्याप्रमाणें वाचतां येत नसलें ह्मणजे डोळे असून आंधळ्यासारखी स्थिति असते, तशीच माझी अवस्था होते. साधारण रोगांची परीक्षा करतां यावी त्यावर उपाय काय करावा, औषध काय द्यावें हें माहीत असावें. पित्त, अजीर्ण, ज्वर, आमांश, हृगवण वगैरे आजारांची औषधे नेहमीं जवळ असावीत व त्यांचा योग्यवेळीं उपयोग करतां यावा, हें अगदीं अवश्य आहे असें मला वाटतें.' तुमच्यापैकींच एकीचे हे विचार आहेत.

स्त्रियांनीं इतर गोष्टी शिकल्या तर पुरुषांस वाईट वाटणार नाही. पण स्त्रियांनीं, पुरुष करतात मग आर्ही कां करूं नये, अशा स्वर्धनें शिकणें चांगलें नव्हें. विद्येचा सदुपयोग करण्याकरितां विद्या शिकावयाची. शिकलेले विचार आचरणांत आले पाहिजेत. तुमच्या शिक्षणानें जर पुरुषांस मदत होत असेल तर शिका.

स्त्रियांची सभा ह्मणजे बहुतकरून स्वयंपाकघरांतील गोष्टी ऐकावयास मिळतीलसें मला वाटलें. पेढ्यांची भाजी, लोण्याचीं भर्जी, चिंचोक्याची उसळ, लाडवांचा चिवडा, बत्ताशांची चटणी किंवा असलींच विचित्र व निरुपयोगी पक्वान्नें कुशलपणें कशीं करावीत हें समजेलसें वाटलें, पण माझा समज पार चुकला. त्याचप्रमाणें अमकी अशी चालते, तमकी हेंच करिते, अमक्याच्या सुनेनें असें केलें, तमकीचा नवरा बायकोला धमक्याच देतो, इत्यादि कथाही ऐकावयास मिळाल्या नाहीत. दागिन्यासाठीं हट्ट कसा करावा, नाटकास जाण्यासाठीं धुसफुस कशी करावी, दुसरीस टोमणे कसे मारावे, प्रसर्गी डोळ्यांतून पाणी कसे काढावें, नवें लुगडें कसे मिळवावें, नखरा कसा करावा, हेंही कोणी सांगितलें नाही. मी अजीवात फसलों ! मोठमोठ्या गहन विषयांवरील हीं भाषणें ऐकून दिंदुस्थानचा ऊर्जितकाळ जवळ आला आहेसें दिसतें. निदान नष्टचर्य तरी संपलें खास ! खरोखर अशा सद्गुणी स्त्रियांचे सहवासांत जे पुरुष काल घालवीत असतील ते धन्य होत. त्यांची संसारयात्रा निःसंशय सुखमय झालीच पाहिजे !

आपण माझे भाषण शांतपणे श्रवण केल्याबद्दल मी आपला अत्यंत आभारी आहे. परमेश्वरा ! माझे सर्व भगिनींस शिक्षणसंपादनाची स्फूर्ति दे, एवढेच तुजपार्शी मागणे आहे. शेवटी,

एतादृशः प्रियदृशः प्रभवन्ति यत्र

धन्यो ह्यसौ क्षितितलेऽनुमः प्रदेशः ॥

दृष्टं मयाद्भुतमिदं कृपयैव यस्य

तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ॥ १ ॥ *

असें झणून ईश्वरचरणांस वंदन करून मी आपली रजा घेतो.” (टाळ्या .)

यानंतर अध्यक्षींचे भाषण झाले. ते विस्तारभयास्तव येथे देतां येत नाही. पुढील पत्रां तें सांगून ही लेखनमाला पुरी करणार आहे. इतक्या पत्रांची मिळून भोजनास योग्य निदान एक पत्रावळ तरी तयार झाल्यास मी आनंद मानीन. सर्व पत्रे वाचून आपला निकाल सांगावा. इतरांची मतेही ग्राह्य आहेत. पण पत्रावळ आपणांकरितांच आहे ! कळावे, हे आशीर्वाद.

आपला बंधु,

शंकर चिंतामण श्रीखंडे.

पत्र १७ वे

अध्यक्ष श्री. सौ. लक्ष्मीबाई यांचे भाषण.

सुंदर समारोप.

अलेक्झांड्रिया.

श्री.

ता. २२-११-१९१५

चि. सौ. कृष्णाबाई यांसः—

अनेक आशीर्वाद, उपरी विशेष. श्रीकृपेने मी येथे सुखरूप आहे. सभेचे वर्तमान असेः—

नंतर टाळ्यांच्या गजरांत श्री. सौ. लक्ष्मीबाई या बोलावयास उठल्या. अध्यक्षांचे भाषणाविषयी सर्व मंडळी उत्सुक दिसली. त्यांचे वय अजमासे ३५

* अर्थ— अशा तऱ्हेच्या (सद्गुणसंपन्न) उत्तम स्त्रिया जेथे आहेत तो प्रदेश भूतलावर खरोखर निरुपम व धन्य होय ! ज्याच्या कृपेनेच केवळ मला हें अद्भुत दृश्य पहावयास लाभलें त्या पुरुषश्रेष्ठ भगवंतास माझा प्रणाम असो !

जवळ असावें; पण चेहरा तेजस्वी, भारदस्त, व सुंदर होता. पोषाख श्री. सौ. सरस्वतीबाईप्रमाणेंच असून अंगावर गुलाबी रंगाची शालजोडी होती. पण त्या पेहेरावांत परदेशपणा नव्हता. कपाळ भव्य असून दृष्टि शांत पण तीक्ष्ण होती. अत्यंत सभ्यपणा, किंचित् खेळकरपणा, गूढ विनय, व चंचळपणा इत्यादिकांचें मिश्रण त्यांचे हालचालींत दिसें. प्रत्येक काम मनापासून, उत्साहानें, कळकळीनें करण्याबद्दल त्यांची ख्याति होती. त्या द्वाणाल्याः—

“ आमचे विद्वान पाहुणे, व सभाजनहो ! आतांपर्यंत ऐकलेल्या भाषणांनीं तुझांप्रमाणेंच मलाही अत्यंत आनंद झाला आहे. हीं भाषणें फारच हृदयंगम व बोधप्रद आहेत असें मीं ह्मटलें असतें तर कदाचित् पक्षपाताचें दिसलें असतें. पण ही अडचण आमच्या सन्मान्य पाहुण्यांनीं आपलें मत सांगून दूर केली. सर्व वक्त्यांचीं भाषणें उत्तम झाल्यामुळें या सभेचें अध्यक्षस्थान मला मिळाल्याचा मला मोठा अभिमान वाटतो. मी सर्वच वक्त्यांचें याबद्दल अभिनंदन करतें. (टाळ्या.) हिंदुस्थानांतील स्त्रियांत उत्तरोत्तर झपाट्यानें प्रगति होत जाणार यांत संशय नाही.

बायका दुसऱ्यांना टोमणे मारतात असें ध्वनित करून आमच्या चतुर पाहुण्यांनीं स्त्रिया स्वयंपाकघरांतील गोष्टीच बोलतात व इतरांच्या उखाळ्या-पाखाळ्या काढतात असा कुशलपणें टोमणा मारला आहे ! पूर्वी असें कदाचित् होत असेल. पण आतां तो काळ गेला. बायका स्वतःला सुधारण्याविषयी आतां पुष्कळ प्रयत्न करीत आहेत व लवकरच कदाचित् त्या पुरुषांच्याही पुढें जातील. दृढनिश्चय हा हिंदुस्थानांतील स्त्रियांचा विशेष आहे. तसें नसतें तर बदललेल्या परिस्थितीबरोबर जसें पुरुषांनीं आपले स्वधर्मविचार टाकून दिले, तसेंच बायकांनींही केलें असतें; व मग आर्यधर्माचा न्हास झाला असता. पण बायका स्वधर्मास चिकटून राहिल्यामुळेंच आज आपणांस सनातन धर्माची व आपले आचारविचारांची ओळख राहिली आहे. हाच दृढनिश्चयाचा जोरदार प्रवाह जर स्त्रिया स्वशिक्षणाकडे लावतील तर अत्यंत आश्चर्यकारक कामें करतील !

आज झालेल्या भाषणांचा समारोम मी आतां करणार आहे. श्री. सौ. रसनाबाईंनीं वाणीचें महत्त्व उत्तमप्रकारें सांगितलें आहे. व तें लिपित

आणि फोनोग्राफमध्ये सांठाविण्यास योग्य आहे ! दुसऱ्याशी कसे वागावे याबद्दल अनुभव श्री. सौ. अन्नपूर्णाबाईंच्यापेक्षा ज्यास्त कोणांस असणे शक्य नाही ! ह्मणून त्यांचे विचार फार महत्त्वाचे आहेत. व्यवहारचातुर्य व शिस्त या बाबतीत श्री. सौ. वेत्रिकाबाईंचा हातखंडा आहे. यांच्या भाषणाप्रमाणेच स्त्रियांनी वागणे इष्ट आहे. मिसेस् नवीबाई यांनी हिंदुस्थानांतील पद्धतीस पाश्चिमात्य पेहराव कसा घालावा हे सांगितले. पण हा तिला सर्वांगसुंदर शोभेल असें मला वाटत नाही. काही भाग घेण्यासारखा आहे. येथील स्त्रियांत पुष्कळ सुधारणा झाल्याशिवाय असा पोषाख केल्यास ते विचित्र व हास्यास्पद होईल. श्री. सौ. लवंगीबाई यांनी काटकसर कशी करावी ते सोदाहरण दाखविले. प्रथम पैसा कसा मिळवावा हे सांगून नंतर काटकसर कशी करावी हे सांगितले असते तर आमच्या श्री. सौ. सारजाबाईंना जास्त पटले असते व त्यांनी शेतकऱ्याची स्थिति सुधारण्याचे प्रयत्न केले असते. तथापि, पैसा योग्य काटकसरीने खर्चून बचावणे ह्मणजेच तितका पैसा मिळविणे आहे व अशा तऱ्हेने पैसा मिळविण्याची हांव धरवी. शरीरसामर्थ्याचा हरप्रसंगी उपयोग असल्याने त्यांचे रक्षण आपण सर्वप्रकारे केले पाहिजे. या बाबतीत श्री. सौ. चंडिकाबाई या ' बोले, तैसा चाले ' अशा असल्याने त्यांचे मतांविषय वागण्याचे धाडस करून आपले नुकसान कोणी करून घेणार नाही, अशा मला आशा आहे. श्री. सौ. यशोदाबाईंचे उदार मुले असलेल्यांनी आचरणांत व नसलेल्या पण इच्छिणाऱ्यांनीही ध्यानांत वागविण्यासारखे आहेत. मुलांच्या शिक्षणावर कुलाच्या उन्नतीची व कीर्तीची इमारत बांधावयाची असते. श्री. सौ. त्रिजटाबाईंनी स्वच्छपणासंबंधाने सांगितलेले नियम सुधारून व आठवून आचरणांत आणले पाहिजेत ! स्वच्छपणावांचून जीवनयात्रा सुखकर होणे शक्य नाही. इतर संपत्ति शरीरसंपत्तीवर अवलंबून आहे. व पहिलीपेक्षा दुसरी श्रेष्ठ आहे असें श्री. सौ. भिमाबाईंनी सांगितले ते लक्षांत ठेवावे व श्री. सौ. अरुंधतीबाईंनी सुचविल्याप्रमाणे युक्तीचा शक्य तितका उपयोग करून शरीरसंपत्तीच्या खर्चात काटकसर करावी ह्मणजे त्या संपत्तीचा पुष्कळ दिवस उपभोग घेतां येईल. श्री. सौ. सरस्वतीबाईंनी आमच्या पुराणांचे शास्त्रीय रीतीने विवेचन केले आहे. ते आपण श्रुतिपुटांत जपून ठेवावे. वारंवार पुराणे वाचल्याने आपले आचरण सुधारेल. व श्री. सौ. भ्रद्धाबाईंनी सांगितल्याप्रमाणे चित्तांत ईश्वरभक्तीचा उदय होईल. ईश्वरदर्शन घेऊन पुनीत

होणें व त्याच्या सच्चिदानंदस्वरूपांत लीन होणें हेंच आपलें कर्तव्य आहे. या कारितां श्रद्धेचें जतन केलें पाहिजे.

आमच्या डॉक्टर पाहण्यांनीं वैद्यकशास्त्र व नर्सिंग शिकणें स्त्रियांस आवश्यक आहे असें सांगून आपलें घोडें पुढें ढकललें आहे ! हरकत नाही. आपण त्या घोड्यावर बसण्यास शिकून त्याचा योग्य उपयोग करून घेऊं या ! स्त्रीरोगचिकित्सा, सुईणकाम, अर्भकव्याधिनिदान, रोग्याची शुश्रूषा व साधारण रोगांवरील औषधे व संकटग्रस्तास अनुरूप मदत करतां येणें स्त्रियांस अवश्य आहे यांत संशय नाही. हीं सर्व भाषणें कितीजरी उत्तम असलीं तरी सर्वच गोष्टी प्रत्येकास आवडतील असें नाही.

उदाहरणार्थ, मला न पटणारीं विधानेंच मी सांगतें. प्रथम, पुरुष करतात मग आर्क्षीं कां करूं नये, हा युक्तिवाद ठीक नाही. पुरुष व स्त्री मिळून एक संपूर्ण मनुष्य होतो. प्रत्येक एक एकटा अपूर्ण जीव आहे. जीवाचे धर्म, उत्पन्न होणें, खाणें व पचविणें, नको असेल त्याचा त्याग करणें, वाढणें व क्रिया करणें, प्रजोत्पादन करणें व परंपरा चालविणें आणि क्षय पावणें किंवा मरणें हे आहेत. प्राणिशास्त्रवेत्ते तुझाला सांगतील कीं अगदीं सूक्ष्म जीव फक्त एक मांसग्रंथीसारखे असतात. ते मात्र स्वतंत्रपणें हे वर सांगितलेले धर्म पाळूं शकतात. जशी जशी बीजकोटीत उत्क्रान्ति होत गेली तसतसे स्त्री व पुरुष हे भेद निर्माण झाले. बाकीचे सर्व धर्म पाळतां आले तरी प्रजोत्पादन करून परंपरा राखणें हा धर्म परस्परावलंबी असल्यानें कोणाही एकट्या स्त्रीस किंवा पुरुषास स्वतंत्र जीव ह्मणतां येणार नाही. एकाच जीवाचे हे सुधारलेले व विशेष कार्यक्षम दोन भाग आहेत. ज्याप्रमाणें आपणास डावा व उजवा असे दोन हात आहेत, पण एकाच देहाला चिकटले आहेत त्याचप्रमाणें. याकारितां एकमेकांनीं एकमेकांचा हेवा किंवा स्पर्धा करण्याचें कारण नाही. स्त्रीला पुरुष जर आपली अर्धांगी ह्मणता तर तिला अशिक्षित ठेवून आपण सुशिक्षित होणें ह्मणजे त्या दंपत्याची अर्धांगवायु झालेल्या मनुष्याप्रमाणें शोचनीय व निरुपयोगी स्थिति नाही काय ? पुरुष स्वतंत्र व कर्तृत्ववान् होण्यास तो चतुर्भुज असला पाहिजे. प्रकृतीशिवाय स्वतंत्रपणें व्यवहार करूं शकणारा जो परमपुरुष, त्याचे अवतार जे श्रीविष्णु किंवा श्रीकृष्ण, हे कां चतुर्भुज

आहेत ते यावरून तुमच्या ध्वानांत येईल. गजाननमहाराज सुद्धां चतुर्भुजच आहेत. ते तसे नसेत तर त्यांना कार्यपरंपरा निर्विघ्न राखतां आली नसती. दोनतीन वक्त्यांनीं बालविवाहाच्या चालीविरुद्ध आपलें मत प्रतिपादिलें आहे. पण बालविवाहच आपणांस हितकारक आहेत. आपल्या देशांतील वधूवरांच्या मनांत विवाहविधीबद्दल जो पूज्यभाव आढळतो, त्या विवाहबंधनाबद्दल प्रौढ किंवा प्रीतिविवाहप्रचुर पाश्चात्य वधूवरांचे मनांत त्या भावाचें पूज्य आढळतें. दोघेही शिकलेलीं व स्वतंत्र विचाराचीं माणसें ! नवरा किंवा बायको हणजे आपल्या आवडीप्रमाणें निवडलेला बाजारांतील पदार्थ; त्याची काय पर्वा ? आवडेनासा झाला, दिला टाकून, घ्या दुसरा. त्यांत काय ? आणि जन्मभर एकालाच चिकटून राहण्याची पराधीनता कां ? आतां हिंदुस्थानांत या. एक पंचवीस वर्षे वयाचा, उत्तम विद्यार्जन केलेला, स्वतंत्रपणें चार मनुष्यांचें कुटुंब चालवील अशा हिंमतीचा व सशक्त अशा तरुणानें आठ वर्षे वयाच्या मुलीशी लग्न केलें. तिला आपल्या घरीं नेऊन शिक्षण देण्यास सुरवात केली. आपल्या मनाप्रमाणें तिला शिकवून आपले विचार तिच्या कोंवळ्या मनांत पूर्णपणें ठसविले. आपल्या इच्छेप्रमाणें तिच्या मनाची वाढ केली. मुलगीही हौसेनें व उत्साहानें शिकूं लागली. प्रत्यक्ष नवरा शिकवूं लागल्यावर कोणती बायको शिकणार नाहीं ? याप्रमाणें बारा वर्षे अभ्यास करून तिनें नवऱ्याकडून 'गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या कुशलानुवर्तिनी' * असें सर्टिफिकेट मिळविलें. नंतर त्यानें तिजसह संसारसुखाचा उपभोग घेण्याला सुरवात केली. शिक्षणानें दोघांचीं मनें एक झाल्यामुळें त्यांनीं अखंडसुखाचा अनुभव घेतला. परस्परांची पूर्ण वाढ झालेली असल्यामुळें संतति जोरदार निपजली. मुलाना घरीच शिक्षण मिळूं लागलें. तोच क्रम त्यांनीं सुरू ठेवला. भगिनीनो ! हे चित्र पहा आणि तें पाश्चिमात्य स्वतंत्रशिक्षणाचेंही चित्र पहा ! तुझाला कोणतें आवडतें तें पसंत करा. बालविवाहाचा असा सदुपयोग करावयाचें सोडून ही चालच वाईट जर

* रघुवंश सर्ग ८ श्लोक ६७ पूर्वार्ध. यांत 'ललिते कलाविधौ' याएवजां 'कुशलानुवर्तिनी' असा येथें फरक केला आहे.

अर्थ—पतीची योग्य सहाय्यार, एकान्तांतील लडिवाळ सखी, कुशल व प्रिय शिष्या आणि सर्वथैव अनुसरणारी अशी उत्तम गृहिणी (तूं आहेस !)

झणू लागाल तर नाचायला येईना अंगण वांकडे किंवा स्वयंपाक चांगला करतां आला नाही तर झणें लाकडे ओलीच होती, या सारखेंच नाही कां होत ? तुमच्या पूर्वजांनी बालविवाह ही तुझाला अमूल्य देणगी दिली आहे. तिचा जर तुझी फायदा करून घेतला नाहीत तर तो दोष त्यांचा नाही. आठ वर्षीच्या मुलीचें बारा वर्षीच्या मुलाशी लग्न करण्यास तुझाला कोणी सांगितलें ? मुलीच्या वयाची अट बरोबर आहे, कारण नवऱ्यास आपल्या मनातील संस्कार बायकोच्या मनावर उमटविण्याचे असतात. त्याकरितां मुलीचें वय अपक्वच पाहिजे. पण मुलगाच्या वयाची अट शास्त्रांत नाही ! मग तुझी स्वतः आड-मार्गानें जाऊन रस्ता वाईट दाखविला असें कां झणतां ? स्त्रीनें पुरुषाच्या मनाप्रमाणेंच वागलें पाहिजे. त्यांतच तिचें हित आहे. रुसून बसून नवें लुगडें किंवा दागिना कसा मिळवावा हें कोणत्याही स्त्रीस शिकवावयास लागत नाही. पण मग तुझी शिक्षणरूपी दागिना कां मिळवत नाही ? सोन्याचे दागिने तुझाला जड वाटतील, अडचण करतील; पण शिक्षणालंकार तुझाला मदत करील, आनंद देईल. वापरण्यानें दुसरे दागिने क्षिजतात, पण हा दागिना वाढेल. वापरण्यानें सोन्याची किंमत कमी होते पण शिक्षणाची वाढते. मग असा फायदेशीर दागिना तुझीं कां घेत नाही, झणतें मी ! असो. वेळ बराच झाला. आपल्या सहवासानें माझा पुष्कळ फायदा झाला आहे. याबद्दल मी सर्व वक्त्यांचे आभार मानतें. अशाच सभा वारंवार भरून स्त्रीजनसमूहांत शिक्षणाची व ज्ञानाची भर पडो अशी ईश्वरचरणीं प्रार्थना करून या सभेचें काम आतां सपलें असें आपणांस कळवून मी आपली रजा घेतें. ” [टाळ्या.]

नंतर श्री. सौ. रसनाबाई झणाल्या, “ अध्यक्ष, आमचे सध्यां परदेशवासी पाहुणे, व इतर वक्त्यांचे मी सर्व सभाजनांतें आभार मानतें. आपले पतिराज आपली घरी वाट पहात असतील. चला तर. आजचें सभावर्तमान त्यांना कळवून आपण त्यांचें घटकाभर मनोरंजन करूं या, व आमच्या सुधारणेकरितां त्यांची सहानुभूति मिळवूया. आर्यभूमीचा जयजयकार असो ! ” (मोठा जय-शब्द होतो.) या शब्दानेंच मी जागा झालों. कळावें, हे आशीर्वाद.

आपला बंधु,
शंकर.

२. श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रांतील कांहीं रम्य कल्पना.

(लेखकः—डॉ० शंकर चिंतामण श्रीखंडे, एम्. सी. पी. एस्.)

[या स्तोत्रांत आढळलेल्या अभिनव कल्पनांसंबंधी प्रथम उल्लेख ती. कै० डॉ० शंकर चिंतामण श्रीखंडे यांनी ता. २७ मार्च १९१६ रोजी अलेक्झांड्रियाहून लिहिलेल्या आपल्या एका पत्रांत केला असून, त्यावरूनच पुनः हा लेख कोल्हापुरच्या न्यू स्कूल त्रैमासिकामध्ये त्यांनी लिहिला. मुळच्या पत्रांतही कांहीं उपयुक्त व रमणीय कल्पना असल्याने, त्यांतीलही बहुतेक उपलब्ध भाग येथे टीपेंत* वाचकांस सादर केला आहे. —रा. चिं. श्री.]

श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्र हे महाभारतांतील अनुशासनपर्वीत भीष्म-युधिष्ठिर-संवादांतून निघाले आहे. पंचरत्नी गीतेंतील ते एक रत्न मानिले आहे. भीष्माचार्यासारखा ज्ञानवृद्ध व अनुभवी वक्ता व युधिष्ठिरासारखा शुद्धबुद्धीचा व श्रद्धावान् श्रोता असा अपूर्व योग त्यावेळी जमल्यामुळे स्तोत्रसुद्धां पुष्कळ गुणांनी अपूर्वच झाले आहे. विद्वान् पुरुष साधी गोष्ट सांगतांनाही उच्च तर्क व उपदेश त्यांत गोंवतात हेच त्यांच्या विद्वत्तेस साजणारे श्रेष्ठ भूषण आहे. छंदःशास्त्रकर्ता

* श्रीविष्णुसहस्रनामांतील कांहीं वचनें.

अलेक्झांड्रिया ता. २७ मार्च १९१६

माझ्या एका मित्राचे, विष्णुसहस्रनामांतील कांहीं श्लोकखंडांवरील विचार पुढे नमूद केले आहेत. माझे मित्र ह्यागालेः—

“अहो श्रीखंडे ! विष्णुसहस्रनाम हा प्रथम कांहीं फावल्यावेळी वेळ फुकट दवडण्यापेक्षा देवाचे नांव तरी घेत बसावे, ह्याणून नाहीं केला. तसे समजणे ह्याजजे त्याचा दुरुपयोग करण्यासारखे होईल. अहो ! या प्रथांत अमोलिक नीतितत्त्वे व व्यावहारिक सिद्धांत खचून भरले आहेत. समुद्रांत रत्ने पुष्कळ आहेत. ती प्रयत्नाने काढली पाहिजेत. देवांनी १४ रत्ने नाहीं कां काढली ! त्याच समुद्राचा जर आपण फक्त आंघोळीकरितां उपयोग करूं लागलों तर आह्मांस काय ह्याणावे ? विचार करून पहा ह्याजजे मी ह्याणतो त्याची खात्री पटेल. मनुष्याने विचार करण्याची संवय लावून घेतली पाहिजे.

[यापुढील मजकूर पृष्ठ ८४ ते ९० अखेर टीपेंतच पुरा केला आहे.]

‘म’गणाचें लक्षण सांगतांना कुठली तरी तीन गुरु अक्षरें न सांगतां ‘ धीः श्रीः स्त्रीम् ’ असें सांगून पुरुषानें आधीं धीः ह्यणजे विद्या संपादनानें तेजस्वी झालेली बुद्धि संपादन, मग श्रीः ह्यणजे संपत्ति मिळवावी व नंतर स्त्री संपादावी, असें पर्यायानें सुचवितो. पुढें ‘य’गणाचे लक्षणांत ‘ वरासाय ’ ह्यणजे ती स्त्रीसुद्धां वरा वरण्यायोग्य, अनुरूप व पसंत केलेली असावी असें श्लेषानें सुचवितो. ‘ सहज बोलेणें हित उपदेश ’ हीच तर विद्वान् व साधुपुरुषांच्या व्यवहारांतील खुबी आहे त्याचप्रमाणें भीष्माचार्यांनीही श्रीविष्णूचीं कोरडीं नांवें न सांगतां, त्या नामसमुच्चयांमधून व्यावहारिक सिद्धांत व अडाले मधून मधून बसवून त्या हजार नांवांच्या मालेत एक प्रकारचा नक्षीदार सुंदरपणा उत्पन्न केला आहे. थोराचें मोठेपण हेंच ! असें कौशल्या असामान्य वर्तकीच्या कृतीतच आढळणार ! या कौशल्याचे जे नमुने मला आढळले ते मी आतां वाचकांसमोर मांडीत आहे. आपण तें स्तोत्र समोर ठेवून वाचित वाचित पुढील भाग वाचावा अशी मन्न विनंति आहे. कारण मग तुझासही आणखी जास्त सुंदर असे भाग आढळतील.

असो. आतां स्तोत्रांत प्रवेश करूं या. येथें नामांच्या जोड्या किंवा त्यांचा समुच्चय कांहीं विशेष अर्थ मनांत धरून योजिलेला दिसतो. उदाहरणार्थः—

प्रत्येक पदार्थांत अज्ञात असे अनंत गुण भरलेले असतात. ते शोधून काढून त्यांचा सद्‌उपयोग करून घेण्याकरितांच ईश्वरानें मनुष्यास बुद्धि दिली आहे. बुद्धीचा उपयोग न करणारा मनुष्य व जनावर यांत भेद काय ? ‘ अहो, मला सर्व समजलें. यांत काय आहे ? हें असेंच असावयाचें. यांत जास्त कांहीं नाही ! ’ इत्यादि विचारमाला अज्ञान वाढविणारी आहे. प्रत्येक वस्तु निरनिराळ्या दृष्टीनें पाहण्याची संवय लावून ध्यावी जिज्ञासा जागृत ठेवून, नवीन कल्पना व विचार यांचा संप्रद करवा. नवीन शोधांचा उपयोग हीच सुधारणा.

आतां विष्णुसहस्रनामाकडे पहा ! अमृतांशुद्भवां भानुरिति बीजम् । अमरत्वाच्या अंशापासून ज्याचा उगम आहे व जो भानूप्रमाणें तेजस्वी आहे तोच विष्णुसहस्रनाम जाणतो. मनुष्य ईश्वरी अंशभूत आहे. पण त्यानें भानु बनलें पाहिजे, हा विष्णुसहस्रनामाचा उद्देश आहे अमृतांशुद्भव प्रत्येक व्यक्ती भानुं होऊं शकते हें बीज आहे. देवकीनंदनः स्रष्टेति शक्तिः । मनुष्य उत्तमकुलोत्पन्न असून स्रष्टा ह्यणजे कर्तृत्ववान् असला पाहिजे, तरच तो सामर्थ्यवान् होतो. शिवाय त्यानें आपल्या

‘योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः’ स्वतः कर्मकुशल व अस-
त्याच लोकांचा पुढारी हा मुख्य प्रधानपदवीस पोहोचून पुरुषेश्वर होतो.
इंग्लिश लोकांपैकी कोणासही आपण राजा व्हावें असे वाटत नसेल, पण प्रधान
होण्याची महत्वाकांक्षा पुष्कळांना असते. प्रधान हाच खरा पुरुषेश्वर, राजा
आडनांवाचा आहे. हे लोकशाहीचे आधुनिक रहस्य यांत दर्शविले आहे.

‘नारासिंहवपुः श्रीमान्’ मनुष्याची युक्ति व सिंहाचे साहस व शक्ति
असलेला श्रीमान् होतो. साहसे श्रीः प्रतिवसति ।

‘अग्राह्यः शाश्वतः’ जे जिकतां येत नाही ते शाश्वत टिकाऊ असते.

‘लोहिताक्षः प्रतर्दनः’ लाल डोळ्याचा माणूस कडक व तुसडा
असतो. मनुष्याच्या स्वरूपावरून त्याचा स्वभाव ओळखण्याचे जे एक
फिजिऑनॉमी (Physiognomy) ह्मणून शास्त्र आहे, त्यापैकी काही लक्षणें या
स्तोत्रांत मधून मधून आहेत. ती पुढे येतीलच. उदाहरणार्थः—

‘वृषकर्मा वृषाकृतिः’ बैलासारखा दिसणारा बैलोवाच असणार व तो
बैलाचेच कार्मी योग्य !

‘रुद्रो बहुशिराः’ ज्याच्या अंगावरील शिरांचे जाळे ठळक दिसते तो
रुद्राप्रमाणे भयंकर कर्मकर्ता असतो.

आईला, ह्मणजे पर्यायाने स्वदेशमातेला सुखी केले पाहिजे, व तीच परंपरा चालविली
पाहिजे, हीच विष्णुसहस्रनामाची शक्ति आहे. त्रिसामा सामगः सामेति हृदयम् ।
आपली सर्व कर्मे वेदविहित असावीत. वेद हे ईश्वरप्रणीत असल्याने मनुष्याच्या इह-
पर कल्याणाचा मार्ग ते दाखवितात. आपण निष्ठापूर्वक त्यांचे गायन करावे व सर्व
भूतमात्रांशी सामाने-सामोपचाराने- वागावे हे विष्णुसहस्रनामाचे हृदय. शंखभृ-
क्षंदकी चक्रीति कीलकम् । मनुष्य नुसता गुणवान् व ज्ञानसंपन्न असून भागत नाही.
त्याचेजवळ स्वतंत्रक्षणाची आयुधेही पाहिजेत. दुष्टांना भीति वाटेल अशी साधने त्याने
जवळ केली पाहिजेत. हीच यशाची व प्रतिष्ठेची किळी आहे. शार्ङ्गधन्वा गदाधर
इत्यस्त्रम् । दूर किंवा जवळ असणाऱ्या शत्रूस त्याने प्रहार केला पाहिजे. तशाच तयारीने
राहिले पाहिजे. रथांगपाणिरक्षोभ्य इति कवचम् । षकाप्रमाणे सभोवार अभेद्यपणे
बंदोबस्त करून राहवे. कोणत्याही एका ठिकाणी सर्व बल एक करतां आले पाहिजे. व
तेथून लागेल तेथे नेताही आले पाहिजे. इतके असूनही चाकाचा कणा जसा न हालणारा
अक्षोभ्य ह्मणजे निर्विकार राहतो, तसे असावे. अक्षोभ्य नसेल तर प्रसंगावधान राहणार

‘महोत्साहो महाबलः’ ज्याचा उत्साह मोठा त्याचेंच बल मोठें होय. कारण उत्साहरहित बल कार्यक्षम असत नाही. शिवाय उत्साह असेल तरच बलाचा उपयोग करतां येईल.

‘श्रीनिवासः सतां गतिः’ श्रीमान् मनुष्य सत्पुरुषांचा आश्रयदाता होऊं शकतो.

‘सुप्रसादः प्रसन्नात्मा’ ज्याचा आत्मा संतुष्ट झाला आहे, तोच उत्तम बक्षीस देईल.

‘सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः’ ज्याचे सर्व बेत तडीस गेले आहेत त्याला चारी अर्थ प्राप्त होतील.

‘अप्रमत्तः प्रतिष्ठितः’ जो कोणतेही मादक द्रव्य सेवीत नाही, तो प्रतिष्ठा पावतो. इतिहासांत पहारेकऱ्यांना दारू, गांजा, अफू वगैरे मादक पदार्थ चारून त्यांच्या पदाऱ्यांतील मनुष्ये किंवा इतर पदार्थ व अजिंक्य किळे-सुद्धां काबीज केल्याची उदाहरणे आहेत.

नाहीं. या सर्वांचा उपयोग कवचाप्रमाणें स्वसंरक्षणार्थ करण्याचा आहे. दुसऱ्याला लुबाडून आपली पिशवी भरण्याकरितां नाही! तथापि, उद्भवः क्षोभणो देव इति परमो मंत्रः। मनुष्यानें नेहमीं तयार असावे. त्याला राग पाहिजे. आपणांस कोणी दुखविल्यास शिक्षा देव त्याला करिले ह्यांनि उगीच बसू नये. त्यानें स्वतः देव ह्यांजे तेजस्वी झाले पाहिजे. ज्या मनुष्याला राग नाही, किंवा जो दुष्कृत्यांचा प्रतिकार करीत नाही, तो मनुष्य कसला? बाहुलीच ती!

‘अमर्षशून्येन जनस्य जंतुना

किं जातहार्देन च विद्विषादरः ॥’ *

* भारविः— किराताजुनीय. प्रथमसर्ग श्लोक ३३ उत्तरार्ध. पूर्वार्ध असाः—
अवन्ध्यकोपस्य विद्वन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः।

अर्थः— ज्याचा क्रोध निष्फळ होत नाही व त्यायोगें जो आपली विपत्ति नाहीशी करतो, त्याला लोक आपण होऊन वश होतात. परंतु ज्याला क्रोध मुळीं नाहीच, असा मनुष्य स्नेही झाला तरी त्याचा कोणास आदर नसतो किंवा शत्रु झाला तरी त्याची कोणास भीतीही नसते.

‘ लक्ष्मीवान् समीर्तजयः ’ जो संपत्तिमान् आहे तोच लढाई जिंकील. द्रव्याने पाहिजे तो पदार्थ साध्य करून घेतां येत असल्याने ज्याच्याजवळ जास्त पैसा असेल त्यालाच जय मिळणार असे समजावे. घरगुती लढाया व कोर्टातील तटेबखेडे वगैरेंमध्ये सुद्धा पैशाचा प्रभाव ठळकपणे दिसतो. पैशाने खऱ्याचे खोटे व स्वातंत्र्याची गुलामगिरी किंबहुना सर्व इष्ट हेतु साधतां येतात, मग लढाई जिंकणे अशक्य नाही. पैसा पाहिजे.

‘ वेगवानभिताशनः ’ ज्याचे खाणे अचाट त्याचे कर्मही अचाटच. मोजके खाणारा वेगवान कधीही असणार नाही. सैन्याला धान्याचा पुरवठा मुबलक नसेल तर ते काय लढणार ! पानपतची लढाई हरण्यास धान्याची टंचाई हेही एक कारण आहेच. सारांश, वेगार्ची, धाडसार्ची कामे करण्यास पाहिजे ते खाऊन फस्त करणारा इसम पाहिजे.

‘ महाभोगी महाधनः ’ निरनिराळे भोग भोगावयाचे असल्यास पैसा मुबलक हवा.

‘ मनोहारी जितक्रोधः ’ जो दुसऱ्याचे मन हरण करू शकेल तो त्याचा रागही घालवू शकेल.

‘ महोदधिशयोऽतकः ’ महान् समुद्रांत नेहमी राहणारा प्रत्यक्ष यमच !

किडा सुद्धा प्रसंगविशेषी रागाने शक्यनुसार चावतो. राग नसलेला पुरुष कचऱ्याप्रमाणे आहे. ह्मणून ‘ उद्भवः क्षोभणो देवः ’ हाच परम मंत्र आहे. या तत्त्वावर रचलेली विष्णुसहस्रनामाची इमारत एखाद्या भव्य किल्लाप्रमाणे अभेद्य, स्वसंरक्षणसमर्थ, दुष्टांना भीतिप्रद, व अशक्तांना आश्रयभूत असून मनोहर आहे. त्यांतील काही रमणीय कल्पना-प्रदेश मी तुझाला दाखवितो. चला मजबरोबर.

‘ नेता प्रधानपुरुषेश्वरः ’— लोकांना योग्य मार्ग दाखवून त्या मार्गाने नेणारा मनुष्य, त्यांचा पुढारी होतो व तसा राहतो. शरीरसामर्थ्य व शहाणपण नसेल तर संपत्ति टिकणार नाही. मग भिळविण्याचे तर दूरच राहिले !

‘ मेधावी विक्रमः क्रमः ’— मनुष्य बुद्धिवान् असून तो पराक्रमीही असला पाहिजे. तेव्हाच तो अनुकरणीय होतो. अशाच पुरुषांचा क्रम ह्मणजे संप्रदाय देशाचे अस्तित्व राखतो व त्याला ऊर्जितकाल आणतो.

‘ वेदवित्कविः ’— वेद जाणणारा मनुष्यच चांगला कवि होऊं शकेल, इतरांस शक्य नाही. पूर्वी पाहिलेले व शिकलेले ज्याच्या चांगले ध्यानांत राहते तो ‘ वेदवित् ’

हैं वर्णन आधुनिक टॉपॅडोला लागू पडतें.

‘ पुष्कराक्षो महामनाः ’ कमलाप्रमाणें प्रफुलित नेत्रांचा मनुष्य उदार स्वभावाचा असतो. याच्या उलट—

‘ वृषभाक्षो वृषप्रियः ’ बैलासारखे डोळे असलेला गुराखीच असणार.

‘ सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ’ ज्याच्याविषयींचे संशय नाहीसे होतात त्यालाच उत्तम कीर्ति मिळते.

‘ दुर्जयो दुरतिक्रमः ’ जो जिंकण्यास कठीण त्याचा अतिक्रम-अपमान-कोणी करीत नाही.

‘ सुतंतुस्तंतुवर्धनः ’ जो उत्तम सूत काढतो तोच सुताची निपज वाढवितो. येथें महात्मा गांधींचें उदाहरण लागू पडतें. व त्यांना ‘ शुभांगो लोकसारंगः ’ हींही विशेषणें शोभतील.

‘ सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ’ जो चहूंकडे लक्षपूर्वक पहात असतो तो सर्वज्ञ होतो. त्याला पुष्कळ माहिती होते.

‘ शत्रुजिच्छत्रुतापनः ’ जो शत्रूंना सळो कीं पळो करून सोडतो तोच त्यांना जिंकतो. The best way of defence is Counter-attack. मरा-

झणावा पावसाळ्यांत परसांत उगवणाऱ्या पंथ्याप्रमाणें पुष्कळ कवि दरवर्षीं जन्मतात, व पावसाळा संपल्यावर मरूनही जातात. पण ‘ वेदवित ’ कवि अजरामर होतो! आज-पर्यंतचे सर्व उत्तम कवि असलेच होते, आहेत, व पुढेंही होतील!

‘ श्रीनिवासः सतां गतिः ’— चांगल्या मनुष्यांना संपत्ति माळ घालते. व ते दुसऱ्या चांगल्या लोकांना संपन्न करण्याकडे तिचा विनियोग करतात. आपण संपन्न राहून इतरांना संपन्न होण्यास मदत करणें व चांगल्या लोकांना आश्रय देणें हा मानव धर्म आहे.

‘ अप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ’— जो मनुष्य आपले कामांत चूक होऊं देत नाही, किंवा आपले कर्तव्य करीत असतां कैफ येण्यासारखीं किंवा मादक द्रव्यें सेवीत नाही, तो प्रतिष्ठा पावतो. पाश्चिमात्यांस हें तत्त्व आतां कोठें समजूं लागलें आहे.

‘ वेगवानमिताशनः ’ — वेग झणजे नेहमींच्या पद्धतीहून निराळी व जलद क्रिया करण्याची पद्धत स्वीकारणें. चपळपणा किंवा चंचळपणा झणजे वेग नव्हे गुरुत्वमध्य एका ठिकाणाहून दुसरीकडे त्वरित नेणें हाच वेग. मोजकें अन्न खाणारा वेगवान् व धाडसी असणार नाही. मुबलक अन्नाचा पुरवठा असल्याशिवाय शिपाई कसे लढतील

ठ्यांनी हीच गनीमी काव्यानें लढण्याची पद्धत जोपर्यंत पाळली होती तोपर्यंत त्यांची भरभराट होती. शत्रूला त्रास देणें ह्मणजेच त्याला जिकणें होय.

‘ भयकृद्भयनाशनः ’ जो भय दाखवितो तोच त्याचा परिहार कसा करावा हें जाणतो. जो कुलूप तयार करतो तोच त्याची किल्लीही जाणतो.

‘ प्रियकृत् प्रीतिवर्धनः ’ जो आवडतें कृत्य करतो तो प्रेम वाढवितो. प्रीतिपासून प्रीति वाढते.

‘ लोकाधिष्ठानमद्भुतः ’ ज्याचे ठिकाणीं अद्भुत सामर्थ्य असतें तो लोकांच्या आदरास पात्र होतो. चमत्कारावांचून नमस्कार नाही.

‘ विद्वत्तमो वीतभयः ’ विद्वान् मनुष्य निर्भय असतो. भीति नेहमीं अज्ञानजन्य असते. ज्ञान झाल्यावर भीति रहात नाही.

‘ ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः ’ सन्मार्गानें जाणाऱ्याची सदोदित भरभराट होते व तो उंच पदवीस पोहोचतो.

‘ क्षितीशः पापनाशनः ’ दुष्टांचें निर्दलन करणारा, राजा होण्यास योग्य होय.

व यश कसें मिळेल ! वेगवान् लोक अमिताशनच असणार. ज्यांच्याकडून साहसकमें करविण्याचीं असतात, त्यांना यथेच्छपणें पौष्टिक अन्नावर ताव मारूं देणें इष्ट आहे त्याबरोबर व्यायामही हवाच.

‘ ज्ञानगम्यः पुरातनः ’— पुरातन वस्तु ज्ञानानेंच जाणतां येतात. ज्ञानावांचून पुराणवस्तुस्थिति समजणार कशी ? वस्तूचे ठायीं विशिष्ट गुण असल्याशिवाय ती टिकाऊ होत नाही, व तिला पुरातनत्व प्राप्त होण्यास तिनें कार्त्तिसंपन्न असलें पाहिजे. अशा वेळीं तिचें वर्म ज्ञानांतच असतें. ती ज्ञानरूपानें पुरातन होते व ज्ञानानेंच जाणतां येते

‘ महोदाधिशयोऽंतकः ’— महान् समुद्रांत शयन करणारा व अंतक ह्मणजे इतरांस मृत्युकारक हे एरुच. उदाहरणार्थ, मध्यांशी टॉपेडो महान् समुद्रांत राहून तेथें संचारार्थ निघणाऱ्या मोठमोठ्या जहाजांस क्षणार्थांत ती रसातळीं पोचविते. ती ‘अंतक’च नाही काय ?

‘ वृषभाक्षो वृषप्रियः ’— बैलासारख्या डोळ्याचा मनुष्य बैल हांकतांनाच आढळेल. ह्मणजे त्यापेक्षां जास्त अकलेचें काम तो करूं शकणार नाही. या वचनांत मनुष्याच्या चेहऱ्यावरून त्याचा स्वभाव व बुद्धिमत्ता ओळखण्याच्या शास्त्रार्थें बीज आहे.

मला इतकीच शब्दरत्ने सांपडली. सुज्ञ वाचकांस पुष्कळच सांपडतील. हे स्तोत्र अशा रत्नांचा सागरच आहे. कांहीं रत्ने तर ह्यणी होण्याच्या योग्यतेची आहेत. उदाहरणार्थ, 'अप्रमत्तः प्रतिष्ठितः,' 'लक्ष्मीवान् समितिजयः,' 'प्रियकृत् प्रीतिवर्धनः' वगैरे.

आतां एकच एक परमेश्वराला हजार नांवांनी संबोधण्यापासून काय फायदा, अशी शंका कदाचित् येईल तर त्याला हेंच उत्तर की, अंतःकरणांत प्रेमाचा उगम झाल्यावर हा प्रश्नच होत नाही. लाडक्या मुलाचें पाळण्यांतलें नांव जरी एकच असलें, तरी प्रेमळ माता त्याला खेळवितांना किती नांवांनी बोलविते, तें दृश्य जर तुहीं पाहिलें असेल तर ही शंका तुमच्या मनास शिवणारही नाही. प्रेमळ भक्तही आपल्या आराध्यदेवतेस असेच पुष्कळ नांवांनी आळवितो व तो ज्यावेळीं भक्तीत तन्मय होतो, त्यावेळीं त्याला हीं हजार नांवेही अपुरीच वाटतात. अनंतगुणसंपन्न ईश्वराचें वर्णन हजारच काय पण कोट्यवधि नांवांनीही होणें अशक्य ! तथापि, बहुजनसमाजाच्या आटोक्यांत येईल असलें हें भक्तिस्तोत्र आहे व त्यांचेकरितांच तें गुंफलें आहे.

शेवटीं, या वाङ्मयपूजेनें तो परमेश्वर संतुष्ट होऊन वाचकांस सुबुद्धि व ऐश्वर्य देवो !

'सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः' — मनुष्याच्या आचरणाविषयी व हेतूविषयी लोकांच्या मनांत उत्पन्न होणारे कुतर्क व संशय नाहीसे झाल्याशिवाय त्याची कीर्ति होणार नाही.

'शत्रुजिच्छत्रुतापनः' — जो शत्रूंना पीडा देतो तोच त्यांना जिंकतो. शत्रूंना 'त्राहि त्राहि' करून सोडल्याशिवाय ते वठणीला येणार कसे ? शिवाय तुझी त्यांचे मागें लागल्याशिवाय ते गप्प बसणार नाहीत शत्रूंना तुझी सतावून सोडा, व प्रथम हला तुमचा पाहिजे

'भयकृद् भयनाशनः' — जो भय उत्पन्न करतो तोच त्याचा नाश करूं शकतो जो कुलूप तयार करतो तोच किल्लीही बनवितो.

'प्रियकृत् प्रीतिवर्धनः' प्रिय केल्यानें प्रीति वाडते. प्रेमानेंच प्रेमाची जोपासना करावी. परस्परांच्या आवडींनुसार वागल्यानें प्रेम दृढ होतें.

'लोकाधिष्ठानमद्भुतः' कांहीं घमत्कार दाखविल्याशिवाय लोक नाहीं लागत नाहीत आपण अद्भुत असावे-व्हावे-ह्मणजे लोक आपणांकडे येतात ....'

३. चिवड्याचें सर्टिफिकेट्.

[लेखकः—कै. डॉ. शंकर चिंतामण श्रीखंडे, एम्. सी. पी. एस्.]

माझे बंधु चि. भाऊसाहेब हुजुरबाजार यांनी १९१५ च्या नोवेंबर महिन्यांत कोल्हापुराहून मजकडे (-मी अलेक्झांड्रिया येथे असतां-) एक चिवड्याचें पार्सल् पाठविलें. वाटेंत पार्सल्चे बरेच हाल होऊन तें फुटलें, तरी मला मिळालें. त्याबद्दल मी त्यांना पुढील सर्टिफिकेट् दिलें आहे.

श्री.

Bombay Presidency General
Hospital. Alexandria
San Stefano 15th Nov. 1915.

श्रीयुत राजश्री शंकरराव आबाजी हुजुरबाजार यांसः--

अलेक्झांड्रियांतील, अथवा मिसर देशांतील किंबहुना सर्व जगांतील लोकांचि वतीनें मी आपणांस कळवितों कीं, आपण तयार करून पाठविलेला चिवडा मला, माझ्या मित्रमंडळींस व इतरेजनांस अतिशय आवडला. अत्यंत सूक्ष्म व तीव्र दृष्टीनें परीक्षण करतां, त्या चिवड्यांत, शरीरास किंवा मनास अपायकारक असें कोणतेही द्रव्य आढळलें नाहीं. उलटपक्षां, कांहीं पदार्थ पौष्टिक, तर कांहीं क्षुद्बोधक, कांहीं उत्तेजक, कांहीं बलवर्धक व कांहीं सारक व देदीप्यमान दिसले. हा चिवडा जिव्हेस रुचिकर व मनास आल्हादकारक असून आयुष्य वाढविणारा असावा. त्याचा मनोहर वास आल्यानें, त्याला पाहतांच प्रत्येकाचे तोंडास पाणी सुटें. पण असा माल आपणांस तयार करतां येणार नाहीं, व त्यामुळें आपला व्यापार आतां बसेल, या भीतीनें व्यापाऱ्यांच्या तोंडचें मात्र पाणी पळालें! चिवडा जरी तुपांत केलेला होता, तरी त्याचे ठिकाणीं स्नेहवर्धनाचा गुण आढळला. भिन्न रुचींच्या व जातींच्या पदार्थांचें ऐक्य करून आपण मोठी बहार केलीत. हिंदुस्थानांतील लोकनायकांनासुद्धां हें कार्य साधलें नाहीं!

आपल्या चिवड्याच्या दुंदुभीचा ध्वनि जगभर दुमदुमत राहिल. प्रेमाच्या उबेनें जरी तो उनउनीत होता, तरी त्यानें माझा प्रियजनविरहाग्नि शांत केला ! सगळे दाणे आपण घेऊन त्यानें कार्यास वेदाणा बनविलें. हादग्याचे अंबारीसहित हत्ती, आरत्या हातांत घेतलेल्या अष्टसिद्धि* आणि मंगळागौरी, बुधवृहस्पती या समवेत थाटानें आल्यानें, दिग्बिजयाचें काम यानें दूरवर विचार करून हातीं घेतलेंसें वाटतें. आपण जरी त्याला पृथ्वीप्रमाणें समोवतीं वर्तुळ व दोन टोंकांस चापट अशा डब्यांत बंद केलें होतें, तरी तो डबा फोडून, मला भेटण्यास उत्सुकतेनें बाहेर आला होता. समुद्रावरून प्रवास केला तरी हिंदुस्थानांतला पदार्थ विघडत नाहीं, व भ्रष्ट होऊन नाश पावत नाहीं, असें त्यानें स्वोदाहरणानें सिद्ध केलें आहे. दिसतां दिससां अंतर्धान पावून, त्यानें मला व माझे मित्रवर्गांस तोंडांत बोटें घालावयास लावलें. सगळा खाल्ला तरी टेंकर आला ह्मणजे आपला गुण तो दाखवितच होता. यावरून 'सुंभ जळला तरी पीळ जळत नाहीं' हेंच खरें ! वारंवार पोटांत गुरगुरून 'गुरुवांचून मोक्ष नाहीं रे नाहीं !' हेंच तो मोठ्यानें प्रतिपादीत होता. सुधारलेल्या लोकाच्या विविधरांचप्रिय जिद्वेलाही त्यानें चटक लावली. खातांना, माझ्या कित्येक युरोपियन् मित्रांचे डोळ्यांतून आनंदाश्रु आले, व परमेश्वरानें आह्मांस हिंदुस्थानांत कां जन्मास घातलें नाहीं, ह्मणून ते 'हाय ! हाय !' करूं लागले. थोडा तिखट (Strict ?) होता तरीसर्वत्रास त्यानें आपली गोडी लावली. पहातांच त्याला आपलासा करावा असें प्रत्येकास वाटे, व हां हां ह्मणतां सर्वत्रांचे तोंडीं तो झाला, अशी त्याचे अंगीं काहीं विलक्षण जादू होती. खरोखर, आपल्या चिवड्याचें मी वर्णन करूं गेल्यास, त्या वर्णनाचाच चिवडा होईलसें मला वाटतें. मला तें केवळ अशक्य आहे, व माझ्या मित्रवृंदाचेंही तसेंच मत आहे. हा चिवडा 'न भूतो न भविष्यति'—कोटींतील आहे, एवढेंच आम्ही त्याबद्दल सर्टिफिकेट् देऊं शकतो.

S. C. Shrikhande.

* पार्सलच्या पॉकेटमध्ये जे कागद होते, ते हादगा, बुधवृहस्पती इत्यादि जुन्या चित्रांचे असल्यामुळे त्यांस उद्देशून हा उल्लेख आहे ! —रा. चिं. श्री.

४. * स्वागतांचे कांहीं विशेष प्रकार.

[लेखकः—कै. डॉ. शंकर चिंतामण श्रीखंडे. एम्. सी. पी. एस्.]

अलेक्झांड्रिया.

श्रीसद्गुरुमायप्रसन्न.

ता. ५-११-१५

चिं. रामभाऊ यासः —

अनेक आशीर्वाद, उपरि विशेष. बाळ! तुझे ता. २० चें पत्र पोंचलें. वाचून आनंद झाला. सृष्टिशोभेंतील रमणीयता मी हिंदुस्थानांत कादंबऱ्यांतूनच फक्त वाचली होती, अनुभव नव्हता, व कोणाच्या भाषणांतही ऐकिली नाहीं. पण येथें आल्यावर मी त्या आनंदाचा उपभोग घेऊं लागलों. मी जी गोष्ट २८ वर्षांनंतर शिकलों, ती तूं १६ व्या वर्षींच जाणतोस हें तुझ्या पत्रांतील वर्णनांनें सिद्ध होतें. मी हें कसें शिकलों तो इतिहास तुला सांगतों. (माझ्या जन्मदिवशीं ह्मणजे ५ नोव्हेंबर रोजीं मी गेल्यावर्षीं काय काय नवीन शिकलों हें पहाण्याचा, व एक उन्नतिकारक नवीन व्रत धारण करण्याचा उपक्रम केला आहे. व्रताचें काय झालें तें चिं. भाऊसाहेब यांचे पत्रांत लिहिलें आहे. तुला नवीन काय शिकलों तें लिहितों.)

हिंदुस्थानांत असतांना, कोणा स्नेह्याची गांठ पडली तर नमस्कार करून स्वागत करणें व साहेबाला फक्त Good morning Sir! ह्मणणें यांशिवाय दुसरी स्वागताची रीत माहीत नव्हती. पण येथें आल्यापासून पुष्कळ तऱ्हा दिसूं लागल्या. तेव्हां प्रत्येकीचा विचार करून चांगली कोणती याचा विचार करूं लागलों. त्या तऱ्हा पुढीलप्रमाणेंः—

१. दक्षिणेंतील 'नमस्कार' किंवा 'रामराम. कसें काय? बरें आहे ना?' या पद्धतीनें भूतमात्राचे ठिकाणीं नम्रता किंवा ईश्वरनामस्मरण हें घडतें. 'नम्र झाला भूतां, तेणें कोंडिलें अनंता' किंवा 'मुखी नाम, हातीं मोक्ष,' हें तत्त्व या पद्धतींत प्रतिपादिलें असेल. 'बरें आहे ना?' या प्रश्नांनें चांगल्या परिस्थितीची

* हा व पुढील कांहीं लेख पत्ररूपानें मला लिहिले आहेत. —रा. चिं. श्री.

कल्पना साधारणपणे होतें. बरे हणजे वाईट नव्हे, पण चांगलेही नव्हे. मध्यम. चांगले मिळविण्याची महत्त्वाकांक्षा याने जागृत व्हावी. शेवटच्या 'ना'ने काळजीपूर्वक वागण्याची सूचना केली जाते.

२. 'Good morning, Sir. How are you?' किंवा 'How do you do?' पहिल्या भागाने (Good morning, Sir !) भेटणाऱ्याचा सन्मान व सभोवती परिस्थिति अनुकूल व चांगली आहे, असे दर्शित होतें. दुसऱ्याने तुम्ही तिचा आनंदाने उपभोग घेतां ना? तिचा योग्य फायदा घेतां ना? तुमची कर्तृत्वशक्ति जागृत आहे ना? इत्यादि कल्पना आपण भेटणाऱ्याच्या मनांत जागृत करतो.

३. 'Comment^१ Allez^२ vous^३ Monsieur^४?' (कमांतले व्हू मेसु ?) असे फ्रेंच लोक विचारतात. याचा अर्थ 'कसे^१ चालतां^२ तुम्ही^३ महाराज^४?' चालणे हणजे क्रिया करणे. या स्वागतशब्दांतून कर्तृत्वशक्ति, जोर, निरोगीपणा, परिस्थितीज्ञान, सन्मान व कर्तव्यजागृति, यांविषयी कल्पना कशा उत्पन्न होतात याचा तूच विचार कर.

४. 'इस्ययक्?' ('परिस्थिति तुला अनुकूल आहे ?) असे अरबी मनुष्य विचारतो. त्याला 'अल्हमुदु लिळाह्' (ईश्वर सर्व समर्थ आहे. सर्वत्र भरला आहे. व मजकडे पहातो आहे !) असे दुसरा अरब उत्तर देतो. या प्रश्नोत्तरांत काय जादू आहे याचाही तू विचार कर.

५. 'वंदे मातरम्' असे नवीन बंगाली हणतो. सर्वत्रांची एकच आई जी भूमी, तिला मी नमन करतो. तू व मी भाऊभाऊ आहोंत. आमच्या आईला विसरूं नको असे बंगाली हणतो.

६. 'सलाम अलेकुम्' हणून हिंदुस्थानवासी मुसलमान हणतो. आपले कल्याण असे, अशी इच्छा तो दर्शवितो.

७. 'बंदगी, बाबूजी!' हणून पंजाबी हणतो. आपण मोठे मनुष्य आहांत; व मी आपला दास आहे हा भाव तो दर्शवितो.

८. 'जय माताजी!' असे रजपूत हणतो. आपल्या आर्यमातेचा जयजयकार असे-नव्हे-आहे असे तो सांगतो. माझ्या मनांत माझे जन्म-

भूमीबद्दल पुज्यबुद्धि आहे; तूही माझा भाऊ आहेस, तिचा जय होत आहे. तू उत्साह धर व आनंदी हो ! आपण दोघेही तिचा मान व प्रतिष्ठा वाढेल, तिला यश मिळेल व मिळालेलं वाढेल असें वागूं व आपण जन्मभूचा जयजयकार करूं. एकीनें आपलें सामर्थ्य वाढवूं या, असें क्षत्रियोचित स्वागत तो करतो.

९. 'जय, गोपाळ !' मारवाडी ह्मणतो. यांत ईश्वरप्रेम आहेच, पण गाईची योग्य जोपासना करणारा यशस्वी होतो हेंही दर्शविलें आहे. दूध तर पौष्टिक आहेच, तूप आयुष्यवर्धक समजतात, शेणमुतांचें उत्तम खत होतें. पंचगव्य तर ब्राह्मण मिटक्या मारीत भुरकतात ! निपजणारे खोंड शेतकीला उपयोगी पडतात. इत्यादि अनेक फायदे आहेत.

या नऊ प्रकारांपैकीं तुला उत्तम कोणता वाटतो तें कळीव. जर पहिला असेल तर दुसरा प्रश्नच उद्भवत नाही. जर नसेल तर मराठींत असा स्वागताचा कोणता प्रकार पाडावा, कीं आपले शब्द ऐकतांच ऐकणाऱ्याच्या मनांत, आपणाविषयी प्रेम व सहानुभूति उत्पन्न व्हावी, परिस्थितीची त्याला कल्पना यावी, उत्साह व कर्तव्य जागृति त्याचे ठिकाणी व्हावी, त्याचा योग्य सन्मान व्हावा, व त्याचें चित्त प्रसन्न व्हावें. एक किंवा अनेक शब्दांनीं पण एकच वाक्यानें हें कार्य तूं कसें करशील पाहूं या !

या Greetings च्या - 'स्वागतांच्या' - नऊ प्रकारांत परिस्थितीची कल्पना आणणारे पुष्कळच आहेत. विशेषतः मला पुष्कळजण 'Good morning' ह्मणत. मी ह्मणें 'अरे, मी तर सकाळीं उठल्यापासून दुसरें कांहीं सुंदर व चांगलें पाहिलें नाही. (फक्त माझे तोंड आरशांत पाहिलें!) आणि प्रत्येकजण 'Good morning' ह्मणतो, हें काय ? या प्रातःकाळांत खरोखरच कांहीं सौंदर्य आहे व तें मला सांपडलें नाही ? कां हे सारे माझी थट्टा करताहेत !' विचार करूं लागलों. एक दिवस सकाळीं उठून नळावर तोंड धुण्यास गेलों. बाहेर जरा थंडीच होती, व अंगांत आळस होता, ह्मणून मला बरें वाटत नव्हतें. इतक्यांत एक सर्जेंट तेथें आला व स्मितहास्यपूर्वक मला 'Good morning, Doctor !' ह्मणाला. 'Good morning' मी ह्मणालों. 'Very fine. & refreshing breeze this morning ?' तो ह्मणाला. मी सहज 'Yes' ह्मणालों. पण लगेच वाटलें कीं, माझा अनुभव तसा नसतां मी 'होय' कां ह्मटलें ? यानें जर

आतां विचारलें कीं, ' Why do you say ' yes ' ? What fine & refreshing element you find in this breeze ! Are you enjoying it ? ' तर मी काय सागू ? मी त्या सर्जेटच्या तोंडाकडे पाहिलें. तो हंसतच होता. माझ्या अंगांत विजेचा संचार झाल्याप्रमाणें झालें. मी हंसू लागलों. तों काय चमत्कार !!! सभोंवतीची प्रत्येक वस्तु मला सुंदर दिसू लागली.

कळावें, हे आशीर्वाद.

तुझे
दादा.

५. काहीं मानव-स्वभाव.

(लेखक:—डॉ. शंकर चिंतामण श्रीखंडे, एम्. सी. पी. एस्.)

अलेक्झांड्रिया.

श्री.

ता. १५-११-१९१५

चि. रामभाऊ यास:— अनेक आशीर्वाद उपरि विशेष. आजरोर्जी कार्तिक शुद्ध नवमी असल्याने आपल्या दिनमानपद्धतीने माझा वाढदिवस ठरतो. आजसुद्धां या वर्षातील नवीन अनुभव मी तुला सांगणार आहे. मागच्या पत्री स्वागताचे निरनिराळे प्रकार सांगितले. या पत्रांत आपणांस परके लोक भेटले असतां कसे वागतात ते लिहितों. तुम्हा यांपैकी कोणती पद्धत आवडते ते सांग.

१. हिंदी मनुष्य आपणाकडे येत असतां अव्यवस्थितपणें किंवा फार ताळ्यानें चालत येतो. अगदीं हलक्या दर्जाचा मनुष्य, मध्यम दर्जाच्या मनुष्याचे स्वागत बहुतकरून करित नाहीं, व ऑफिसरला वास्वार त्याला कंटाळा येईपर्यंत सलाम करतो. कोणतेही काम निष्काळजीपणानें करण्याची त्याची हातोटी अवर्णनीय आहे. शब्दाचा धाक त्याला मुळींच वाटत नाहीं. फटकेंसुद्धां त्याला करमणुकसे वाटतात. मध्यम दर्जाचा मनुष्य निरभिमानी दुसऱ्यांस सन्मान देणारा, व व्यवस्थित आढळतो. ऑफिसर, अहंमन्य, इतरांस तुच्छ लेखणारा, साहेबांस भिणारा, व स्वदेशीयांविषयी बेपर्वा आढळतो. याहून निराळे जे आढळतील ते अपवाद आहेत.

२. फ्रेंच लोक चपळ, खेळकर, उत्साही, हंसतमुख व मित्रप्रिय आहेत. कनिष्ठ, मध्यम, ऑफिसर सगळे असेच आढळतात. परस्परांशी प्रेमाने वागतीलच. पण इतरांशीसुद्धां मनमिळाऊपणे व निरभिमानपणे वागतात. त्यांची प्रत्येक शब्दाबरोबर हावभाव करण्याची हातोटी विलक्षण आहे. हात, पाय, तोंड, डोळे, भुंवया, डोकें किंवा सर्व शरीर, यांपैकी कांहीं भाग प्रत्येक शब्दाबरोबर एका विवक्षित रीतीने हाललाच पाहिजे, व सर्वांत तीच तऱ्हा आढळते. यामुळे जर या हावभावांचा अर्थ समजला, तर फ्रेंच भाषा येण्याचें कारण नाहीं. स्त्रियांत तर हे हावभाव फारच आढळतात. आणि चमत्कार हा की, प्रत्येक फ्रेंच मनुष्य या बाबतीत अगदीं यंत्रांतून काढल्यासारखा आढळतो. आवाज व स्वरूप निराळें; बाकी, हालचाल सिनेमांतील चित्रांप्रमाणेंच !

३. अस्ट्रालियन् व न्यू झीलंडरसुद्धां मनमिळाऊ आढळतो. पण आडदांड व मस्त असतो. त्याचे ठिकाणीं ताठा नाहीं, पण स्वाभिमान पुष्कळ असतो. राक्षसी कृत्यांबद्दल त्याला विशेष आवड. अचाट खाणे, उड्या मारणे, पोहणे, मारामारी करणे, व धाडसाचीं कामे करणे त्याला पसंत पडते. हिंदी व इंग्लिश मनुष्यांशीं तो सारखाच वागतो. प्रत्येक विषयाची त्याला साधारण माहिती असते, व नवीन शिकण्यास तो लाजत नाहीं. आपलें मत स्पष्टपणे सांगण्यास तो भीत नाहीं. ऑफिसर झाला ह्मणून मी त्याचेपुढें वांकणार नाहीं; योग्य असतील ते हुकूम पाळीन, असें तो ह्मणतो.

४. येथील (इजिप्त)राहिवासी अरब कनिष्ठ दर्जाचा अगदीं घाणेरडा, शुद्ध जनावराप्रमाणें, चोरटा, बेफिकार व दारूवाज असतो. खाणे व जीवंत राहणे, यांपेक्षां दुसरें कांहीं करित नाहीं. अकलेचा भाग फारच कमी. पण मध्यम दर्जाचा शिकलेला मनुष्य, सभ्य, नीटनेटका, झटून व इमानानें काम करणारा, व गरीब स्वभावाचा आढळतो. शक्य ती मदत दुसऱ्यास करण्यास तो तयार असतो. बहुतकरून व्यसनसक्त नसतो. श्रीमंत मनुष्य चैनी असतो, पण पोपाखांत नाहीं पैसा खर्चित. बोलतांना साधा व प्रसन्न झाल्यावर मोठें वक्षिस देणारा, उदार दिलाचा असतो. मजवर असें वक्षिस घेण्याचा प्रसंग अशून आला नाहीं.

५. इंग्लिश मनुष्य अत्यंत स्वार्थपरायण, स्वदेशाभिमानी, आपल्या जातीशिवाय इतरांस तुच्छ लेखणारा, दुसऱ्याशी न मिसळणारा, खेळाडू, आपले काम बरोबर करणारा, स्वच्छ व धूर्त असतो. प्रत्येक काम वेळच्या-वेळीं करण्याबद्दल तो तत्पर असतो. हे लोक परस्परांशी फार प्रेमानें व सलोख्यानें वागतात. वर सांगितलेले गुण जर इतरांत आढळले तर त्यांच्याशीही संभावितपणें वागतात. तसें नसल्यास द्वेष करतात, पण उघड दाखवीत नाहीत, कृतीनें जाणवितात.

६. ग्रीक लोक या (इजिप्त) देशांतील बहुतकरून व्यापारी आहेत. ते सर्वत्रांशी प्रेमानें बोलतात, व हिंदी मनुष्यास विशेष आदरानें बोलावतात, स्वतःच्या विश्वास चाट न लागतां काहीं होण्यासारखें असेल, तर दुसऱ्याकरितां करतात व स्वतःच्या दुकानास गिऱ्हाईक जास्त मिळवितात. त्यांचे अंतःकरणांत खरें प्रेम व आदरबुद्धि असेल किंवा नसेल, पण वागण्यांत प्रेम व आदरबुद्धि दाखविल्याशिवाय राहात नाहीत.

७. मी स्वतः निरोगी असल्यामुळें स्मितमुखानेंच मला भेटणाऱ्यांचें स्वागत करतों. प्रत्येकाशी त्याला आवडतील असल्या विषयांवर चार शब्द बोलतों. कुणाला न झोंबेल असा विनोद करतों, व दुसऱ्यानें केलेल्या थट्टेनें पुष्कळ व मनापासून असें हंसतों. पुढें येणाऱ्या वस्तूतील सुंदर व आनंददायक भाग तेवढाच घेतों. माझ्या दुःखाचें रडगानें गात नाहीं. कोणी दुःखी दिसल्यास, त्याला उत्साह व आल्हाद देतों. सर्वत्रांशी गोड बोलतों. स्वतः आनंदी राहून सभोवतीं आनंदाचें वातावरण उत्पन्न करतों. कोणाची फाजील स्तुति करीत नाहीं, व उगीच खोटा मोठेपणा कोणांस देत नाहीं. स्वतःस शहाणा समजत नाहीं, व नवीन सांपडेल तें शिकतों. रोजचें काम रोज संपवितों, व नियमित वेळेवर प्रत्येक काम करण्यास शिकत आहे. शक्य तितका स्वच्छपणा ठेवतों. नैसर्गिक नियमांविरुद्ध वागत नाहीं. कोणाशी पैशाचा व्यवहार करीत नाहीं. पैसे कोणास उसने देत नाहीं व कोणाचे घेत नाहीं. चैन करीत नाहीं, व कोणी वृथा स्तुति केल्यास चढून जात नाहीं. सहसा फसत नाहीं व दुसऱ्यास फसवीत नाहीं. व्यसनापासून दूर रहातों. शक्य तितकी सहानुभूति व प्रेम मिळवितों. रोज ईश्वराचे आभार मानतों, स्तुति करतों, व निरंतर स्मरण ठेवण्याचे प्रयत्नांत आहे.

या सात व तुला कांहीं नवीन, वागण्याचा प्रकार माहीत असल्यास त्या सर्वांचे सार काढून एक सर्वोत्तम असा नमुना तयार कर पाहू. कळावे, हे आशीर्वाद.

तुझे
दादा.

६. माझा एक अनुभव !

(विनोदी लेख.)

(लेखकः—कै. डॉ. शंकर चिंतामण श्रीखंडे, एम्. सी. पी. एस्.)

अलेक्झांड्रिया.

श्री.

ता. १७-१२-१९१५

चिं. रामभाऊ यासः—

अनेक आशीर्वाद उपरी विशेष. मी येथे सुखरूप आहे. या खेपेस सुमारे सात महिन्यांपूर्वी मला मिळालेला एका न्हाव्याचे दुकानांतील अनुभव तुला कळवीत आहे, तो असाः—

मे १९१५ च्या पहिल्या आठवड्यांत मी येथून दोन मैलांवर असलेल्या बकोस (Bacos) नांवाच्या अलेक्झांड्रियापैकीच एका भागांतील एका केस कापणाऱ्याच्या दुकानां गेलों. मार्चमध्ये मी आजारी असतांना माझ्या डोक्यावर बर्फाची पिशवी ठेवण्याकरितां माझी शेंडी व केस कातरून टाकले होते. आजारांतून उठल्यावर मी कामावर रुजू झालों. लष्करी कायद्याप्रमाणें रोग दाढी करणें अवश्य आहे. येथें न्हाव्याकडून रोज दाढी करविल्यास दर खेपेस २॥ आणे प्रमाणें माहिना ५ रुपये खर्च होतील. रुपये ४ खर्चून एक उत्तम वस्तरा घेतल्यास रोज स्वतःची दाढी करतां येते. वस्तरा निदान दोन वर्षे चालतो. मी काटकसरीचा पुरस्कर्ता असल्यामुळे, ही संधी दवडली नाहीं. रोज दाढी करण्याचें बस्तान बसलें. पण डोकीवरील केस वाढतच होते व आहेत त्याची वाट काय ? न्हाव्याकडूनच कातरून घेतल्याशिवाय इलाज नाहीं. कातरणावळ ५ आणे पासून ३ रुपयेपर्यंत पडते. मी ५ आण्यांचीच पसंत केली व महिन्यांतून एकदां केस कातरून घेत असतां. त्या नैमित्तिकांतीलच हा एक प्रसंग आहे.

एका दुकानावर, मध्यभागी सावण लावण्याच्या ब्रश्चे, एकीकडे कात्रीचे व दुसरीकडे वस्त्याचे चित्र असलेल्या पाटीवरील 'केस कापण्याचे दुकान' अशा अर्थाची अक्षरे पाहून व आंत सभोवार आरशे व त्यासमोरच्या खुर्च्यावर बसून दाढी करवीत व केस कातरून घेत बसलेल्या कांहीं लोकांना पाहून मी तेथे थांबलो. दुकानाचा मालक दारांत उभा राहून रस्त्याने जाणाऱ्यायेणाऱ्यांच्या दाढी व केसांकडे पाहून त्यांना हजामत करून घेण्याचा उपदेश करी. मला त्याने बोलावताच मी आत गेलो. त्याने मला एका मोकळ्या खुर्चीवर बसविले. तो स्वतः फ्रेंच होता. त्याला जन्मभाषेशिवाय इतालीयन, ग्रीक, अरबी येत होतें व इंग्लिश व जर्मन थोडे थोडे येत असें. मला इंग्लिश येतेंसुद्धा पाहून तो तुटक्या इंग्लिशमध्ये माझ्याशी बोलू लागला. मी केस कापून घेण्यास आलो आहे, व ५ आण्यांपेक्षा जास्त दराचे केस कापणें मला नको, असें समजतांच त्याने मला थांबण्यास सांगून, त्याच्या नोकरास कांहीं हुकूम दिला व आपण पुन्हां दरवाजांत गेला. मालक फक्त Pasha लोकाची (अमीर उमरावांची) दाढी करीत असे व ते ४ शिलिंग देत किंवा महिना, वार्षिक कांहीं रकम देत. त्याचा भाऊ युरोपियन ऑफिसरची हजामत करी व त्याचा दर १ शिलिंग होता. दुसरा एक ग्रीक नोकर इतर सटरफटर युरोपियनांची व एक काळासांवळा अरब तसल्याच दुसऱ्याची चाकरी करी. तो ग्रीक किंवा अरब यापैकी कोणी माझ्या वांटणीस येणार हें ठरलें. तिघांपुढेंही गिन्हाईक होतेंच. त्यामुळे मी खुर्ची मोकळी होण्याची वाट पहात बसलो. बाजूचा चारपांच खुर्च्यांवर हलुहलु लोक येऊन बसत होते. प्रत्येक न्हावी आपले गिन्हाईकाचा दर्जा ओळखून त्याला बोलावी. माझ्या बाजूस एक सार्जेंट बसला होता, पण इंग्लिश लोक Introduction (ओळख) करून दिल्यावांचून दुसऱ्यांशी बोलत नाहींत. मी दुकानांत इकडे तिकडे पाहू लागलो. ग्रीक न्हावी तिरळा होता, हणून त्याने मला बोलावल्यास कदाचित् दाढी करताना माझे कान कापीलसें मला भय वाटलें. मालकाचा भाऊ चांगला होता, पण माझे वाट्यास आला नसता. कारण मी शिलिंगवाले गिन्हाईक नव्हतो. तिसरा अरब न्हावी इस्त्रिक्च्या गुलामाप्रमाणें दिसत होता, व महिषासुरमर्दिनीच्या चित्रांतील महिषासुराप्रमाणें त्याचे केस पिंजारलेले होते. तोहि मला आवडेना. उठून दुसऱ्या दुकानांत जावें तर वार्डेट दिसेलसें वाटलें.

शेवटी काय होईल तें होवो हणून बसलों. ५ मिनिटांत सभोंवतींचें परीक्षणें संपलें व मला कंटाळवाणें वाटूं लागलें. जवळच एक पुस्तक पडलें होतें व तें वाचण्याकरितां हणून मी घेतलें. तो एका अमेरिकन लाइफ इन्शुरन्स कंपनीचा क्याटलाग मी लक्षपूर्वक व आख्येने वाचूं लागलों. त्यातील प्रीमियमनें मिळणाऱ्या रकमेस भागणें, त्याला वर्षांनी गुणणें, निरनिराळ्या जातींच्या दरांची वजाबाकी करणें इत्यादि तोंडचे हिशेब करण्यांत मी कशीतरी १० मिनिटें काढलीं. इतक्यांत ग्रीक न्हाव्यापुढचें गिन्हाईक उठून त्यानें सार्जेटास बोलाविलें. मी माझ्या कारागिराकडे पाहूं लागलों. त्याचेंही संपतच आलें होतें. एक मिनिटांत त्यानें मला बोलावलें. मी त्याचे जवळ जाऊन त्याला प्रोत्साहन देण्याकरितां व त्यानें चांगलें काम करावें हणून त्याला हणालों ' You seem to be a clever man. ' (तूं हुपार दिसतोस.) तो हणाला ' me very good व्हाईस कतीर ' (अरबी भाषेंत ' फार उत्तम ') ' You must give me a nice cut and a smooth shave. ' (तूं सफाईनें काम कर.) मी हटलें. ' Alright, me very good, never mind. ' (ठीक आहे. त्याची काळजी नको.) तो हणाला.

स्तुतीनें मनुष्यास उत्तेजन येतें पण ती पुष्कळांस पचत नाहीं. ते फुगून जातात. व भलतेंच करतात. स्तुति ही पावट्याच्या उसळीसारखी आहे. खातांना बरी लागते पण खाणाराचें पोट फुगविते. तसेंच स्तुतीसेवनानें होतें. हणून सोसेल व पंचेल इतकीच स्तुति कोणासही द्यावी. मी हुपार हटल्याबरोबर माझा न्हावी फुगला व आपलें कौशल्य मला दाखविण्याचें वारें त्याचे अंगांत शिरलें ! प्रथम त्यानें केस कातरण्यास सुरवात केली. फणीनें डोक्यावरील केस उचलून कात्रीनें तो कापीत असे. केस आखुड कापण्याकरितां त्यानें फणी माझ्या कातडींत खुपसण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, पण त्याला यश आलें नाहीं.

सुमारे पंधरा मिनिटें तो केस कातरीत होता. प्रथम कात्रीच्या मंजुळ आवाजानें मला बरें वाटलें. व समोरच्या आरशांत माझें रूप पाहून मी हांसतही होतों. पण असेंच किती वेळ चालणार ? शेवटीं वूटपॉलिश करणारा एक मुलगा तेथें आला व त्याला मी माझे बुटास पॉलिश करण्यास सांगितलें. केस कातरणें व वूटपॉलिश एकदमच संपलीं हणून बरें. नाहींतर दाढी सुरू असतां जर कां वूटपॉलिशरनें माझ्या पायांशीं ओढाताण केली असती, तर

माझ्या तोंडावर मोठमोठे घाय लागले असते. पण त्यांतून मी वांचलों. केस कातरून झाल्यावर त्यानें कसें आहे ह्मणून विचारलें. मी सांगितलें, ' बरे आहे. चालेल. आतां दाढी. '

त्यानें दाढीस सावण लाविला व थोडासा माझ्या नाकातोंडांत गेला व ढोळ्यांतही उडाला. पण मी नेटानें बसलों. गळ्याभोंवतीं त्यानें टोंबेल लाविला होता ह्मणून अंगावर सावण उडाला नाहीं. प्रथम त्यानें गळ्यावरील केस काढण्यास आरंभ केला. त्याचें हस्तकौशल्य पाहून मला भीति वाटूं लागली. मी लाइफ् इन्शुरर केला नसल्यानें ती द्विगुणित झाली. त्याच्याकडे पाहण्याचें मला धैर्य होईना. मी वर पहात होतो ह्मणून बरें. नाहींतर तो दिसतांच मी बेशुद्धच झालों असतो. छेः ! न्हाव्याच्या हातांत आपली मान देऊन उपयोगाचें नाहीं !

मग तो दाढीकडे वळला. माझे कान व गाल ओढून त्यानें तेथील कातडी ताणून केस काढण्यास सुरवात केली. मास्तरांनीं सुद्धां शाळेंत माझे कान इतक्या जोरानें ओढले नसतील ! ते तुटले कसे नाहींत याचें मला आश्चर्य वाटतें तेथले केस काढल्यावर त्यानें मला गालावर हात फिरविण्यास सांगितलें. तेथील भाग फारच गुळगुळीत झाला होता. त्यामुळें मला आनंद झाला. व पूर्वीचें दुःख मी विसरलों ! टाकीचे घाव सोसल्याशिवाय देवकळा पावत नाहीं.

नंतर त्यानें हनुवटीवरील केस काढण्यास आरंभ केला. मुलें वेडावून दाखवितात तसे ओंठ करण्यास त्यानें दाखविलें. नंतर मुली गजग्यानीं ' पांचखाच ' खेळतांना मुक्याप्रमाणें ओंठ आवळतात तसें करण्यास सुचविलें. तें झाल्यावर तोंड चंबूप्रमाणें करण्यास सांगितलें. प्रत्येक वेळीं मी आरशांत पहात होतोच. माझ्या स्वरूपांत इतके जातिभेद असतील अशी मला कल्पनाही नव्हती ! मला मजा वाटली; पण ती फारच थोडा वेळ टिकली. कारण त्यानें माझे नाकाचा शेंडा धरून मिशांचे बाजूचे केस काढण्याचें सुरू केलें. त्यावेळीं मला समजलें कीं, हजामती करण्याशिवाय त्याचेकडे घरांतील राकेलच्या चिमण्या पुसण्याचें व त्यांत तेल भरण्याचेंही काम होतें. तसें नसतें तर

याचे बोटांस राकेलची घाण कां येती ? असो. हॅदी मी सहन केलें. माझी दादी फारच मऊ व गुळगुळीत झाली असल्यामुळें या हालअपेष्टांचें मला कांहीं वाटलें नाहीं. अहाहा ! सीतेच्या अंगाला कोणी ऋषिपत्नीनें दंडकारण्यांत लावलेली उटी जशी चिरकाल ताजी लावल्याप्रमाणेंच दिसे, तशी माझी दादी नुक्तीच केल्याप्रमाणें नेहेमी राहिल काय ? पण, माझा न्हावी ऋषि कोठें होता ? महिषासुराची कृति कायम कशी राहिल ? उद्यां नाहीं तर परवां मला दादी केलीच पाहिजे. मी किंचित्काल व्यग्र झालों !

माझा न्हावी नंतर माझ्या भुवया खेल्याप्रमाणें कमानदार करूं लागला. त्या वेळीं त्याचें तोंड माझे तोंडासमोर आल्यामुळें मला घुसमटल्यासारखें होऊं लागलें. त्याचे श्वासाबरोबर कांदा, लसूण, मद्य, मांस, तंबाकू इत्यादि पदार्थांची मिश्र दुर्गंधि माझे नाकापुढें इतकी पसरली कीं मला उलटी होणार कीं काय असें वाटूं लागलें. Poisonous gas—विषारी वायूपासून संरक्षणाकरितां केलेले Respirators रेस्पिरेटर्स मी कां आणले नाहींत ? प्राणायाम करावयास शिकलों असतो तरी अशा वेळीं पांच मिनिटें कुंभक करून स्वतःचा बचाव केला असता ! पण आतां काय करणार ? आमच्या पूर्वजांनीं कांदा, लसूण, मद्य मांस निषिद्ध कां केलीं तें मला आतां समजलें. छेः ! इतरांनीं जरी कांदे खाल्ले तरी न्हाव्यांनीं मुळिच खातां उपयोगाचें नाहीं असा कायदा झालाच पाहिजे.

हजारों शह लागले तरी जसा बुद्धिबळांतील राजा मरत नाहीं त्याप्रमाणें या सर्ष संकटांतून बचावून मी पुन्हां स्वस्थानीं आलों. नंतर त्यानें सावणानें माझे डोकें, तोंड, स्वच्छ धुतलें व मी टॉवेलनें पुसून पुन्हां खुर्चीवर बसलों. त्यानें माझे केस विंचरून व त्यांना सुगंधी मेण लावून माझे डोक्यावर एक मध्यवर्ती भांग काढला. मी आरशांत पाहिलें तों स्त्रीप्रमाणें दिसूं लागलों. असा हिंदुस्थानास परत गेल्यावर लोक मला ओळखणार नाहींत झणून मी त्यास किंचित् डावीकडे कलता असा भांग काढण्यास सांगितलें. त्यानें लगेच तसा काढला. नंतर गालास व मानेस पॉवडर लावून मला झालें झणून सुचविलें. मी उठूं लागतांच त्यानें “ बक्षिस ” झणून हात पुढें केला. मी

मनांत झणालो 'मूर्खा! तू माझे इतके हाल केलेस आणि पुन्हां बक्षिस मागतोस!' तथापि माझ्या रागाचेंही मी संयमन केलें. व त्याचे हातावर निकेलचे एक लहान नाणें टाकून व मालकास केस कापणावळ देऊन मी माझे मुक्कामास शिरसलामत परत आलों.

कळावें, हे आशीर्वाद.

तुझे
दादा.

७. माझ्या कंपाउंडरची कहाणी.

[लेखकः—कै. डॉ. शंकर चिंतामण श्रीखंडे. एम्. सी. पी. एस्.]

अलेक्झांड्रिया. फेब्रुआरी १९१६.

माझा कंपाउंडर गरीब, सालस, प्रामाणिक, मेहनती, निर्व्यसनी व होतकरू तरुण होता. येथे आल्यावर नऊ महिनेपर्यंत त्यानें माझी चांगली वरदास्त ठेविली होती. पण कांहीं तरी चूक काढून नोकर लोकांस वारंवार झाडल्याशिवाय ते आपलें काम बरोबर करीत नाहींत अशी माझी समजूत-नव्हे ठाम मत-असल्यामुळे बरेच वेळां कांहीं कुसपट काढून मी त्याची कान-उघाडणी करीत असें. एके दिवशीं माझ्या सकाळच्या कोकेंत साखर थोडी कमी झाली होती. खानावळीतील जेवणास मी फारच कंटाळलों होतो, व माझ्या कंपाउंडरनें स्वयंपाक करून आपण जेवावें झणजे अन्न चांगलें मिळून खर्चही कमी येईल असें मला वाटत असें. त्याप्रमाणें व्यवस्था करण्यास सांगण्यास ही संधि बरी चांगली आहे असें समजून मी बोलण्यास सुरवात केली. मी झणालोः—

“हें पहा! कंपाउंडर, यांत साखर किती कमी घातली आहे? तुझी फारच निष्काळजीपणें काम करतां. कोको करतांना तुमचें लक्ष ठिकाणावर नव्हतेंसें दिसतें. असला कोको तुझाला तरी पिववेल कां? खानावळीत जेवून माझा जीव आर्धीच रंजीस आला आहे व घरीं यावें तर हा प्रकार! हें मला मुळीच पसंत नाहीं. तुझाला स्वयंपाकाची माहिती आहे, मग हें असें कां

करतां ? तें कांहीं नाहीं, आजपासून तुम्ही दोन वेळां मजकरीतां स्वयंपाक करण्यास सुरवात करा. माझा कुकर आहे, व स्टोव्हही आहे. काय लागेल ती सामुग्री येथें सर्व मिळते. ती आणा व आरंभ करा त्यावांचून तुमची सुधारणा होणार नाहीं. केल्याशिवाय काम येईल कसें ? आज दुपारीं जेवण तुम्हीं करून मला वाढलें पाहिजे. ”

कपाउंडर माझे भाषण मान खाली घालून ऐकत होता त्याचें अंतःकरणांत विचारांचे काहूर माजल्यासारखें त्याचें चेहऱ्यावरून दिसत होतें. परस्परविरोधी विचारांनीं विचान्याची फारच धांदल उडविली होती. तो बोलना, हणून “कां ? बोलत कां नाहीं ? मी काय हणतो तें समजेल ना ?” मी विचारलें. “होय, साहेब !” तो हणाला, “पण मला काय वाटतें तें आपणांस कळवावें अशी माझी इच्छा आहे. यानंतर मी आपणांस माझे हणणें ऐकण्याचा त्रास कधींहि देणार नाहीं. आपली परवानगी असल्यास सांगतो. ”

हें त्याचें बोलणें व अविर्भाव काहीं विचित्र वाटल्यामुळें व याचें मनांत काय आहे तें तरी पाहूं या अशा हेतूनें मी त्यास परवानगी दिली. त्यावर तो हणाला:—

“ साहेब ! आपला व माझा जवळ जवळ दोन वर्षांचा परिचय आहे. या काळांत मी आपले सर्व हुकूम पाळीत आलों आहे व आपली कधींहि अवज्ञा केली नाहीं. माझ्या मनाची खरी स्थिति काय आहे तें आपणास कळवावें हा माझा हेतु आहे, व आपण माझे भाषण शांतपणें ऐकून घ्याल अशी अशा धरून प्रथमपासून सर्व हकीकत मी सांगतो. विस्ताराबद्दल मी आपली माफी मागतों. ”

“ हं, सांगा. ” मी हणालों.

तो हणाला:—“ मी जानेवारी १९१४ चें आरंभीं आपलेकडे दरमहा १५ रुपयांवर नोकरीस राहिलों. आपण त्यावेळीं कोल्हापूर येथें नवीनच डिस्पेन्सरी काढली होती. जसजसें प्रॉक्टिस वाढत जाईल तसतसा तुमचा पगारही वाढत जाईल हणून आपण मला अभिवचन दिलें. मी व माझी बायको मिळून एका भाड्याचे घरांत राहून मी आपलें काम करित होतो. पाहिल्या

महिन्यांत रु. ५० पेशां जास्त प्राप्ति आपणांस झाली नाही, व तितका सर्व पैसा आपले प्रपंचास खर्च झाल्यामुळे, माझा पगार दुसऱ्या महिन्यांत देऊं झणून आपण मला सांगितलें. माझी खर्चाची ओढाताण असल्याचें आपणांस कळविल्यावर आपण मला १० रुपये देऊन सांगितलें कीं, 'हें पहा, कंपाउंडर. माझ्या भरभराटीवर तुमची भरभराट अवलंबून आहे. तुम्ही पेशंट मजकडे आणले पाहिजेत जिकडे तिकडे माझे नांव प्रसिद्ध केलें पाहिजे. त्याशिवाय तुमची स्थिति सुधारणार कशी?' मला तें खरें वाटून मी त्याप्रमाणें प्रयत्न सुरू केले.

“दुसऱ्या महिन्यास आपलें प्रॉक्टिस १२५ रुपये झालें. माझा पगार मला मिळाला. नंतर आपण शाहूपुरीत आपल्या दवाखान्याची एक शाखा काढली. सकाळीं कोल्हापुरांत व संध्याकाळीं शाहूपुरीत याप्रमाणें मी काम करण्याचें ठरलें. पगार तोच होता. आपलें प्रॉक्टिस संपादनानें वाढत चाललें, पण तिसऱ्या महिन्यास वसूल १५० रुपये झाला, व लोकांकडे बाकी ७८ शें रुपये राहिली. मग आपण मधल्या वेळांत विलें तयार करून तीं वसूल करण्याचें काम सांगितलें. मी तेंही करूं लागलों.

“शाहूपुरीत भाजी स्वस्त मिळते, येतांना कधीं कधीं घेऊन येत चला, झणून बाईसाहेबांनी सांगितल्यावरून ४१५ वेळां आणतांच रोज तेथील भाजीच पसंत पडूं लागली. मग रोज, एक दिवस भाजी व दुसरे दिवशीं भाजी व लोणी, याप्रमाणें आणण्याचा नित्यक्रम सुरू झाला. हळुहळु आपले घरीं लागणारे सर्व धान्य, लांकूडफांटा, मीठमसाला वगैरे सामान आणणें मजकडेच आलें. व त्याबरोबरच पेशाचा हिशेब ठेवणेंही भाग पडलें. मी डिस्पेन्सरीपासून दूर रहात असल्यामुळे दवाखान्यांतील व विशेषकरून या खाजगी कामास अडचण पडूं लागली, झणून आपण मला दोन खणांची खोली आपले घरांत दिली. त्या खोलींत आम्ही नवराबायको रहात असूं. या जागेच्या भाड्याबद्दल दरमहा रु. १ माझे पगारांत कमी होत असे. मी घरांतच राहूं लागल्यानें सर्व कामे चांगलीं होऊं लागलीं, व हरप्रसंगीं माझा उपयोग होऊं लागला. आपले धान्यसामुग्रीबरोबर माझेही सामान माझ्याच खर्चानें कां होईना, पण मला आणतां येऊं लागलें. मला घरची झणून निराळी काळजी वाटेनाशी झाली. माझ्या बायकोलाही गृहकृत्यांतील शिक्षणाची सोय झाली.

“ गावांत कोठेही दूध चांगले मिळत नाही, सबब आपण एक ष्पट घेतली. तिची सकाळ संध्याकाळ धार काढण्याचें काम मजसारखें दुसऱ्या कोणास साधेना, ह्मणून तें मीच करूं लागलों. माझ्या बायकोनें ह्मशीला चारापाणी करण्याचें पतकरलें. तिला गवत, कडवा, धान्य, पेंड, काय लागेल तें बाजारांतून आणण्याचें मीच करावयाचें ठरलें. ही व्यवस्थाही उत्तम चालू लागली.

“ आठपंधरा दिवसांनीं दुकानांतून खण, लुगडी घरीं दाखविण्याकरितां आणणें, व पसंत नसलेलीं परत करून लागल्यास दुसरे नमुने आणणें, लहान मुलांचे कपडे बेतण्याकरितां कापड व शिंप्यास घरीं आणणें, बांगड्या भरणारा कासार व लुगड्यांवर खडी काढणारे यांस बोलावणें, धोब्याकरितां कपडे काढून त्यांचा हिशेब ठेवणें, भांड्यांस कल्हई लावून आणणें, आपले घरीं मित्रमंडळी जमली असता त्यांचे चहाची व्यवस्था ठेवणें, मुलांस फिरावयास नेणें व खेळविणें, (—हें काम माझी बायकोच करीत असे—) सोनार दागिने तयार करीत असतां त्याचेवर गुप्त व वारीक नजरेनें पहारा करणें, मोलकरीण आजारी असतां गिरणीस धान्य नेऊन दळून आणणें, वगैरे कामें मजकडेच येत व तीं मीं आपलेंच घर समजून करीत असें.

“ आपलें प्रॅक्टिस वाढत चाललें व सहा महिन्यांचे शेवटीं रोख वसूल रु. ३०० होऊं लागला. माझा पगार आज वाढेल, उद्या वाढेल या आशेनें मी सहा महिने काढले, व आपलें नांव सर्व कोल्हापूरभर करून उत्तम प्रॅक्टिस जमविलें, तें इतकें कीं, आणि तीन महिन्यांत दरमहा रु. ६०० पडूं लागले. एकदां मी प्रमोशनवद्दल विनंति केली तेव्हां आपण ह्मणाला, ‘मी तुझाला प्रमोशन देणार आहे, पण तुमचें काम अजून माझ्या मनासारखें होत नाही. यापेक्षा जास्त मेहेनत तुझी घेतली पाहिजे. अजून कितीतरी विलें वसूल व्हावयाची पडली आहेत. लोकांकडे येणें असलेला पैसा तुझी उत्पन्न ह्मणून समजतां काय ? छेः, तुझी चुकतां. जो पैसा आपले हातीं आला, तोच खरा. वसुलीचें काम तुझांस याहून झपाट्यानें केलें पाहिजे. कामास तयारी नाही आणि प्रमोशन मागतां याचें मला आश्चर्य वाटतें ! तुझीं दोषां नवराबायकोनीं ८।१० रुपयांत संसार भागवून महिना ४।६ रु. तरी शिल्क टाकले पाहिजेत.

सध्यां तुमचेपार्शी काय शिल्लक आहे सांगा. कांहीं नाही. बायकोचे अंगावर दागिना तरी ? तोहि नाही. अशा उघळेपणानें जर तुम्हीं वागूं लागलां तर प्रमोशनचा पैसाहि पाण्यांतच जाणार. मी तुम्हांला तूर्त प्रमोशन देत नाही. तुम्ही त्याला पात्र आहात, असें माझ्या नजरेस आल्यानंतर तुम्हीं न मागतांच मी तें तुम्हांला देईन.' झालें ! मी गप्प झालों.

“ एक दिवस मोलकरणीनें डिस्पेन्सरीतील केर काढला नाही, याबद्दल मी तिला रागें भरूं लागलों. तिनें मला उर्मटपणानें उत्तरें दिलीं, याबद्दल मी आपणांकडे तक्रार केली असतां आपण ह्मणालां — ‘ कंपाउंडर, डिस्पेन्सरीतील स्वच्छतेबद्दल तुम्ही जबाबदार आहात. प्रत्येक काम आपण स्वतः केल्याशिवाय चागलें होत नाही. मोलकरणी झाडतांना एखादा ग्लास किंवा औषधाची बोटली फोडील, मग कोणाचें नुकसान होईल ? तिला औषधांसंबंधी काय समजतें ? असल्या मूर्ख लोकांना आपण डिस्पेन्सरीत येऊं देऊं नये. ही व्यवस्था तुम्हींच केली पाहिजे. असें असून तिचे विरुद्ध तक्रार तुम्ही मजपुढें आणतां याला काय ह्मणावें ? ’ त्यानंतर डिस्पेन्सरीतील झाडलोट रोज मी करू लागलों.

“ नंतर दोन महिन्यांनीं शहरांत प्लेगचा प्रादुर्भाव होऊं लागला. आपण झोंपडी बांधविली. तिचे काम बरोबर चाललें आहे कीं नाही हें मीच पहात होतो. ती तयार झाल्यावर, मी काय करणार ह्मणून आपण मला विचारलें, ‘ तुमच्याजवळ स्वतंत्र झोंपडी बांधण्यास पैसे आहेत काय ? ’ मजजवळ पैसे कुठले असणार ? मी ह्मणालों ‘ नाहीत, साहेब ! ’ ‘ तर मग तुम्ही येथें गावांतच रहा, इन्फेक्शन करून घ्या ह्मणजे झालें. येथें राहिल्यानें तुम्हांला डिस्पेन्सरीत काम करण्यास सोंपें जाईल. ’ मी सहकुटुंब इन्फेक्शन करून घेऊन घरीच राहिलों.

“ मग दिवाळी आली. दिवाळींत तरी मला प्रमोशन मिळेलसें वाटलें, पण तसेंही माझ्या कमनशीबानें झालें नाही. आपलें प्रॅक्टिस पुष्कळ वाढल्यामुळें बिलकलेक्विंटगला दुसरीं कामें संभालून मला वेळ मिळेना. व रोगी लोकांचीं घरे इकडे तिकडे अफाट प्रदेशांत पसरलेली असल्यामुळें, पार्सी चाटून काम फार थोडें होई व वेळ पुष्कळ लागे. ह्मणून आपण २५ रुपये मला

देऊन सांगितलें कीं 'याची एक सायकल घ्या.' एवढ्या रकमेत सायकल कशी मिळेल ह्याणून मी विचारिलें. 'पंचवीस रुपयांत सायकल मिळणार नाही, हें मला ठाऊक आहे, पण जास्त लागतील ते पैसे हप्त्यानें तुझीं फेडा. दरमहा रु ५ प्रमाणें दिल्यास एक वर्षांत सायकल तुमचीच होईल.' मला सायकल काय करावयाची ? आपल्या रोग्यांकडून पैसे वसूल करण्याकरितां तिची जरूर होती. आपणच जर मला एक सायकल घेऊन दिली असती तर मी आपले आभार मानून झटून कामास लागलों असतो. लढाईमुळें महागाई वाढून माझे पगारांतून माझा घरखर्च जेमतेम भागत असल्यामुळें मला आपण सुचविल्या-प्रमाणें सायकल घेणें शक्य वाटेना, ह्याणून मी आपली रक्कम परत केली.

“प्रेम कमी झाल्यावर आपण परत घरीं येण्याचें ठरविले. आपण मंजूर केलेल्या पैशास घर सारविण्यास कोणी इसम तयार होईना, ह्याणून मीच तें आपलें घर समजून सारवून काढलें व चुनाही लाविला. पण त्याबद्दल माझे कोणी आभारही मानले नाहीत, कीं माझ्या श्रमाचें चीज केलें नाही. पैशांनीं नसलें तरी निदान गोड शब्दांनीं मला बक्षिस मिळावयास पाहिजे होतें. पण पडेल तें काम करणें हें माझे कर्तव्य ठरलें !

“वर्षाअखेर डिसेंबरमध्ये आपलें प्रॉक्टिस दरमहा १२०० रुपये पडूं लागलें. ड्रेसिंग, ऑपरेशनची रोग्याचे घरीं केलेली तयारी वगैरेंबद्दल पेशंट लोक मला कधीं कधीं स्वतंत्रपणें, आपखुशीनें बक्षिस देत असत ती रक्कम माझे पगारांतून आपण कांपून घेत नव्हतां याबद्दल मी आपला फार आभारी आहे.

“नंतर आपणांस या लढाईच्या आणीबाणीच्या प्रसंगी, सार्वभौम-सरकारचे उपयोगी पडण्याची इच्छा झाली. आपली नेमणूक होऊन जाण्याचे नक्की झाल्यावर मला आपण बरोबर येण्यास सांगितलें. आपण ह्यालां, 'हें पहा, कंपाउंडर. सरकारी खर्चीनें निरनिराळे देश पहाण्याची ही उत्तम संधि मी तुहांस आणून दिली आहे. जन्मभर नोकरी केलीत तरी असले सुधारणेच्या शिखरास पोचलेले देश पहाण्यास लागणारा पैसा तुमचे जवळ सांठ-णार नाही. निरनिराळे देश फिरल्यानें मनुष्य चतुर होतो. पुष्कळ गोष्टी तुम्ही सहज शिकाल. तुमची सुधारणा होण्यास ही उत्तम संधि आहे. व

इतकें होण्यास एक पैचाही खर्च नाही. उलट तुम्ही पुष्कळ पैसा सांठवाल. कपडेलेते व जेवण सरकारांतून मिळेल. मग तुम्हांस दुसरा खर्च काय आहे ? मी तुम्हांस २० रुपये पगार देईन. अशी सोन्यासारखी संधि पुन्हां येणार नाही. हिचा फायदा घेणे तुमचेवर अवलंबून आहे. मग तुम्ही मजबरोबर येतं ना ? इकडील तुम्हांस काळजी नको. तुमची बायको आमचे घरीच राहील. किंवा वाटल्यास तुमचे आतेष्टांचे घरी ठेवा. पण तुम्हांस आत तरी कोण आहे ? मी योजलेली व्यवस्था उत्तम आहे. तुम्ही मजबरोबर चला. यांत तुमचें कल्याण आहे.' मला हें खरें वाटून मी 'हो.' ह्मणालों

“ मी परदेश पाहूं शकेन झणून मला आनंद झाला. आगबोटींत बसल्यावर समुद्राची शोभा पाहून मला बरें वाटलें. येथे आल्यावर कामाची बरीच दगदग सुटल्यामुळे व या देशांतील भक्क्यामुळे मी फार खुष झालों. आपण खानावळीत जेवणास जाऊं लागलां, व मी दुसऱ्या लष्करी लोकांत जेवत असें. माझे जेवणाचे हाल होत आहेत असें मलासुद्धां वाटलें नाही. पण पुढें ही स्थिति बदलली. मला फार कंटाळवाणें वाटू लागलें. या देशाची भाषा येत नाही, कोणी मित्र नाही, प्रत्येक जिनस महाग, लष्करी कायद्यापुढें हिंडण्याफिरण्याची बंदी, वाचावयास पुस्तकें नाहीत, व आपल्या खासगी नोकरी-शिवाय दुसरें काम नाही, मग वेळ जावा कसा ? आपण तरी प्रेमानें चार शब्द माझेशी बोलाल ह्मणावें तर तेंही नाही ! आपण माझेबद्दल असंतुष्टे दिसतां.

“ येथे आल्यापासून मी आपले कपडे साफ ठेवणें खोर्लीतील केर काढून सामानसुमान व्यवस्थित माडणें, आपणांस हात, तोंड धुण्याकरितां पाणी, साबण, टावेल वगैरे तयार ठेवणें, पट्टा व बूट साफ करून त्याला पॉलिश करणें, सकाळीं व संध्याकाळीं कोको तयार करणें, रोज दाढी करणेच्या वस्तूच्यास धार लावणें, पैशाचा हिशेब ठेवणें, धोव्याकडे कपडे नेणें व धुतल्यावर आणणें, आपणाकरितां बाजारांतून बिस्किटे व फळफळावर वगैरे आणणें, धोतर व हातशुभाल रोज धुणें, विछाना झाडून घालणें, व आपण दमून भागून आल्यावर आपले कपडे उतरणें व अंग रगडणें, कांहीं ताप डोकें उद्धवल्यास सर्व शुभ्रूपा करणें, कांहीं सरकारी कामाच्या नकला वगैरे करणें असल्यास त्या करणें, पाकिटांवर पत्ते लिहिणें, कांहीं कपडे फाटल्यास किंवा बटणें तुटल्यास तीं शिवणें, वगैरे

हरएक काम आपण सांगारु ते बिनतकार करीत आलों आहे, पण आपण एक शब्दानेंसुद्धां कधीं खूप असल्याचें दर्शविलें नाहीं, व मला उत्तेजन दिलें नाहीं, उलट आपणांस माझा कंटाळा आल्यासारखा दिसतो.

“ माझे बायकोचे जेवणाबद्दल माझे पगारांतून आठ रुपये कापले जातात. मग मला येंथें राहून काय फायदा आहे ? आपली वागणूक व्यापारी दृष्टीनें बरोबर असेल, पण मनुष्य ह्मणजे कांहीं यंत्र नव्हे ! त्याला मन व विचारशक्ति आहे. माझ्या कामाचे जर आपणांस कांहींच वाटत नाहीं, तर मी काम करणार कसा, व मला उत्साह कसा राहिल ? पैशाकडूनही फायदा नाहीं व कामाचें चीज नाहीं. आतां मला आपण स्वयंपाक करण्यास सांगतां. मी स्वयंपाक कधीं केला नाहीं. व मी गरीब असलों तरी कंपाउंडर आहे, स्वयंपाकी नाहीं. करितां, आपली आज्ञा मला नाइलाजास्तव मोडावी लागते. माझी स्थिति अशीच राहणार असेल, तर आपली नोकरी करणें मला शक्य नाहीं. मग हाच आपणांस माझा नमस्कार ! मी आज संध्याकाळीं आपला निरोप घेण्यास येईन, त्या वेळीं आपण आपलें मत मला कळवावें. या वेळीं मी विचार करण्याच्या स्थितीत नाहीं. माझें हृदय दुःखानें भरून आलें आहे. इतक्या इमानें इतबारें नोकरी करून, त्याबद्दल मालकाला जाणीवसुद्धां नसावी हें माझें भोठें दुर्भाग्य होय ! मला आतां बोलवत नाहीं. मजवर दया असूं द्या ! ”

इतकें बोलून तो निघून गेला. रोग्यांनीं पुष्कळ वेळां सांगितलेले कंटाळावाणे इतिहास ऐकण्याची मला संवय असल्यामुळे, मी त्याचें बोलणें ऐकून घेतलें. खरोखरच हें विचार करण्यासारखें नाहीं काय ?

८. समुद्राचे कांठावर—

(लेखकः—कै. डॉ. शंकर चिंतामण श्रीखंडे, एम्. सी. पी. एस्.)

अलेक्झांड्रिया.

श्री.

ता. ६-१२-१९१५

चि. रामभाऊ यासः — अनेक आशीर्वाद, उपरी विशेष, मी येंथें सुखरूप आहे.

एक दिवस ब्रॅच काम पडल्यामुळे मला दमल्यासारखे वाटले; व नित्या-प्रमाणे सायंकाळी मी समुद्राचे किनाऱ्यावर जाऊन बसलों. त्यावेळी सूर्यास्ताचा समय असल्यामुळे सूर्य अत्यंत शांत पण लालबुंद दिसत असून समुद्रांत बुडतो आहेसा भासत होता. सर्व दिशा रक्तवर्ण होऊन त्याच्याविषयी सहानुभूति दर्शवीत होत्या. चहूंकडे एकप्रकारचा उदासपणा पसरला होता. स्वतः समुद्र लाटांच्या रूपाने हुंदके देत आहेसा दिसला ! वाऱ्याने आपला वेग आवरून मंदपणाने वाहण्यास सुरवात केली होती. जणू काय, सूर्य बुडाला तर आपण कोणता मार्ग स्वीकारावा असा तो विचारच करित आहे. पृथ्वी मात्र तटस्थ वृत्ति स्वीकारून राहिली होती.

मी तट-स्थच असल्यामुळे प्रथम पृथ्वीकडे पाहू लागलों. सूर्याचा अधःपात पाहून तिलाही दुःख होत असावे. तिचेवरील हालचाल व व्यापार मंदावला होता. सूर्यापासून आतां आपणास प्रकाश मिळणार नाही असे दिसतांच तिने स्व-राज्यांत प्रकाशाचे कारखाने काढले. हजारों-लाखां लहान-मोठ्या कारखान्यांतून सुद्धां सूर्यापासून येत होता तितका प्रकाश उत्पन्न होईना. तेव्हां पुष्कळ लोक बेरोजगार झाले. तरी तिने त्या सर्वाकरितां जेवण्याखाण्याची व्यवस्था करण्यास सुरवात केली होती. धीर धरा, निस्तेज होऊं नका, शक्य तितका मी तुमच्याकरितां प्रयत्न करित आहे, असे जाहीरनामे लावून आकाशस्थ प्रकाशनिर्धीकडे, प्रजेच्या कल्याणार्थ शक्य ती मदत पाठविण्याची मागणीही केली होती. अशा अडचणीच्या वेळीं होतां होईल तों कोणी आपले घर सोडून बाहेर जाऊं नये व गेले असतील त्यानीं परत फिरावे अशीही सूचना केली होती. पण या पोक्त सूचनेकडे दुर्लक्ष करून कित्येकजण तारुण्यमदाच्या धुर्दांत आपण होऊनच बाहेर पडले होते. परमेश्वर यांना क्षमा करून सुखरूप ठेवो अशी मी प्रार्थना केली.

मग मी समुद्राकडे पाहिले. पृथ्वीप्रमाणेच तोही उदासीन दिसत होता. सूर्याच्या पतनामुळे आपले फार नुकसान होणार ह्याणून दुःखातिरेकाने त्याचे हृदय भरून आल्याप्रमाणे दिसत होते. त्याचे स्वरूप आपले साधे, बाळबोध व सपाटच होते. पृथ्वीच्या पाठीवरील उंच उंच मनोर व इमारती निरनिराळ्या

वृक्षांचे बाग, व्यवस्थित रचना, वगैरे चित्रविचित्र सुधारणा त्याचे पाठीवर नव्हती. तो अनंत कालापासून जसा आहे, तसाच आहेसं दिसलें. प्रकाश आपणास मिळणार नाहीं ह्मणून तो हळहळत होता; पण प्रकाश तयार करण्याचे कारखाने त्यानें काढले नाहीत. अनंत जीवांना आधारभूत असून त्यानें त्यांच्याकरितां कांहीं तजवीज केली नाही. ' आलिया भोगासि असावे सादर ' असा उपदेश करून स्वस्थ बसला ! लहान लहान लाटांच्या सभा भरवून व दुखवट्यांचे ठराव पास करून त्यानें सशानुभूति दर्शविली. कांहीं ठिकाणी थोडी चळवळही केली पण स्वहित कांहींच साधलें नाही. पृथ्वीपेक्षां सुधारणेचे बाबतीत विचारा फारच मागें होता. प्रकाशाकरितां सर्वस्वी सूर्यावर अवलंबून. सूर्य गेला कीं हिंदुस्थानांतील विधवेप्रमाणें विचारा दुसऱ्यांच्या तोंडाकडे पहात करुणाजनक स्थितीत काल कंठणार ! कोणी वाली नाही, कीं कोणी पाठिराखा, मदत करणारा, प्रेमळ मित्र नाही ! किंबहुना समुद्र हिंदुस्थानासारखाच आहे. प्राण गेला तरी दुसऱ्यांचें अनुकरण करणार नाही. स्वमर्यादा सोडून बाहेर जाणार नाही. परिस्थितीप्रमाणें पालटणार नाही किंवा नवीन सुधारणा करणार नाही. कितीही लोक पाठीवर चढले तरी त्यांना क्षमाच करील. पाहिजे त्यानें त्याचे राज्यांत इतस्ततः फिरावें. कांहीं माथेफिरू जलचर एखादे वेळीं हल्ला करतील, पण त्यांना हुसकून लावण्यास किती वेळ ! स्वतंत्रतेची दगदग त्याला नको. आपणापेक्षां नीच कोणीही नसावें हीच त्याची महत्वाकांक्षा ! यदृच्छेनें मिळेल त्यांत संतुष्ट असणारा असा दुसरा कोणीही नसेल ! प्रगतीचें वारेंही तो आपणास लागूं देत नसे !

नंतर वारा येऊन माझीं वस्त्रें हालवून आपलें अस्तित्व प्रकट करूं लागला. हा मात्र मोठा विलंदर दिसला घटकाभर समुद्रास आपला मित्र करून त्याचें अंतःकरण हालवी, तर लगेच पृथ्वीकडे येऊन तिच्यावरील वृक्षास डोलवी. क्षणभरानें कोठें नाहीसाच होई. एक एक वेळीं अंगांत आल्याप्रमाणें नाचूं फिरूं लागे, व कुत्र्यासारखा प्रत्येकाचे अंगावर जाई ! तर दुसरेवेळीं हल्ल हल्ल गीत गात प्राणिमात्रांना रंजवी ! हा आतां काय करील याचा कोणास नेम लागत नसे. एकाचें दुसऱ्यास, त्याचें भलत्यास, असें देऊन, तो दानशूर व दरवडे-खोर ह्मणून प्रसिद्ध होता ! स्वार्थ नसत्यामुळें विदेह स्थितीत असल्याप्रमाणें

त्याचें आचरण दिसें. चंचलपणा हा त्याचा विशेष होता. आळस त्याला आवडत नसे. भेटणाऱ्यांच्या मनांत तो प्रसन्नता व उत्साह उत्पन्न करी. त्याच्या-वर कोणाचें प्रेमही नव्हतें, व कोणी त्याचा द्वेषही करित नसे. नेहमी खेळकर व मजेंत काल घालविणारा तो एक होता.

सूर्य यावेळीं अगदीं बुडत होता. अहाहा! बा सूर्या! यावेळीं तुला कोणीच आधार कां देत नाहींत! पृथ्वीनें तर तुझी पर्वांच सोडली. यावेळीं तूं कसा शांत व गोड दिसतो आहेस. सकाळीं मी तुला पाहिलें त्यावेळीं तूं आपले मृदु प्रतिभासंपन्न कर मजपुढें केलेस, जगांतील चमत्कार मला दाखविलेस ह्मणून तुला आपला मित्र करावेंसें मला वाटलें. शीतानिवारण, अंधकारनिर्मूलन, इत्यादि प्रकारांनीं तूं माझ्या उपयोगींही पडलास. पण हळू हळू तूं आपला विस्तार वाढवून 'भटाला दिली ओसरी आणि तो पाय पसरी' असें केलेंस. जशी तुझी भरभराट होत गेली, तसतसा तूं जास्त प्रखर झालास. दुपारीं तर तिन्ही लोकं व्यापून टाकलेस. तुझ्या उग्रपणाची कमाल झाली! कोणाची तुजकडे डोळे उघडून पहाण्याची छाती नव्हती. तूं करशील ती पूर्वदिशा असा तुझा दरारा चहूंकडे बसला होता! पण तुझ्या वाढीलाही सीमा आहेच. 'चक्रनेमिक्रमा'प्रमाणें तूंही आतां खालीं पडतो आहेस. समुद्राचें पाणी शोषून तूं आपलें घर भरलेंस, तरी आतां पडत्या काळीं समुद्रच तुझें विश्रांतिस्थान दिसतें! बाबा! आतां कृतकर्माबद्दल जरी तुला वार्डट वाटत असलें, व जरी तूं सकाळच्या प्रमाणेंच पुन्हां सुंदर व मृदु झाला आहेस तरी आतां तुझें पतन कसें चुकणार? तुझ्या भरभराटीच्या दिवसांत जर तूं इतरांशीं प्रेमानें वागला असतास, तर तुझ्यावर आतां हा प्रसंग आलाही नसता, व आला असता तरी सर्वांनीं तुला आधार दिला असता, मदत केली असती. तुझें तूंच नुकसान करून घेतलेंस. असो, आतां उद्यां तरी तूं सुधारण्याचा प्रयत्न कर!

आणि, हे ढग जे तूं जमा केलेस, ते तरी आतां तुजवरोवर कोठें येत आहेत? ते पृथ्वीवर आणि समुद्रावरच रहाणार! इतका लोभ धरून निर्दयपणें समुद्रापासून लुटलेलें पाणी आतां तुजजवळ कोठें आहे? हा पहा. सर्वांशीं गोडीनें वागणारा व यथेच्छ अमृत सिंचन करणारा चंद्र तुजपेक्षांही लोकांस

जास्त आवडतो. तसेंच, हे कोट्यवधि तारे आतां एक प्रजासत्ताक राज्य स्थापून चंद्राला प्रेसिडेंट नेमतीलही ! पहा. ही लहानशी, मासे मारणाऱ्या कोळ्याची नौकासुद्धां तुला आतां आच्छादून लोकांचे दृष्टीआड करूं शकते. एकंदरीत वैभव क्षणभंगुर आहे यांत संशय नाही. जितक्या वेगानें तूं वैभव शिखरावर चढलास, त्यापेक्षां जास्त वेगानें तूं आतां पडतो आहेस. ईश्वर करो आणि तुझा ... .. ! इतक्यात माझ्या एका मित्रानें माझ्या खांद्यावर हात टाकला. मी चमकून मार्गे पाहिलें व त्याला माझेजवळ बसवून इकडच्या तिकडच्या सपाटून गप्पा मारण्यास सुरवात केली.

कळावें, हे आशीर्वाद.

तुझे
दादा.

वाङ्मय-श्री-खण्ड

पद्य-विभाग

(प्राकृत)

ईशस्मरण

[जाति- श्रीरङ्ग]

ईश्वरा ! अससि तूं कसा ? हें न मानसा आकळें माझ्या ।

मी गात यथामति अगम्य तव लीला ज्या ॥ ध्रु० ॥

आकाशि तारकाराशि अमृतमय शशी, दिव्य तो भानू ।

चिच्छक्ति तुझी ती केंवि विभो ! मी वानूं ? ॥ १ ॥

मंदिरीं भुवनसुंदरी, हर्षनिर्झरी, इंदिरा राहे ।

आनंदकंद ! तव वैभव कवणा लाहें ? ॥ २ ॥

सद्गुणी, मधुरभाषिणी, सुधार्वापिणी, सूरता वाणी ।

ती जणों राहते तुझ्याच ठायीं रमणी ॥ ३ ॥

शिव सांब, सुखद हेरंब, ऋक्तिचे स्तंभ, देवता त्याही ।

हे अनंतशक्ते ! अनंत रूपें तव हीं ॥ ४ ॥

श्रीधरा ! चमत्कृतिपरा सृष्टि, विभुवरा ! भुलवि कविहृदयें ।

ती वाचस्पतिसिंहि वर्णन करितां ना ये ! ॥ ५ ॥

गोविंद गावया छंद, सच्चिदानंद सद्गुरो ! मजला ।

द्या, हीच विनंती ' राम ' कराया सजला ॥ ६ ॥

— रामचंद्र चिंतामण श्रीखंडे.

कविः—कै० डॉ० शंकर चिंतामण श्रीखंडे, एम्. सी. पी. एस्.
यांच्या कविता.

१. श्रीकृष्णाचा पाळणा.

जाति—उपचंद्रकांत

[‘गौळण सांगति गाऱ्हाणीं ’ या चालीवर.]

पाळणीं निजवुनि यदुराणा । यशोदा हलवी, करि गाना ॥ ध्रु० ॥

गोकुळवासि गोपनारी । प्रभाते सारवुनी द्वारी ॥

कादिति रंगवलि कुसरी । चित्रें चित्रविचित्रपरी ॥

ध्यानीं अळविति कंसारी । तुजविण शीणचि संसारी ॥

यास्तव धांव, पाव, नरहरी ! । धांवा करिति नित्य यापरी ॥

आरंभिति मग दधिमंथना । यशोदा हलवी, करि गाना ॥ पाळणीं० ॥१॥

पहाटे उठे नंदराणी । यशोदा माय सुगुणखाणी ॥

घालुनि अलंकार लेणी । दासी घालि तिची वेणी ॥

तोंवरी उठे चक्रपाणी । भरविलें त्यासि दूधलेणी ॥

माखुनि नाहविला त्याणीं । निजविला पाळणिं आणोनी ॥

परि तो रडतां राहीना । यशोदा हलवी, करि गाना ॥ पाळणीं० ॥२॥

“निज निज बाळा ! वेढाळा ! । दारीं बागुल रे ! आला ॥

दशभुज पंचवदन भोळा । गळ्यामधिं रुळति रंडमाळा ॥

तिसऱ्या नेत्रिं महा ज्वाळा । विषाणें कंठ दिसे काळा ॥

भयप्रद वाटे कळिकाळा । देउं तुज त्यासि काय ? बाळा ! ”

नायके हट्टि देवराणा ! । यशोदा हलवी, करि गाना ॥ पाळणीं० ॥३॥

गात मग सप्तम अवतार । “ दशरथ राय, पुत्र चार ॥

रामलक्ष्मण भरत वीर । शत्रुघ्न; सकळ बंध्य चतुर ॥

उतरावया भूमिभार । मानवलोकीं अवतार ॥

खेळुनि बहुत वर्ष चार । कौतुक दाखविलें फार ” ॥

आवडें स्वचरित देवमना । यशोदा हलवी, करि गाना ॥ पाळणीं० ॥४॥

“पांचवे वर्षीं ब्रह्मर्षी । विश्वामित्र तपोराशी ॥

येउनी वदे नृपापार्शी । ‘दे’ ह्मणे, ‘रामलक्ष्मणांसी ॥

करिति हे यज्ञरक्षणासी । कासया चितार्णवि बुडशी ? ॥

जन्मले विष्णुचेच अंशी । ह्मणुं नको ‘नाहिं !’ देइं मजसी ’ ॥

गेला घेउनि दोघांना !” । यशोदा हलवी, करि गाना ॥ पाळणीं ० ॥५॥

“मार्गीं ताटिकेसि वधिली । मखार्ची विघ्नें परिहरिलीं ॥

मग मिथिलेसि वाट धरिली । पदरजें शिळाहि उद्धरिली ! ॥

स्वयंवरिं सीता परिणियली । रावणवदनिं धुळी भरली ! ॥

आले अयोध्येसि; झालीं । जनमुखें, कमळें जशिं फुललीं !” ॥

प्रेमें एके निजवर्णना । यशोदा हलवी, करि गाना ॥ पाळणीं ० ॥६॥

“राज्याभिपेक रामाला । निश्चय केला करण्याला ॥

परि कैकयी द्वयवराला । मागे राज्य निजसुताला ॥

सीतारामलक्ष्मणांला । पाठविलें वनवासाला ! ॥

सर्वजन शोकार्णविं बुडला ! । दशरथ निजधामा गेला ! ॥

भरतहि सेवि महाविपिना !” । यशोदा हलवी, करि गाना ॥ पाळणीं ० ॥७॥

“निघाले राम वर्नी शिरले । पंचवटीला मग आले ॥

रावणें सीतेला हरिलें !” । एकतां गर्जुनि हरि बोले ॥

“लक्ष्मणा ! आण चाप वहिलें ! । वानर बोलावीं अपुले ! ।

नेउनि दळभार सुवेळे । मारिन रावणादि सगळे ! ॥

लंका देइन विभीषणा !” । यशोदा हलवी, करि गाना ॥ पाळणीं ० ॥८॥

यशोदा पाहुनि ही मात । झाली मनांत भयभीत ! ॥

पुन्हं जों पाहि पाळण्यांत । तों श्रीकृष्ण असे रडत ॥

उचळुनि त्यासि अंकिं घेत । स्तनपान करी विधि-तात ! ॥

‘शंकर’ ज्यासि सदा ध्यात । अह्नां तो पावो श्रीकांत ॥

आणा हरिलीला ध्याना । यशोदा हलवी, करि गाना ॥

पाळणीं निजबुनि यदुराणा । यशोदा हलवी, करि गाना ॥ ९ ॥

२. गौळण.

['तुह्नि थोरल्या रे ! थोरल्या पाटलाचे लेक !

तुह्नां मध्ये रे ! गरीब हाय मी एक ! ॥ —या चालीवर.]

आल्यात पहा बऱ्याचशा गौळणी । जणुं सांगाया यशोदेसि गान्हाणीं

परि वाटें कीं पाहुनि रथाङ्गपाणी । मन रमवावें गाउनि याचीं गाणीं

बाह ! संभाळ गे ! बाळ तुह्ना गुणखाणी । यासम दुसरा नाहिं देखिला कोणी

यशोदा:-तुह्नि खोऱ्या गे ! भांड सगळ्या नारी । मम कान्हा हा निर्गुण निर्मळ वारी !

टाकुनि अपुलीं कामें धामें सारीं । कां जमलां गे ! उगाच माझ्या दारीं ? १

गौळण:-मी सांगुं कशी ? लाज वाटते मजला । हा कृष्ण अह्नां भ्रष्ट कराया सजला

अवचित गांठी गौळणि भोळ्या बाळा । मृदु मधुवचनें बोलुनि भुलवी अबला

बहु धीटपणें चुंबन ध्याया शिकला । या कला अशा तया साधल्या सकला !

हा नयनपथें हृदयमंदिरीं शिरला । मग हलेचिना विश्व व्यापुनि उरला

यशोदा:-तुह्नि खोऱ्या गे ! भांड सगळ्या नारी । योगेश्वर हा ब्रह्मचारिपुरारी !

टाकुनि अपुलीं कामें धामें सारीं । कां जमलां गे ! उगीच माझ्या दारीं ? २

गौळण:-संचित माझें लोणि चोरिलें याणें । प्रारब्ध दह्याचें मंथन मोडित जाणें

हें दूध तरी कसें नासलें नेणें ! । कां हौसेचा घटहि तुपाचा नेणें !

या संसारीं रोज नवें रडगाणें ! । छळणूक किति ! जगणें लाजिरवाणें !

किति बाई ! हें असें अधार्शीं खाणें । घरिं खाऊं दे यास पोटभर दाणे

यशोदा:-तुह्नि खोऱ्या गे ! भांडच सगळ्या नारी । लक्ष्मीपति हा करिल कशाला चोरी ?

टाकुनि अपुलीं कामें धामें सारीं । कां जमलां गे ! उगाच माझ्या दारीं ? ३

गौळण:-हें सोड ! अतां बघ याचा परिपाठ । रस्त्यावरि हा पसरी काटे राठ

यमुने जातां फोडि जळाचे माठ । करितो चेष्टा फिरविली न जों पाठ

कारि वत्सांना मुक्त सोडुनी गांठ । कारि आगळिकी रोज एकशें साठ !

नित्य क्रम हा चाले प्रहरहि आठ । भरल्या खोऱ्या अंगीं कांठोकांठ

यशोदा:-तुह्नि खोऱ्या गे ! भांडच सगळ्या नारी । सच्चिद्वन हा ज्ञानमय सदाचारी !

टाकुनि अपुलीं कामें धामें सारीं । कां जमलां गे ! उगाच माझ्या दारीं ? ४

गौळणः—किति सांगुं ? तुला सगळें लटकें गमते । तुज वाटतसें आपुलेंच उत्तम तें !
 गोपाळांचें आणिक यांचें जमते । मग काय कथा करितो भलतें भलतें !
 तें मुरलीचें गान कानिं गे ! घुमते । हें गगन कसें नादानें तुमदुमते !
 नाहिं सुचत मुळीं काम चित्त हें भ्रमते । गे ! त्रासाचें अन्य काय यासम तें ?
 यशोदाः—तुझि खोड्या गे ! भांडच सगळ्या नारी । निःसंगचि हा त्रिविधतापपरिहारी !
 टाकुनि अपुलीं कामें धामें सारीं । कां जमलां गे ! उगाच माझ्या दारीं ? ५
 गौळणः—कालच यानें सोडिलि माझी गाय । ती आवरतां थकलें ! दमले पाय !
 त्या चोराला धरिलें परि तें वाय । चावला मला हे बघ त्याचे घाय !
 हरि सांपडला, सांपडलासा होय । परि गवसेना ! टकसेनांचा राय !
 बाइ ! धन्य तुझी. सर्वच उलटान्याय ! । आम्हिच लटक्या, कृष्ण साधु हा काय ?
 यशोदाः—तुझि खोड्या गे ! भांडच सगळ्या नारी । करुणोदधि हा गोवर्धनगिरिधारी !
 टाकुनि अपुलीं कामें धामें सारीं । कां जमलां गे ! उगाच माझ्या दारीं ? ६
 गौळणः—ही काय अशी रीत पक्षपाताची ? । यामुळेंच हा रोज अमहांला जाची
 खोड्या शिकवी इतरांना तैशाची । अमुचीं पोरें विघडुन गेलीं सार्ची !
 धरिली ज्यानीं संगत या चोराची । राहिली तयां शुद्ध न संसाराची !
 सुंदर, चतुरा राधा भाझी भाची । वेडी झाली त्याचें कारण हाची !
 यशोदाः—तुझि खोड्या गे ! भांड सगळ्या नारी । सद्गुरुच हा अज्ञानतम निवारी !
 टाकुनि अपुलीं कामें धामें सारीं । कां जमलां गे ! उगाच माझ्या दारीं ? ७
 गौळणः—ठाऊक अमहां ! कशास दवडा वारा ? । ही फूस तुझी म्हणुन नाचतो सैरा
 हा सापडुं दे अमहां करीं एकवारा^१ । मग एकाचे कृष्ण करूं अम्हि बारा !
 कोंडुनि ठेवूं बळकट बांधुनि तारा । या पुंडाला कोणि न द्यावा थारा !
 हा लाडलें तुझ्या नासला सारा । आम्हीच करूं शिक्षा या परभारा !
 यशोदाः—हे गोपीनो ! क्षणभर थांबा ! बोला । रागाउं नका ! अढी मनींची खोला !
 नेणतेपर्णे हा अपराधी झाला ! । तुम्हि थोरपर्णे क्षमा करावी याला !
 अचपळ मोठा नावरोचि हा मजला । घालितें अतां तुमच्या पदरीं त्याला
 या बाळाच्या विचित्र देखुनि लीला । 'रामा'सह^२ हा 'शंकर' तटस्थ ठेला ! ८

१ एकवेळां. २ सदर 'गौळण' सन १९१७ मध्ये रचली. पांचवे व सहावे कडवे मी रचून दिल्यामुळे हा नामनिर्देश बंधुवर्यांनी केला आहे. —रा. चिं. श्री.

३. रुक्मिणीपत्रिका.

(चाल-‘उद्धवा ! शांतवन०’)

सुविनीत रुक्मिणी बाला । पत्रिका लिही यदुपाला ॥ ध्रु० ॥

भीमकनृप विदर्भदेशी । रुक्मिणी कन्यका त्यासी ॥

योग्य होय ती लग्नासी । रुक्मिया म्हणे पितयासी ॥

‘ घावी हे शिशुपाळासी । कुलगोत्र नसें कृष्णासी ! ’ ॥

रुक्मिणी मनीं घाबरली ! ।

श्रीकृष्ण-मूर्ति आठविली ।

पत्रिका निजकरें लिहिली ।

कीर्तिमुखद्विज पाठविला ॥ सुविनीत० ॥ १ ॥

त्रैलोक्यसुंदरा ! तुमचे । गुण ऐकुनि मन्मन नाचें ॥

काय भाग्य या कानाचें । लागला छन्द मम वाचे ॥

करित जों स्मरण वदनाचें । त्रिविधताप हरती साचे ॥

द्वारकापुरीं जें वसलें ।

तें ध्यान हृदयि या ठसलें ।

निर्लज्ज चित्त हें कसलें ? ।

भुललें तव गुणरूपांला ॥ सुविनीत० ॥ २ ॥

हे मुकुन्द ! अपुली महती । कुल, शील, रूप, वय, कांती ॥

विद्या, सद्गुण, संपत्ती । बल, धृति, क्षमा, द्युति, शांती ॥

पाहुनियां कुलशीलवती । जरि न वरी तुजला युवती ॥

जन्म तिचा व्यर्थचि गेला ।

श्रीकृष्ण दूर जरि केला ।

हृदयीं मम संतत ठेला ।

मनमोहन मुरलीवाला ॥ सुविनीत० ॥ ३ ॥

अपिला देह सद्भावें । मज नाथा ! स्वीकारावें ॥

वाटें यश तुमचें गावें । सेवुनियां चरण रहावें ॥

श्रीहरीस योग्य जें व्हावें । शिशुपाळ जंबुकें न्यावें ॥

अपकीर्ती कवणा ऐसी ।

होईल सहन तरि कैसी ! ।

यास्तव घ्या पदरीं मजसी ! ।

रक्षावें त्रिजगत्पाला ॥ सुविनीत० ॥ ४ ॥

नानाविध दानें करितां । व्रतनियमधर्म आचरितां ॥
 गुरु देव, विप्र ते भजतां । श्रीकृष्ण सर्वदा स्मरतां ॥
 जीर तुष्टलासि भगवन्ता । तरि हेंचि मागणें आतां ॥
 श्रीकृष्ण मला नवरा हो ! ।
 तत्प्रीति नित्यनव राहो ! ।
 शिशुपालादिक वारा हो ! ।

ईश्वरा ! शरण मी तुजला ॥ सुविनीत० ॥ ५ ॥

लग्न उद्यां प्रातःकाळीं । या विदर्भासि ते वेळीं ॥
 ठेवावे सैनिक जवळीं । या गुप्तपणें वनमाळीं ॥
 होईल युद्ध कल्लोळीं । हे राजे सर्व पिटाळीं ॥
 चैद्य, मागधा संहरणें ।
 मज राक्षसविधिनें वरणें ।
 क्षत्रिया योग्य तें करणें ! ।

विनवितें हेंचि द्या मजला ! ॥ सुविनीत० ॥ ६ ॥

अन्तःपुरिं तुजसि वरावें । तरि आड बंधुर्नी यावें ॥
 मग त्यांसि काय मारावें ? । सुचवितें युक्ति ऐकावें ! ॥
 बाहेर देविला जावें । पूजना वधूला न्यावें ॥
 पूर्वींची रीती ऐसी ।
 या यास्तव त्या ठायसी ।
 तेथेंच वरावें मजसी ।

हा उपाय उत्तम सुचला ॥ सुविनीत० ॥ ७ ॥

पदरज तें भवभय नाशीं । दुर्लभ जें इंद्रविधीशीं ॥
 शिव हृदयी ध्यातो तुजसी । भक्ताचा आंकित होसी ॥
 मी तरी, इच्छितें दासी । व्हावया तुझी हृषिकेशी ! ॥
 जरि हें न घडें यदुराया ! ।
 शतजन्महि जाळिन काया ! ।
 परि तुझीच होइन जाया ! ।

निश्चय हा माझा ठरला ! ॥

श्रीरुक्मिणिनें जो लिहिला । पात्रिकार्थ 'शंकर' वदला ॥ सुविनीत० ॥ ८ ॥

४. श्रीभवानी-कमलेश्वराची आरति.

जय देव जय देव ! जय स्मरहर ! विमला !

श्रीकमलेश्वर शंभो ! गिरिशा ! तारिं मला ॥ जय देव जय देव ॥ ध्रु० ॥
वाराया जगताचा भवसागर ताप ।

गर तापा सोसुनि तूं होशी हरपाप ॥

नटशी अनेक रूपे तूं निर्गुण रूप ।

त्रिपुरातें माराया घेशीं गुरुचाप ॥ जय देव० ॥ १ ॥

त्रिशूल, डमरू, पिनाक, यांहीं शोभावा ।

गणपतिकुमारलीला पाहुनि लोभावा ॥

धांवुनि मुक्ती देतो अवलोकुनि भावा ।

ऐसा पिनाकधारी हा निशिदिनिं गावा ॥ जय देव० ॥ २ ॥

सुरपूजितचरणा ! शरणागतभयहरणा ! ।

करुणार्णव अरुणश्रुति सुरऋषिगणभरणा ॥

भक्ता रक्षायार्ते त्रिपुरसहकृतरणा ।

दुष्टातें दंडाया घेशी अवतरणा ॥ जय देव० ॥ ३ ॥

सिद्धयक्षगंधर्वादिऋषेवितपादा ।

श्रुतीं हरशी, लागशि भिल्लिणिच्या नादा ॥

ब्रह्माविष्णू यांच्या तोडुनियां वादा ।

श्रेष्ठ करिशि विष्णुसि, करिं धातृशिरच्छेदा ॥ जय देव० ॥ ४ ॥

कोरस्थ त्रिगुणात्मक भक्तवरद गिरिशा ।

नेर्तानि अभयपदातें तोडिशि भवपाशा ॥

कामादिक हे पाडिपु यांच्या करिं नाशा ।

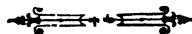
‘श्रोखंडे’ कुलस्वामिन् पुरवीं मम आशा ॥ जय देव० ॥ ५ ॥

भक्तार्तिविनाशक त्या शंभुयशा अमला ।

शेपहि सहस्रवक्त्रें गातां बहु श्रमला ॥

शितिकंठ नाममात्रें भवसागर तरला ।

भजनीं बहुसुख ह्याणुनी ‘शंकर’ पदिं रमला ॥ जय देव० ॥ ६ ॥

५. संशय-मणि-माला.

(गीति)

[चि. सौ. वेणूताईचें पत्र बरेच. दिवसांत न आल्यामुळें पुढील आर्या तिला लिहिल्या.]

पत्र लिहाया बसतां, आल्या वन्सें, वडील कीं जाऊ ॥

त्यांना सोडुनि तेथें, पत्र लिहाया कसें गडे ! जाऊ ? ॥ १ ॥

अथवा येते झाले, स्वामींचे मित्रवर घरा; त्यांचें ॥

स्वागत करण्या सजलें, मनवित्तकलत्र जाण, दात्याचें ! ॥ २ ॥

कीं दुर्गादेवीनें^१ ओलांडुनि सर्व सांडली शाई ! ॥

त्या चतुर कन्यकेचें, कौतुक करणार नाहिं कां आई ? ॥ ३ ॥

कीं साहित्य सरें, मग पत्र लिहावें कशावरि कशानें ? ॥

हें न घडें लक्ष्मी^२-घरिं, केशव^३ मग कशि लया दुर दशा ने ? ॥ ४ ॥

अथवा तेथें झाला, पोस्टमनांचा अभूतसा संप^४ ! ॥

पत्रानंद-भुकेल्या, दूरस्थित जनमनासि दे कंप ! ॥ ५ ॥

कीं लग्नसमारंभीं, आवशिपासून मावशी दंग ॥

फेंक्री वधूवरांवरि, तो पत्रावरिहि सांडला रंग ! ॥ ६ ॥

कीं पत्र पूर्ण झालें, पारि न मिळें तिकिट झणुनि करि कांकूं ॥

सौभाग्यशील नारी, सोडि न घर जरि नसे ठळक कुंकूं ! ॥ ७ ॥

कीं कल्पना, अलंकृति-रसमाधुर्यें तुटुं जें फुगलें ॥

चालें मंद, गजानन डुलत जसा धरान मोदककणुगलें ॥ ८ ॥

कीं मार्गी त्या लाभे, सद्ग्रंथाचा अखंड सहवास ! ॥

सत्संगीं मन रंगें, विसरें निज हेतु, कार्य, हव्यास ॥ ९ ॥

कीं येतां वाट चुकें, भलतिकडे जाय, तरि मिळेल मला ॥

हळुहळु येत असावें, फिरुनि मजकडेच जीव जारि दमला ! ॥ १० ॥

मुंबई, मे १९२१

१ कविभगिनी सौ. वेणूताई यांची लहान कन्या कु. दुर्गा. २ लक्ष्मी-सासरचें नांव. ३ केशव-पातिनाम. ४ नुक्ताच मुंबईत असा संप झाला होता. तसाच तेथें (कोल्हापुरांत) झाला आहे. कीं काय असा संशय.

६. चि. सौदामिनीला पाळणा.

(' निज रे ! निज बाळा ! ' — या चालीवर)

सौदामिनि ! बाळे ! तुजला गे !

झोंप कां न ती लागे ? ॥ सौदा० ॥ घु० ॥

उत्तम रंगितसा । बहु खासा । हा बघ । पलंग कैसा ! ॥

त्यावीर पसरियला । मउ गाशा । गादीवर तीन उशा ! ॥

मेणांबरावरी ^१ । स्वच्छ अशा । घालुनि पलंगपोसा ॥

पांघर ही रजई । नाजुकशा । मच्छरदाणीस कशा ^२ ॥

काय उणें सागें । तुजला गे ! । झोंप कां न ती लागे ॥ १ ॥

फार रात्र झाली । बहुशांत । वारा मंद वहात ॥

सुमनसुगंधाच्या । सदनांत । लाटा खेळत जात ॥

चिदधन देवाच्या । स्तवनांत । आनंदें मन धात ॥

जवळी बैसोनी । पद गात । थापटितों- तव तात ॥

दिवसा जरि भागे ! । तुजला गे ! । झोंप कां न ती लागे ॥ २ ॥

लागलिसे तुजला । भूकजरी । तरि खा पेटे ताजे ॥

जरि तूं अससी गे ! । आजारी । तरि वा ^३ डाक्टर गाजे ! ॥

हैं तव रडगाणें । मधुर जरी । तरि न तुला तें साजें ! ॥

पाहुनि तव लीला । ही सारी । हट्टी मुलही लाजें ! ॥

तेंहि नसें जागें । तुजला गे ! । झोंप कां न ती लागे ॥ ३ ॥

आतां तरि चतुरे ! । स्वस्थ रहा । हृदयीं ईशास पहा ! ॥

रक्षितसे आह्वां । पालक हा । त्वरित निवाचनि मोहा ॥

शांतिज्ञानदया- । सिन्धु महा । जाउं तयाच्या गेहा ॥

अर्पुं तया वाचा । मन देहा । गातो 'शंकर' तो हा ॥

भक्तिदान मागें । तुजला गे ! झोंप कां न ती लागे ? ॥

मुंबई, जुलै १९१९

सौदामिनि बाळे ! ॥ ४ ॥

[वर पाळण्यांत गाइलेली मुलगी ता. २० आगष्ट १९२२ रविवार श्रावण कृष्ण त्रयोदशीस दुपारी ३ वाजतां आह्वांस सोडून स्वर्गी गेली ! देवानें दिलेलें त्यानेंच नेलें !!!]

७. मनाचे श्लोक.

[प्रस्तुत लेखकाचे घरी एक मांजराचें पिल्लू होतें. लहानपणी ती भाटी आहे असें वाटून तिचें नांव 'मनी' असें ठेविलें. पण पुढें तो बोका आहे असें आढळून आल्यानें त्यास 'मना' हें नांव प्राप्त झालें ! त्या 'मना'स उद्देशून पुढील श्लोक श्रीसमर्थीच्या प्रसिद्ध श्लोकांच्या धर्तीवर रचले आहेत.]

(वृत्त-भुजंगप्रयात.)

मना ! सजना ! आड मार्गी फिरावें । दिसें भक्ष्य तें त्वां प्रयत्नें धरावें ॥
जरी ना मिळें यत्न सोडूं नको हो ! । मना ! अंतरी बोल हा नित्य राहो ! ॥१॥
धरी रे मना ! ध्यान त्या उंदराचें । असें वाहन श्रेष्ठ लंबोदराचें ॥
निदिध्यास आणील साक्षात् तयाला । करी गृह त्या तुष्टिपुष्टिप्रदाला ॥ २ ॥
जरी तूज मार्गीत भेटेल कुत्रा । डरावें न तूं मांजरीच्या सुपुत्रा ! ॥
विदारी नखें त्याचिया नाककानां । पळें दूर वेगें जरी आवरेना ॥ ३ ॥
घुशीचें भयें काय भीतोसि लंडी^१ । धरी रे मना ! धैर्य धाकासि सांडी ॥
तुला घुस केव्हांच मारूं शकेना । तुवां जिंकिल्या मेजवानी चुकेना ॥ ४ ॥
तुझी मावशी^२ दीर्घतुंडी व लांडी । अकस्मात भेटे तरी तूं वलांडी ॥
तिला खेळवी, लोळवी, वा वर्धीही । परंतू न खा तीस बापा ! कर्धीही ॥५॥
जर्गी सर्वभक्षी असा कोण आहे ? । विचारी मना ! तूच शोधून पाहें ॥
हाणोनी न खा ! पालसर्पादिकांला । तयांच्या विषे देह जाई लयाला ॥ ६ ॥
कर्धी अन्न वा मांस वा तूप, पक्षी । मिळें दैवयोगें तसे तेंच भक्षी ॥
परी मूपकीं^३ सर्वदा भक्ति कीजे । अती आदरें लक्ष तेथेंच दीजे ॥ ७ ॥
मरे एक त्याचा दुजा शोक वाहे । अकस्मात तोही पुढें येत आहे ॥
तयालाहि धाडून दे पोटपंथा ! । किती फाडिल्या मालकाच्या सुकंथा ! ॥८ ॥
तुला भेडसावी जरी दुष्ट बोका । तरी सांग लोकांस कीं यास ठोका ॥
न भी ना पळें युद्धकौशल्य दावी । जर्गी जाणत्यांनीं सुकीर्ती वदावी ! ॥ ९ ॥
तुहा देह भूर्मी उताणा पडावा । जरी मार्ग हा होय वीरास डावा ॥
धराचत्वरा^४ शत्रुरक्तें भरावें । मरावें परी प्रेतरूपें उरावें ! ॥ १० ॥

१ नामदं !

२ शिचुंदरी.

३ उंदीर.

४ अंगण.

जयाचेनि संगें समाधान भंगें । अशा संगतीं सांग पां कोण रंगें ॥
 धरीं ओळखी लोभ लावीं प्रभूतें । जगीं व्यर्थ तो जो न दे दुग्ध तूतें ॥ ११ ॥
 बरें हुंगित्यावीण कांहीं न खावें । न बोलावितां खावया त्वां न जावें ॥
 अभक्ष्यास भक्षून बाटूं नको रे ! । मना ऊन मिष्टान्न चाटूं नको रे ! ॥ १२ ॥
 स्वयंपाकगेहीं सदा वस्ति कीजे । धनीणीकडे लक्ष संधान दीजे ॥
 कुठें ठेविती, केधवां, काय, कैसें । फळे यत्न, संधान राखील जैसें ॥ १३ ॥
 फिरें सामुपार्यां हरीं तन्मनाला । करीं प्रेमविश्वाससंपादनाला ॥
 सुसंधीस साधून पी दुग्ध ताजें । कुर्णी पाहिल्या स्वीकरीं मुग्धता जे ॥ १४ ॥
 करीं होय संतुष्ट जेणें धनीण । लुटीं साय जी शुद्ध सत्त्वप्रवीण ॥
 “मुना चोरट्या साय चोरून खाती । वृथा मांजरीं आळ घेती !” ह्मणे ती ॥ १५ ॥
 सदा चित्त खादीवरी बा ! असावें । रिकामेपणें व्यग्र केव्हां नसावें ॥
 मना ! आळसा ठाव देऊं नको रे ! ; जगीं आळशी राहिले सर्व कोरे ! ॥ १६ ॥
 ह्मणूं तूं नको हें न तें मी न लक्षीं । तया धर्म साधेल जो देह रक्षी ॥
 मिळें तें गिळीं लाविं रे ! आत्मकाजा । मला दे ह्मणे तो जरी बाप आज्ञा ॥ १७ ॥
 सदा चाटुनि स्वच्छ ठेवीं निजांग । दुजें काय आरोग्य दे तेविं सांग ॥
 सदा वृत्ति उत्साहसंपूर्ण राहे । तयाला यशःश्री स्वयें शोधिताहे ! ॥ १८ ॥
 मना ! संशयो नित्य जीवीं धरावा । परीक्षून विश्वास थोडा करावा ॥
 रहा काष्ठधारी, न तत्कच्छर्पी जे^१ । दुधें पोळतां ताक फुंकून पीजे ! ॥ १९ ॥
 सदा चित्त हें ठेविं बा ! सावधान । असो आत्मविश्वास युक्तिप्रधान ॥
 बळें बैसवीं गेहराज्यां दरारा । प्रसिद्धीस ये या गुणें तूं भरारा ! ॥ २० ॥
 वसो अंतरां बा ! तुझ्या पूर्ण शांति । प्रसंगीं करीं मर्दनें शत्रुशांति^२ ॥
 तुला अर्पिले श्लोक हे एकवीस । न हो मूपकत्रास देवा ! कवीस ॥ २१ ॥

* * *

[वरील श्लोकांनीं संतुष्ट झालेल्या ‘मनाचें’ वरप्रदान]

(अनुष्टुभ्)

पठे जो श्लोक हे सारे आठ वा दोन वा कमी ॥

त्याचे धरीं गोरसाची चोरी साची करीं न मी ॥ १ ॥

८. माशांचें गाणें.

(भूपती खरे० — या चालीवर)

[सिंध हैद्राबाद येथें सन १९२१ मध्ये असतांना, तेथील माशांच्या अनिवार त्रासामुळे पुढील गाणें सुचलें आहे !]

परमेशा ! पुरवीं एक आमुची आशा ।

भक्तांच्या घरच्या कर नाहींशा माशा ! ॥ धु० ॥

केलीस तुवां वा ! सुंदर सृष्टी सारी ।

मृगखगझषतरुमणि, नगनदनभनरनारी ॥

इतिहास पुराणें, शास्त्रें वेदहि चारी ।

हीं फुलें सुगंधी अलंकार सुखकारी ॥

पक्कानें बहुविध, प्रावरणें जरतारी ।

चितितां चमत्कृति होतों बहु आभारी ! ॥

चालः—सुखसोयी सगळ्या धार्मी । सेवक तत्पर हरकामी ॥

रत चित्त उमावरनामी । भाग्य काय पर तें नामी ॥

खाऊही देते मामी ! । सुखरूप असावें आर्मी ॥

परि माशाचमुळें । भास सर्व तमाशा ॥ भक्तांच्या० ॥ १ ॥

कोठेहि विचारा, हणती ' माशा फार ! ' ।

विधिलाहि कळेना माशांचा विस्तार ! ॥

आळशीहि मारी माशा अपरंपार ! ।

परि उरलेल्या ह्या पड्डें न देती थार ॥

लाजेल सासुही इतुका भाजाकार ।

वदवेना वानें अकल झाली गार ! ॥

चालः—आगगाडि दिसते मोठी । तिस पुसा तुम्ही ही गोठी ॥

' धांवतेस घटका साठी । उतरून नद्या, वन, धाटी ॥

कससाठी ? ' माशासाठी । परि येतिच पाठोपाठी ॥

कांहींच सुचेना उपाय यांच्या नाशा ॥ भक्तांच्या० ॥ २ ॥

आमटीत माशा, अर्नी, जळिंहि, चहांत ! ।

हा रणी न, परि भोजनी आंखडे हात ! ॥

मलमूत्रांवरुनी अन्नांवरि बसतात ।

रोगत्रीज चाहनि अज्ञजनां वधितात ॥

छळितात भल्यासहि शिरुनि नाककानांत ।

मारणें तयां तरि, युक्ति धरा ध्यानांत ॥

चालः-फॉर्मॅलिन्^१ चमचा घ्यावें । तितुकेंच दूध घालावें ॥

अदपाव पाणि मिसळावें । मग बशांत तें ठेवावें ॥

माशांचें मरण पहावें । परि मुलांसि सांभाळावें ॥

रुपयांत अघेली, झाल्या कमि आतांशा ॥ भक्तांच्या० ॥ ३ ॥

इतुक्या मरती परि, शतपट जन्मति पोरें ।

अहिमहिरावणही हटतिल यांच्या ह्योरें ! ॥

कोठें घर न दिसें, माशांवांचुनि कोरें ।

कंटाळुनि गेले त्रासानें जन सारे ॥

केलेंस ऋणी मज, परि एक्या उपकारें ।

स्मरविती तुला ! भगवंता ! धांव अतां रे ! ॥

चालः-पृथ्वीचा भरुनि नकाशा । व्यापितात ह्या आकाशा ।

जन सोडुनि मायापाशा । टाकूनि वस्तु जरि खाशा ॥

गुंडाळुनि पळती गाशा । येउंदे दया जगदीशा ! ।

‘ शंकर ’ पद गातो वाजवा ! किं रे ! ताशा ॥ भक्तांच्या० ॥ ४ ॥

शुभं भवतु ।

[उपरिनिर्दिष्ट माशांचें गाणें ज्या पत्रांतून प्रथम सिंधुद्वैद्रावादहून आलें, त्यांत गाण्याचे समाप्तनंतर पुढें दिलेला मनोरंजक व मार्मिक मजकूर आहे. — रा. वि. श्री.]

“... या पद्यांत कोठें शुद्धाशुद्ध, ओढाताण, छाटाछाट, दूरान्वय, पौनरुक्त्य, असंबद्धता, असहकारिता, नजरचूक, च्छेदविच्छेद, अर्थहानि, ग्राम्यशब्दप्रयोग, वर्णसंकर, लेखनप्रमाद, पदच्छेदविच्छेद, स्वारस्यभेद, यतिभंग, सौंदर्यनाश, अनादर, कूटस्फोट, ध्वनिध्वंस, मिथ्यावाद, सत्यगोपन किंवा गायनशास्त्राविरोध बंड आढळल्यास कळवावें, ह्मणजे दुसऱ्या आवृत्तीचेवेळीं सुधारण्यास बरें पडेल. दोषाविष्करण करणाऱ्यांघीं व सूचकांघीं नांवें प्रस्तावनेंत छापलीं जातालीं अशी मुद्दाम व्यवस्था करण्यांत येईल. — —”

—श. वि. श्री.

१ फॉर्मॅलिन् (Formalin) हें एक उपद्रवांघें व जंतुनाशक पातळ औषध आहे.

९. बहुरूप्याचें जेवणास आमंत्रण.

(“ काकुबाई ! काकुबाई ! लमाला चला. ” ही चाल)

खासेराव ! भलेराव ! जेवायला चला ! तुझि जेवायला चला ! !
रुसुं नका ! फुगुं नका ! जेवायला चला ! अर्धि जेवायला चला ! ॥ ध्रुं ॥
चिमुटभर भात । ताटें भरलिं सात ॥
धुवणाची कढी ! । गुलबशिची वडी ॥
भोपळ्याचं भरीत ! । ताक करकरीत ॥
दमडी एवढी पोळी ! । वर लाडवाची गोळी ॥
खाउन भट पोट चोळी ! माझी वाढणार मोळी ॥ खासेराव० ॥ १ ॥
वाटाण्याचें वरण ! । बांधूं लागा धरण ॥
चिचोक्याची उसळ । ऊन पाणी घुसळ ! ॥
खीर भारी गोड । वर लिंबाची फोड ! ॥
पळिभर सार ! । पण खातां करि गार ॥
आले वाडपि हजार ! तुझि पिऊं नका फार ॥ खासेराव० ॥ २ ॥
लोनकडें तूप ! तुझि वास घ्या खूप ॥
भेंड्याची भाजी । केली काल ताजी ॥
चटणीचा वास ! । नाकिं भरला आसपास ॥
आमटिच्या साठ । वाश्या भरल्या काठोकाठ ॥
बसा जेवायला ताठ ! मारा शेंडीला गाठ ॥ खासेराव० ॥ ३ ॥
मिठाचा खडा । त्यावर शिडि लावुन चढा ॥
कोशिबीर खाशी । त्यांत अडीचशें माशी !
भजाचि मजा । मिटक्या मारी गजा ॥
ही ऐकुन वाणी । ज्याच्या तोंडाला पाणी
त्याची कांदा खाते राणी । ऐका गजाचि गाणी ॥ ४ ॥
खासेराव ! भलेराव ! जेवायला तुझि जेवायला चला ! ॥
रुसुं नका ! फुगुं नका ! जेवायला चला ! अर्धि जेवायला चला ॥

१०. भोजनाचा फटका.

भल्या मुला! तुज दसलाखाची मात सांगतो, नद्रे नको ॥
 दूध, तूप, दही, ताक, मिळाल्या यथेच्छ खाया हट्टे नको ॥ धु० ॥
 तिखट दाट आमटी नसावी कच्ची रोटी खाउं नको ॥
 जाडें भरडें अन्न खाउनी पोटाला कष्टवू नको ॥
 अभक्ष्य भक्षण करुनि जनांचा बोल आपणां घेउं नको ॥
 मन गेलें, तीर विवेक करुनी आवरुनि धर; बाटुं नको !

चाल:-'मला मला' तू करूं नको-उगांच मागुन घेउं नको ॥

आग्रह करून घेउं नको-पानामध्ये टाकुं नको ॥

परि नावडतें आणि नको तें टाकायाला लाजुं नको ॥ भल्या मुला० ॥१॥
 सावकाश रे! जेव चावुनी उगिच भराभर गिळूं नको ॥
 साधें सात्त्विक जेवण हितकर, पक्कानांना भुलूं नको ॥
 मी मोठा खाणारा भोक्ता गर्व असा तू वाहुं नको ॥
 एकाहुनि चढ एक जगामधिं, भरीस त्या तू पडूं नको ॥

चाल:-पोटावर कधिं रुसूं नको-सदा चरत तू बसूं नको ॥

गोड फार तू सेवुं नको-भूक नसे तर खाउं नको ॥

असल्यावर सांगणें कशाला ? मिळेल जें तें सोडुं नको ! ॥ भल्या मुला० ॥२॥
 पोट फुगुनियां तडसहि लागे, असळें जेवण जेवुं नको ॥
 अजीर्ण होतां अधिं लंघन कर मग डॉक्टर विस्मरूं नको ॥
 कच्चे, करपट, उष्टें वेचव, शिळें, सांडलें खाउं नको ॥
 जवळीं आल्या मुठभर द्याया मागें पुढतीं पाहुं नको ॥

चाल:-एकटाच कधिं खाउं नको-अंधारांत मुळींच नको ॥

अपवित्राला शिवूं नको-प्रसादतीर्थीं विटूं नको ॥

हवें असुनिया उगिच भिडेनें 'नको नको' तू हणूं नको ! ॥ भल्या मुला० ॥३॥
 अन्नासाठीं खर्च करीं परि चैन कधींही करूं नको ॥
 चहाकाफितंबाकू यांचें व्यसन लावुनी घेउं नको ॥
 जेवण समयीं दुर्मुखलेला उदासीनसा राहुं नको ॥

चाल:-अवेळ करुनी खाउं नको-दास जिभेचा होउं नको ॥

अधिं सर्वांच्या बसूं नको-तसाच मागुन उटूं नको ॥

मोठ्याची पंगत बोधप्रद दुर्जन पाहुणचार नको ! ॥

शंकरासि नैवेद्य अर्पित्यावांचुन जेवण करूं नको ॥ भल्या मुला० ॥४॥

११. म्हुलांचे करमणुकीकरितां.

(सतारीवर वाजविण्यासाठीं सतारीच्या कांहीं गतींच्या चालींवर रचलेलीं गाणीं.)

१ भोंवरा.

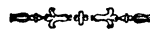
घुम् करुनिया घुमतो भोंरा ।
 वाटे, हा जणुं भंगचि दुसरा ! ॥
 घुं करुनिया घुमतचि जाशी
 योग्याचें परि डोलत राहशी
 आनंदें, मग लोक तुझे झाले बंदे !
 गुणवंतचि खरा ! घुम् ॥ १ ॥

२ बंडबाजा !

गजा ! गजा ! प्रियकर ! माझ्या
 हे बघ ! आले काका घेउनि सुंदर बाजा,
 कैसा साजे ? उत्तम वाजे !
 हा, बघना करिं धर ना !
 हळूं वाजिव, राजा !

लहान मुलींसाठीं

१२. हृदग्याचें गाणें.

(चालः—कृष्णाचं अंगडं, बाइ कृष्णाचं टोपडं.)

वंदन माझें गजाननाला विघ्नहरा देवाला ॥
 माझा हृदगा सिद्धी जावो ! पावूं दे ! नवसाला ॥
 नमितें शंभू गिरिजादेवी जगाची माऊली ॥
 विद्यादेवी सरस्वती मी प्रेमानें वंदीली ॥
 आइबापाचे चरणहि वंदूं सौख्याचें माहेर ॥
 इडापीडा दुःख आमूचें जाऊं दे ! बाहेर ॥
 ब्रह्मा, विष्णू नमिले, त्यांचे गुंण आर्ही गाऊं या ॥
 लक्ष्मी पार्वतीस आजचि आनंदें पाहूं या ! ॥
 प्रदक्षिणा या करुनी भावें, वंदूं या ! हृदग्याला ॥
 शंकर झाला प्रसन्न; देवो ! संपत्ती आह्मांला ॥

श्री. सौ. कृष्णाबाई श्रीखंडे (ऊर्फ सौ. पार्वतीबाई सरदेसाई)
यांचीं कांहीं पद्यें.

१३. श्रीसावित्रीगीत.

[चाल-उद्धवा ! शांतवन०]

सुजन हो ! आदरें परिसा । शुभ चरित्र सावित्रीचें ॥ ध्रु० ॥
मद्रदेशभूषण नृपती । अश्वपती नामें होता ॥
पाळ्ळनी नयानें अवनी । तोषवी प्रजाजनचित्ता ॥
परि नसे संतती ह्यणुनी । मानसीं खिन्न तो असतां ॥
विधिपर्तनीच्या वरदानें । लाभली एक त्या दुहिता ॥
सावित्री नामें विलसे । जी केवळ पावन सरिता ! ॥

चालः— लावण्यगुणांची खाणी ।

उपमेसि मिळेंना कोणी ।

रविशशिही लपले गगनी ! ।

बधुनियां रूप बालेचें ॥ सुजन हो ! आदरें० ॥ १ ॥

सकल कलाशास्त्रांमध्ये । ती दावी बहु चतुराई ॥
पाहुनियां तेज तियेचें । नृपतिंतें गमे नवलाई ॥
मनि हाणे योग्य कन्येच्या । पाहुं कुठें मी जांवाई ॥
मग काय बोलला तिजला । ' बहु सुज्ञ अससि गे बाई ! ॥
अनुरूप तुझ्या कुलशीला । वर असा शोधण्या जाई ! ' ॥

चालः— वंदुनी जनक-चरणांसी ।

घेउनी चतुरशा दासी ।

ती निघे भर्तृ-शोधासी ।

कुलशील थोर हो ज्याचें ॥ सुजन हो ! आदरें० ॥ २ ॥

हिंडुनी देशं तो सगळा । अतिरम्य तपोवनि आली ॥
त्यागुनी मोहममतेला । मुनिवृन्दें जेथें रमली ॥

च्युतवैभव शाल्वपतीही । रत तेथें हरिपदकमलों ॥
 सत्यवान् तनय तो त्याचा । साधुवृत्त सद्गुणशाली ॥
 पाहुनी तपोधन युवका । मद्रभूपतनया रिझली ॥

चालः— मग हृदयें त्यासि वरुनी ।

पातली पित्याचे सदनी ।

तंव नारद मुनिं तें बहुनी ।

वंदिले चरण हो त्यांचे ॥ सुजन हो ! आदरें ० ॥३॥

कथि वृत्त सर्व जें घडलें । ती सुमती जनकाज्ञेनें ॥
 मुनि ह्मणे युवा अल्पायू । न वरावा तव कन्येनें ॥
 चित्राश्व^१ होय विगतासू । येथून एक वर्षानें ॥
 भूप ह्मणे अन्य वरीं गे । नर योग्य मुनींद्रमतानें ॥
 मग पित्यासि सविनय दिधलें । प्रत्युत्तर सावित्रीनें ॥

चालः— नर अन्य तुझ्यासम मजला ! ।

माझा हा निश्चय ठरला ! ।

मुनि देई अनुमति तिजला ।

झालें मग लग्न तिथेचें ॥ सुजन हो ० ॥ ४ ॥

तापसी बनलि नृपकन्या । ऐश्वर्य विलासा त्यजुनी ॥
 आंधळी सासरासासू । दैवतें मनीं मानूनी ॥
 पतिसेवातत्पर राही । गृहकृत्य सर्व सारुनी ॥
 परि नित्य झुरे ती चिर्त्ती ! मुनिवच तें घोर स्मरुनी ॥
 त्रिदिन व्रत मग आरंभी । मृत्युंजय शंकर नमुनी ॥

चालः— तों कठिण काल ओढवला ।

चित्राश्व निघे फलमूला ।

भत्यांसह जाय सुशीला ।

करि निमित्त वन बघण्याचें ॥ सुजन हो ० ॥ ५ ॥

नृपपुत्र दावि दयितेसी । मृगयूथ, विहग, तरु, हस्ती ॥
 तद्वचनसुधा सेवाया । बहु पुसे प्रश्न ती सुमती ॥
 तंव एकाएकी त्याच्या । मस्तकीं वेदना उठती ॥

घेउनी अंकि शिर पतिचें । उपचारा बहुपरि करि ती ॥

आळवी रमावर हृदयी । धरि योर धीर ती चिर्ती ॥

चालः— देखे तैं यमधर्मासा ।

जो जाई पितृदिग्दर्शा ।

बांधुनी प्राण दृढपाशा ।

हीहि निघे मागुनि त्याचे ॥ सुजन हो० ॥ ६ ॥

धर्म ह्मणे ' जा ! परतोनी । कां व्यर्थ शिणसि गे ! नारी ? ' ॥

' पतिविना स्त्रीस गति नाहीं ! बोलति कीं श्रुति त्या चारी ' ॥

वदुनि असें, धर्मरहस्या । ती विदुषी त्यासि विचारी ॥

ऐकुनी चतुर बोलांसी । तुष्टला सूर्यसुत भारी ॥

' वर इच्छित देतो,' बोले । ' घेउनियां जा ! माघारी ' ॥

चालः— बोलुनी मधुर वचनांसि ।

मेळविलें चार वरांसी ।

सोडीना परि धर्मासी ।

कीं तत्करिं असु नाथांचे ॥ सुजन हो० ॥ ७ ॥

' द्यावें जी ! श्वशुरालागीं । गतवैभव, सुंदर नेत्र ॥

मग मागे, व्हावे पितया । कुलतारक शंभर पुत्र ॥

पावेन वदे संततिशीं । जी होय जर्गी स्तुतिपात्र ॥

तरि मत्पति मजला द्या हो ! । रक्षाया वचन पवित्र ॥

' धन्य ! धन्य ! ' यमराज ह्मणे । ' गातिल जन तव हें स्तोत्र ॥

चालः— पति तुजसी दिघला जा गे ! ।

भूवरी यश तुझें जागें ! ।

पातलीं झर्णी ती मागें ! ।

अद्भुत हो सत्त्व तिथेचें ॥ सुजन हो० ॥ ८ ॥

बृद्ध पिता, माता सदनीं । सुतविरहें होती कष्टी ॥

जरि सकल जाणते मुनिही । समजावुनि सांगति गोष्टी ! ॥

तंव अकस्मात त्यां दोषां । लाभली दिव्य कीं दृष्टी ॥

करभार घेउनी येती । सत्वरें रिपूही भेटीं ॥

देखुनी वधूसह पुत्रा । आनंद न माये पोटीं ! ॥

चालः— लागे ती गुरुजनचरणी ।

सत्कथा तरी^१ भवतरणी ।

जन वदती अघटित करणी ।

गुण वानिति सावित्रीचे ॥ सुजन हो० ॥ ९ ॥

चिरसौख्य हर्ष संपत्ती । पावले प्रजाजन सकळ ॥

पुण्यबळें सावित्रीच्या । वरदानें झालीं सफळ ॥

होउनी त्रिभुवनी वंद्या । लाघली कीर्ति हो ! अदळ ॥

अघनाशक, रसिकां सुखवीं । सावित्रीचरित रसाळ ॥

ऐकतां भक्तिभावानें । सन्निश्चय होई सुफळ ॥

चालः— जाणुनी ' जानकी-तनया ' ।

भवसिंधु घोर हरपाया ।

वंदुनियां सद्गुरुपायां ।

गात असे सुयश सतीचें । सुजन हो० ॥ १० ॥

१४. धांवा.

[चालः- भूपती खरें०]

हे दयानिधे हरि ! पाव झर्णा तूं मजसी ।

भवसागरतारक एक तूंच बा ! अससी ॥ धु० ॥

तुजविना असेना दीन जनांचा त्राता ।

तूं चराचरांचा अससी जनिता माता ॥

जडजीव पातकी बहुत तुवां तारियले ।

जाणुनी असें मी शरण तुला ही आलें ॥

देखुनी भयानक मोह-नक्र हे पाहीं ।

तरण्यासि भवार्णव मार्ग दिसेना कांहीं ॥

चालः--पोंचवीं पैलतीराला । श्रीहरी ! ।

चुकवीं बा ! षड्पुघाला । श्रीहरी ! ।

दे अखंड तव भक्तीला । श्रीहरी ! ।

पदिं ठेबुनि माथा, 'कृष्णा' विनवी ऐशी ।

हे दयानिधे हरि ! पाव झर्णा तूं मजसी ॥ १ ॥

१५. चंद्रोदयवर्णन.

परत जाय गृहीं जई भास्कर । उदय पावत हा रजनीकर ॥
 सखिगणांसहिता करि रोहिणी । पतिमहोत्सव ती मनमोहिनी ॥ १ ॥
 नक्षत्रमाला गगनीं उदेली । चंद्रागमें जी बहु धन्य झाली ॥
 पाहूनियां त्या रुचिराकृतींना । शोभा तयांची मज वर्णवेना ! ॥ २ ॥
 तेजस्वितारागण दिव्य राशी । आकाश ज्यांचे विलसे प्रकाशी ॥
 केली असे यांहि विशेष बाई ! । नीलांबरी सुंदर रोषणाई ॥ ३ ॥
 न चंद्रमा, इंद्राचि भासताहे ! । न तारका, हा सुरबुंद आहे ! ॥
 व्योर्मा जणूं शक्रसभा विराजे ! । तेणेंचि, गे ! हें नभ फार साजें ॥ ४ ॥
 किंवा असे हा बहुरत्नहार ! । फांके जयाची नभिं भा अपार ॥
 तारापती आणित अर्पिण्याला । अत्यादरानें प्रिय रोहिणीला ॥ ५ ॥
 नक्षत्रमेळ्यामधि चंद्रकांत । क्रीडा करी हा गगनांगणांत ॥
 काळ्या ढगाआड लपे विनोदें । ज्योत्स्नाविहारा करितो प्रमोदें ॥ ६ ॥
 येतां नभीं सुंदर चंद्रकोर । सानंदचित्तें डुलतो चकोर ॥
 उत्कंठ होऊनि कसा सुधा पी ! । तथापि तो तृप्त न हो कदापी ! ॥ ७ ॥
 कुमुदिनी बघुनी गगनीं शशी । विकसितानन होय पहा कशी ! ॥
 सुटत गंध किती सुमनोहर ! । परिमलें भरलें गगनोदर ॥ ८ ॥
 हरुनि ताप सदा सुखत्री जना । मृदुकरें करुनी मनरंजना ॥
 रजनिनायक हा गमतो मना । पुरवितो झटुनी परकामना ॥ ९ ॥
 परोपकारार्थचि देह जाणें । आयुष्यसाफल्यचि होय तेणें ॥
 ठेवा मनीं यातिल हेंच वर्म । निष्कामसेवा जनिं मुख्य कर्म ! ॥ १० ॥

कवयित्री:-श्री. सौ. वेणूबाई श्रीखंडे (ऊर्फ सौ. लक्ष्मीबाई पंडित)

१६. कृष्णरुक्मिणी-विनोद.

[चाल:-भूपती खरें तें०]

एकदां स्वगर्वें पुसे भीमकी हरिला ।
 अभिमान माधवें तिचा युक्तिमें हरिला ॥ ध्रु० ॥
 षोडशोपचारें पूजुनि तमालनीला ।
 तांबूल-त्रयोदशगुणी प्रभुकरां दिधला ॥

अवलोकी प्रेमें श्रीहरिच्या मुखकमला ।
पाहतां न्यहाळुन, दिसे प्रभू तंव काळा ॥
मनिं ह्मणे—दिसे ही एक उणिव नयनाला ।
मग भीमकवाळा, पुसें विनोदे त्याला ॥

चालः— ती हंसुनि बोलली माता—रुक्मिणी ।
‘आश्चर्य वाटतें नाथा ! --मम मनीं, ।
मी तुझी कुळी थोराच्या--जन्मुनी ।

केतकीवर्णसम माझी तनु गोपाळा ! ।
परि काळे कां तुझि सांगा हें अजि मजला !’ ॥ एकदां० ॥ १ ॥
या प्रभा परिसुनि काय वदे वनमाळी ! ।
‘ तूं राजकुमारी, गोकुळिचा मी गवळी ! ॥
कुंजांत बाळपणि घेनू वत्सें पाळीं ।
वेताटि हातिं गे ! खादिं घोंगडी काळी ॥
वृंदावनि गोमयलित होउनी खेळें ! ।
हुंवरी हमामा, संगें गवळी-वाळें ! ॥

चालः— नाजुक तूं गोरी खाशी,—रुक्मिणी ! ॥
बावनकशि पुतळी जैशी,—रुक्मिणी ! ॥
तुझि माझि बरोबरि कैशी ?—रुक्मिणी ! ॥

धांवूनि पातलों, पाहुनि तव पत्राला ! ।
हो सावध अजुनी, वरीं बरें शिशुपाला ! ॥ एकदां० ॥ २ ॥
‘ शिशुपाळ वरीं !’ हे शब्द ऐकतां श्रवणीं ।
तत्क्षणीं रुक्मिणी मूर्च्छित पडली धरणीं ! ॥
मग दीनदयाळु उठला लगवग करुनी ।
सप्रेम वैसवी मंचकिं तिज सांवरुनी ॥
विंजणें वारुनी सावध करि हरि तिजला ।
‘ देवते ! इंद्रमुखि ! विनोद सहर्जी केला ॥

चालः— तूं आद्यशक्ति गे ! माझी— प्रियसखे ! ।
तुजविणें तुच्छ हों सारीं —मज सुखें ।
हें आज सांगतों माझ्या—मी सुखें ’ ।

हें वदुनि कौतुकें, सुखविलि हरिनें कमला ।
हो ‘लक्ष्मी’ निशिदिनि सैदी हरिपदकमला ॥ एकदां० ॥ ४ ॥

श्री. सौ. गंगाबाई श्रीखंडे (ऊर्फ सौ. लक्ष्मीबाई कशाळकर.)

यांचीं कांहीं पद्यें.

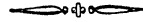
१७. मंदोदरी.

(चालः-चंद्रकांत०)

हणते साध्वी लंकाधीशा, “ ऐका मम बोला ।
 सीताकांता देउनि सीता, सखा करा त्याला ” ॥ ध्रु० ॥
 रावणचरणीं मस्तक ठेवुनि मंदोदरि बोले ।
 “ वदतें हणुनी राग नसावा ऐकुनि ध्या ! सगळें ॥
 आदीमाया राघवजाया घेउनियां आलां ।
 चिर्त्ती धरुनी दुष्ट वासना नका छळू तिजला ॥
 भूमीबाळा ज्वाला केवळ अग्नीची वाटे ।
 वंशवृक्ष हा जाळिल सगळा नसें मुळीं खोटे ! ॥
 पतिव्रतेचा छळ जो करितो सौख्य नसें त्याला ।
 जाणुनि, नाथा ! देउनि सीता, भोगा सौख्याला ! ” ॥ हणते० ॥ १ ॥
 मयजा^१ बोले, “ मीच थोर हा नका धरूं गर्व ।
 श्रीरघुपतिच्या पराक्रमातें ऐकुनि ध्या सर्व ॥
 हलाहलातें जेव्हां प्राणी गिरिजेचा कांत ।
 नामामृत तें वदनीं घेतां दाह करीं शांत ॥
 मख रक्षायी राघव जातां ताटकेसि वधिलें ।
 मारिचासि तो सिंधु दाविला, सुबाहुला मथिलें ॥
 मिथिले जातां पदरज उडतां उद्धरिली शीळां ।
 भूमीबाळा देउनि त्याला, मित्र करा अपुला ” ॥ हणते० ॥ २ ॥
 “ शिवचापारें तुझी उच्चलितां अंगावरि पडलें ।
 तें रघुनाथें काडुनि हातें, जानकीस वरिलें ॥

सुवेळेसि जाउनी नाथ हो! सीतापति वंदूं ।
 कर जोडुनियां प्रार्थू ' सखया ! तोडों भवबंधू ' ॥
 न होय ऐसैं तरी रणांगणि पडतिल तव बंधू ।
 राम अगस्ती प्राशिल अपुला हा सेनासिंधू ! ॥
 शरण जाउनी त्यास त्रिभीषण जन्ममरण चुकला ।
 जाणुनि, सीता देउनि चुकवा ! जन्ममृत्यु-घाला" ॥ ह्यणते० ॥३॥
 रावण बोले, " प्रिये ! बोल तव असती बहु गोड ।
 शरण जाउनी मरण चुकविणें ही न मला खोड ! ॥
 देइन सीता तरी जन मला ह्यणतिल बहु भ्याड ।
 युद्ध करोनी श्रीरघुपतिचें पुरविन मी कोड ! ॥
 मारिन समरीं, मरेन मी तरि, परि नच दें सीता ।
 श्रीरघुनाथा जिंकिन आतां, नको करूं चिंता ! " ॥
 विरोध-भक्ती कर्धनि रावणें रघुपति वश केला ! ।
 ' गंगा ' भावें कवन-सुमन हैं अर्पी रघुपतिला ॥ ह्यणते० ॥४॥

१८. पांवा.

[चालः— त्यजि भक्तासार्ठी०]

किति गोड वाजवि पांवा । मनमोहन मुरलीवाला ॥ ध्रु० ॥
 ऐकतां हरपलें मान । विसरलेंच भूक तहान ।
 लागलें हरीचें ध्यान । झणि जाउनि पाहूं त्याला ॥ किति० ॥१॥
 जमवुनी भोंवत्या नारी । खेळतसे रास मुरारी ।
 देतसे मुक्ति त्या चारी । तारिल्या सर्वही अबला ॥ किति० ॥२॥
 ठेवुनी पाय तो पार्यी । डौलांत उभा जो राही ।
 भोंवतीं वासरें गाई । आवडें रूप हें मजला ॥ किति० ॥३॥
 पाहुनी रूप हें ऐसैं । लागलें ध्यान मज तैसैं ।
 तव पार्यी मन हें बैसैं । करिं ऐसैं दीनदयाळा ! ॥ किति० ॥४॥
 गोपाळ घेउनी संगें । खेळतो खेळ अनुगणें ।
 जोडुनी करां त्या मागें । दे ठाव पदीं ' गंगे 'ला ॥ किति० ॥५॥

१९. शबरी.

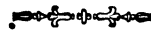

(चालः—चंद्रकांत०)

एके दिवशीं सिंहकेत नृप मृगयेला गेला ।
 वर्नी हिंडतां लिंग पाहुनी हर्ष तया झाला ॥
 त्या लिंगातें करीं घेउनी शबरतें देई ।
 सांगे विधिनें पूजन करितां प्रसन्न हें होई ॥
 ह्मणे विनोदें चिताभस्म त्या नित्य अणुनि लावीं ।
 ऐकुनि शबरहि लिंग नेवुनी पःनीतें दावी ॥
 लिंग पाहुनी शबरी मोठ्या आनंदें बोले ।
 धन्य धन्य, अजि दर्शन देउनि पुनित अह्मां केलें ॥ १ ॥
 भक्तीभावे लिंग स्थापुनि पूजा करिताती ।
 नैवेद्यातें आणित शबरी मग तो दाखविती ॥
 सत्त्व तयाचें बंधू ह्मणूनी शंकर वाय करी ? ।
 चिताभस्म तें कुठें मिळेंना, चिता शबरांतरी ॥
 येवुनि सदनीं प्रियेसि सांगे, भस्म कुठें न मिळें ।
 ऐकुनि शबरी काय वदे त्या, मी देत्यें अपुलें ॥
 ऐसें वदली, सदनीं गेली, पतिव्रता नारी ।
 घेउनि अग्नी अंगा लावी, चिता मुळिं न करी ॥ २ ॥
 भस्म तियेचें घेउनि शबरें, पूजा करूं लागे ।
 पूजारंगीं लीन जाहला भान नसें मागें ॥
 देह जाळिला शबरीनें हें नाठवेंचि त्याला ।
 आर्णी वेगें नैवेद्यातें, ह्मणतो शबरीला ॥
 हांक एकतां काय करितसे अवष्टित मदनारी ।
 एकावें तुझिं चित्त देउनी सादर हो ! चतुरीं ॥
 जिवंत शबरी करुनी दिधलें अनुपम सौंदर्या ।
 वाटतसें जणुं गिरिजा, कमला, सीता, नलमार्या ! ॥ ३ ॥

करीं घेउनी नैवेद्यातें पतिजवळीं आली ।
 दाउनि शबरें नैवेद्यातें, तिजसी पाहियली ॥
 ह्मणे जाळिला देह तुवां परि अणिलें निळकंठें ।
 दर्शन तुजसी दिधलें ह्मणुनी भाग्य तुजें मोठें ॥
 भक्तीभावे पूजन करितां प्रसन्न मदनारी ।
 जें जें इच्छित तें तें देइल जाणा निर्धारी ॥
 शबरी शबरहि मुक्त जाहले भजुनि उमांरगा ।
 जाणुनि शंकरचरणीं भावें लीन असे 'गंगा' ॥ ४ ॥

२०. दधिमंथन.

[चाल—कुंति ह्मणे धांव श्रीहरी.]

ह्मणतसे यशोदे हरी । 'भागलीस तूं वैसे पळभरी !' ॥ ध्रु० ॥
 त्या दिनीं काज सारुनी । यशोदा मंथी दधि घेउनी ॥
 तो ध्वनी मधुर ऐकुनी । सांवळा तिथें पातला ह्मणीं ॥
 रविदोर घेउनी करीं । 'तक्र करिन मी' ह्मणतसे हरी ॥ ह्मणतसे० ॥ १ ॥
 गोविंदबोल ऐकुनी । यशोदामाय हर्षली मनीं ॥
 रवि दोर करीं होउनी । पाहि तें कौतुक मन लावुनी ॥
 श्रीहरी मंथना करी । इंदिरा मनीं होय घाबरी ॥ ह्मणतसे० ॥ २ ॥
 इंदिरा ह्मणे, सुंदरा । दुजी यांतून निघे इंदिरा ॥
 प्रिय होय ती श्रीवरा । डाव हा तिनें साधिला बरा ! ॥
 आनंद सुरवरांतरीं । ह्मणति हीं निघे सुधा बहु बरी ॥ ह्मणतसे० ॥ ३ ॥
 मनि ह्मणे पार्वतीपती । हलाहल अतां घेउं मी किती ! ॥
 पाहुनी मंथनाप्रती । घाबरी प्रजा सर्व होय ती ॥
 भग ह्मणे यशोदा सती । 'भागला किं हा लाडका अती !' ॥
 उचलुनी घेत कडिवरी । घेइ चुंवना तेंच अत्रसरीं ॥
 सर्वांसि मोक्ष दे हरी । जाणुनी असें तत्पद 'गंगा' धरी ॥ ह्मणतसे० ॥ ४ ॥

२१. बागुलबोवा.

(चाल—उद्धवा ! शांतनव०)

करं नको अशा हट्टाला । बघ दारीं बागुल आला ॥ धु० ॥
गोकुळीं यशोदा माता । उठली हो प्रातःकाळीं
संमार्जन करितां वदनीं । ह्यणतसे रामभूपाळी
वेणीही घालुनि बरवी । कुंकुमा लाविते भाळीं
स्नानासी करुनी वेगें । आरती हरिस ओंवाळी

चाल:- मग तक्र कराया घेई

येउनी हरी ते समर्थी
ह्यणतसे यशोदे 'आई !

यांत जें घुमत तें देई

काढुनी खेळण्या मजला ॥ करं नको० ॥१॥

ह्यणतसे यशोदा माता । तें देतां कैसें येई ?
एखादी दुसरी वस्तू । खेळाया घेउनि जाई
गोपाळ ह्यणे मातेला । ' तव नयनीं दिसते जी ही
बाहुली सुवकशी खाशी । खेळाया मजला देई

चाल:- खेळेन घेउनी भाऊ

घालीन तिला मी न्हाऊं '

ती कैशी तुजला देऊं ?

खेळाया हा घे खाऊ

नायके हरी त्या बोला ॥ करं नको० ॥२॥

बाहुली नये ती देतां । हा चेंडू घेई बाळा !
दाउनी बोट सूर्याला । श्रीकृष्ण ह्यणे मातेला
' हा देई जननी ! मजला । कंदूक करिन मी त्याला
दे दे ' तो ह्यणुनी लोळ । नायके कदा मातेला

चाल:- मग ह्यणे यशोदामाता

' हें ऐसें काय अनंता !

तो कैसा येइल हाता ?

उगिच कां करिसि आकांता ?

बागुलासि देइन तुजला ' ॥ करं नको० ॥३॥

स्फुंदतां स्फुंदतां बोले । ‘ बोवा तो दावीं मजशी ’
 कुरवाळुनि माता सांगे । ‘ बधुं नकोस बाळा ! त्यासी
 पंचानन नयन त्रय ते । पाहतां भयाभित होशी ’
 ‘ दाखवीं ’ हणणे ‘ तो आधीं ’ । करुनियां दृष्ट दृष्टिकेशी

चाल:- बाहेर घेउनी आली

श्रीसांब पाहुनी भ्याली

श्रीहरिनें सावध केली

हरिहरां भेटती झाली !

नमि ‘गंगा’ त्या उभयाला ॥ करुं नको० ॥४॥

कु. कृष्णाताई शंकर श्रीखंडे (हुजूरवाजार.)

यांच्या कांहीं कविता.

२२. सीता—हरण.

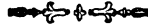
(गीति.)

त्या सोनेरि मृगाला पाहुनि सीतेसि लागलें वेड !
 कोदंडधारिराघव पुरवाया धांवला तिचें कोड ॥ १ ॥
 धांवत धांवत असतां रामानें बाण सोडिला वेगें
 लागे त्या हरिणाला कपटी तो असुर ओरडूं लागे ॥ २ ॥
 ‘ सौमित्रा ! धांव सख्या ! सत्वर ये संकटांत मी पडलों
 हा दैवा ! हत दैवा ! मेलों ! राक्षसमुखांत सांपडलों ’ ॥ ३ ॥
 रामस्वरापरी तो, असुरस्वर अशुभ परिसिला उभयें
 सौमित्रें ओळखिलें कपट परी जानकी वदे सभयें ॥ ४ ॥
 ‘ कां हो ! स्वस्थ असे तुझि ! जा हो ! झणिं घ्या धनुष्य ते बाण
 निज बंधुरक्षणास्तव नच जाल तरी तुझांसि मम आण ॥ ५ ॥

'माते! सीते! ऐसँ बोलसि कां मूढशी कळें न मला
 त्रैलोक्याधिप विभु हा सुरगणही सर्व ज्यापुढें नमला' ॥ ६ ॥
 हे मूर्तिमंत सत्यचि बोल तिला वाटले मुळीं खोटे
 होते विनाशकार्त्वी मति विपरीता असें ह्मणति मोटे ॥ ७ ॥
 ह्मणुनी देवी सीता बहु रोषें वदलि ऊर्मिलापतितें
 'निजबंधुघात इच्छिसि रघुकुलभूषण तुह्मांसि जे त्राते' ॥ ८ ॥
 ऐकुनि वैदेहीचे शब्द बहू कर्णकटु अकल्पितसे
 कोमल शुद्ध असें तें झालें सौमित्रहृदय कंपितसे ॥ ९ ॥
 'रामाच्या आशेनें तुज रक्षायसि राहिलों येथें
 विधि मम वाइट ह्मणुनी तव मनिं हें आजि वांकडें येतें ॥ १० ॥
 आज्ञाच तुझी ह्मणुनी जातों, परि एक बोल हित ज्यांत
 या धनुरेपेपुढतीं जा नच ! जरि जाहलाहि कल्पांत' ॥ ११ ॥
 बोलुनि यापरि दुःखें जाय जर्धी जो महा धनुर्धारी
 जनसुकता मनिं वदतें 'आतां नाथासि विजय निर्धारि' ॥ १२ ॥
 तों बटुवेषें आला रावण जो लपुनियां तिथें होता
 कपटाचरण करोनी पळवुनि न्याया पतिव्रता सीता ॥ १३ ॥
 त्यातें भिक्षा व्याया रेपेच्या येइ जानकी निकट
 उचलुनि तिज, पळ काढी अतिवेगें हास्य करित बहु विकट ॥ १४ ॥
 आला जटायु, ऐकुनि सतिची हांक आणखी रडणें
 परि अपजय येउनियां शेवटिं त्या प्राप्त जाहलें मरणें ॥ १५ ॥
 इकडे मारीचातें वधुनि निघे राम आश्रमा जाया
 'ऐकुनि तें वच निघ्टुर काय बरें करिल आपुली जाया?' ॥ १६ ॥
 नाना विचार कटुतर रामाच्या उठति अंतरावरती
 तों तो सौमित्रातें पाही थोड्याच अंतरावरती ॥ १७ ॥
 विस्मयखेदातुरतायुक्त प्रभु जाउनी त्वरें पुसतो
 'कां मोडिली ममाज्ञा?' परि लक्ष्मण अश्रु नयानिंचे पुसतो ॥ १८ ॥
 आवरुनी शोक जरा भ्रात्यासी सर्ध वृत्त मग कथिलें
 ऐकुनि तें श्रीरामें बहु मधुवचनें तयासि शांतविलें ॥ १९ ॥

मग ते वेगें दोघे निज उटजामाजि जावया वळले
 आले जों ते तेथें वैदेही-हरण होय त्यां कळलें ॥ २० ॥
 बहु लक्ष्मण बंधु तरी त्याहुनि करि रामचंद्र दुःख मनीं
 “ हे सीते ! जनकसुते ! तूं कोठें ? ” ह्मणत फिरत सर्व वर्नी ॥ २१ ॥

२३. मनाची एकाग्रता.

(गीति.)

शस्त्रास्त्रनिपुण ऐशां राजसुतां इतरही मुलां द्रोण ।
 वदला ‘ आर्जी पाहूं शिकला सकलां कळींसि तो कोण ’ ॥ १ ॥
 घेउनि सकलां गेला आम्र-तरुनिकटिं उपवनीं एका ।
 बोले ‘ त्या शाखेवरि कृत्रिम तो भास ठेविला देखा ॥ २ ॥
 निज धनु सज्ज करोनी एकेकानेंच या स्यळीं यावें ।
 आशा करीन तत्क्षणिं बाणानें लक्ष्यशीर्ष भेदावें ’ ॥ ३ ॥
 आला युधिष्ठिर पुढें सत्याचरणांत जो सदा दक्ष ।
 टेला उभा तरुतलीं जेथुनि ये पाहण्यास तें लक्ष्य ॥ ४ ॥
 घटकेन द्रोण ह्मणे ‘ काय तुझे पाहतात, रे ! नेत्र ? ’ ।
 ‘ दिसतो विहग मला तो दिसती गुरुवर्य, बंधु, मम मित्र ’ ॥ ५ ॥
 ऐकुनियां उत्तर हें, बोले ‘ नच शक्य तुजसि हे गोष्टी ’ ।
 हांसतिं मुलें तया बहु, होय युधिष्ठिर मनामधें कधी ॥ ६ ॥
 भीम पुढें मग आला घेउनि हातांत तें धनुष्य भलें ।
 ‘ काय दिसें तुज ? ’ ह्मणतां, बोले ‘ दिसतात पक्क आम्र फलें ’ ॥ ७ ॥
 पिकला हंशा अतीशय ह्मणती ‘ हा भक्त शुद्ध खादीचा ’ ।
 कौरव ह्मणती ‘ खाउनि तोटा करणार हाच गादीचा ! ’ ॥ ८ ॥
 दुर्योधनादि आले, परि कां ती गोष्ट त्यांस साधावी ? ।
 पार्था, ‘ ये ! ’ द्रोण ह्मणे जो सर्वा बालकांत मेधावी ॥ ९ ॥
 धनु निज सज्ज करोनी नमुनी गुरु-चरण शिष्य जो सु-भट ।
 भासशिरीं स्थिर दृष्टी लाधुनियां राहिला उभा नीट ॥ १० ॥

किंचित्काले तो गुरु बोले ' बा ! काय पाहसी सांग ।

दिसतो कां भास तुला, मी, मित्र, तशीच बंधुची रांग ! ॥११॥
' कांहीं न दिसतें मातें भासाचें दिसतसें परी शीर्ष ' ।

शिष्यात्कर्षेच्छूतें ऐकुनि तें जाहला किती हर्ष ! ॥ १२ ॥
बोले ' तूं शिष्य खरा, अध्यापन सफल आजि मम झालें ।

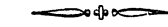
कृति दूरचि राहों दे तव वचनानेंच चित्त मम घालें ' ॥ १३ ॥
गुर्वाशेनें इपुनें अर्जुन तें शीर्ष भू-तलीं आणी ।

मग त्या सर्व मुलातें द्रोणाची काय बोलली वाणी ॥ १४ ॥
' एकाग्रता मनाची सर्वहि विद्या शिकावया लागे ।

अनुसरुनियां तियेला सर्वहि येतात हो ! तिच्या मार्गे ' ॥ १५ ॥
पार्थापरि विद्यार्थी ज्यावेळीं चित्त करुनि एकाग्र ।

अध्ययना करितिल तें होइल अंकित सरस्वती साग्र ॥ १६ ॥

२४. संक्रान्तीचा हलवा.

चाल: —चंद्रकांत.

संक्रमणाचा गोड असा हा सण शोभवि पौपा ।

त्या सुदिनाचा हलवा बोले एका निज भापा ॥

' वीरवीर पाहुनि बुधजन तुह्मी भक्षुं नका मातें ।

विचार करुनी मजपासुनिया घ्या हो ! बोधातें ॥ १ ॥

ज्यापरि दिसतो बाह्य शुभ्र मी त्याच परी चित्तीं ।

मजपासुनियां कोणी न कधीं कटुता अनुभविती ॥

शर्करेच्या संगें मी निज कटुतेला नार्शी ।

तिजपरि बनलों ज्यापरि दुर्जन सज्जन-सहवासी ॥ २ ॥

ज्यापरि होउनि गुणी मिळविली मी लोकप्रियता ।

त्यापरि मिळवा धरुनि सु-संगत बाह्यांतर-शुचिता ॥

अपशब्दानें दुखवा न कुणां बोला मंजूळ ।

विसरा न कधीं या बोधातें ' विनवी तिळगूळ ॥ ३ ॥

डॉ० रामचंद्र चिंतामण श्रीखंडे, एम्. बी.; बी. एस्.

यांच्या कांहीं कविता.

२५. आईपाशीं प्रार्थना.

(द्रुतविलंबित वृत्त.)

विनत मी गुरुमाउलिये ! तुला उचलुनी कुरवाळ किं या मुला ! ॥
 पुरविं कोड मनीं वसलेत गे ! तरिच बाळ तुझें असलें तगें ॥ १ ॥
 करुनि आजवरी सुखवृष्टिला खुलविलें मनींच्या मम दृष्टिला ॥
 ह्यणुनि हें सरतो कवळावया चरण; चित्त तसेंच वळावया ॥ २ ॥
 किति तुझें अमृतासम गोड तें सुगुणगायन चित्त न सोडतें ॥
 विमलता मनिं वर्धन पावते भुजलतांप्रति जें पद गावतें ॥ ३ ॥
 मम मनीं सुविचार सदा वसो ! तव पर्दा नत शीर्ष असें असो ॥
 स्मृति तुझी करवो मम मानस स्थिर, सुधीर, पवित्र, निरागस ॥ ४ ॥
 मजकडूनि घडोघडिं गे ! घडो सकलसत्कृति; दुर्जन नावडो ॥
 तव पदांबुजिं मन्मन हें जडो मम तयावारि मस्तक हें पडो ! ॥ ५ ॥
 मन गमे मज हें बहु चंचल नियम ना दिसतो कधि वंचिल ! ॥
 तर विवेक लगाम सदा करीं वसुनि नित्य करो मम चाकरी ॥ ६ ॥
 विषय सर्व गमोत विषापरी न मन हें भटको कधि त्यांवरी ॥
 नमन अम्ब ! तुझें बद्दु आवडो ! रिपुसमूह समूलहि हा झडो ॥ ७ ॥
 ह्यणति ज्या जन यौवन त्याप्रती पद समर्पितसे शिशु संप्रती ॥
 तर सुमार्ग सदा मजला कळो ! विरघळो कुविचार; तृषा गळो ॥ ८ ॥
 सकलशैशवसौख्यहि भोगिलें दिन समग्र सुखात्मिक मागिले ॥
 गमतसे तव ही मजला दया जननि ! वारीशि तूं शिशुच्या भया ॥ ९ ॥
 सुमति, सज्जन, थोर विभूतिचें चरित सुंदर नित्य जरी सुचे ॥
 तरिच हें पद नीतिपथीं चलें अमृत सच्चरितांवारि सिंचलें ! ॥ १० ॥
 मम कृती न कधीं दुखवो परा उपकृती करण्यास असो त्वरा ॥
 सुवच सत्य सदा वदनीं निधो ! तव कृपामय नेत्र अह्नां बधो ! ॥ ११ ॥
 जननि ! नित्य असो तव सन्निधी मज मिळो तव सद्गुणसन्निधी ॥
 अधिक काय वदूं ? नच आकळें जगतिं जें तुज, तें मज नाकळें ॥ १२ ॥
 मन रमो कविस्तकृति पाहतां नच दमो हरिचें यश चाहतां ॥
 मधु गमो भवसागर हा महा तुज नमो विनयें करि 'राम' हा ॥ १३ ॥

२६. कृष्ण-गुंफा.

१. अंगाई.

हां ! नीज अतां तान्हा ! माइया बाळा ! ।
नीज रे ! नीज गोपाळा ! ॥ धु० ॥

ही गोकुळिची गौळण गार्णी गाई
कर मुला ! झर्णी अंगाई ! ॥

की रडण्याची हंसुनि अशी भरपाई ?
दृष्ट तरी काढा, बाई ! ॥

चालः— किति आंतुनि येत उमाळा ।
हास्याचा वेळेवेळां ! ।
लागेना कैसा डोळा ? ।

किति वाजविशी बाळा ! घुंगुरवाळा ?

नीज रे ! नीज गोपाळा ! ॥ हां ! नीज अतां० ॥१॥

किति सुरेख हें भाळीं पिंपळपान
कानांतहि डूल लहान ॥

हें हंसणारें गोजिरवाणें ध्यान,
विसरे की भूक तहान ! ॥

चालः— कमळासम सुंदर डोळे ।
वरि रुळती कुंतल काळे ।
वदनांत बोट हें कोळें ।

किति वेळ हरी ! करिसि असा तूं चाळा ?

नीज रे ! नीज गोपाळा ! ॥ हां ! नीज अतां० ॥२॥

मी भिवतुं कशी ! हंसणाऱ्या या जीवा
बोलावुनि बागुलबोवा ॥

कुणि रुसा हंसा ! एकच धंदा टावा
रडणें तें नाहीं नांवा ! ॥

चालः— ही मोहनमूर्ती तान्ही ।
झोपेल कशी या स्थानी ! ।
विनवी त्या 'शम' नमूनी ।

मम हृदयाचा तुजला हो झोपाळा

नीज रे ! नीज गोपाळा ! ॥ हां ! नीज अतां० ॥३॥

२. नंदकिशोर.

(षाल—सबसे राम भजन०)

हरि हा कोमल नंदकिशोर । सखये ! मानस हरतो चोर ! ॥ ध्रु० ॥

कुंजवनामधि मुरली वाजवि मंजुळ मेघश्याम ।

ऊठ गडे ! चल जाऊं तिकडे कांहीं सुचेना काम ।

विश्वसुंदरा बघण्यावांचुनि नाहिं मना आराम ।

गोकुळिंचा हा चांद बघाया झुरला चित्तचकोर ॥

हरि हा कोमल नंदकिशोर । सखये ! मानस हरतो चोर ॥ १ ॥

कार्नि कुंडलें सूर्यचंद्रसम पार्यां घुघुर चाळ ।

शोभतसे शिरिं मुकुट भरजरी, कंठिं रुळे वनमाळ ।

पद्मनेत्र तो बळरामानुज राजस मोहन बाळ ।

पाहुनि ऐसा कृष्णपयोधर, नाचे मन जणुं मोर !

हरि हा कोमल नंदकिशोर । सखये ! मानस हरतो चोर ॥ २ ॥

बाळ शोभला पांतांबरधर बहु गोजिरवाणा ।

भाळीं पिंपळपान विराजे, तो यादवराणा ।

भूल पाडतो मजसी बाई ! मोन्याचा दाणा ।

ऐक ऐक हा मंजुळ पांवा कौतुक उपजवि थोर ॥

हरि हा कोमल नंदकिशोर । सखये ! मानस हरतो चोर ॥ ३ ॥

देव, यक्ष, गंधर्व, अप्सरा ऐकति माधवगान ।

धेनु, वत्स, मृग, हंस, कोकिळा विसरलिं भूक तहान ! ।

बलवांगना अखिल मोहित्या जरि हा बाळ लहान ।

मूर्ति कोंवळी अमृतवर्षिणी, सुंदर चंदि-कोर ॥

हरि हा कोमल नंदकिशोर । सखये ! मानस हरतो चोर ॥ ४ ॥

नंदतनय लावण्यासिंधु हा गोवर्धनधारी ।

गोपसखा यदुराय आमचा प्रेमळ कैवारी ।

धांवत तिकडे जाति कुरंगी, गोकुळिंच्या नारी ।

कृष्णाधरिंची वेणु ऐकुनी डोलत ' राम ' समोर ! ॥

हरि हा कोमल नंदकिशोर । सखये ! मानस हरतो चोर ॥ ५ ॥

३. श्रीकृष्णगीत.

(श्लोक उपजाति.)

कथा अशी की, परिसा मुळांत
 श्रीकृष्ण खेळे बहु गोकुळांत ॥
 गोपाळमेळाहि बरोबरीचा
 चाले तिथें खेळ परोपरीचा ॥ १ ॥
 दांडूचिनी खेळति खेळ केव्हां
 चेंडूफळी खेळ लगेरि केव्हां ॥
 आठ्यापठ्या आवडतोहि खोखो
 मौजेंत ते हांसति सर्व ' खो खो ! ' ॥ २ ॥
 पोहावयाला यमुनानदीला
 जाती सखे सर्व अनेकवेळां ॥
 ते पोहती, डुंबति खोल डोही
 नानापरी ठोकति ते उड्याही ॥ ३ ॥
 " कृष्णा ! बळ्या ! थांबविं दांडगाई
 पोरें परी फारचि चांड बाई ! ॥
 राखा तुझी केवळ बैल, गाई ! "
 बोले अशी ती मुलग्यांस आई ॥ ४ ॥
 " हीं शेंबडीं जाहलिं लांब नाकें
 डुंबूं नका हें तरि एक ऐकें ! "
 बोले यशोदा भितरी तरी तो
 पोहावया चोरुनि चोर जातो ॥ ५ ॥
 " रे ! सांगतें एक उगाचि ! कान्हा !
 अजूनही तूं तरि काय तान्हा ॥
 तूं गोडसें पाडस होय माझे !
 खोड्या तुला या करणें न साजें ! " ॥ ६ ॥
 फिरे हरी फारचि डोंगरांत
 घरीं न येतो जरि झालि रात ॥
 झणालि आई सहर्जो यशोदा
 " अंधार झाला; मग काय शोधा ! ॥ ७ ॥

“ आधीच काळा अससी, हरीबा !
 वणावणा हिंडसि तूं तरी बा !
 होईल माझा बळराम काळा !
 त्याला नको नेउंस; जा निराळा ! ” ॥ ८ ॥

✦ ✦ ✦

उठे सकाळीं करितो न्यहारी
 जमा करी गोपसखे सुरारी ॥
 नै वाजवीतो अलगूज गोड
 सांगे ‘ चराया वनि गाइ सोड ! ’ ॥ ९ ॥

काळें मज्जेसे उचदार एक
 घे कांवलें तो सरदार-लेंक ! ॥
 हातांत काठी कमरेस पट्टा
 पोषाख साधा पण धट्टकट्टा ! ॥ १० ॥

गा-हाणिं रोजीं परिसे दहादां
 भंडावली मावलि ती यशोदा ॥

कृष्णासि मारी मग ती दबावा !
 परंतु माया करि नंदबावा ! ॥ ११ ॥

✦ ✦ ✦

एका सकाळीं तिनचार बाया
 वाळ्यांत आल्या जणुं काय खाया ! ॥

रागावुनी कांपति त्या थरारा
 कृष्णासि दावूं ह्मणती दरारा ॥ १२ ॥

डोळेहि त्यांचे फिरती गरारा
 ‘ ओढूं हरीला ’ ह्मणती ‘ परारा ॥

त्या लांब कानांसि चिरूं चरारा ’
 गा-हाणिं हीं सागति त्या भरारा ॥ १३ ॥

“ वाई ! तुझ्या आंवर बालकाला
 नाहीं तरी सांगिन मालकाला ॥

हैं पोर काळें परि हाय सोदें !

मारी मला खापरि हा यसोदे ! ” ॥ १४ ॥

“ पड्यांत माझ्या बघ बाळकीचा

विस्तारला मांडव वाळकीचा ॥

तो तोडिला ! मी करुं काय सांग

नकोत पोरें ! बरिं माकडें ग ! ” ॥ १५ ॥

“ माझ्याहि खोपीवर गोपळीचा

फोंफावला विस्तर भोंपळीचा ॥

तैसीं मक्याचीं भरलेलिं शेतें

याणेंचि गे ! मोडियलीं; कसें तें ? ” ॥ १६ ॥

“ मी सांगतें आणिक, बाइ ! थांबा !

माझ्याहि बागेमधि राघुआंबा ॥

आली मुलांची परि टोळधाड

हा कोंडवाड्यामधि पोळ धाड !! ॥ १७ ॥

“ दह्यादुधांचीं जरि उंच शिर्कीं

तो खांकरे आणि दळूंचि शिर्कीं ॥

खुणावितो आणवितो सख्यांना

बोले अरे प्या ! सगळेचि घ्या ना ! ” ॥ १८ ॥

“ संभाळ गे ! बाळ तुझा घरांत

होतें मला येइल केंचि रात ॥

न सासवा, जाचत हा सुनांना

तूं बांधुनी घाल ग ! वासुनाना ! ” ॥ १९ ॥

✦ ✦ ✦

ऐके यशोदा सगळी कहाणी

हरीस काठी हळुं एक हाणी ॥

मनांत रागावाल नंदराणी

डोळ्यांत पाणी पुशि चक्रपाणी ॥ २० ॥

बोले यशोदा मग बायकांना

“ खुळाचि हा बाळक होय कान्हा !

जा हो ! बयांनो ! अपुल्या घरास

संभाळतें मो मम वासरास ! ” ॥ २१ ॥

आला तिथें नंतर नंदराणा

दिसे हरी अंगणि दीनवाणा ॥

प्रेमें मुलाला उचलोनि घेतो

गोंजारुनी हांसवुनी निघे तो ॥ २२ ॥

गोपाळ आले परि त्यांत सोद्या

पेंद्या पुसे “ हाय कुठें ग ! गोंद्या ? ॥

आई ! कुठें तो बळरामदादा ? ”

सर्वोसि ती भेटविते यशोदा ॥ २३ ॥

भेटे हरी त्या मग नागड्यांना

कुर्वाळि गोपाळ पुन्हां गड्यांना ॥

आनंद झाला सगळ्या मुलांना

खोड्याहि आरंभिति सर्व नाना ॥ २४ ॥

❖ ❖ ❖

अहो ! जरी आवडले चवीस

श्लोकंस या गा तरि पंचवीस ॥

संसारशंडीस भिऊनि जात

‘रामांसि घे रे ! हरि ! कांबळ्यांत ॥ २५ ॥

❖ ❖ ❖

म्यां उपजातिश्लोकीं गाइयला कृष्णबाळ पंचविशीं ॥

तरिच तरीन मुकुंदा ! भवबाजारीं जरी न वंचविशीं ॥ २६ ॥

४. कालियामर्दन.

(श्लोक)

श्रीकृष्ण मारी उडि खोल डोहीं । कदंबवृक्षावरुनी पहा ! ही ॥
 अगाध पाणी यमुनानदीला । परंतु तो बालक नाहिं भ्याला ॥ १ ॥
 तो कालिया दुष्ट विखार काळा । गुंडाळुनी आवळि नंदवाळा ॥
 चावे करारा कितिदा तयाला । परंतु तो बालक नाहिं भ्याला ! ॥ २ ॥
 कुमार योद्धा सुकुमार अंग । हा इंद्रनीळासम नीलरंग ॥
 युद्धासि तत्काळचि सिद्ध झाला । परंतु तो बालक नाहिं भ्याला ! ॥ ३ ॥
 कृष्णासवें खेळुनि युद्ध पाहे । तों कालिया अंतरिं धाक वाहे ॥
 हाणे 'अहो ! बाळ लहान वाटे । परंतु आतां मम ऊर फाटे' ॥ ४ ॥
 क्रोधें तत्रा माधव फार टोकी । तो नाग तेव्हां बहु रक्त ओकी ॥
 झाली नदी ती यमुनाहि लाल ! । परंतु हा बालक हो खुशाल ! ॥ ५ ॥
 असा तदा मर्दुनि नम्र केला । हंरी असे भक्तजनां भुकेला ! ॥
 गाई मुखें क्रीर्तिमुधा हरीची । शिरें पर्दी लावित नाग पांची ॥ ६ ॥
 घेऊनि मायां मग कृष्णनाथा । सेवीत लाथा, मुखिं गात गाथा ॥
 हर्षाश्रु तेव्हां किति ते गळाले । योग्यासि जें दुर्लभ तें मिळालें ! ॥ ७ ॥
 उभारुनी कोमल पाय डावा । श्रीकृष्ण तो वाजधि गोड पांवा ॥
 नाना तनाना हरि घेइ ताना । ज्या ऐकतांना डुलतात माना ! ॥ ८ ॥
 वर्नी लतांना, वनदेवतांना । नर्भी सुराना, धरिं वासुरांना ॥
 वृक्षां पिकांना, र्हिं गोपिकांना । मोहीत कान्हा करि गोड गाना ॥ ९ ॥
 भोरामृगांना सकला खगांना । साऱ्या पशूंना सगळ्या शिशूंना ॥
 नंदादिकाना बहु हर्ष देई । जो कृष्ण त्याचें यश 'राम' गाई ॥ १० ॥

५. मुकुंदपूजा.*

(श्लोक)

प्रभातकाळीं उठुनी त्वरेनें । म्यां आणिलीं हिंडुनि वाग राणे ॥
 जी हीं फुले, तीं तव पूजनाला । समर्पिते मी वसुदेवबाळा ॥ १ ॥
 सुगंध ज्यांचा सुटला वनांत । उन्मत्त ते ज्यांवरि भृंग गात ॥
 गंधे, स्वरे शोधुनि काढिलीं जी । तीं अर्पिते मी सुमनेचि ताजी ॥ २ ॥
 देवा ! मुकुंदा ! मकरंद ज्यांत । तुडुंब होता भरुनी वहात ॥
 अद्यापि तो ज्यावरि गात आहे । मिलिंद ते पत्र तुह्यांस वाहे ॥ ३ ॥
 रसाल वृक्षा धरुनी उभी जी । लता वर्नी मालति ती पहा ! जी ! ॥
 भासे तुझ्या सन्निध जेवि राधा । वाहे तुला तत्सुमहार साधा ॥ ४ ॥
 या कोंवळ्या मोगरिच्या कळ्यांनीं । ना दाविले हृद्रत पाकळ्यांनीं ॥
 भेटावया काय तुला पहात ? । हो ! हासल्या जोंवरि मी वहात ॥ ५ ॥

* [प्रस्तुत मुकुंदपूजेचे २० श्लोक संपूर्ण होताच माझे वडील बंधु ती कै. डॉ. शंकर चिंतामण श्रीखंडे, एम्. सी. पी. एस्. यांजकडे अवलोकनार्थ मी पाठविल्यानंतर त्यांचे जें मला पत्रोत्तर लाभलें तें अख्यंत रसिदपणाचें वाटल्यावरून येथें बहुतेक समग्रच देत आहे. शिवाय त्यांत त्यांनीं रचलेले सहा सुंदर श्लोक असून त्यांचे थोडक्यांत त्यांनीं मार्मिक विवरणही केले आहे. हे सहा श्लोक मुकुंदपूजेच्या ११ व्या श्लोकांतर झणून १२ ते २० श्लोक त्यानंतर घ्यावयाचे. समाप्तीचा २१ वा श्लोक नंतर वरचे दिवसांनीं जोडला आहे. याप्रमाणें सर्व मिळून हे २७ श्लोक होतील — रा चिं श्री]

हैदराबाद सिंध.

श्रीसद्गुरुमायप्रसन्न.

ता. २६।८।२१

कृतानेक आशीर्वाद उपरी विशेष. आपलें ता. २१ चें हृदयस्पर्शा गद्यपद्यात्मक वामनाकृति शब्दमय पण विराटासही लाजविणाऱ्या अर्थमाहात्म्यानें भरलेले पत्र पोचलें. डॉ. स्पिटलमधेंच मिळाल्याबरोबर वाचूं लागलों. कांहीं श्लोकांतील भक्तिप्रेमभावना वाचतांना माझ्या डोळ्यांतून सहज आनंदाश्रू येऊं लागले. त्यावेळीं जवळच वसलेल्या दुसऱ्या डॉक्टरांचे अस्तित्वाचा मला विसर पडला. मग त्यांनीं “ What's the matter ? Doctor ! (डॉक्टर ! काय झालेलें आहे ?) ” झणून मला विचारलें; “ Anything serious ? (कांहीं गंभीर स्वरूपाचें आहे ?) ” मग मी जागा झालों व झणालों “ Yes, something very serious; honestly serious, and so I was touched within. My brother has written to (यापुढील मजकूर पृ ४२ ते ४८ अखेर टीपेंत पहावा)

सु-वर्ण चांफाहि अवर्णनीय । सुगंध ज्याचा गगनी न माय ॥
 हे पाय देवा ! स्थल योग्य त्याला । समर्पितांना मज हर्ष झाला ॥ ६ ॥
 जाई, जुई मेळविण्यास जाई । अर्पावया ती तुज शेषशायी ! ॥
 ही अंजली अर्पित मी मुकुंदा ! । असो तुझे पूजन हाचि धंदा ॥ ७ ॥
 माला विशाला तुळसीदळांची । जियेंत दाटी बहु मंजरींची ॥
 कृष्णा ! तुझ्या कंधरिं घालितें ही । तुझ्या मुखीं निश्चल दृष्टि राही ॥ ८ ॥
 देवा ! अहाहा ! कमळें कितीही । एकत्र केलीं तुजलागिं मी हीं ॥
 शोभा तयांची परि होत नाहीं । जशी मुखाची तव रोषनाई ॥ ९ ॥
 हें पुष्प कृष्णा ! 'कमलाक्ष' नाम । वाहोनि तूतें करितें प्रणाम ॥
 तें आवडावें कमला-पतीला । नामें प्रियेच्या पति मोहियेला ! ॥ १० ॥
 सुकोमलांगी कमला मुकुंदा ! । आहे न कीं तें बघ, मोदकंदा ! ॥
 तोलावयाला तुजलागिं देतें । हें माधवा ! पुष्प शिरीष हातें ॥ ११ ॥

me a piece of his poetry and some parts in it are very pathetic. (होय ! खरोखरच अति गंभीर स्वरूपाचे काही असून त्यानें माझे अंतःकरण हलवून सोडलें आहे. माझ्या बंधूनें मला आपली एक कविता लिहून पाठविली आहे. व तिच्यातील काही भाग अत्यंत हृदयस्पर्शी आहेत.) ”

“ Let me see it, please ! Oh, the writing is microscopic; splendid. Let me hear it please. (बरें ! पाहू या तें मला. ओहो ! फारच बारीक अक्षर. उत्तम ! मला ऐकवा तरी तें !) ”

मी झणालों “ It is in Marathi. I shan't be able to translate it all. But I shall give you a sample. (तें मराठीत आहे. सगळ्याचेंच भाषांतर मी काय करणार ! तथापि आपल्यास एक नमुना दाखवितों.) ” असें झणून—

“ या कौवळ्या मोगरिच्या कळ्यांनीं । न दाविलें हृदय पाकळ्यांनीं ॥

भेटावया काय तुला पहात ? । हो ! हांसल्या जोंवरि मी वहात ॥ ५ ॥ ”

याचें भाषांतर करून सांगितलें. तें ऐकून त्यांना आनंद झाला; पण डोळ्यांस पाणी आलें नाहीं; जसें माझ्या आले. प्रथम पाणी, या श्लोकांतील सौंदर्य अनुभविल्यामुळें आलें. नंतर, माझ्या स्नेही डोंडराच्या डोळ्यांस पाणी आणण्याइतकें भाषांतर मला साधलें नाहीं झणून आले. मी दोन्ही डोळ्यांतील दोन्ही वेळेचे अश्रू दोन वेळां दोन निरनिराळ्या हातदमालांनीं व दोन हातांनीं पुसले.

हा केवडा माधव ! अर्पितांना । हो केवडा हर्ष मना विलीना ! ॥
 तूं सांवळा हा आतिगौरकांति । विद्युलता शोभवि मेघपंक्ति ॥ १२ ॥
 अनेक पुष्पे तुज वाहियेलीं । ते धन्य बा ! पादप, धन्य वेली ॥
 तरीच हें सार्थक जन्म होई । दिलें तुला तें जरि शेषशायी ! ॥ १३ ॥
 शेवंतिकेचें सुम पद्मनाभा ! । म्यां वाहिलें वाढवि तें तुझी भा ॥
 आतां असें पल्लव कांहीं देत । चतुर्भुजा ! घे दुजिया करांत ॥ १४ ॥
 हे सांवळ्या ! सांवाळिं कोंवळीं हीं । ध्यावीं सुगंधीं तुळसीदळेंही ॥
 तीं आवडीचीं ह्यणुनी दिलीं बा ! । ध्या ! आणखी ध्या ! प्रभुराज ! थांबा ॥ १५ ॥
 झाली मुकुंदा ! परडी रिकामी ! । कंटाळलें नाहिंच पूजना मी ॥
 पूजा न संपो अशि हौस माझी । वाहीन नामें कुसुमें तुझीं जीं ॥ १६ ॥
 कृष्णा ! मुकुंदा ! वृषभासुरारे ! । जनार्दना ! कंसविमर्दना रे ! ॥
 हरे ! सुरारे ! घनसांवळ्या रे ! । पावा मला या ज्ञाणि या जि सारे ! ॥ १७ ॥

‘मुकुंदपूजा’ उत्तम साधले हें लिहावयास नकोच. पूजक गोपीप्रमाणें ‘पूजा न संपो अशि हौस माझी’ ही असल्यामुळें वीस श्लोकांची पूजा जरा आखूड वाटते. तथापि ‘परडी रिकामी’ झालेली ऐकून मुकुंदानें आणखी कांहीं नवीं फुलें पाठविलीं आहेत. द्रौपदीस, दुःशासनासारखा दांडगासुद्धां दमेल, इतकीं लुगडीं पुरविणारा दयालु गडी, आपल्या भक्त गोपीची परडी रिकामी कशी राहूं देखील ? या फुलांची तिनें आवडतील तशी गुंफून माळ करून मुकुंदास घालावी. तीं सुमनें अशीं:—

(श्लोक)

त्वन्नेत्रसादृश्य बघोनि नामी । पाण्यांतुनी आणियलीं पद्दा ! मी ॥
 इंदीवरांची अशि घाल माळा । कृष्णा ! तुला कोण ह्यणेल काळा ? ॥ १ ॥
 गुलाबपुष्पें सगळीं सुगंधीं । अर्पावयाची तुज हीच संधी ! ॥
 यांधेहुनी रक्त असें पद्दा रे ! । मच्चित्त पायीं तुझिया सुरारे ! ॥ २ ॥
 पूजोन आतां बकुळींफुलानें । तडीस देवा ! मम हेतुला ने ॥
 जिंकी जगा साघ सुगंध आहे । सुदर्शनाचे परि शोभताहे ॥ ३ ॥
 स्वर्गाय हें सत्सुम पारिजात । दाही दिशा वास भरोनि जात ॥
 करो तुला हें सदया ! प्रसन्न । भामेसि केले जरि पूर्वं खिन्न ॥ ४ ॥
 ही कोमलाचार सपुष्प पाच । रंगारसाचा हृदयांत नाच ॥
 भोगीं इची तूं सुखदा नवाई । जरी गुणैश्वर्य तुझें सवाई ॥ ५ ॥
 सुवांस बाहेर जरी असावा । तरी तुझा वास मनीं वसावा ॥
 भरीं मला तूं अपुल्या प्रभावें । किंवा करीं लीन तुझ्यांत भावें ! ॥ ६ ॥

विशालनेत्रा ! तुजला पहातें । हा देह देवा ! चरणीं बहातें ॥

‘कृष्णा ! मुकुंदा !’ झणुनी बहातें । तुझ्याच पायीं प्रभुजी ! रहातें ॥१८॥

हे कान ऐकोत तुझेच गाना । हे नेत्र पाहोत मुकुंदराणा ॥

करोत पूजा तव, हात माझे । हें ना, तरी सर्वहि होय ओझे ॥ १९ ॥

प्रभो ! माझी वाणी गुणगण तुझे ती गुणगुणो ।

तुझी गावो गाणीं, विमल तव नामावलि झणो ॥

मना ! गोविंदाचें स्मरण करणें विस्मरूं नको ।

मुकुंदस्थानाचा जन सरळ हा मार्ग न चुको ॥ २० ॥

✻ ✻ ✻

बुंदावनीं सुंदर एक गोपी । पूजा अशी माधवजास ओपी ॥

संतोषलें दैवत कृष्णनाम । वंदीतसे त्या उभयांसि ‘राम’ ॥ २१ ॥

आतां श्लोकवार थोडें विवरण देतोः—

श्लोक १ इंदीवर कमलें फारच काळीं, त्यांपुढें मुकुंदाचा काळेपणा फिका. शिवाय ‘कृष्णा’ झणण्याचा आपला हक्क गोपीनें राखून ठेविला आहे ।

श्लोक २ तूं जर माझ्या चित्तांत शिरशील तर तें गुलाबाहूनही रक्त आहेसे पहाशील.

श्लोक ३ बकुलपुष्पाचें सुदर्शनचक्राशीं साम्य आकारांत. त्याचप्रमाणें चक्र जसें जगजेते तसाच पुष्पाचा सुगंध जेता व आकर्षक.

श्लोक ४ ‘पारिजातकानामित्त भामा हसली श्रीहारवरी । तिला तो समजवि नानापरी ’ । तेंच हें फूल तुला पूर्वाच्या सुखद आठवणीनें प्रसन्न करो !

श्लोक ५ ‘पाच’ नांवाची वनस्पति. श्रीकृष्ण षड्गुणैश्वर्यसंपन्न आहे पांच सवें सवासद्दा झणून सवाई. हेंच वर्णन पर्यायानें व श्लेषार्थानें तदुण गोपीस लागेलसें वाटतें.

श्लोक ६ ‘वास’ शब्दावर श्लेष. कृष्णानें सबाह्यांतर भरणें किंवा कृष्णांतच विरघळून जाणें. कोणतेंही एक कर झणजे अद्वैतानुभव येवो !

शिवाय या पूजेंत कर्त्याचा नामनिर्देश नाही. तो असलेला एक श्लोक मिळून २७ श्लोक असल्यास १०८ चरण होतात व १०८ चरणांची माळ इतर माणिसालेप्रमाणें शोभिवत होईल. १०८ श्लोक करविणेंही मुकुंदास अशक्य नाहीच. ... ..

कळावें हे आशीर्वाद.

शंकर

६. माधवगीत.

[माझ्या वृद्ध भगवद्भक्तिपरायण अत्याबाई (आतां कै०) ती. आवडीबाई (आऊअक्का) यांनी हरिनामस्मरणास योग्य असें एक गीत रचण्याविषयी मला आज्ञा केल्यावरून मीही हें आवडीनें रचलें (१९२१ नोव्हेंबर) व त्यास सादर केलें. श्रीमद्भागवतांत १०।३९।२१ मध्ये ' गोविंद दामोदर माधवेति ' असें आहे तसेंच येथें ' मुकुंद नारायण माधव ' अशीं भगवन्नामें घेतली आहेत. सहजच नामसंकीर्तनाबरोबर अल्पसा कथाभाग असावा या हेतूनें ' यशोदा श्रीकृष्णास प्रातःसमयीं सृष्टिसौंदर्यं वर्णन उठवीत आहे, व नंतर शेषशायी भगवान् व भगवद्भक्त यांचें वर्णन करून बालकृष्णास सांगत आहे, 'असा साधाच कथाभाग कल्पिला आहे. —रा. चि. श्री.]

(श्लोक.)

श्रीमाधवाची जननी यशोदा । प्रभातकाळीं उठवी मुकुंदा ॥
जागे करीते सुकुमार हातें । मुकुंदनारायणमाधवातें ॥ १ ॥
“ उठीं उठीं श्रीधर ! राजसा ! रे । दारीं मिळाले बघ गोप सारे ॥
ते मारिती हांक तुला पहा ! तें । मुकुंदनारायणमाधवातें ॥ २ ॥
उठीं उठीं संपलि रात्र बाळा ! ' कूऊ ' करी कोकिल ऐक काळा ॥
वत्सप्रिया ! वत्स तुला बहातें । मुकुंदनारायणमाधवातें ॥ ३ ॥
बा ! पद्मनेत्रा ! बघ रम्य पूर्व । शोभा मला भासतसे अपूर्व ॥
सजे जसी काय बघावयातें । मुकुंदनारायणमाधवातें ॥ ४ ॥
तेजस्वितारागण पाहिं सारा । लोपे, परी शोभत चुकतारा ॥
पहावया उत्सुक हा प्रभाते ! । मुकुंदनारायणमाधवातें ॥ ५ ॥
अंधार बाळा ! सगळा दडाला । विहंगमांचाहि थवा उडाला ॥
ती सारिका कोमलकंठिं गाते । मुकुंदनारायणमाधवातें ॥ ६ ॥
पक्षी पहा सुंदर लालरंगी । नारिंगि, किल्येक अनेक रंगी ॥
गाती जणूं मंजुळ शब्दजातें । मुकुंदनारायणमाधवातें ॥ ७ ॥
पूर्वा दिशा पांधरि शालु लाल । कीं, हा तिनें फेंकियला गुलाल ! ॥
यावें प्रभो ! स्वागत हें करीतें । मुकुंदनारायणमाधवातें ॥ ८ ॥
कुरंगनेत्रा उठ ऊठ ! कान्हा ! । उशीर होतो क्षणिं ऊठ तान्हा ! ॥
बा ! ऐक ही सर्वचि सृष्टि गाते । मुकुंदनारायणमाधवातें ॥ ९ ॥

वाहे कसा शीतल मंद वारा ! । पाहें घरीं येइ सुगंध सारा ॥
 या धांव घेती लहरी हरीतें । मुकुंदनायणमाधवातें ॥ १० ॥
 बागेंत बाळा ! फुललीं फुलें हीं । गुलाब जाई जुह मोगरीही ॥
 पाहोनि आनंदित होइं जें तें । मुकुंदनारायणमाधवातें ॥ ११ ॥
 सरोवरी हीं कमलें उदेलीं । प्रफुल्ल झालीं रसपूर्ण ठेलीं ॥
 गाताति हे भोंवति भृंग गीतें । मुकुंदनारायणमाधवातें ॥ १२ ॥
 हळूंहळूं डोलति बाळ ! वेली । आनंदलेली दिसते चमेली ॥
 बोलाविते ती तुज पर्ण-हस्तें । मुकुंदनारायणमाधवातें ॥ १३ ॥
 या दिग्बधूंच्या पिवळ्या पताका । उभारुनी मारिति तूज हांका ॥
 ही मालिका अंबरपंथिं येते । मुकुंदनारायणमाधवातें ॥ १४ ॥
 या कोकिल्या, सारस, राजहंस । पाहूनि शोभा तनया ! प्रशंस ॥
 बा ! धांवती सर्व निराळपंथें । मुकुंदनारायणमाधवातें ॥ १५ ॥
 अदृश्य हा चं दनगंधयुक्त । हरी ! तुझा प्रेमळ एकभक्त ॥
 वेले असें स्वागत पाहिं वातें । मुकुंदनारायणमाधवातें ॥ १६ ॥
 वृक्षी हरी ! मत्तमयूरपक्षी । पहा ! तयां रे ! सरसीरुहाक्षी ॥
 केकास्वरें आळविती जणूं ते । मुकुंदनारायणमाधवातें ॥ १७ ॥

मधुरसमय वर्णी माउली श्रीहरीला ।

मृदुल वचन कर्णी गाउनी ऊठवीला ॥

कमलनयन त्याचे पावले ते विकास ।

कवळुनि कुरवाळी वत्सला बालकास ॥ १८ ॥

बोले तदा प्रेमळ शब्द आई । श्रीविष्णुचें सुंदररूप गाई ॥
 चुंबीतसे ती अबला स्ववाला । मुकुंदनारायणमाधवाला ॥ १९ ॥

“ वत्सा ! असे क्षीरसमुद्र मोठा । जयावरी पर्वततुल्य लाटा ॥
 क्षीरांबुधी सेवुनि धन्य झाला । मुकुंदनारायणमाधवाला ॥ २० ॥
 तें पंधरावें जणुं नीलरत्न । लाभो ह्यणूनी करि शंभु यत्न ॥
 भुजंग हेमांग पलंग झाला । मुकुंदनारायणमाधवाला ॥ २१ ॥
 डोईवरी तोलियली धरित्री । वानूं किती तो माहिमा चरित्रां ? ॥
 अर्गी धरी शेष विभूषि नीला । मुकुंदनारायणमाधवाला ॥ २२ ॥

मुहास्य विष्णू पहुडे भुजंगी । लक्ष्मी चुरी पाय सुकोमलांगी ॥
 मी त्या प्रभूला नमिं चारुवाला ! । मुकुंदनारायणमाधवाला ॥ २३ ॥
 कासेसि पीतांबर शोभलाहे । ऐसी प्रभा भूवरि कोण लाहे ? ॥
 आजानु साजे वनपुष्पमाला । मुकुंदनारायणमाधवाला ॥ २४ ॥
 दाही दिशा वाहतसे सुगंध । व्यापीयला सागर हा सबंध ॥
 शोभे टिळा चंदन भव्य भाळा । मुकुंदनारायणमाधवाला ॥ २५ ॥
 काळीच कस्तूरि तनूहि काळी । जरी वरी ती न दिसे निराळी ! ॥
 परी तिचा मंद सुगंध आला । मुकुंदनारायणमाधवाला ॥ २६ ॥
 मांडीवरी घेइ रमा पदातें । बंदूनि सेवा करि दिव्य हातें ॥
 प्रेमा बघूनी मनिं हर्ष झाला । मुकुंदनारायणमाधवाला ॥ २७ ॥
 विशाल जैसा जलधारिमेघ । माला उरीं शोभत वीज रेघ ॥
 ती वैजयंती विलसे सलीला । मुकुंदनारायणमाधवाला ॥ २८ ॥
 कंठी रुळे कौस्तुभदिव्यहार । सुढाळ ते मौक्तिकरत्नभार ॥
 सुशोभती श्रीहरि ! विश्वपाला । मुकुंदनारायणमाधवाला ॥ २९ ॥
 आकर्ण आरक्त सतेज नेत्र । विशाळ ते फेवळ पद्मत्र ॥
 विराजती दीनदयार्द्रशीला । मुकुंदनारायणमाधवाला ॥ ३० ॥
 कृष्णा ! विराजे मुखचंद्रमाही । काळा मुळी ज्यासि कलंक नाही ॥
 प्रकाशि मंद स्मित रम्य गाला । मुकुंदनारायणमाधवाला ॥ ३१ ॥
 अगाध दुग्धार्णविचें निधान । पाहोनि जातें हरपोनि भान ॥
 मी त्या नमस्कार विभूसि केला । मुकुंदनारायणमाधवाला ॥ ३२ ॥
 मुखेंदुला साजतिं भव्य साची । तीं कुंडलें, पुंजकि कृत्तिकेची !
 विलोकुनी हा मनिं भास झाला । मुकुंदनारायणमाधवाला ॥ ३३ ॥
 तें लाजवी लोचन मंगळाला । तेजापुढें भास्करही गळाला ॥
 तोलावया ठाव नसे मिळाला । मुकुंदनारायणमाधवाला ॥ ३४ ॥
 ते शंखचक्रांकित चार हात । गदा तसें पद्म जिथें रहात ॥
 बघूनियां भाव असे विराला । मुकुंदनारायणमाधवाला ॥ ३५ ॥

शिरकमलिं विराजे दीप्तिमान् रत्नतेजें ।

मुकुट सुकविराजे वर्णिती जाणते जे ॥

अनुपम तनुशोभा; श्रीहरी प्रेमगामा ।

निशिदिनि नमितें मी माधवी पद्मनाभा ॥ ३६ ॥

सभोवती प्रेमळ भक्तराज । वत्सा ! तयां वर्णिन ऐक आज ॥
 भावें नमस्कारिति पुण्यराशी । मुकुंदनारायणमाधवासी ॥ ३७ ॥
 प्रन्हाद बद्धांजलि सत्यनिष्ठ । श्रीविष्णुभक्ती वरि जो वरिष्ठ ॥
 विनम्रभावे जडला पदाशी । मुकुंदनारायणमाधवासी ॥ ३८ ॥
 औदार्यशाली बलवान् बली तो । जो वामनातें निजदान देतो ॥
 वाखाणितो त्या कलिपापनाशी । मुकुंदनारायणमाधवासी ॥ ३९ ॥
 प्रभंजनाचा सुत रामदास । भावें प्रभुच्या धरितो पदास
 प्रेमाश्रुंनीं न्हाणित अब्धिवासी । मुकुंदनारायणमाधवासी ॥ ४० ॥
 भक्ताग्रणी गानविशारदाचें । चाले तिथें गायन नारदाचें ॥
 समर्पिली ती स्तुति विष्णुदासी । मुकुंदनारायणमाधवासी ॥ ४१ ॥
 तो पक्षिराज प्रभुराजवाह । विनम्र होई लववूनि देह ॥
 जो आवडे पुष्कळ सर्वदासी । मुकुंदनारायणमाधवासी ॥ ४२ ॥
 नमीं सदा रामपदा विलीन । विभीषणें पाउल सोडलें न ॥
 तो सेवितो नित्य दयांबुराशी । मुकुंदनारायणमाधवासी ॥ ४३ ॥
 सुनाभिवर्द्धी चतुराननायें । गार्ह्यलीं श्रीपतिकीर्तिगानें ॥
 वानील कैसा बहुतप्रयासी । मुकुंदनारायणमाधवासी ॥ ४४ ॥
 मुनींद्र धेत्ते, सनकादि वृंद । ते शोधिते विष्णुददारविंद ॥
 आहां मिळो संगति नित्य ऐसी । मुकुंदनारायणमाधवासी ॥ ४५ ॥
 त्रैलोक्यगंगा धवलांगरंगा । चलत्तरंगा विमलांतरंगा ॥
 भागीरथी ती पदलीन दासी । मुकुंदनारायणमाधवासी ॥ ४६ ॥
 वाल्मीकि पाराशर योगिराणे । जे भक्तिनें गाति मशपुराणें ॥
 ते प्रार्थिते श्रीहृदयाब्जवासी । मुकुंदनारायणमाधवासी ॥ ४७ ॥
 अरुंधतीयुक्त वसिष्ठ आदि । सप्तर्षि तेजोमय तत्त्ववेदी ॥
 प्रदक्षिणा ते करिते प्रवासी । मुकुंदनारायणमाधवासी ॥ ४८ ॥
 पुण्यांतरामे जनकादे तेथें । तारागर्णी चंद्र जसा तसे ते ॥
 प्रेमें स्तवीती सकलप्रकाशी । मुकुंदनारायणमाधवासी ॥ ४९ ॥
 निष्पाप भक्तेंद्रु अजामिळाला । सभेंत सन्मान असे मिळाला ॥
 ध्यातो मनीं तो अतिरम्यवेपी । मुकुंदनारायणमाधवासी ॥ ५० ॥

महाव्रती भूपति अंबरीष । जो शेषशायीसि रुचे विशेष ॥
 तो बंदितो हृत्कलिकाविकासी । मुकुंदनारायणमाधवासी ॥ ५१ ॥
 कृष्णा ! जसा तूं सुकमार बाळ । तैसाचि तो त्या ध्रुव घालि माळि ॥
 आलिंगितो बाळक सूर्यवंशी । मुकुंदनारायणमाधवासी ” ॥ ५२ ॥
 गाऊनि हें चुंबन घेउं जाय । देखे विचित्रा नवलाह माय ॥
 नसे शिशू पाहत दिव्यदर्शी । मुकुंदनारायणमाधवासी ॥ ५३ ॥
 बघत सकळ जें जें वर्णिलें बालकासी ।

चकितनयन पाहे ध्यान कारुण्यराशी ॥

कवाळि चरण भावें माउली लीन झाली ।

नमन करित भार्गी चित्तवृत्ती रिझाली ॥ ५४ ॥

❖ ❖ ❖

ऐशा यशोदाप्रियनंदनाचे । लीलेसि वाखाणुनि ‘ राम ’ नाचे ॥

श्रीकृष्णलीला मज आवडावी । त्याच्या पर्दी हीं सुमनें पडावीं ॥५५॥

— श्रीकृष्णार्पणमस्तु —

७. उपाय—योजना.

(वृत्तः— प्रमाणिका.)

‘ स्वयें मुकुंद जों न ये । न भेट तूहि त्या स्वयें ! ’ ॥
 असेचि कीं अनंग तो । तुला बळेंचि सागतो ! ॥ १ ॥
 किती बधूं तुझी तरी । पुन्हाहि वाट अंतरां ॥
 प्रिये ! मदीय राधिके । पहा हृदब्ज हें सुके ॥ २ ॥
 अनंग थोर माझिया । मनासि दाह देह या ॥
 मृदू फुलेंचि बाण ते । परी उणें न कोणतें ! ॥ ३ ॥
 कठोर शस्त्र कासया । हवें रतीश्वरास या ! ॥
 फुलेंचि वज्र जाहलीं । विचित्र रीति पाहिली ! ॥ ४ ॥
 सुरेश्वराबरोबरी । लढेल काम या शरीं ॥
 सुरासुरांसि जिकितो । असा गमे अनंग तो ॥ ५ ॥
 महानुभाव शंकरें । त्रिलोचनें दिगंबरें ॥
 जरीही यासि जाळिलें ! तरी अखेर पाळिलें ॥ ६ ॥

लहान वक्र भ्रूवयी । धनुर्लता मनोमयी ।
कटाक्षबाण नेमके । करीत घाय, ना चुके ॥ ७ ॥
गुलाब जाइ मोगरी । फुलें सुगंधि यापरी ॥
वसंतसाह्य हैं किती । मिळे रतीश्वराप्रती ॥ ८ ॥
विहंगमांत कोकिळा । रसाळ तो जिचा गळा ॥
अनंग-गीति गाउनी । मनासि घालि मोहिनी ॥ ९ ॥
तशाच सर्व सारिका । हृदजकोशदारिका ॥
अमंद गाति सुस्वरें । प्रियेसि कोण न स्मरे ? ॥ १० ॥
सुगंधि हा समीरण । वियोजितांसि मारण ॥
असह्य होय शीतळ । नकोचि होइ भूतळ ॥ ११ ॥
शशांक शांत अंबरी । प्रिया पहात वावरी ॥
न सोसवेंहि चांदणें । कसें जगांत नांदणें ? ॥ १२ ॥
असा प्रिये ! पहा बरें- । मदीय चित्त घाबरें- ॥
अनंग सज जाहला । विखारितो हलाहला ॥ १३ ॥
हलाहला सुधा करी । क्षणामर्धेचि सुंदरी ! ॥
असा उपाय एकला । दुजा न म्यांहि ऐकिला ॥ १४ ॥
प्रिये ! तुझ्याच अंतरी । उपाय तो वसे तरी ॥
सुध मये ! दयामये ! । जनासि रक्ष या सये ! ॥ १५ ॥
कृपा करोनि सुंदरी ! । मनोज्ञ मंजु वैखरी ॥
मला सदैव ऐकव । वदे वियुक्त माधव ॥ १६ ॥
प्रिये ! त्वदोष्ठ कोंवळे । जसे सुरक्त पोंवळें ॥
मला कदापि चाखवीं । सुधा कशास ती हवी ? ॥ १७ ॥
सरोरुहाक्षि ! ईश्वरी ! । तुझ्याच बाहुवल्लरी ॥
पडोत माझिया गळां । दुजा न लाभ आगळा ॥ १८ ॥
सये ! सुशीलशालिनी ! । सुकामले ! मृणालिनि ! ॥
फुटे हृदज ही कळी । मदीय तीस आकळीं ॥ १९ ॥
असे उपाय वल्लभे ! । करीं तुझ्याच दुर्लभे ! ॥
करुनि एक योजना । सदैव पाळ या जना ॥ २० ॥

८. विरही माधव.

(श्लोकः—वियोगिनी, ४-५ मालभारिणी.)

हृदयेश्वरि ! जीविताधिके ! । दयिते ! सत्वर येइं राधिके ! ॥
 नयना गमलीस तूं शशी । विरहाभ्रीं लपलीस गे ! कशी ? ॥१॥
 बघतो खग लावुनी टक । जणुं मेघावलिलार्गिं चातक ! ॥
 तशि मी तव वाट पाहिली । विरहाची कळ थोर साहिली ॥२॥
 न चकोरहि तेविं चंद्रिका । स्मरतो कंठ करुनियां सुका ॥
 तितुकी तुजसाठिं भामिनि ! । धरिली मी बहु आस ती मनीं ॥३॥
 रविकांतिसि चक्रवाकपक्षी । बहु सोत्कंठपणे सदैव लक्षी ॥
 तुजसाठिं तशीच, सारसाक्षि ! । धरिली आस, रवीच यास साक्षी ॥४॥
 मनि सुंदर पद्मिनीसि गावें । भ्रमरें धुंडित तीस तें भ्रमावें ॥
 भ्रमलें मम चित्तही तसेंच । मजसाठीं अमृतासि नित्य सिंच ॥५॥
 कितिसे तुज देउं दाखले ? । किति सांगूं तुज दुःख चाखलें ? ॥
 विरही मन वाट पाहतें । न तसें या जगतांत काहिं तें ॥६॥
 स्मर तूं हृदयांत हा जन । कर यातें उपकारभाजन ॥
 जर यासि सदैव, मानिनि ! । तुजवांचूनि न अन्य या मनीं ॥७॥
 प्रणयामृत पाजुनी तरी । जगवावा जन हा परोपरी ! ॥
 मधुरा अधरामृतासवें । तुळितां येतिल काय आसवें ! ॥८॥
 कलशासम ते पयोधर । विरहाग्रीं शमवोत सत्वर ॥
 वरतीं रुळणार माळ ती । चपळा भासलि माक्षिये मतीं ॥९॥
 वदनेंदु तुझा सुनिर्मळ । जरि नेत्रीं विल्लेसेहि काजळ ॥
 अधरा तव पाज गे ! जरा । अमृताचा वसला तियें झरा ! ॥१०॥

९. बांसरी.

[चाल—साधारण पादाकुलकाचे धर्तीवरील एक स्त्रीगीत.]

गुणगुण गाणीं घुमतीं कार्नी । अलगुज वाजवि शारङ्गपाणी ! ॥
 धांवति गाईं बघ ती घाईं । पुञ्ज उभारुनि दौडति, पाहीं ! ॥
 वत्स पळालें अर्धेंच प्यालें । हरिपशिं ठेलें मोहुनि गेलें ! ॥
 सखे ग ! भांडा ! गान्हाणिं मांडा ! । हृदयाचि चोरित हा हरि, चांडा ! ! ॥
 अंतरिं बाधा समय ग ! साधा । गेलिच आधीं सुंदर राधा ॥
 गवळणि या ! या ! उचला पायां । वाजवि बांसरी बाळ कन्हया ! ॥

१०. गोपींचा नाच.

[चाल:—'कृष्ण बोलें रुक्मिणीला' इ० स्त्रीगीतासदृश.]

पदर खेंचा ! खचा खोंचा । कसा काचा मुदें नाचा ॥
 करा वाचा मुकुंदाच्या । गजर साचा सुनामाचा ॥ ध्रु० ॥
 सभोंवारीं उभ्या नारी । मधें हारी मनोहारी ॥
 ढगाकासें विजा कीं शें । असाव्यासें मला भासें ! ॥१॥
 तनू निळा गळां माळा । बघूं याला किती वेळां ? ॥
 मनीं डोळां- पथें गेला । अनंगाला सुचे चाळा ! ॥२॥
 मदन-राहू न दे राहूं ! । कसें साहूं ? तया पाहूं ! ॥
 स्फुरे बाहू तया बाहूं । तनू वाहूं झणा कीं 'हूं' ! ॥३॥
 बसे स्क्ंधा-वरी राधा । तिचा बंदाचि गोविंदा ! ॥
 असा वृंदावनीं धंदा ! । करीं वंदा सदानंदा ॥४॥
 'हरी' नाम सुखा धाम । परीपूर्ण करीं काम ॥
 'घनश्याम घनश्याम । घनश्याम' झणे 'राम' ॥५॥

२७. मोरोपंत-स्मृति.

“ काव्य करावें म्यां, नच वचकावें दूषितो परि लघूस ॥
कां न सदन बांधावें कीं त्यांत पुढें विलें करिल घूस ” ॥
— मोरोपंत.

श्रीमन्मयूर-कवितें नमित्तों मी भक्तिपूर्ण हृदयानें ॥
त्याच्या काव्यरसार्ची रसिकें गावीत सर्वदा गानें ॥ १ ॥
भाषासरस्वती ही प्रसन्न झाली जशी मयूराला ॥
झाली तशी न इतरां, यास्तव कविवर मयूर हा झाला ॥ २ ॥
सुकवि महाराष्ट्राचा, भाषेचें दैन्य आपुले सुकवी ॥
कवण न वंदी यातें सुरगुरुही मान ज्याप्रती तुकवी ॥ ३ ॥
सरस मनोज्ञ सुभूषण, ईश्वरभक्तिहि जिच्यांत अनिवार्या ॥
ती निर्मिशी मयूरा ! आर्यान्तःकरणहारिणी आर्या ! ॥ ४ ॥
प्राकृत भारत रचिलें यास्तव आद्री ह्यणूं तुला व्यास ॥
कीं वाल्मीकि ह्यणावें ! रचणें रामायणेंचि हव्यास ॥ ५ ॥
किंवा नारदसम तूं प्रभुर्ची गातोस वा ! यशोगानें ॥
त्वां या तिघां मुनींचें सुयश असें मिळविलेंसि एकानें ! ॥ ६ ॥
'सन्मणिमाला' तव ती भूषविली साधुवर्य भक्तांनीं ॥
भक्तिगुणें जीमध्ये वरिला जणुं बंध बंधमुक्तांनीं ! ॥ ७ ॥
'संशयरत्नावलि'नें निःसंशय मोहिला असेल हरी ॥
उटल्या असतिल करुणावरुणालयें लोल लहरिवरि लहरी ! ॥ ८ ॥
भगवत्प्रेमरसानें नटलेल्या भावमधुर तव 'केका' ॥
झाल्या असतिल कैकां तारक होतिल पुढेंहि कितिएका ! ॥ ९ ॥
कल्पद्रुमसम झाला भूवरि आह्लांसि भव्य काव्यतरू ॥
तत्फळ रसाळ सुंदर सेवुनि आह्मी भवाब्धि हा उतरूं ॥ १० ॥
गुण गातां तव कृतिचे थकतो आह्मी अशक्त यासाठीं ॥
गुण तव अगणित असती वर्णनशक्तीच आमुची थोटी ॥ ११ ॥
श्रीमन्मयूरचरणीं वंदन माझें विनम्र भावानें ॥
देवो तो कवि भजकां प्रतिभास्फूर्ती निजप्रभावानें ॥ १२ ॥

२८. श्रीमारुतिस्तवन.

(गीति.)

श्रीरामहृदयवासा ! मारुतिराया ! दयाघना साधो ! ॥
 तुझिया कृपाप्रसादें, बलभीमा ! भक्तकामना साधो ॥ १ ॥
 देवा ! महानुभावा ! पदकमली मी असें तुझ्या लीन ॥
 देउनि अभय ह्यणा काँ, ' वत्सा ! तुज मीचि पाटि घालीन ' ॥ २ ॥
 करुणार्णवा विभो ! मी भवसागारि बुडतसें मला वरि घे ॥
 भक्तांस तारण्याला संकटि देवा ! तुझाच पाव रिघे ॥ ३ ॥
 तव महिमा थोर किती ? मी तों पामर वदूं कसा सगळा ? ॥
 यश गातां भय तुझे लागे वाल्मीकिचा कसास गळा ॥ ४ ॥
 होते इतरहि मोठे सुग्रीवादिक परंतु तुजसम न ॥
 श्रीरामलक्ष्मणांचें प्रेमळ निर्मळ तुझ्यावरी सुमन ॥ ५ ॥
 पुण्यश्लोका जननी जनकमुता हरिलि रावणें छत्रें ॥
 तीतें शोयुनि राक्षस-सैन्ये त्वां मारिलीं महापत्रें ॥ ६ ॥
 मुष्टि तुझी रक्षो मज आघातें ह्यणत राक्षसा ' मर ! ' जी ॥
 भीमा ! महाबलाढ्या ! भूपवि आह्मां तुझ्या पदाब्जरजी ॥ ७ ॥
 दुर्लध्य सागर परी झाला गोष्पदसमान केवळ तो ॥
 जो धीर तोचि तरतो विघ्नातें; इतर मागुतीं वळतो ॥ ८ ॥
 स्वामिपरायण सेवक अससी बा ! तूंचि रामरायाचा ॥
 सीता-वार्ता सांगुनि वाचविला त्वां बरा मरायाचा ! ॥ ९ ॥
 शरण तुला आलों मी चरण तुझे वायुनंदना ! धरिले ॥
 बलभीमा ! ते मोठे ज्यांनीं शरणागतसि उद्धरिलें ॥ १० ॥
 श्रीराममानसांतिल भक्तिकमलिनीवरील तू भ्रमर ॥
 सेविसि रामयशोमधु तव पदवी वांछितात ते अमर ! ॥ ११ ॥
 राजीवनयन राघव ज्यावारि संतुष्ट होउनीं बघतो ॥
 विलया नेवो सत्वर अंजनिचा बाळ आमुचें अव तो ॥ १२ ॥

पाहूनि बालभास्कर मानुनि फल पक्क धालिशी झडप ॥
 तो तूं भक्तजनांचे अघराशी हे न करिशि कां गडप ? ॥ १३ ॥
 तुझिया प्रतापराविचा एकहि तो किरण वर्णितां ना ये ॥
 व्यापूनि भूमिमंडळ कीर्ति तुझी दश दिशा न ती माये ॥ १४ ॥
 बा ! त्वांचि हरण केला अशोक-वन-जानकी-हृदयशोक ॥
 अद्यापि विमल यश तें धवल करीं निशिदिनीं तिन्ही लोक ॥ १५ ॥
 ध्वजरक्षक पार्थाचा, सेवक रघुराजजानकी यांचा ॥
 नायक कपिसेनेचा, तारक आह्लां असे स्वकीयांचा ॥ १६ ॥
 पुतळा सामर्थ्याचा, सागर धीचा, रवि प्रतापाचा ॥
 मंदर जो धैर्याचा, त्याचा आह्लांस आसरा साचा ॥ १७ ॥
 देवा ! पदर पसरतों, तार मला दीनवत्सला ! आलों ॥
 व्याघ्रातें हरिण जसा तैसा या भवदवाग्निला भ्यालों ! ॥ १८ ॥
 घन जेव्हां चातकांचा वांचविता तेव्हां आमचा अससी ॥
 नससील रक्षिता जरि, माझ्या चित्तांत कां ? सदा वससी ॥ १९ ॥
 'हे अंजनाकुमारा ! अनाथनाथा !' अशा किती हांका ॥
 माराव्या करुणरवें तव कार्णी नाद जाइना हा कां ? ॥ २० ॥
 जाणें न गीत सुस्वर जरि तुज गांनेचि आळवूं ह्मटलें ॥
 साधेच बोल माझे परि देवा ! तुजसि गावया नटले ॥ २१ ॥
 राम तुझा प्रेमानें शबरीचीं उष्टिही फळें चाखी ॥
 त्रिभुवनिं विख्यात कथा; स्वामीचें व्रीद आपुले राखीं ! ॥ २२ ॥
 वाणी असंस्कृत, परीं भिल्लिणिची भक्ति तीत पाहून ॥
 उद्धरिले प्रभुंनीं तिज; भक्ति गमे श्रेष्ठ ती तपाहून ॥ २३ ॥
 भक्तीच दे विभो ! तूं वायुसुता ! मज तुझ्या पदावरली ॥
 धरली मी कास तुझी, होय तरिच ही भवापगा तरली ॥ २४ ॥
 वंदुनि बलभीमाला आर्यांची अर्पिली चरणिं माला ॥
 श्रीमारातिप्रसादें 'रामा'चाही मनोज्वर निमाला ॥ २५ ॥

२९. कृष्णा-कोयना संगम.

(श्लोक.)

कृष्णा नदी भेटत कोयनेला । जें पाहतां ताप लयास गेला ॥
 तेथील शोभा कवणें वदावी ! वाटे मला ती तुजलागि गावी ॥१॥
 ज्यावेळि येई उदयास भानू । तो रम्य मी संगम काय वानूं ? ॥
 परस्परां प्रेमभरें नद्या या । पाहाति आलिंगन गाढ द्याया ! ॥२॥
 कृष्णा मला ही यमुनाच वाटे । ती कोयना-जन्हुसुतेसि भेटे ॥
 हर्पाश्रुविंदू जमले अपार । प्रवाह हा केवळ तोच पूर ! ॥३॥
 या दोनही पर्वत-राजकन्या । पुन्हां मिळाल्या इहलोकधन्या ॥
 ज्या कांक्षिती सागरसंगमाला । कीं गुंफिती एक अनंगमाला ! ॥४॥
 विस्तीर्ण त्यांचे पुलिनप्रदेश । ते दीर्घ वीचीमय कृष्णकेश ॥
 नितंबिनी भासति मन्मनाला । विलेपिलें चंदन फेनमाला ! ॥५॥
 न या नद्या, ह्या प्रमदाच दोषी । न वारि तें, हा रसराज ओर्षी ॥
 न सेतु ते, त्या दिसतात कांच्या । समुद्रगामी अभिसारिकांच्या ! ॥६॥
 न वालुका ती, कुसुमाखरेणू । न वायु हा, मंजुळ कृष्ण-वेणू ॥
 नोहेत तैसीं पुलिनें कदा हीं । हे दीर्घ विस्तीर्ण नितंब पाहीं ! ॥७॥
 अहो ! पहा निर्मळ वारि तें, जें । नाशीतसें दृत्तिमिर स्वतेजें ॥
 पवित्र रम्यात्मक दर्शनानें । वैमल्य जाणों, वारिलें मनानें ॥८॥
 शृंगार या सागरगामिनीनीं । केला असें कीं जणुं कामिनीनीं ॥
 जो पाहतां मोहवि मन्मदातें । सागेन आतां सखया ! तुला तें ॥९॥
 इक्षुप्रभेच्या हिरव्याच शाली । ही कामिनी पांघरि भाग्यशाली ! ॥
 क्षेत्रें सुवर्णी वसनें तट-स्थ । पाहोनियां कोण न हो तटस्थ ! ॥ १० ॥
 नौका बघूनी मम मानसास । हो भास कीं त्या नयनाब्ज खास ॥
 शृंगारिल्या भासति काजळानें । ज्या वेष्टिल्या निर्मळ त्या जळानें ॥११॥
 उत्तंग देवायतनें बघूनी । मी त्या नद्यांचे कुचकुंभ मानीं ॥
 कीं मैत्रिणींचा घडतां विहार । हे मोकळे शोभति निर्विकार ! ॥१२॥

✦   ✦   ✦

उभयतां सरितांमधिं मेलन । निरखितां हरिलें भरलें मन ॥
 करिल वर्णन दर्शनमाधुरी । सुकविची प्रतिभा जरि लाजरी ! ॥१३॥

३०. सूर्यास्त व नंतर-

[वृत्त—द्रुतविलंबित.]

गगन-मार्ग समग्र फिरूनियां परतला रवि हा निजमंदिरा ॥
 स्मित करी-हंसलीच दिगंगना बघुनियां हरिला जशि इंदिरा ॥ १ ॥
 मधुर दिङ्मुखपंकज लाल हें विकसलें घडतां रविसंगम ॥
 उधळिल्ली गगनीं कुणि कुंकुमें प्रमुदिता अवनी स्थिरजंगम ॥ २ ॥
 भ्रमुनियां गगनीं बहु भागला हळुं हळूं स्वगृहीं शिरतो रवी ॥
 पटतसे बहुधा श्रमत्या मना स्वजनसंगतिची मधु थोरवी ! ॥ ३ ॥
 रजतपूर्ण असा मुळचा रवी दिसत या क्षणि कांचनगोल तो ॥
 खपत जो जर्ग लोकहितार्थ तो मिळवि मूल्य असें जणु बोलतो ! ॥ ४ ॥
 बघुनि रक्त असा निजमित्र हा घनहि हे अनुरक्तचि जाहले ॥
 ' जग जशास तसेंच असे ' असे शिकविलें मजला रविनें भलें ! ॥ ५ ॥
 अरुणकांति मनोहर दीप्तिमान् विमल लोकहितैपि असा रवी ॥
 पतन त्या चुकतें नच तें कदा ! किति वदूं विधिची कटु थोरवी ! ॥ ६ ॥
 निजमुदैव अकल्पित हें असें दिसतसे बहुधा जर भंगलें ॥
 अधिकरम्य तथापि दिवाकरा बघुनियां मम मानस रंगलें ॥ ७ ॥
 गगनमध्यविलंबित दीप हा नयन जो दिपवी दिवसेश्वर ॥
 बघतसे जग त्यासि कुतूहलें पतन त्याप्रति जै धरणीवर ! ॥ ८ ॥
 रवि न हा जणु कंदुक कांचनी उडविला गमला कुणि अंबरी ॥
 त्वरित त्या धरण्यासि दिगंगना पसरती वरती भुज सुंदरी ! ॥ ९ ॥
 जलनिधीमधि सुंदर गोजिरें हळुं हळूं लपलें रवित्रिव तें ॥
 मिसळलें उदधीमधि रत्न हें मधुरचित्र मनावरि त्रिवर्ते ॥ १० ॥
 रसिकहृद्गतसागरचंद्र तो दिनपती उदधीमधि लोपला ॥
 विनयनम्र नमस्कृति अर्पुनी प्रकटिती जन आदर आपला ॥ ११ ॥
 विहगवृंद तरुंवरि बैसले कलरवें करिती रविगायन ॥
 श्रवणसुंदर मंजुळगान तें परिसुनी जणु डोलतसे वन ॥ १२ ॥
 समजुनी रवितें जणु पाहुणा विनयशीलवती शशिकाभिनी ॥
 दिनभरी लपत्या सदनांत ज्या बघति बाहिर त्या हळुं येउनी ! ॥ १३ ॥

कनककुम्भसमान असे लपे जसजसे रविबिंब जलोदरी ॥
 तसतसे मदने रतिनायके प्रकटले निजहेतु परोपरी ॥१४॥
 अमृतसार असा मकरंद जी कमलिनी अलिना बहु पाजवी ॥
 कवळिते दृढ अंतरि षट्पदा समधि या रमणीप्रति लाजवी ॥१५॥
 कमळकोष हळू हळू झांकती कुमुदिनीस्मितहास्य विकासले ॥
 त्यजुनियां कमळां रसिकाप्रणी (!) भ्रमर ते दुसरींवरि बैसले ! ॥१६॥
 फडकती ध्वज अंबरि तांबडे ! उधळिला गगनांत गुलाल तो ! ॥
 हृदयवल्लभसंगम लाभतां विपुल हर्ष मनांत न मावतो ! ॥१७॥
 ✻ ✻ ✻
 सकळही गगनांगणतारका विरहिणी गमल्या परि मानसा ॥
 उडुपती, विरहांधविलोचना तिमिरि तो गवसेल तयां कसा ? ॥१८॥
 विरहशोकभराकुल या प्रिया हुडकित्ती गगनी शशिविंब ते ॥
 दयितलाभ न होउनि अंबरी सकळ ही अबलातति थांबते ! ॥१९॥
 यदुपतिप्रति त्या व्रजसुंदरी हुडकित्ती गमते जणु गौळणी ॥
 यदुपतिप्रिय ती जशि राधिका हुडकिते शशिते तशि रेहिणी ॥२०॥
 बुधबृहस्पतिमंगळ बांधव करिति साह्य तयां शशिमार्गणी ॥
 अहह ! साह्य नसे जर दैव ते, फसति यत्न; करा मग ते कुणी ! ॥२१॥
 विरहिणी जारे या शशिन्या प्रिया तारे नभाप्रति भूषवि तत्प्रभा ॥
 गगनि कीं सगळ्या शशिकांक्षिणी भरवितो युवती जणु ती सभा ! ॥२२॥
 उपजली बहुधा गमते दया प्रभुमनी करुणादयितागृही ॥
 विलसली नभि इंद्रुकलायुती, सुदित अंबर डोलतही मही ॥२३॥
 दिनपती परते निजमंदिरा रमविल्या रमणी शशालंछने ॥
 बधुनि ईश्वरवर्तन हें असे रिशिवती जनही युवतीमने ! ॥२४॥

३१. अभीष्टचिन्तन.

[भाचोस तिच्या लग्नप्रसंगी लिहिलेल्या गीति.]

श्रीरामचंद्रदयिता पतिव्रता जनकनंदिनी सीता ॥

पुण्यश्लोका जननी तुजवरि बाळे ! असो सदा प्रीता ॥१॥

जीच्या मंगलनामें मंगलकार्यें सुसूत्र घडतात ॥
 त्या जानकीस भावें वंदन करण्यास हात जडतात ॥२॥
 परमेश्वर पति व्हावा ह्यणउनि गिरिराजकन्यका तपली ॥
 त्या साध्वी देवीची नामावलि विमल पाहिजे जपली ॥३॥
 'आर्ये ! न्यंबकभार्ये ! जगदंबे ! अंबिके ! शिवे ! वरदे ! ॥
 तव बालकासि माते ! गिरिनंदिनि ! आपुला अभयकर दे ' ॥४॥
 श्रीकृष्णरुक्मिणींचे पदकमला बालिके ! नको विसरूं ॥
 हो वासरूं तयांचें ! तुजसाठीं त्यांकडे पदर पसरूं ॥५॥
 हा मेघ कृष्णनामा, त्यासह विद्युलता रमा विलसे ॥
 नित्य कृपाजल वर्षी, संतोषावेचि भक्त चातकसे ! ॥६॥
 कृष्णा पांडवपत्नी, द्रुपदसुता, निर्मला सतीरत्न !
 जिव्हे ! या साध्वीचें यश गायाचा करी सदा यत्न ॥७॥
 ही धन्य वीरपत्नी कारिल तुझे शुभ सदैव संसारो ॥
 भक्तिगुणें वश झाला आहे तिज साह्यकारि-कंसारी ॥८॥
 कीर्तिमती आर्यस्त्री, सावित्री तव मनीं सदा राहो ! ॥
 तीच्या कृपाप्रसादें भाग्यवती पुण्यशील दारा हो ! ॥९॥
 परिसुनि सर्व जियेच्या युक्तिवचा धर्मराज वाखाणी ॥
 खाणी गुणरत्नांची, गाति हिचीं देवदेवता गाणी ॥१०॥
 साध्वी अरुंधतीचें वागविं चित्तांत पुण्य आचरण ॥
 तैसें वसिष्ठमुनिचें वंदन कर बालिके ! भले चरण ॥११॥
 उभयहि गेले होते गिरिजाशंकर-विवाह जुळवाया ॥
 व्हाया कुमारसंभव देवांचें असुरविघ्न पळवाया ॥१२॥
 स्मरणीं सदा असों दे दमयंतीचें चरित्र उज्ज्वल गे ! ॥
 सांगें आर्येंतें पतिभक्तीहुनि अधिक कांहीही नलगे ॥१३॥
 ऐशा अनेक आर्यां मंगलकार्यांसि सिद्धि देतिल या ॥
 तुजवारी वर्षांनि कृपा, विघ्न निःशेष शीघ्र नेति लया ॥१४॥

३२. श्रीमंगलागौरीस्तव.

(शुद्ध कामदा.)

नमियलीं तुझीं रम्य पावलें । ह्यणुनि अंतरीं सौख्य पावलें ॥
 मजवरी कृपाछत्र चांगलें । तव सखा असो, गौरि! मंगले! ॥१॥
 जगति जीं सुखें, चंचलें जरीं । स्थिरविशी तयां तूंच मंदिरीं ॥
 सकल संपदा वैभवं बरीं । तुजसि वंदितां येतिं सत्वरीं ॥२॥
 मधुकरी मधा धुंडिती जशा । उपवनीं अस्त्री हिंडलीं तशा ॥
 जमवुनी किती पालवीफुलें । तुज पुजावया सिद्ध जाहलें ॥३॥
 कमळ, केवडा, पारिजातक । बकुळ, मोगरी आणि चंपक ॥
 तगरि, शैवती, शैवटीं कळ्या । जमविल्यातही कांहीं पांकळ्या ! ॥४॥
 तव पर्दां अशीं अर्पुनी फुलें । तुजसि वाहतें चित्त आपुलें ॥
 हृदयमंदिरीं तूं रहा सदा । ह्यणुनि अर्पितें हें तुझ्या पदां ॥५॥
 हृदयिं माझिया होय मूर्ति जी । तिजहि घालितें या पदांबुजीं ॥
 विनवितें असें आपलेपणें । सदयदेवते ! सर्व पाळणें ॥६॥
 जननि ! मंगलागौरि ! अंबिके । तव अजाण हीं जाण ! बालकें ॥
 धरुनियां उरीं दोन्हिं बाहुंनीं । शिशुसि रक्षणें हीच मागणी ॥७॥
 करिसि सर्वदा भक्त-मंगलें । ह्यणुनि 'मंगला' नाम चांगलें ॥
 जरि तुझ्या पर्दां चित्त रंगलें । तरिच या भवीं मी तरंगलें ! ॥८॥
 भजुनियां तुला भक्तिनें मनीं । बहुत जाहल्या धन्य या जनीं ॥
 तुजसि पूजुनी कृष्णकाक्षिणी । सकलवंद्य ती होय रुक्मिणी ॥९॥
 त्रिभुवनीं जिची कीर्ति पावनी । मधुर गाउनी रंगले मुनी ॥
 रघुपतिप्रिया जानकी तुझे । चरणपंकजा अंतरीं भजे ॥१०॥
 इतरही अशा थोर कामिनी । तुजसि वंदिती आपुल्या मनीं ॥
 बधुनि रीत ही मीहि हौसिनें । करितसें तुझीं गौरि ! पूजनें ॥११॥
 हळद कुंकुमें अर्पितें तुला । मज सदैव हो देवि ! मंगला ॥
 शरण येउनी मी तुला वदें । करुण दृष्टिचें पांघरूण दे ! ॥१२॥
 विविधजातिची ही नवीनवी । तुजसि वाहिली देवि ! पालवी ॥
 हृदयिं वेल ही भक्तिची नटो । नवनवी तिला पालवी फुटो ! ॥१३॥

सकलदेवते! देवि! मंगले! । तुजसि वंदिता पाप मंगलें! ॥
 करितसैं तुझें नित्य चिंतन । चरणिं ठेवितें हें तनूमन ॥१४॥
 तुजसि गावया कंठ योजितें । तुजसि या करीं देवि! पूजितें ॥
 सतत माझिया अंतरां रहा । जननि मंगले! हेतु फार हा ॥१५॥
 नमितसैं पुन्हां गौरि! अंबिके! । बघसि बाळकालागिं कौतुकें ॥
 दिघलिं म्यां दळें हीं दहासहा । तुज मुलें दिला घेईं घांस हा! ॥१६॥

३३. श्रीराघवगीत.

(चालः— श्रीसांब, जगादिस्तंभ, गौरिहेरंब. इ.)

रघुराय ! दाखवा पाय, करा साहाय्य, कठिण भवतरणी ।
 मी शरण, जानकीरमण ! आपुल्या चरणीं ॥ घु. ॥
 भूवरी, अयोध्यापुरी, जिथेहुनि बरी, नव्हे सुरनगरी ॥
 भूपती तिथेचें दशरथ पालन करी ॥
 सुत चार, भगवदवतार, खेळ अनिवार, खेळले भुवनीं ।
 त्या धन्य जाहल्या कौसल्यादिक जननी ॥
 ते पुत्र, कमलदलनेत्र, रामसौमित्र, अल्पवय बालें ।
 यज्ञासि रक्षण्या विश्वामित्रें नेलें ।
 चालः— मखविघ्न निवारुनि मुनिवर संतोपिला ।
 पदरजें उद्धरी राम अहिल्याशिला ।
 मैथिलीस्वयंवरिं दारुण पण पाहिला ।
 शिवधनु, न लागे क्षणूं, मोडि तो सुतनु, दाविली लीला ।
 ती जनकनंदिनी घालि तयाला माला ॥ रघुराय० ॥ १ ॥
 जव थोर, होइ रघुवीर, तरुण रणधीर, सकलगुणराशी ।
 भूपाळ ह्मणे 'युवराज करावें त्यासी' ॥
 ते समर्थि, राणि कैकेयि, करुनि दुष्टाइ, ह्मणे रायासी ।
 'वर दोन दिले मज पूर्ण करा हो ! त्यांसी ॥
 युवराज, भरत हो आज, एक हें काज, दुजें पारिसावें ।
 तें वर्षचतुर्दश राम वनामधि जावे !' ॥

चालः— रघुराय निधे, मग लक्ष्मणसीता न कां ?
ते राजहंस हो ! कमळिण ती बालिका ।
ढळढळां ढाळिती अश्रु पुरुषबायका !

सुतविरह, कैकयीकलह, होउनी असह, राय मृत झाला ! ।
श्रीराम नव्हे, त्या प्राणचि सोडुनि गेला!! ॥ रघुराय० ॥२॥
ती तिधे, चालती उगे, जानकी बधे, कौतुकें नयनीं ।
गिरि, नद्या, सरोवर, हंस, हरिण, पद्मिनी ॥
सारंग, पक्षि बहुरंग, मत्तकलभृंग, दंग मधुपानीं ।
ती गुंग जाहली बधुनि वनश्री रानीं ॥
वनवास, नाहिं सायास, स्वामिसहवास, पंचवटिं रमले ।
राहूनि आश्रमीं ऋषिसम केवळ गमले ! ॥

चालः — तों दुष्ट दशानन सीता कपटें हरी ॥
मारुनि जटायुसि गेला लंकापुरीं ।
श्रीराम अंतरीं शोक करी बहुपरी ॥

इतुक्यांत, विश्वविख्यात, कर्पीचा नाथ, सखा सांपडला ।
परि राममना आराम मुळीं नच पडला ! ॥ रघुराय० ॥ ३ ॥
त्रिभुवनीं, फिरनि निशिदिनीं, शोध काढुनी, दमति हरि सारे ।
कोणांहे मिळेना वैदेहीचें वारें ! ॥

एकला, वायुसुत भला, तया लाभला, शोध बहु यत्नें ॥
स्वामीसि कळविलें तें मग वानररत्नें ॥

मिळविली, चमू चांगली, हळू लागली, कर्पीची सेना ।
सुग्रीव अंगदादिक त्या गणति असेना ! ॥

चालः — दक्षिणोदधीच्या तीरावरि पातले ।
वर सेतु बांधण्या दगड जळीं घातले ।
लंकेसि वेष्टितां, भ्याले ते आंतले ! ॥

रघुवीर, शूरवर धीर, जयाचा तीर त्वरित रिपुनाशी ।
तो सिद्ध जाहला वधण्या दशवदनासी ॥ रघुराय० ॥ ४ ॥

घनघोर, युद्ध तें थोर, जर्गा महशूर, राम त्या समरीं ।
मारुनि रावणा, भार भूमिचा हरी ॥

रघुवरा हर्षनिर्भरा, देव अप्सरा, वर्षती सुमनें ।

तीं ह्यणत तयाच्या बाणवृष्टिसी उणें ! ॥

त्या दिनीं, जनकनंदिनी, सर्वे घेउनी, येह निजनगरा ।

श्रीरामदर्शनें हर्षलि सारी घरा ! ॥

चालः— उत्साहमंगलीं नारीनर रंगले ।

श्रीकांतकूपेनें दिन दिसले चांगले ।

रघुरायदृष्टिनें दुरितगिरी भंगले ॥

बहु मधुर, गीतमय गजर, जाहले सुचिर, भरे नभ नादें ।

‘जानकीतनय’ ही हृदयीं भरला मुदें ! ॥ रघुराय० ॥ ५ ॥

श्रीराम, हृदयविश्राम, सुखद आराम, असावा ध्यानीं ।

ते धन्य धन्य जन राघव नामिला ज्यांनीं ॥

मैथिली, अंकिं बैसली, बहुत हर्षली, जगाची जननी ।

जणुं दिसे अंबरीं झळकत सौदामिनी ॥

हनुमंत, बुद्धिबलवंत, सकलगुणवंत, लीन रघुचरणीं ।

अंजनासुताची नवलपरीची करणी ॥

चालः— घननीळ राम हा पीतवसन नेसला ।

मणिरत्नकांचनी सिंहासनिं बैसला ।

सुरसभेंत जैसा इंद्र तसा भासला ॥

ते तीन, रामपदलीन; भश्तशत्रुघ्न, ढाळिती चवरी ।

लक्ष्मणें धरियलें छत्र विमल तें वरी ॥ रघुराय० ॥ ६ ॥

३४. विवाहमंगल.

[मित्रास त्याचे विवाहप्रसंगीं लिहिलेले श्लोक.]

आनंदाचा दिवस उगवे आज मित्रा ! तुझ्या हा

साक्षात् लक्ष्मी प्रविशत असे ही तुझ्या रम्य गेहा ॥

‘येऊं येऊं’ बहुत ह्यटलें त्वद्विवाहानिमित्त

काया येथें, परि मम असे हें तुझ्यापार्शि चित्त ! ॥ १ ॥

बाल्याची ती कमलकलिका मुग्धसौंदर्यशाली
 कालें तीही नवविकसिता यौवनाभोज झाली ! ॥
 तेथें लक्ष्मी सुचिर विलसो ! हो सखे ! धन्य धन्य !
 मांगल्याच्या मधुरसमर्थी मागणें काय अन्य ! ॥२॥
 संसाराला उपमिति कुणी घोर त्या सागरानें
 याच्या त्रासें कुणि वरियल्या त्या गुहा, शैल, रानें ! ॥
 देवें लामे जर सुगृहिणी स्वर्ग संसार होतो
 पीयूषाचा उदधि अथवा नंदनोद्यान हो ! तो ॥३॥
 चंद्रज्योत्स्नाधवल शिखरी रम्य कैलासशैली
 अत्यानंदें विहरत फिरे जोडपें भाग्यशाली ॥
 देवें प्रेमें कुसुमशर तो देखिला होय आजी !
 गौरीशंभू तुजसि सुखवो दंपती आय हे जी ॥४॥
 क्षीराब्धीच्या उदारें वसला थाटुनी शेषशय्या
 लक्ष्मीसंगें प्रियतम तिचा रंगला तो कन्हय्या ! ॥
 आलिंगी जी सुदृढ पतिसी-त्या भुजंगासि भ्याली !
 त्या देवीची तुजवारि कृपा होउं दे सर्वकार्ती ॥५॥
 शीतश्यामा मधुर यमुना वाहिनी वाहताहे
 तीर्ण कान्हा रतिचतुर तो मंडर्पी वाट पाहे ॥
 येवोनी जी हळुं निजभुजा-हार त्या घालि साधा
 संभालो ती रसिक युवती आपणां कृष्णराधा ! ॥६॥
 विद्या-वल्ली सुगुण-तरु ते, कीर्ति-पुष्पें सुवासी
 तोलाव्या त्या सकलहि कला कोकिलासारिकांसी ॥
 रम्योद्याना रचुन चतुरा या अशा तेथ खेळे
 वंदावी ती रमणसहिता शारदा याच वेळे ॥७॥
 मेघश्यामा सुभग तनु ती जानकी-नायकाची
 विद्युल्लेखेसमचि दिसली मैथिली जेथ साची ॥
 हौं वर्षी जल-निजकृपा-पूरवी भक्तकाम
 संतोषो तो तुजवरी सदा राम कारुण्यधाम ॥ ८ ॥

ऐशा आर्या गुणगणवती आर्यही थोर ते ते
 ज्यांही केलें निजसुचरितें धन्य या भूतलातें ॥
 ज्यांच्या पुण्यें रविहि तपतो, तो सुधा चंद्र देतो
 वंदानी त्या जन सकळही तद्गुणां आदरीतो ॥ ९ ॥
 आकाशाचें विमल सर तें, पद्मिनी दिव्य तारा
 जेथें येई नटुनि शशिच्या कामिनीचा पसारा ॥
 सर्वांनाही मृदुनिजकरें चंद्रमा गौरवीतो
 वामार्क्षाची सुखमय भर्वा दाखवी थोरवी तो ! ॥ १० ॥
 संध्यादेवी नटुनि थटुनि लेउनी लाल सेला
 सत्संगाच्या धरुनि हृदयीं एकल्या लालसेला ॥
 सायंकाळीं प्रियतम अशा भास्करातें वरीते
 हें कुंकू उधळिति अहा ! दिग्वधू त्यांवरी तें ! ॥ ११ ॥
 प्रावृट्काळीं भ्रमत गगनीं नादगंभीर मेघ
 प्रेमें आर्द्रा करुनि अवनी प्रीतिचे निर्मि ओष ! ॥
 त्याच्या अंगीं रुचिर धनुची रंगवल्ली निघाली
 विद्युद्देवी चपळ तरुणी त्या जणों माळ घाली ! ॥ १२ ॥
 एकांतीही रमवि चतुरा वाढवी सौख्य-राशी
 विश्वप्रेमा शिकवी धरुनि प्रेममूर्ती उराशी !
 दुःखाचेही उदधि निपुणा शोपवी आत्मसंगें
 द्यावी भार्या तुजसि सखया ! यापरी पांडुरंगें ॥ १३ ॥
 ✦ ✦ ✦
 विवाहीं जायेचा पदर पतितें गांठुनि धरी
 तदा होती बद्धें उभय हृदयेंही झडकरी ॥
 दृढा प्रेमप्रंथी कारिल सुदृढा बालक पहा !
 अपत्याच्या लाभें फलित जगिं संसारतरु हा ॥१४॥
 आनंदधाम परिपूरितसर्वकामं
 श्रांतामृतं दयितलोचनचंद्रकांति ॥
 शीलादिसद्गुणमयं हृदयं द्वितीयं
 भाग्याल्लभस्व भवमित्रमिदं कलत्रम् ॥१५॥

चंद्रज्योत्स्ना नेत्रयोर्वस्त्रुकंठी
 द्यामा रामा पक्कविम्बाधरा च ॥
 पूर्णप्रेमा शारदाभोजवक्त्रा
 प्रौढप्रज्ञाशालिनी प्रीणयेत्त्वाम् ॥१६॥
 पुण्याय सौख्याय सुसंगमाय
 ज्ञानाय वित्ताय निरामयाय ॥
 जयाय शक्यै यशसे प्रजायै
 श्रीरामचन्द्रे युवयो रतिः स्यात् ॥१७॥

३५. विरहांत वसंतागम.

पाडवा जिवलगे ! अजि आला । हर्ष देह नव वर्ष मनाला ॥
 हा वसंत उगेव ऋतुराया । स्वागता बघति सर्व कराया ॥ १ ॥
 सारिका मधुर गाह वसंता । जेवि तो शुक्र दयार्णव संता ॥
 आयकोनि रमते मन गानी । तोष तेवि न धने, न नगानी ॥ २ ॥
 कोकिला-कुशल-गायन-शैली । ती दिसे उपवर्नी, वर्नि, शैली ॥
 सर्व वृक्ष रुचती तिज वासा । आम्रवृक्षचि गमे न ह्वासा ! ॥ ३ ॥
 पूर्ण गे ! भरलि जी मकरंदे । ती अशी किति तरी अरविंदे ॥
 दंग त्यांवरि पहा ! कलभूंग । वाजवीति जणुं कोमल शृंग ! ॥ ४ ॥
 मत्त कामुक विहंगम रावे । काढिती ध्वनि मनांत भरावे ॥
 गावयासि विहगां शिकवीतो । कोण गे ! रसिकराज कवी तो ? ॥ ५ ॥
 मोगरी, बकुल, शेवति, चांफा । तो गुलाब, मधुमालति वांफा ॥
 कोण हें फुलवितो वन माळी ? । वाटतो मजसि की वनमाळी ! ॥ ६ ॥
 “ वृक्षवेलिवरि पुष्पपताका । रोंविल्या रमण ! आज अशा कां ? ”
 सारिकेसि वदला शुक काय ? । “ आज येह रसिके ! ऋतुराय ” ॥ ७ ॥
 हे प्रिये ! मिथुनसारसपक्षी । खेळते त्वरित सुंदरि ! लक्ष्मी ॥
 हृन्नर्भी मदनचंद्र विलासे । भीतिचा तिमिर घालविलासे ॥ ८ ॥
 अशा आनंदाचा दिवस दयिते ! आज उगवे
 मुदभ्रूनी नेत्रे भरलि नच कांहीहि बघवे ॥
 ह्मणोनी नेणे तूं जवळ मज नाहींस अशि ही
 वसंताची युक्ती ह्मणनिच जगे येथ विरही ! ॥ ९ ॥

३६. मुक्तामाला [माझी दिवंगत बालिका.]

कन्या मदीया सुकुमार बाला मालाचि म्यां मानिलि मौक्तिकांची ॥
 हास्यप्रभेच्या बघतां विलासा भासे मला जी जणुं चंद्रिकाचि ! ॥१॥
 मन्मानसाची जणुं बालहंसी अस्पष्टशब्दा मज वाटली जी ॥
 कीं होय जी सत्य सरस्वतीची स्फूर्ती जणों मूर्तिमती सुतेर्जी ! ॥२॥
 भागीरथीच्या जणुं शुद्धतेची मूर्तीच कीं निर्मल मीं झणावी ॥
 कीं रामकृष्णादिकसत्कथांची पावित्र्यपूर्णा पुतळी गणावी ! ॥३॥
 श्रीव्यासवाल्मीकिकवश्वरांची मानूं जिला मी प्रतिभाचि मूर्त ॥
 कीं मंजुनादा मुरलीधराची वेणूच आह्मी गणुं जी मुहूर्त ॥४॥
 ती बालिका मन्मथनांसि आतां बंधो ! कधीं कां सुखवील काय ? ॥
 दुदैव माझे किति ! दुष्ट काळें नेला जिचा तो सुकुमार काय ॥५॥
 आह्मी झणूं 'क्षेम' झणूनि त्यातें तथापि आहे सगळी कहाणी ! ॥
 कीं जेथ तो निष्ठुर काळ आम्हां आघात वज्रें जणुं काय हाणी ! ॥६॥
 दावाग्नि कीं जाळि मनोमृगाला व्यापूनि सर्वत्र दिगंतरातें
 कीं कालसपें विषदिग्धदपें हो ! दग्ध केलें हृदयांकुरातें ! ॥७॥

‘मुक्तामाला’ मजसि सदये ईश्वरें देउनीयां ।

केलें चित्तीं प्रमुदित मला-अंबुदें चातका या ! ॥

तेथें दुष्टा ! सहज करिशी घात; हा कोण कावा ! ।

हा ! दुदैवा ! तुजसि कवणें कां न रे ! दोष द्यावा ? ॥८॥

३७. छात्र-तर्जन.

(गीति)

छात्रा वदे परीक्षक “ आजि भला स्मरसि रे ! निजाभ्यास ॥

नापास योग्य तूं; तें इच्छिसि तूं मात्र पास व्हायास ॥१॥

आजवरी वर्षभरो अभ्यासीं पळ न वेशि सायास ॥

आतां व्यसनीं बुडतां झणसी ‘यावें गुरूजि ! साह्यास’ ॥२॥

येतां जवळ परीक्षा आजि भला स्मरसि देवता अंबा ! ॥

थांबा ! पाहूं तुझां वांचवितो कोण तो निरालंबा ! ॥३॥

कीं जें झणसि ‘यशस्वी कर गा ! वाहीन शंकरा ! बेल’ ॥

यश त्या लाभे निश्चित, जो कोणी राबला नि राबेल ! ॥४॥

' विज्ञेश ! तुज यावी करुणा गा ! गौरिनंदना ! माझी ॥
 तूं तों भल्याभल्यांच्या चिंतेची वाहसी किती ओझी ! ' ॥५॥
 आतांचि बऱ्या सुचल्या या ऐशा प्रार्थना तुळा वत्सा ! ॥
 विद्यागुरुदेवांची करितचि होतास आजवरि कुत्सा ! ॥६॥
 प्रोग्राम सिनेमांचे, पार्टींचे, नृत्य-नाट्य-गानांचे ॥
 क्रीडाप्रिया ! जयेच्छो ! चुकुनिहि त्वां चुकविले न ते साचे ! ॥७॥
 बहु मानिलेंसि मूढा ! नानापारि खेळ खेळतां शर्म ॥
 अभ्यास करायाचा अवगणिला योग्य तो तुवां धर्म ! ॥८॥
 वेळींच ते निवारुनि आवरुनी मन धड्यांसि जपतास ॥
 तरि या परीक्षकांशीं संग्रामीं आजि तूं न खपतास ! ॥९॥
 गहन अशा विप्रयांचे नेमानें चुकवितास ना तास ॥
 तरि या परीक्षकांशीं संग्रामीं आजि तूं न खपतास ! ॥१०॥
 निज उद्दामपणाची लवहि न रे ! वाटली तुला शरम ॥
 आतां कठिनपरीक्षासमर्थीं झालासि कीं भला नरम ! ॥११॥
 कादंबऱ्या नि गोष्टी दवडुनियां काळ वाचतां ना जी ! ॥
 जरि वाचतां निज धडे, तरि या युद्धांत वांचतां आजि ! ॥१२॥
 वर्गांत शिक्षकांना नित्य तुह्मी ' हुश ! हुश ! ' करणारे ! ॥
 दुःखें तसेंचि करितां, तुमची कोणास येइ करुणा रे ? ॥१३॥
 ' सन्नद्धो भव ' ऐनें स्मरतां जरि वाक्य बालवीरांचें ॥
 तरि काय तुह्मां ' हर हर ! नच केला यत्न ! ' शक्य हें डांचे ? ॥१४॥
 जरि रक्षितासि विद्या, विद्या तुजलागि रक्षिती अंती ॥
 ' धर्मो रक्षति रक्षित ' इत्येवं पंडिता हि कथयति ! ॥१५॥
 पूर्वींच ऐकतां जरि सांगति जे वडिल, शिक्षक हितज्ञ ॥
 तुमच्या यशोधनाचा तरि हा होता न आजि रे ! यज्ञ ॥१६॥
 पूर्वीं यत्न न रुचला नानापारि खेळ देग हा सुचला ॥
 तरि आतां हेंचि झगा ' जाउं चला ! ' पद झपाझपां उचला ! ॥१७॥
 झणसी ना (?) पास करां, तरि मी तैसेंचि करित गा ! आहे ! ॥
 सद्गुरु सच्छिष्याचें प्रार्थित केल्याविना कसा राहो ? ॥१८॥

३८. कुशलपत्र !

[आर्क्षीं मुंबईस असतां कश्चित् श्लोकबद्ध पत्रेण केवळ मनोरंजनार्थं एकमेकांस लिहीत असू. भगिनीद्वय चि. सौ. वेणुताई व चि. सौ. गंगुताई यांजकडून एकदां कोल्हापुराहून कांहीं साक्या व आर्यादिकांनीं मंडित अशीं दोन संयुक्त पत्रेण आर्क्षींस आलीं. त्यांना उत्तर ह्मणून जें आर्क्षीं लिहिलें त्यापैकींच पुढील श्लोक होत. शेवटचे तीन श्लोक कै. ती. दादांचे (डॉ. शं. चिं. श्रीखंडे यांचे) आहेत. — रा. चिं. श्री.]

श्री.

मुंबई ता. २८-८-१९

मांडीवरी तें लडिवाळ बाळ । शुंडा असे चुंबित शंभुभाळ ॥

अंबा बघे सुंदर बाळलीला । थांबा ! नमूं या गणराजयाला ॥ १ ॥

नानापरी विलसतीं रमणीय वृत्ते । कानांवरी फिरकतां हारितात चित्ते ॥

ऐसें तुझें भगिनि वेणु ! बघुनि पत्र । बैसे तयावारिच मन्मन, हें न चित्र ! २

पाहोनी तें जाहले हृष्ट दादा । ना हो तृप्ती वाचितांही दहांदा ॥

जैसी रामा सेवितां कृष्ण-वेणू । किंवा संतां विष्णुपादाब्जरेणू ॥ ३ ॥

गंगूचें पत्र होतें ह्मणुनि बहु भलें जाहलें, वेणुताई !

त्वत्पत्रा वाचतांना करि नच मजला कोणिही फार घाई ॥

हें जैसें मन्मनातें विवश करि, तसें तोंडि दादादिकांतें !

सद्वृत्ते, गोड वृत्ते, रसिकजनहि ते, कोणतें न्यून होतें ? ॥४॥

जरि कधीं कविता रचिली नसे । तारि कवित्व तुझ्यावारि लीनसें ॥

बघुनि हें गमतें मुदिता मला । रसिक तो सिकतो सकला कला ! ॥ ५ ॥

न वहिनीवाहिनींत रुसा असो । उभय बंधुहि भांडत ना बसो ! ॥

ह्मणुनि धाडिशि पत्र दुजें, पहा । समजला मजला तव भाव हा ! ॥६॥

आर्क्षीं पूर्वीं बहु रचिले बंगले इस्पटांचे

तैसे थेंथें कितिक दिसती, मात्र ते साग्र साचे ! ॥

नावा, गाड्या कितिक रचिल्या आझि त्या मोडिल्याही

त्यांची गोडी क्षणभरि न ये या खऱ्यामाजि कांहीं ! ॥७॥

गंगूस आतां लिहितील दादा । करुनियां श्लोक अनेक जादा ॥

आर्या तिच्या पाहुनि दृष्टलों मी । साक्याहि वाक्यांहुनि होत नामी ! ॥८॥

♣ ♣ ♣

पत्रें सुंदर पाहुनी तुमचिं तीं आनंदले मज्जन

वाटे स्वप्नचिं कीं खरोखरिच हें सौख्यभ्रिचें मज्जन ॥

झाले हर्षित चाखुनी मम तुझ्या काव्यामृतातें सगे
 देतो पाठवुनी उद्याचि तिकडे मी रामचंद्रास गे ! ॥१॥
 होईल खात्री बघुनी तथातें । सुहास्यवक्त्रा कविराजयातें ॥
 जो धाडिला सत्वर आणण्याला । दोर्धोसही येथ; जयो मण्याला ! ॥२॥
 निघावें गे ! वेगें अतिशय जमा टांक कवनीं
 तुझाला जो लाजो पवनहि जवा देखुनि मनीं ॥
 कधी येतां ? हेता मम पुरवितां भेटुनि बरा
 सुचेना, नाचेना मन, न धरि हें छंद दुसरा ! ॥३॥

३९. श्रीमंगलमूर्तीची आरति.

जयदेव जयदेव जय जय हेरंवा ! ॥
 जगदंबातनया ! मज तार निरालंबा ॥ जयदेव० ॥ ध्रु० ॥
 गणपति विद्याधीशा ! गौरीवेल्हाळा !
 गजवदना सुखसदना मदनांतकवाळा ! ॥
 सुंदररदना ! शोभत चंद्रकला भाळा
 पदकमलातें वंदुनि घालूं तुज माळा ॥ जयदेव० ॥१॥
 परमेशा ! नित्य तुझें भक्तहृदय ओक
 शरणागत तारुनियां नुरविशि वा ! शोक ॥
 विघ्नेशा ! तुज गाती सुरवरनरलोक
 श्रीखंडें तुज चर्चिन सदया ! अवलोक ॥ जयदेव० ॥२॥
 हार्ती वीर मराठे घेउनियां साह्या
 सत्कार्या दीक्षित तो गेला शिवराया ! ॥
 भारत आतां बोलवि तूतें; उद्धरि या
 श्री वर्धन, पट वर्धन कर या ताराया ॥ जयदेव० ॥३॥
 निपटुनि कादिशि दुर्जनबलवैभवगर्वा
 व्यासांसाठीं लिहिशी अष्टादश पर्वा ॥
 ओदिशि गाडा सहर्जी विश्वाचा सर्वा
 वाहें परि तुज पामर केवळ या दूर्वा ! ॥ जयदेव० ॥४॥
 गिरिजानंदन ! सुंदर ! इंदीवरहार !
 बुद्धिविनायक देवा ! मजला उद्धार ॥
 सच्चित्प्रकाशरूपा ! नुरवीं अंधार
 'राम' गणेशा वाहत सुमनें मंदार ॥ जयदेव० ॥५॥

४०. निसर्गातील प्रणय-लीला.

“ मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः ।

कंठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥ ” — मेघदूत.

[आधुनिक युवा वर्षातूच्या आरंभी आढळणारे हृदयंगम दृश्य आपल्या दूरदेशस्थ प्रणयिनीस पत्रद्वारे कळविल्याशिवाय कसा राहिल !]

पहा प्रिये ! हे गगनांत मेघ । ती चंचळा त्यावरि वीज रेघ ॥

कडाडुनी भांडुनि दूर जातां । ही दुःख देते निजनाथचित्ता ॥ १ ॥

ती भामिनी दावि बळेंचि कोप । उगीच पावे गगनांत लोप ॥

क्वचित् दिसे कीं जवळीच आली । क्षणात कोठें परि ती पळाली ! ॥ २ ॥

हे खेळ ती वीज पतीस दावी । वाटे तया ही जवळी दिसावी ॥

परंतु कोठें दडते कळेना । स्थूळ्यासि ही चंचळ आकळेना ! ॥ ३ ॥

हा घाबरा होउनि वाट पाहे । क्वचिन्नमोमंडळि तिष्ठताहे ॥

दाही दिशाही भ्रमतो कसासा । वाराचि जैसा गमला उसासा ! ॥ ४ ॥

वेडावला जो दयितावियोगें । त्याची मला येइ बहू दया गे ! ॥

कवीच काव्यें, गवईच गाणें । दुःखीच काहीं परदुःख जाणे ! ॥ ५ ॥

त्या दुःखभारे बहु अश्रुधारा । टाकीतसे वल्लभ हा बिचारा ! ॥

फेंकीतसे खालति गोल गारा । कीं तोडतो मौक्तिकरत्नहारा ! ॥ ६ ॥

वणावणा हिंडुनि घाम आला । हा तोच कीं भूमिवरि गळाला ! ॥

तथापि ती निष्ठुर मेघपत्नी । देई न त्यातें यश या प्रयत्नी ॥ ७ ॥

कान्ते ! तिनें कां तरि हें लपावें ? । किती तिनें यापरि गे ! छपावें ?

कैसा तिला हा बघवे विलाप ? । कैसा तिं गही नच होइ ताप ? ॥ ८ ॥

हो ! हे प्रिये ! हां; चुकलों खरा मी । ती मानिनी स्वैरगजेन्द्रगामी ॥

ती वीज भूमीवर थेट आली । यावा मनीं मागुनि कान्त खाली ॥ ९ ॥

मेघेहि त्या जाणियली मनीपा । आला झणीं खालति जेथ योषा ॥

झाला मनस्ताप पळांत शान्त । गेलीं पुन्हां तीं गगनीं अनंत ॥ १० ॥

खेळींहि कान्ता न कधी दडावी । ताटातुटी ती न कधी घडावी ॥

ऐसेंचि देवाप्रति मेघ गर्जी ! । प्रभूसि माझी तरि हीच अर्जी ! ॥ ११ ॥

४१. 'बालादपि सुभाषितम्।' [शिशूचे मानस बोल.]

[कविश्रेष्ठ मोरोपंत यांची 'आर्या' या कवितांची जननी असल्यामुळे एवढेंच ह्मणतां कीं, 'न ऋण जन्मदेवें फिटे'.]

(गीति)

आमा आह्मांसि रुचे याच्या दुर्धी जशी असे गोडी ॥

आहे इतरां दुर्धी गोडी परि यापरीस ती थोडी ! ॥ १ ॥

दूर असो जवळ असो माझी त्या माउलीस आठवण ॥

नामचि पुरें ! न ध्यावे हड्डें लोळून अंगि साठ वण ! ॥ २ ॥

जारि बोवड्या वचें मम पावति ते मोह इतर जन साच ॥

परि माउली सुखावे सुतराम् कायेन सुष्टु मनसा च ॥ ३ ॥

सेवुनि मधुर मधाला मदधर धाला; तथापि मद्रदन ॥

ओखद कटुक पितांना कटु कपि-तानासमान करिं रुदन ! ॥ ४ ॥

हास्य करावें म्यां; नच वचकावें बागुलास, बोव्यास ! ॥

कां न सुखाब्ज फुलें अजि ? येइल कीं पुढतिं वृद्धपण त्यास ॥ ५ ॥

माझ्या गानच्छेदें स्वच्छेदें गाय माय, घे ताना ॥

ज्या मधुर ऐकतांना व्हावें मन मंत्रमुग्ध निजतांना ॥ ६ ॥

दुर्बोध शब्द पुष्कळ लुडबें लुडबेंच बोलतों काहीं ! ॥

तोकांहीं असल्या परि मानिलि जणिं धन्य माय लोकांहीं ॥७॥

माथां केश सुसंस्कृत सुमयुत यास्तव ह्मणां न मज बाला १ ॥

पळवा संशय पुसुनी मातेला वा मदीय तातांला ! ॥ ८ ॥

मम नासिकामुखांवारि लालारस लवहि ज्या गभे फार ॥

त्या सूक्ष्मदर्शिरसिका माझा साष्टांग हा नमस्कार ! ॥ ९ ॥

मज पाळण्यांत घालुनि ' जो जो ' जों ह्मणतसे मला आई ॥

तों वाटे मजवारि कीं, मधुर सुधावृष्टि जाहली कायी ! ॥ १० ॥

जारि वस्त्र, अंग झालें मातेचें मजकडून तें मलिन !

'धन्यास्तदंगरजसा—' श्लोक असा दावि तात तिज ह्मणुन ! ॥११॥

धारितीं स्वकरें मी जें पारिचित मृदु मांजरीस आवळुनी ॥

ह्मणती 'भरत खरा हा !' विस्मयमय जन करुनि 'आ' वळुनी ! १२

बहुविध अलंकृति मला लेववुनी सजविते किती माय ! ॥

सुकविप्रतिभा तारि ती यापरि काव्यासि नटविते काय ? ॥१३॥

देतात खेळणीं मज नानापारीचीं कितीक वसनें तीं ॥

तितुकीं वदान्य नृपतिहि पदव्या पदकें कुणांस नच देती ॥१४॥

‘जय विह्वल ! जय विह्वल !’ ह्यणुनि मला माय दाविते भजन ॥

मीही तैसें करतो धरतो, करताल ! कठिण तें मज न ! ॥१५॥

कोणी दादा, नाना, जरि मज ते नेति ‘हत्ति’ दावाया ॥

मी ‘नेति नेति’ न ह्यणें ! बुध दवडी संधि का कदा वायां ? ॥१६॥

करकमलें पदपंकज फुल्लमुखाब्जांत जों न मी घालीं ॥

तो बघति रसिकलोचन; पद्मसमूहास जैवि मधुपाली ! ॥१७॥

✻ ✻ ✻

प्रातःकाळीं हलुहलु होतों जें पाळण्यांत मी जागा ॥

येउनि कुरवाळी झणिं जननी सप्रेम मज महाभागा ! ॥१८॥

वाटे उषा जणों ही मूर्तिमती अमृतकुंभ धरणारी ! ॥

कीं, वात्सल्यरसाची पुतळी विश्वास हृष्ट करणारी ! ॥१९॥

कीं, शारदा ह्यणों ती मज मृदु मधुमधुर शब्द वदणारी ! ॥

कीं, श्री दुसरी, हसरी, श्रितसज्जनसंकर्टें दवडणारी ! ॥२०॥

कीं, मूर्त भानु-भा जणुं मन्मानसकमलिनी फुलविणारी ! ॥

कीं, चंद्रज्योत्स्ना ती हृदयसमुद्रा जणों डुलविणारी ! ॥ २१॥

कीं, कालिदासकविता रसिकातें सर्वदा भुलविणारी ! ॥

कीं, शानेशप्रतिभा गीतार्थी रसभरें खुलविणारी ! ॥२२॥

कीं, मूर्ति भक्तिची जणुं नाथतुकारामदाससंतांची ! ॥

कीं, ही आर्या आर्या हृदयंगम त्या मयूरपंतांची ! ॥२३॥

किंवा भगवंताची मूर्ति सगुण ही मनांत लोभावी ! ॥

निरुपम पारि मम जननी, कीं तिज उपमा तिचीच शोभावी ! ॥२४॥

✻ ✻ ✻

यापारि शिशुचे मानस मोहक ऐकूनि बोल कानांहीं ॥

मीही चुंबुनि वदलों ‘तुजसम हेरंब बोलका नाहीं !’ ॥२५॥

हसवी विनोद मज, पारि जें जननीसुगुणगान हो ! सरलें ॥

गर्हिवरलें मम अंतर नेत्रांतुनि अभ्रुर्विंदु ओसरले ! ॥२६॥

४२. 'वंदे मातरम्' *

['वंदे मातरम्' या राष्ट्रगीताघारे रचलेले श्लोक.]

वारा जिथें शीतळ तापवारी । तृष्णा हरी निर्मळ गोड वारी ॥
 संपन्न उत्कृष्ट फलीं असें जी ; वंदीन ती प्रेमळ माय माझी ॥१॥
 अनेक धान्यें दिसतीं उदेलीं । शालूच कीं श्यामलवर्ण ल्याली ॥
 सुहासिनी संतत सौख्य दे जी । वंदीन ती प्रेमळ माय माझी ॥२॥
 दिक्प्रांत तेजें भरलेत दाही । भासे अशी रात्रिच पौर्णिमा ही ॥
 प्रफुल्ल जीच्या बहु वृक्षराजी । वंदीन ती प्रेमळ माय माझी ॥३॥
 माता असे बोलत सौख्य-खाणी । माधुर्यपूर्णा रमणीय वाणी ॥
 देखे प्रसन्ना वर मंगला जी । वंदीन ती प्रेमळ माय माझी ॥४॥
 तेतीस कोटी तव कंठ, तेविं । तो काढिती भाषण सूर, देवि ! ॥
 त्यांच्याहुनी दुप्पट कोटि हस्त । जे तीक्ष्ण खड्गीं सजले समस्त ॥५॥
 गे ! कोण ऐशा बलधारिणीतें । बोलेल तूतें 'अबला' असें तें ॥
 ही तारिणी शत्रुनिवारिणी जी । वंदीन ती प्रेमळ माय माझी ॥
 तूं देवि ! विद्या हितधर्म सारी । हृत्प्राण तू मर्महि तूं शरीरीं ॥
 दंडांतली शक्तिहि तूं उदंड । त्वद्भक्ति माझ्या हृदयीं अखंड ॥७॥
 घेऊनि नानाविध आयुधांना । दुर्गे ! खरें रक्षिसि तूं जनांना ॥
 असे तुझा वास गृहीं गृहीं या । माते ! तुला नाहिं तुला तुलाया ॥८॥
 हे निर्मले ! हे कमले ! नमस्ते । हे श्यामले ! हे सुफले ! नमस्ते ॥
 हे शारदे ! हे वरदे ! नमस्ते । हे हिंदमाते ! सदये ! नमस्ते ! ॥९॥

* वंदे मातरम् । सुजलाम् सुफलाम् मलयजशीतलाम् । सस्यश्यामलाम् मातरम् ।
 वंदे मातरम् ॥ शुभ्रज्योत्सनापुलकितयामिनीम् । फुल्लकुमुमितद्रुमदलशोभिनीम् ।
 सुहासिनीं सुमधुरभाषिणीम् । सुखदां वरदां मातरम् । वंदे मातरम् ॥ सप्तकोटिकंठ-
 कलकलनिनादकराले । द्विसप्तकोटिभुजैर्धृतखरकरवाले । अबला केन मा एत बले ।
 बहुबलधारिणीं नमामि तारिणीम् । रिपुदलवारिणीम् मातरम् । वंदे मातरम् ॥
 तुमि विद्या तुमि धर्म तुमि हृदि तुमि मर्म त्वं हि प्राणाः शरीरे । बाहु ते तुमि मा शक्ति ।
 हृदये तुमि मा भक्ति । तोमारि प्रतिमा गडि मादिरे मादिरे । त्वं हि दुर्गा दशप्रहरणधारिणी ।
 कमला कमलदलविहारिणी । वाणी विद्यादायिनी नमामि त्वां नमामि कमलां अमलां
 अतुलां सुजलां सुफलाम् मातरम् । श्यामलाम् सरलाम् सुस्मिताम् भूषिताम् धरणीम्
 भरणीम् मातरम् । वंदे मातरम् ॥ [बाबु बंकिमचंद्र-कृत.]

४३. भारतास प्रणाम.

[चाल— घनश्याम सुंदरा०]

विराटाकृती राष्ट्रदेव, कीं अवनीची भूषा ॥
 प्रणाम माझा गणेशरूपी या भारतदेशा ॥ ध्रु० ॥
 तुंग मस्तकें मेघां भेदुनि शिरलीं जीं गगनीं ।
 विश्रांतिस्तव जणों बसावें जेथें रविशशिनीं ॥
 ऐसे गिरिवर हिमालयादिक मंडन भूमीचें ।
 प्रचंड पर्वत गंडस्थळसम गमले ते ज्याचे ! ॥ विराटाकृती० ॥१॥
 स्वर्गाहुनि जणुं दिव्य सुधेचे प्रवाह देवांनीं ।
 येथ ओतले आर्यभूवरी अतुलप्रेमांनीं ॥
 किंवा आल्या वाहत गंड-स्थलांहूनि, देखा ! ।
 गंगा-सिंधू, यमुना यांना माना मद-लेखा ! ॥ विराटाकृती० ॥२॥
 गिरिसम्राटावरुनि निघाली, रामेश्वरिं आली- ।
 विधात्याचिया विविधरुचीच्या वैचित्र्यें न्हाली !- ॥
 सहाविध्यनग, सरिता, नगरी यांहीं भूपाविली- ।
 ऐशी शुंडा ज्यास उदंडा शोभलि भुवनतलीं ॥ विराटाकृती० ॥३॥
 सौराष्ट्राचें द्वीपकल्प जणुं दंत शुभ्रधर्ण ।
 केकय इकडे ब्रह्मदेश तो तिकडे, हे कर्ण ॥
 लंकाद्वीपा मोदक ह्मटलें, भासे ना खोटें ! ।
 जो शुंडार्मी देशगणेशें जणुं धरिला वाटे ॥ विराटाकृती० ॥४॥
 मदगंधातें लोभुनि आले दूरुनि भ्रमर ! ।
 अलोट त्यांचे लोट लोटले जे कीं अनिवार ! ॥
 सागरलहरी तिहिंवाजूंच्या गर्जति संतत या ।
 ऋद्धिसिद्धिच्या जणों मेखळा रुणझुणती तुझिया ॥ विराटाकृती० ५
 अंकुशपरशू कोमळकमळहि वागविशी स्वकरीं ।
 त्यागवृत्तिशीं वैभवशोभा मिनली येथ खरी ॥
 रघुरायांच्या शिवरायांच्या शोभसि जन्मांनीं ।
 राजर्षींनीं, ब्रह्मर्षींनीं, नटसी रत्नांनीं ॥ विराटाकृती० ॥६॥

४४. ईशवंदन.

विद्याधिदेवी गणराजभार्या

गानप्रिया पूरवि भक्तकार्या ॥

आर्येसि या वंदन मन्मनाचै

कादंबिनीभक्तमयूर नाचे ! ॥

✦ ✦ ✦

कक्षेत झोळी मुखिं राम घोळी

क्रोधाग्निगोळी करि काम-होळी ॥

कृपाजळी जो परि त्यासि पाळी

खेळो मनीं ती शिवमूर्ति भोळी ! ॥

✦ ✦ ✦

धरिला तनुवारि हरिला माथां भूगोल तोलला न दमे ॥

परि गातां हरिसि दमे त्या शेषीं चित्त हें विशेष रमे ॥

ध्यावें मनानें मुरलीधरासी

निर्माल जो केवळ सौख्यराशी ॥

मारावया पातलि पूतना ही

मोक्षाविना तीसहि दंड नाहीं ! ॥

जणूं सौंदर्याची दुथडिं भरली कायसरिता

प्रिया ती वामाक्षी पळभरिहि कीं दूर नसतां ॥

स्मरारीचें साचें स्मरण करणें ज्यासि सुचतें

रमानाथातें त्या नमन मजला फार रुचतें ॥

भक्तकामपरिपूरका ! तुझें । पादयुग्म मनि मी सदा भजें ॥

तारिले बहुत भक्त ज्यापरी । श्रीहरी ! मजवरी कृपा करीं ॥

मानसीं कमल सुंदर आलें

ज्यांत लोल मकरंदहि हाले ॥

भोंवतीं घुमति मंद मिलिंद

वाहतों तुजसि हें अरविंद ॥

श्रीयुत विश्वनाथशास्त्री शंकर कात्रे
यांच्या कांहीं कविता.

४५. शरत्काल !

[चालः- चंद्रकांत.]

वाजत वाजत भूदेवीतें घालुनियां स्नान
मेघमालिका नकळे कोठें हो अन्तर्धान ॥
रविद्युतीनें, न्हालेलीला तिला करें पुसलें
पहा ! पहा तारि नटलेलीचें रूप कसें खुललें ! ॥
नटलेलीला तिला पहा ही भेटाया आली
दिव्य अंगना शरत्सुंदरी स्वर्गातुनि खाली ! ॥
प्रेमें त्यांनीं दृढ बाहूंनीं परस्परं धरिलें
विश्व सर्व त्या मधुर मीलनीं आनंदें भरलें ! ॥
नभीं विहंगम गाउं लागले तानांवरि ताना
तरुवर सारे रसिकचि गमती डोलविती माना ! ॥
निर्झर गाती, पक्षी गाती, सरिताही गाती
पवनहि मंजुळ सांथ करितसे त्यांच्या संगार्ती ! ॥
जिकडे तिकडे गानचि भरलें ! उठले आराव
प्रतिशब्दाही नाही उरला कोठेंही वाव ! ॥
गानीं तन्मय होइ चराचर चंद्र रवी तारे
स्थलचर जलचर नाचति मोदें तालावरि सारे ! ॥
आली पाहुनि शरत्सुंदरी तृणें लता साऱ्या
फलसंभारा घेउनि जाती प्रेमें सामोऱ्या ! ॥
फलसंपत्ती असोनि इतुकी लवली हीं भातें
विनय असा हा कोठें शिकलीं हें नकळे मातें ! ॥
अगाध निर्मल पूर्ण डोह हे या सागर-जाया
अरसे देती दिव्य सर्वांना रूप विलोकाया ! ॥

संध्यादेवी सांजसकाळीं प्रीती बहु दावी
 नटवी वेणी-फणी करुनि त्यां कंकुम ही लोवी ! ॥
 देती कोणी नव वनवल्ली फुलें निर्ळीं पिवळीं
 कर्णीं लेबुनि शरत्सुंदरी प्रेमें त्यां कवळी ! ॥
 निजपर्णीचा करुनी पंखा घाली कुणि वारा
 कोणी त्यांवरि निजकुसुमांतिल सोडिति मधुधारा ! ॥
 वृक्षाग्रीं ही चढुनी त्यांना बोलवि अन्य लता
 ऐसें नसतें तर न तियेचा कर ऐसा हलता ! ॥
 वर्नी लतेच्या झोंपाळ्यावारि बैसुनि घे शोंके
 शरत्सुंदरी; निश्चल नयनें वनदेवी देखे ॥
 भूमिदेवताशरद्देवताप्रियसंगमकार्णीं
 उधाळति त्यांवरि फळें पहा ! या आनंदें वेली ! ॥
 प्रसन्नतेचें जिकडेतिकडे साम्राज्याचि पसरे !
 सृष्टि विलोकुनि निरीक्षकाची क्षण संसृति विसरे ! ॥

४६. कवितेस बोध.
(शिखरिणी)

परीक्षा ज्यां नाहीं, विभविं रमती ऐहिकमती
 आविद्यांची ऐशा शिव शिव ! जर्गी नाहिं कमती ! ॥
 शर्ती हो एखादा सहृदय; नमो या अरसिका !
 अशांना हे माझ्या सरल कविते ! तूं वरसि कां ? ॥१॥
 परोत्कर्षे ज्यांच्या हृदयिं भलती आग भडके !
 गुणांनीं अन्यांच्या बसति किति छार्तीत धडके ! ॥
 कराया सन्निदा सजविलि सदा ज्यांहि जिभली
 अशां दुष्टां त्यागीं, अससि कविते ! तूं जरि भली ॥२॥
 सदा ज्यांची भाषा करि निजगुणांचेंच कथन
 तसें ज्यां केव्हांही प्रिय सरल सत्सेव्य पथ न ॥
 उदंड द्वेषाचें कुटिल-हृदयीं मूर्त सदन !
 नको त्यांचें पाहूं कर्धिहि कविते ! कृष्ण वदन ! ॥३॥

दरिद्रीही झाले तरि खचित जन्मांध बरवे
 वरूं त्यांच्या संगी परि धनमदान्धा न धरवे ! ॥
 अशातें ती झाली वरुनि कमला निंद्य जगतीं
 तशी त्यांच्या संगें तवहि कविते ! होइल गती ! ॥४॥
 वदे मुक्तें चित्तें परगुणलवाचीहि महती
 तसें दोषा दावी मधुर वचनें जो ऋजुमती ॥
 करी निःपक्षत्वे तरणि गुणदोषप्रकटन
 असो हें त्या माझे रसिकपदिं साष्टांग नमन ! ॥५॥
 जया कामक्रोधादिक षडरि बाधूं न शकती
 महत्त्वे मापाया खचित लघु होईल जगतो ! ॥
 कदा सर्वा भूर्ती कटु विषमता ज्या न करवे
 बघाया ऐशातें जणुं तरणि हा नित्य उगवे ! ॥६॥
 मनानें जे मोठे, मधुर वचनें, शुद्ध मतिनें,
 स्वभावानें साधे, नत सुविनयें, साधु कृतिनें ॥
 अगाध ज्ञानानें, पारिमित न ज्यांच्या उपकृती
 अशांची कां धात्या ! तव विपुल सृष्टीत कमती ? ॥७॥
 वरावेंसें वाटे तरि गुणसमुद्रासचि वरीं
 रहावें त्वां किंवा गुणवति ! कुमारीच तंवरी ! ॥
 न निंद्या हो, दुष्टा कवल्लुनि, मदुक्तित्रिपथगे !
 पुढें पश्चात्तार्पी पडशि; तुज माझी शपथ मे ! ॥८॥

४७. मध्याह्न !

[चाल- चंद्रकांत.]

आला चालुनि दिनमणि भगवान् मध्ये आकाशी !
 तावुनि रस करि भूगोलाचा जणुं तेजोराशी ! ॥
 रवितेजानें तप्त होउनी वाहे हा वारा
 स्थिरचर सारें तापुनि सुटती घामाच्या धारा ! ॥
 वन्यलतांचीं कोमल कुसुमें कोमजुनि ठेलीं
 गुंजन सोडुनि मधुकरवृंदें कोणिकडे गेलीं ! ॥

विहंगगायक गाउनि, ताना घेउनि हे दमले
 विश्रांतिस्तव तरुवरशिखरीं जाउनियां रमले ॥
 वनीं लतेच्या झोंपाळयावरि कोकिळ करि 'कूवू'
 सांगे, पथिका क्षण तरुतलिं या नीज, नको जाऊं ॥
 जलसम दिसती तापुनि पुलिनें मृग पाहुनि पळती
 शोभे तुज हें काय निसर्गा ! दुबळीं जीं फसतीं ! ॥
 वनावनांतुनि वणवण फिरुनी थकलीं गोवृन्दें
 स्वस्थ नदीच्या तटीं तरुतलीं निजलीं स्वच्छंदें ! ॥
 पाव्यांतुनि मधु गीत गाउनी गोरक्षक शिणले
 पावा मुखिंचा मुखींच ठेला ! निजरूपीं रमले ! ॥
 प्रखरतरा या दिनकरतेजा साहुनि तरराजी
 श्रमलेल्यातें बाहति ह्मणती तळिं बैसा या जी ! ॥
 शिणलें स्थावर शिणलें जंगम दिनकराकिरणानीं
 शैलालीमधिं बसुनि सृष्टिचीं कवि गाईं गाणीं ! ॥

—○—

४८. आद्यप्रसव व कुमारसंभव

[एक संसारांतील दृश्य.]

कन्या जाउनि सासरीं नच पुरे षण्मास जों जाहले
 आलें पाकिट सासराहुनि तिच्या तों वृत्त हें वाचलें ॥
 'लक्ष्मी गर्भवतीस चार महिने झाले' असें ऐकतां
 शांता धांवलि, कोण धांदल तिची मातेसि तें सांगतां ! ॥१॥
 कन्येचें शुभवृत्त हें परिसतां माता मनीं हर्षली
 तें वाटें तिजला तनूवारि सुधाधाराचि कीं वर्षली ! ॥
 दादाला ह्मणते 'अतां लवकरीं हो ! आणवा वेणुस
 तुह्मी जा; अथवा भला कुणि तरी धाडा त्वरें माणुस !' ॥२॥
 दादा उत्तम वेळ पाहुनि निधे वेणूस आणावया
 आईनें चिवडा डब्यांतुनि दिला, कीं जांवया घावया ॥
 दादाला बघतांच अंगणिं बहू हो हर्ष त्या वेणुस
 नाहीं वस्तु दुजी तशी प्रिय जसें माहेरिचें माणुस ! ॥३॥

पाणी पाय धुवावया मग तिनें प्रेमें दिलें जनसें
 दादाला घरिंच्या कधीं हकिकती झालें विचारीनसें ! ॥
 लाडू आणुनि ठेवितां निरखुनी दादा तिला पाहत
 दृष्टादृष्ट हळूंच हो ! हंसत ती गेली त्वरें लाजत ! ॥४॥
 झालें भोजन वामकुक्षि करुनी मामाजी हें बोललें
 ' आलां आपण न्यावया, परि हिचे संस्कार ना जाहले ॥
 आहां एकलि सून ही कवतुकें ओटी भरुं साजरी
 फेडूं हौस; मुदूर्त पाहुनि पुढें न्यावीच नेणें जरी ! ' ॥५॥
 दादा ऐकुनि बेत निश्चलमनें तेथें सुखें राहिला
 झाला उत्सव ओटिचा सुदिनि जो, तो कौतुकें पाहिला ॥
 हौशी सासु बरी तसे श्वशुरही दैवें हिला लाघले
 आयासांविण सौख्यपूर्ण गृह हें भाग्यें मिळालें भलें ॥६॥
 झाला उत्सव जावया निजगृहा दादा करी तातडी
 जाण्याचा सुमुदूर्तही ठरविला ओझ्यासि केले गडी ॥
 माहेरीं गमनांत हर्ष मुलिच्या चित्तीं जरी वाटला
 घेतां गुप्त निरोप तो तिकडचा प्रेमें गळा दाटला ! ॥७॥
 एकान्तांत पुनः पुन्हां उभयतां सप्रेम आलिंगिती
 दोघांच्या नयनांतुनी सतत तें प्रेमाश्रु जावे किती ! ॥
 तोंडांतूनि मुळींहि शब्द नुमटे कीं रुद्ध झाला गळा
 ज्यांचें प्रेम विशुद्ध, ये अनुमवा त्यांनाच हा सोहळा ! ॥८॥
 कष्टें बोलत ' हे प्रिये ! मज बहू चिंता तुझी वाटते
 नैशी होशि सुखें प्रसूत; मजला तान्हे कसें भेटतें ! ॥
 धोक्याचा सगळाच जन्म तुमचा पीडा बहू सोसणें
 कष्टांचें सदया शिवा ! किति तरी हें बायकांचें जिणें ! ॥९॥
 देवाच्याच कृपे सुसूत्र सगळें होईल गे ! उत्तम
 संसारीं चिरकाल हा मज घडो प्रेमें तुझा संगम ॥
 ओदा कीं अरुला जरीहि तुझिया चित्तांत माहेरिंचा
 काते ! तूं विसरुं नकोस मजला; हा मित्र संसारिंचा ! ' ॥१०॥

कष्टानेच निरोप घेउनि पुढें सासू तिने वंदिली
 हीं आशीर्वचनें फळासह तिनें प्रेमें सुनेला दिली ॥
 ' माहेरीं मुलि ! तूं जपूनि असणें, होईल जें बालक
 ये तूं त्यासह सत्वरीं शिव तुझा होवो ! स्वयें पालक ' ॥११॥
 मामार्जीस नमूनि ती हळुहळूं दादासवें चालली
 तों मार्गावरि आयतीच अपुली मोटारही पातली ॥
 ती हां हां ह्मणतां चढोनि बसतां आली घरा सत्वर
 बारा कोस परंतु वेणुस गमें कीं अल्प तें अंतर ! ॥१२॥
 वाटेनें घरिंच्या विचारिन कथा हेतू तिचा जो असा
 तो कांहीं तिजला जुळूं नच दिला मोटारिनें फारसा ! ॥
 मोटारींतुनि लांबुनी गृह तिचें जैसें दिसूं लागलें
 केव्हां जाइन एकदां निजगृहीं ऐसें तिला जाहलें ॥१३॥
 शांता ऐकुनि अंगणांत उतरे तो शब्द मोटारिचा
 तों अक्का दिसली ! मनांत न तदा आनंद मावे तिचा ॥
 गेली धांवत आंत ती लगबगा आईस तें सांगत
 साडी नेसुनियां नवी मग पुन्हां बाहेर ये धांवत ! ॥१४॥
 पाणी घेउनि आइनें मग तिला दारांत ओवाळिलें
 वेणूनें वडिलांस सर्व नमुनी शांतेसि कुर्वाळिलें ! ॥
 भेटाया बहु येति आस तिजला शेजारिंचे जे जन
 त्यांच्याशीं गुजगोष्टि बोलत पुढें झालें सुखें भोजन ॥१५॥
 झालें भोजन; कामधाम वाहिनी जेव्हां करूं लागल्या
 त्यांच्या त्याच उगाच वन्सहि तिथें मोठेपणें वांकल्या ! ॥
 आई तें वदली, ' नको ! मुळिं नको ! कामें नको तूं करूं !
 आलें फार दिसांनिं आज अपुल्या माहेरिं हें लेंकरूं ! ॥१६॥
 ' भांडीं घासुं नको, धुणीं धुवुं नको, तूं केर काढूं नको
 पांनें ठेवुं नको, मुळीं सडुं नको, पाणीहि ओढूं नको ॥
 उष्टीं काढुं नको, मुली ! दळुं नको, कोणांसि वाढूं नको.
 कांहीं काम करूं नको, भ्रम नको, तूं फार वांकूं नको ! ' ॥१७॥

आईचें अपुल्या मुलींवारि असें तें प्रेम सांगू किति
 नाही त्या उपमा जगांत दुसरी, त्याला नसे हो ! मिती ॥
 प्रेमानें जितुकें करील तितुकें कौतूक तें थोडकें
 मातृप्रेम अवर्णनीय ! जगही त्याच्यापुढें रोडकें ! ॥१८॥
 आटोपून समस्त काम बसल्या विश्रान्तिला सर्वही
 कोणी कापुस काढिला, कुणि ह्मणे काढुनि गाणें वही ॥
 कोणी पुस्तकवाचनांत रमल्या, चोळीहि कोणी शिवे
 शाली तों तिन्दिहाज, आंत वहिनी जावोनि लावी दिवे ॥१९॥
 जाई काल सुखांत यापरि तिचा रंगोनि गेलें मन
 रात्री पाहुनि चांदणें ठरविलें तें चांदणें भोजन ॥
 केली सर्व तयारी, लाडु, जिलब्या, स्वादिष्ट कोशिंबिरी
 भाज्या काय ! भजी, तशींच तिखटें, नानापर्यांच्या खिरी ! ॥२०॥
 काटेकोडबळीं खमंग तळलीं, नानापरी सांडगे
 सारे मिष्ट पदार्थ उत्तम, कुठें काहीं नसे वावणें ॥
 अंबा, वालुक आणि काल, अवळा, यांचें बहू लोणचें,
 हौसेनेच पदार्थ हे जमविले, नाही कमी कोणचें ! ॥२१॥
 केळीचीं किति चांदण्यांत बरवीं पानें क्रमें मांडिलीं,
 पक्वान्नें सगळीं व्यवस्थितपणें, त्यांहीवरी वाढिलीं ॥
 नानारंगिं कमान छान लिहुनी राघू वरी काढिले
 केळीचे उदबत्तिसाठिं तुकडे मध्ये किति मांडिले ॥२२॥
 ताशा, ढोल, मृदंग, सूर, सनई, गंभीर तीं वाजत
 काचेचे बहु दीपही उजळले, पंक्ती अती शोभत ॥
 मोठे चित्रविचित्र रंगित असे ते पाटहि ठेविले
 सारा थाट अपूर्वसा जमवुनी, लोकांसि बोलाविलें ॥२३॥
 याटानें मग चांदण्यांत भरली ओटी खणें नारळें
 केलें नंतर गर्भें पुत्र अथवा कन्या जयानें कळे ॥
 वखें झांकुनि ताट त्यांत जिलिबी, लाडू तिथें ठेविला
 'डोळे झांकुनि एक काढ !' झणतां लाडू तिनें काढिला ! ॥२४॥

मातेला, मज नातु आजचि खरा झाला असें भासले !
 चिर्ती ती बहु हर्षली ' जन पढें जेवावया बैसले ॥
 डोहाळे तितुक्यांत सुस्वर मुली त्या लागल्या गावया
 ठेल्या तेंथाचि वाढणें विसरुनी बायाहि ऐकावया ! ॥२५॥
 झाला यापारि भोजनोत्सव जसा दादासि माता हणें
 ' नौकेमाजि मुलीस बैसवुनि या कीं एकदां आणणें ॥
 तैसें सत्वर एकवार बसवा अश्रावरी वेणुला
 आतां हें चुकल्यास सांग पुढतीं घोडा हिला कोठला ? ' ॥२६॥
 शिक्याची पाहिली, दुजी भरविली ओटी उनी कोंवळ्या
 थाटानें तिजि चांदण्यांत, चवथी काळोखि काळ्या निळ्या ॥
 झोंपाळ्यावरि पांचवी, शुभदिनीं बागेमधें साहवी
 दारीं मंडपि सातवीहि भरुनी मा आठवी आठवी ! ॥२७॥
 जें जें वेणु हणेल तें त्वरित ती माता करी आदरें
 डोहाळे मनिचें तिच्या पुरविले नानापरी साजरे ॥
 वेणूचे नव मास पूर्ण भरतां चिंता करी माउली
 तों एकेदिनिं ती सुखें प्रसवली ! सारींच आनंदली ॥२८॥
 झाल्या ज्या तिजला प्रसूतिसमयीं अत्यंत त्या वेदना
 पुत्राचें मुख पाहतां विसरल्या; आनंद वाटे मना ! ॥
 पुत्रासाठि असह्य दुःख किति हें माता सुखें भोगिती
 त्यांच्या ठाधिं पुढें पहा जनानिची जाणीव राहे किति ! ॥२९॥
 झाला पुत्र हणोनि साखर तसे पेढे किति वाटले
 आजीला तर मीच धन्य जगतीं ऐसें तदा वाटलें ! ॥
 शांता बाळ बघावया लगबगां आली तिथें धांवत
 तों ' शाते ! शिवशील लांबच उभी ! ' आजी असें कावत ! ॥३०॥
 थाटानें मग पांचवे दिवशिंचें हो पांचवीपूजन
 सारे त्या समयीं खमंग शुगऱ्या खाऊनि घाले जन ॥
 बाराव्या दिवशीं करुनि जिलिबी; केलें सुखें बारसें
 सारा गांवहि जेवला, न चुकलें कोणी तदा फारसें ! ॥३१॥

ठेवावें मग नांव काय हणतां आजी हणाली 'सदू' !
 शातेला नच तें पसंत पडलें, 'ठेवा!' हणणे ती 'मधु' ! ॥
 वेणूचें मत घेउनी मधु असें त्या नांव हें ठेवुनी
 त्याचे कानहि टांचिले जवळिंचा सोनार बोलावुनी ॥३२॥
 सायंकाळि सुवासिनी जमवुनी त्या घातलें पाळणीं
 चित्रांचीं किति पाळण्यास मधुच्या तीं टांगिर्लीं खेळणीं ॥
 गाणीं गाउनि नित्य सुस्वर किति शांता तथा हालवी
 लाडाचे बहु शब्द बोलुनि तसें नानापरी खेळवी ॥३३॥
 हाताखालिं सुईण ! तें रगडणें ! अंगास तें लावणें !
 तें न्हाणें, ! किति शेकणें ! सतत तें बाजेवरी लोळणें ! ॥
 डिकाचे किति लाडु फस्त करणें ! तें तूप ! तें खोबरें !
 सारा पाहुनि थाट वाटत मना, बाळंत होणें बरें !! ॥३४॥
 झाला नातु असें पुढें समजतां येे सासु भेटावया ॥
 आणी ती विनल्या, सरी, मनगट्या, बाळासि घालावया ॥
 'लक्ष्मी'ला अपुल्या तसेंच मधुला भेटूनि गेली घरीं
 घेतांना मधुचे मुके मुळिं तिची तृप्ती न हो अंतरी ! ॥३५॥
 ऐसे गेले क्षणसम तिथें वेणुचे पांच मास
 माहेरींचें अनुपम तिच्या सौख्य झालें मनास ॥
 पुत्रानंदें तिज मुळिं नसे भानही या जगाचें
 आले तों ते दिवस जवळीं सासरीं जावयाचे !* ॥३६॥

४९. मुरलीगान !

(चालः— भक्ति ग ! वेणी०)

घेउनि तान, करि माधव मुरलीगान ! ॥ धु० ॥
 खुललें निर्मल हें चांदणें ! झालीं धवलित पुलिनांगणें !
 तिकडुनि ऐकूं येतें गाणें ! दे सखि ! कान ॥ करि मुकुंद मुरली० ॥ १ ॥

* रासिक बंधुमिनी या कवितेस 'पहिलें बाळंतपण' या सुटसुटीत नावानेही ओळखतात.

गगनीं विपिनीं यमुनाजलीं, उपवनिं पवनीं ही वाजली ॥
 जिकडे तिकडे भरली मुरली ! सुटलें भान ! करि मुकुंद० ॥ २ ॥
 मोदें ननयाब्जे झांकलीं, ठायीं वृत्तीही ठाकली ॥
 आंतहि मंजुळ वाजे मुरली ! डुलली मान ! करि० ॥ ३ ॥
 ही बघ भिटली गे ! पद्मिणी, अंतारिं मधुकर हा गुणगुणी ॥
 माधवमुरलीच्या अनुकरणीं, काढी ध्वान, करि माधव० ॥ ४ ॥
 पक्षी वृक्षांवारि बैसले, नादीं रंगुनि तटस्थ ठेले ! ॥
 तटस्थ तरुवर वातहि न चले, न चले पान ! करि० ॥ ५ ॥
 तटस्थ नग मृग तटस्थ धेनू, हाले न मुळीं एकहि रेणू !
 निःशब्दी ही वाजे वेणू ! डुललें रान ! करि मुकुंद० ॥ ६ ॥
 निश्चल वाहे यमुनानदी, मुरलीनादहि घुमतो मर्धी !
 जलचरवृंदहि लागे छंदीं, करितो ध्यान ! करि० ॥ ७ ॥
 निर्मल सुंदर गगनांगणीं, हांसत मिचकत ये चांदणी ॥
 परिसुनि ठेली मनीं मोहुनी, रव तो छान ! करि० ॥ ८ ॥
 निर्जन वनिं नव सुमनें फुललीं, त्यांवारि मधुकरवृंदें बसलीं ॥
 चाखिति नच मधु, नादें भुललीं ! झालीं लीन ! करि० ॥ ९ ॥
 मंजुलतर त्या मुरलीनादें, आनंदें जग सारें कोंदें ! ॥
 विश्वाचें या नादच्छंदें, विसरे ज्ञान ! करि माधव मुरलीगान ॥
 घेउनि तान, करि मुकुंद मुरलीगान ! ॥ १० ॥

५० रुक्मिणीगीत

[चालः—अभंगाची]

भेटावया आले सख्या पांडवांसी, द्वारकानिवासी वासुदेव ॥
 आल्या सगें कांता रुक्मिणीप्रमुखा, ज्यांच्या चंद्र मुख बहु लाजे ॥
 पांडवांनीं कृष्णपदासि वंदीलें, त्यानें प्रेमें दिलें आलिंगन ॥
 द्रौपदीसि कृष्णकांताहि भेटल्या, नयाशा वाटल्या गंगेलागीं ॥
 मिळाल्या एकत्र वहिनी, नणंदा, तेथें प्रेमानंदा आला पूर ॥
 एकमेकींमध्ये सुरू झाल्या गोष्टी, अमृताची वृष्टी मज वाटे ॥

बोलती घरींच्या किती बाहेरींच्या, तशा माहेरींच्या प्रेमभरें ॥
 द्रौपदी कौतुकें पुसे रुक्मिणीला, 'कैसें घननीळा वरीलेंस ? ॥
 स्वयंवरवृत्त तुजें तुझ्या मुखें, ऐकवीं कौतुकें आह्वालागीं ' ॥
 प्रश्न परिसूनि हांसली लाजरी, 'कथा ती साजरी ऐका' ह्मणे ॥१०॥

✧ ✧ ✧

“ भीमक हे तात शुद्धमती आई, तुलांसि हें बाई ! आहे ठावें ॥
 तातांसि मी पांच पुत्रांवरि झालें, आनंदानें धाले तातमाता ॥
 वृद्धपर्णी कन्या झालें मी एकूली, आनंदले कूळीं जन सारे ॥
 प्रेमें मातापिता लाड पुरवीती, कौतुक करीती बहु माझे ॥१४॥
 खेळावया दिली सोन्याची नावली, तिला मुक्तावली अलंकार ॥
 मुर्लीमध्ये मज पाहूनि खेळतां, मानी ती धन्यता माय माझी ॥
 बाळपर्णीच्या त्या किती सांगूं केली, अशीं वर्षे गेलीं पांचसात ॥
 कांहीं काल जातां झाल्यें उपवर, येती नृपवर पहावया ॥
 अनुरूप जेव्हां वर सांपडेना, तातांसि पडेना श्लोप मुळीं ! ॥
 विवाहाची चिंता ताता झिजवीत, मज हें जीवित व्यर्थ वाटे ! ॥२०॥
 पुढें एकेदिनीं द्विज तेजोराशि, आला मंदीराशीं कीर्तिनामा ॥
 सभेमध्ये त्यानें प्रेमें मंजूवाचें, गुण केशवाचे गाईयेले ॥
 नखशिखांतही रूप माधवाचें, वर्णियेलें वाचें मनोहर ॥
 तेव्हां तातापार्शीं होतें मी बैसलें, कानांत घुसले कृष्णगुण ॥
 झाल्यें मी तल्लीन रूप तें सांवळें, चित्तीं ठसावळें दृढ माझ्या ॥
 कंठ सद्गदित अंग रोमांचित, झालें मी मूर्च्छित घडीभरी ॥
 प्रेमाश्रूंचे लोट चालले नयनीं, पडलें शयनीं विकलांग ॥
 'कृष्ण ! कृष्ण ! कृष्ण !' होत्यें वरळत, स्वेदही गळत अंगांतूनी ॥
 ऐसें प्रेमभाव शरीरिं दाटले, जग हें वाटलें कृष्णरूप ! ॥
 आली तेंथें माय धांवत घाबरी, मजला सांवरी प्रेमभरें ॥३०॥
 अंगांसि चंदन शिरावरि वारि, घालूनि निवारी अवस्था ते ॥
 कांहीं काळ गेल्या आलें मला भान, परि समाधान मनीं नाहीं ॥
 उताविळ मन कधिं कृष्णपायां अर्पनि हे काया ऐसें झालें ॥
 अवस्था ही माझी विलोकूनि तात, 'द्यावी' ह्मणतात 'कृष्णाला हे' ॥

मातेलाही माझ्या बेत मानवला, माझाहि लवला सव्य नेत्र ! ॥
 दादासि हा बेत कळविला तातें, त्याच्या हें चित्तातें आवडेनां ॥
 संतापला बहु केली कृष्णनिंदा, तातांनीं किर्तीदा समजविलें ॥
 पांच बंधवांचें झालें एक मत, काय ती गंमत सांगूं बाई ! ॥
 ठरविलें त्यांनीं घावी शिशुपाला, माझ्या मी कपाळा दिला दोष ॥
 वृद्धपणामुळें तातांचें न चाले, हवे तसे चाळे करी दादा ॥४०॥
 नाहीं दिला मान त्यानें बहुमोला, मातेच्याही बोला मत्तपणें ॥
 ठरविलें लग्न शृंगारिलें पूर, मंदिर गोपूर रंगविलें ॥
 मुहूर्तादि सारें आधि ठरविलें, मग करविलें मंडपादि ॥
 वाजति वाजंत्रीं नगारे मृदंग, जन सारे दंग उत्सवांत ॥
 आनंदसागरीं जन झाले मग्न, परि मी उद्विग्न मनामध्ये ॥
 लागे तळमळ कांहींहि सुचेना, मुळींच रुचेना खाणेंपिणें ॥
 स्वप्न पडावीत लागावी जों झोंप, कृष्णाचेंच रूप त्यांत दिसे ॥
 इच्छा तीव्र खरी लाभो यदुराय, मध्ये अंतराय आला मोठा ॥
 प्राप्त मज होती कैसे कृष्णपाय, कोणाला उपाय पुसों आतां ॥५०॥
 रडूनि हे झाले नयन कोरडे, परि बाई ! रडें आवरेना ! ॥
 नये माझी दया कैशी घननीळा, वाटला कंटाळा जीविताचा ॥
 प्रतिकूल जेथें दैवाचा समीर, कृष्ण-जलधर तेथें कैचा ? ॥
 कराया जों गेल्यें घात जीविताचा, विचार हिताचा सुचे मज ॥
 पात्रिकेनें मनोरथ कळवावा, देव आळवावा, दीनबंधु ॥
 सत्वर घेतली कागद लेखणी, बैसले लेखनीं एकान्तांत ॥
 पत्रामध्ये श्लोक लिहिले जे सात, त्यांचाच भावार्थ सांगतें मी ! ॥
 † † †
 'नमो दीनबंधो ! कृपेच्या सागरा ! सुवनसुंदरा ! परमेश ! ॥
 ऐकिले मी गुण त्रितापहारक, आनंदकारक रूप तुझें ॥
 सुचेनासैं झालें दुर्जनशमना ! निर्लज्ज या मना आन कांहीं ॥६०॥
 करावेंसैं वाटे माझें तनुमन, तुज समर्पण घननीळा ! ॥
 शीलादिसंपन्न अशातें न वरी, कोणती नवरी नरोत्तमा ! ॥
 वारिलें मी तुज, तुझ्या पूज्य पायां, अर्पिली हे काया मनोभावे ॥
 विनंती ही आतां मज आंगिकारा, ध्यावी निर्विकारा ! अंकावरि ॥

दीन अबलेची दयाळा ! उपेक्षा, माझी अंबुजाक्षा ! करूं नको ॥
 उपेक्षिणी मज जरि अबलेला, शिशुपाळ मेला टपलासे ! ॥
 शृगालानें नेला केसरीचा भाग, ऐसें महाभाग ! होऊं नये ॥
 असेल म्यां केलें व्रततप जरि, तरि माझा हरि ! धरौं हात ॥
 आतां देवा ! दुजा उपाय दिसेना, घेऊनियां सेना यावें येथें ॥
 शिशुपाळादिक दुष्ट ते मारावे, मजला वरावें वीर्यमोलें ॥ ७० ॥
 राक्षसविधिनें मजला हरावी, करणी करावी अघटित ॥
 न वधितां बंधु कैशी हिला न्यावी, अशी नच यावी शंका तूज ॥
 सर्वज्ञा ! मी तूतें युक्ति सुचवितें ! कैशी हरावी तें अवघारौं ॥
 केळवणीदिनीं गौरीच्या पूजना, जावें ही सजना ! चाल कूर्ळी ॥
 नगराबाहेर अंबिकादर्शना, हे पापकरीना ! येईन मी ॥
 तेथें मज घरा राहूनि सावध, न करितां वध बांधवांचा ॥
 ज्याचें पादरज शिव शिरीं धरी, असा तूं श्रीहरी ! करीं कृपा ॥
 जरि न या जन्मीं होशील प्रसन्न, टाकून जलान्न मरीन मी ! ॥
 एका तुझ्यासाठीं एका विश्वंभर ! घेईन शंभर जन्म देवा ! ॥
 पारि अन्य हातीं कर न देणार, अशीच हे नार निश्चयाची ! ॥ ८० ॥
 अशानेंहि तुज दया न ये जरि, निजहातें करीं वध माझा ! ॥

✦ ✦ ✦

लिहूनि या सात वसंततिलका, यादवतिलका आळविलें ॥
 ' चरणाची दासी ' ऐसें खालीं नाम, लिहूनि प्रणाम केला देवा ॥
 पाठवावें पत्र आतां कोणासवें, भरलें आंसवें नेत्र पुन्हां ! ॥
 बाई ! अशा सांगू किति अडचणी, जिवाची कांचणी झाली माझ्या ॥
 इतुक्यांत माझे वळलें सुदैव, ब्राह्मण सुदेव तेथें आला ! ॥
 पाहतां त्या आला भरूनि हा गळा, रोमाचें सगळा देह फुले ! ॥
 प्रेमभरें आर्धी कांहीं बोलवेना, दुःख सोसवेना अंतरींचें ॥
 त्याच्या पायांवरी घेतली लोळण, अश्रूंनीं चरण भिजविले ॥
 अश्रु जैसे गळे तसा माझा गळा, जाहला मोकळा बोलावया ॥ ९० ॥
 पुसूनि पदरें नयनाचें पाणी ! जोडुनियां पाणी विनविलें ॥
 ' कृष्णप्राप्तीसाठीं काय सांग करूं, माझा तूं सद्गुरु होई बापा ! ॥
 भेटवीं बा ! मज कृष्णदयाघन, आर्त झालें मन चातकसें ॥

धेज्जनि हें पत्र जावें रातोरात, द्वारकापुरांत तातडीनें ॥
 पत्रिका हे द्यावी माधवाचे करीं, येईल कंसारी ऐसें करा ' ॥
 तेव्हां त्याला आली माझी कळकळ, ह्मणे 'तळमळ सोडीं आतां ॥
 उद्यां सूर्योदयीं कृष्ण भेटवीतो, तुझा पळवितो शोक सारा ' ॥
 सत्संगाचें फळ पहा हें रोकडें, भेट मज घडे माधवाची ॥
 उठे विप्र वेगें सोडूनि आसन, दिलें आश्वासन मज त्यानें ॥
 विप्रोक्तीनें कांहीं मन झालें शांत, स्फुरोहि तशांत बाहु डावा ! ॥१००॥
 तेंणें तेव्हां आशा माझी दुणावली, वाटलें पावली जगदंबा ॥
 वऱ्हाड तों आलें चेदिदेशाहून, मला तें पाहून भय वाटे ॥
 शिशुपाल त्यांत विशेष थाटला, काळसा वाटला मूर्तिमंत ! ॥
 मज हरिणीतें न्यावया दांडगा, आला हा लांडगा भयंकर ॥
 वाजत गाजत आले नगरांत, झाली मग रात ऐका पुढें ॥
 जमा झाले सारे नागरिक जन, सीमांतपूजन केलें तातें ॥
 आनंदसागरीं सारे झाले मीन, परि त्यांत दीन तिषे आह्मी ॥
 तातमाता दोषे आणि मी तिसरी, तया अवसरीं चिंताकुळ ॥
 मध्यरात्र झाल्याउपरी करीती, सान्या चालीरीती सुवासिनी ॥
 मातेनें मजला दुःखार्त मनानें, हळद पानानें चढविली ॥११०॥
 कांडविला मग नारळाचा घाणा, प्रेमें गणूराणा गाती नारी ॥
 चौकामध्यें मज घातली आंघोळ, वाद्यांचा कल्होळ पुसूं नका ! ॥
 जशी पूर्वदिशा पाहिली अरुण, हृदयीं दारुण झाली व्यथा ॥
 'अजून न आला कैसा दामोदर !' गेल्यें गच्चीवर पहावया ॥
 अंधुकसा दूर रथ तों दिसला, पक्षिहि भासला ध्वजावरी ॥
 ध्वजावरुनि मी ओळखिला रथ, वाटे मनोरथ सिद्ध झाला ॥
 पर्जन्याचे आर्षी जसा थंड वात, तसा तो धांवत द्विज आला ॥
 पहात मी त्याचा दिव्य मुखशशी, बाई ! चकोरीशी उभी ठेलें ॥
 विप्र आनंदांनें बोलला जे वाणी, मज सुधेवाणी वाटली ते ॥
 ह्मणे 'द्वारकेला गेलों मनोजवें, शकुन उजवे झाले मज ॥१२०॥
 मज ऋयूरास कृष्णकृपाघन, राजीवमयन भेटला मे ! ॥

शुभ्र तुझे पत्र जणों झालें इंदु ! त्यानें कृपासिन्धु हालविला ! ॥
 प्रभूचे ते नेत्र चंद्रकान्त दोन, पत्रेन्दु बघोन पाह्यरले ! ॥
 वाचतांना बाळे ! अश्रु फार गळे, भिजलें सगळें तुझे पत्र ॥
 अंगांतूनि जसा घाम गळूं लागे, मेघ भासला गे ! आपादींचा ! ॥
 रथ सिद्ध केला दासकाकरवीं, त्याच्या वेगें रवी लाजवीला ॥
 एकलेच तेव्हां कोणा न पुशीलें, निघाले सुशीले ! तुजघाटीं ॥
 गुप्तपणें आले नगराबाहेर, रथाचा तो हेर ध्वज दिसे ॥
 ऊठ ! ऊठ ! वेगें माळ घालीं गळां, तुझी तो सांवळा वाट पाहे ' ॥
 ऐकतां हें वृत्त भासलें स्वप्नसैं, आनंदासि नसे पारावार ॥१३०॥
 द्विजाचे चरण झाडिले केसांनीं, आनंदासवांनीं प्रक्षाळिले ! ॥
 भेटविला मज ज्यानें हृषीकेशी, उतराई कैशी त्याची होऊं ? ॥
 कृष्णमेघागमैं मोद तात-मोरा, जाऊनि सामोरा संभाविलें ॥
 'यदुनाथ आला' ऐसें कोणी दास, कळवी दादास वर्तमान ॥
 ऐकूनि तें वृत्त दादा भांबावले, क्षणांत बावलें मुखपद्म ! ॥
 ह्मणे ' आगतुक येथें आला काळा, घालील हा घाला पोरीवरी ॥
 सुरक्षितपणें पडूं द्या अक्षता, तोंवरी दक्षता राखा सारे ॥
 वरातींच्या वेळीं पूजावी भवानी, मुहूर्त सर्वांनीं साधावा हा ॥
 आणा रुक्मिणीला धरा अन्तःपट, होते खटपट व्यर्थ सारी ! ॥
 उठा ! उठा वेगें ह्मणा 'सावधान,' आटपा विधान चट्ट सारें ' ॥१४०॥
 इतुक्यांत माता बोलली दादास, ' देवीप्रसादास संपादावें ॥
 कुलाचार ऐसा पूजूनियां आर्या, मग लग्नकार्या आरंभिवी ' ॥
 फोल मानी दादा मातेचे हे बोल, ह्मणे ' सदा बोळ बायकांचा ! ' ॥
 क्रोधें तेव्हां तात दादासि बोलले, ' मजला कळलें धैर्य तुझें ! ॥
 भितोसि तूं घूका ! दुष्टा ! कृष्णसूर्या, भ्याडा ! तुझ्या धैर्या आग लागो ! ॥
 भय वाटे तरी सैन्यासह बाला, जाऊंदे देवाला सुरक्षित ' ॥
 अश्यानें हो बाई ! त्याला आली चीड, तातांची ते भीड मोडवेना ॥
 थरारला क्रोधें लाल झाले डोळे, आपटी पाऊलें खाई दांत ॥
 सैन्य जमावया हाणिला नगरा, दादाचा दरारा काय सांगूं ॥

ठरे जैसे आधीं देवीपूजनाचें, माझें मन नाचे, आनंदानें ! ॥१५०॥
 सख्यांनीं वल्ल नवें नेसवीलें, मज भूषवीलें नानापरी ॥
 मातेनें जे अंगीं नग चढविले, वाटे मदविलें कनकानें ! ॥
 भेरी ढोल ताशे वाजती दणाणा, सनईं तनाना गाईं गोड ॥
 पुरांतूनि आले चालत पाउलीं, थाटानें देऊळीं अंबिकेच्या ॥
 षोडशोपचारें पूजा संपविली, मग विनवीली आदिमाया ॥
 'माते ! भेटवावा मज दामोदर, पर्दीं हा पदर पसरित्यें ! ॥
 मज निरवावी माधवाचे करीं, येवढें तूं करीं जगदंबे ' ! ॥
 विनवूनि कंठीं समर्पिली माळ, पायांवरी भाळ ठेवियेलें ॥
 घातलेली माला जीत फुलें पानें, प्रसादरूपानें दिली मज ! ॥
 आनंदलें मन करुनि नमन, बाहेर गमन मग केलें ! ॥१६०॥
 रक्षावया मज तरवार नंगी, घेउनियां जंगी उभी सेना ॥
 नटलेल्या माझें बघूनि वदन, संचरे मदन सेनेमार्जी ॥
 अंबिकेची माया सर्वा अनकळ मदनें विकळ सैन्य झालें ! ॥
 खरोखरीं माझें साधावया हित, केलें तें मोहित अंबिकेनें ॥
 इतुक्यांत मूर्ती कोणसी सांवळी, वेगानें धांवली मजकडे ! ॥
 विलोकिली जेव्हां आकृति ते छान, तेव्हां देहभान मज कैचें ॥
 घेतलें तत्काल त्यानें या देहातें, उचलुनि हातें रथावरी ॥
 रथ दूर जातां सेना झाली जागी, पाहे माझ्या जागीं निरखून ॥
 ओरडले सारे ' नेलें नवरीला, माधव वरीला रुक्मिणीनें ! ॥
 मोठे झालें युद्ध दोन्ही पक्षांमार्जी, स्थिती तेव्हां माझी विलक्षण ॥१७०॥
 दादाचें जें झालें त्यांत विडंबन, त्याची आठवण करूं नका ! ॥
 पुढें झालें माझें लग्न आनंदानें, तुष्ट झाले दानें जन सारे ॥
 लग्नांतील खेळ विड्या रंग नावें, कितीसैं वानावें कौतुक तें ! ॥
 अशी आहे माझ्या लग्नाची हे कथा, झाल्यें मी सर्वथा मुकुंदाची " ॥
 भक्तिभावें गावें रुक्मिणीचें गीत, जेणें विश्वनाथ तुष्ट व्हावा ॥

५१ यमुनातीरीं—

(चालः—शिष्याघरिं बै शिवायला०)

उगबुनि आला पुनिवेचा चांदोबा । सुस्वर गर्जे यमुनेचा धबधबा ॥ १ ॥
 धवलित झालीं वाळूचीं मैदानें । सारविलीं जणुं शाडूच्या रंगानें ॥ २ ॥
 शीतळ वारा वाहे हा झुलुझुळू । डुललीं रानें आनन्दें हळुहळू ॥ ३ ॥
 फुलल्या वेली, दिसती त्या रंगीत । त्यांवरि गाती भुंगे हे संगीत ॥ ४ ॥
 निजले पक्षी वृक्षांच्या ढोलींत । शांतचि सारें शांतीच्या राज्यांत ॥ ५ ॥
 तटस्थ झाडे, हालेना मुळि पान । शांत विराजे निर्जन तें मैदान ॥ ६ ॥
 मुरलीनादें, दुमदुमलें परि रान । जिकडे तिकडे भरलें कीं तें गान ॥ ७ ॥
 वृंदावर्निच्या, गोकुळिंच्या गौळणी । भुलल्या मंजुळ गायन तें ऐकोनी ॥ ८ ॥
 कोणी मुरली वाजवितो समजेना । कोठें वाजे स्थानाहि तें उमजेना ॥ ९ ॥
 जिकडुनि तिकडुनि कार्नी ये तें गान । तेव्हां कैचें गोपींना त्या भान ॥ १० ॥
 धांवत सुटल्या सोड्दनी घरदार । कोठें मुरली वाजवितो सरदार ? ॥ ११ ॥
 हिंडुनि धुंडुनि, दमल्या त्या गौळणी । गवसेना परि मुरलीचा त्यां धनी ॥ १२ ॥
 'कोठें' ह्मणती, 'आहे तो सांवळा । सोसूं किति हा प्रेमाचा कळवळा !' १३
 ऐसा पाहुनि गोपींचा तो रंग । प्रेमें भेटे धांवोनी श्रीरंग ॥ १४ ॥
 तेव्हां गोपी नाचती आनंदें । मुरली वाजवि कान्हा तो त्या छन्दें ॥ १५ ॥
 प्रेमें भुलला विश्वाचा तो नाथ । गोपीसंगें नाचतो रंगांत ! ॥ १६ ॥

५२ पावसाळा

[चाल—चंद्रकांत.]

कोडुनि कैसे कृष्ण मेघ हे पहा किति उठले ! ॥
 हां हां ह्मणतां क्षणांत त्यांनीं गगन अहा ! भरलें ॥ १ ॥
 चंडरश्मिचा प्रचंडतर तो ताप लया गेला ॥
 तस जगांतें सुखवाया हा वर्षर्तू ठेला ॥ २ ॥
 आजवरीं जीं वसुंधरेच्या निजलीं सुख-शेजे ॥
 तीं जोमानें वनस्पतींचीं अंकुरलीं बीजे ॥ ३ ॥
 सोसाय्याचा वाहे वारा कापवि तरुशिखरें ॥
 दुःखद होती बलिष्ठ; विरळा सौख्यद हेंचि खरें ! ॥ ४ ॥

घो घो पाउस येई, कीं हें गगन जणूं फुटलें ॥
 जिकडे तिकडे पाट जलाचे पळत पहा ! सुटले ॥ ९ ॥
 ओसरते सर पहिली तोंवरि आली ही दुसरी ॥
 पुण्यात्म्यांच्या घरि संपत्ती जैसें दैव भरी ॥ ३ ॥
 ताप निवारुनि निज-जल-दानें गर्जे मेघगण ॥
 सांगे जणुं तो परोपकारा वेंचा हो ! स्वधन ॥ ७ ॥
 दातृश्रेष्ठा मेघा गगनीं स्वर्गींच्या ललना ॥
 ओवाळिति जे ती भूलोकीं बीज दिसे नयना ॥ ८ ॥
 उष्णकाळच्या दावाग्नीच्या तापा शमवाया ॥
 हिरवीं वसनें लेबुनि वसले पर्वत हे न्हाया ॥ ९ ॥
 गिरिशिखरांतुनि निर्झर किति तारि उसळति वेगानें ॥
 स्वच्छंदें हे वाहति गाती मधु मंगल गानें ॥ १० ॥
 कलुष जलानें तुडुंब भरल्या गर्जति या सरिता ॥
 संपत्तीचा भर तो कसला मत्त न जरि करिता ! ॥ ११ ॥
 प्रेमें पर्वत नव मेघातें शिखरीं राहविती ॥
 उपकर्त्यातें कोण न जगतीं मस्तकि नाचविती ? ॥ १२ ॥
 मूक कोकिला मूक भृंग ते पक्षीही मूक ॥
 उन्मत्तापरि कर्णकटू कां टुरटुरती भेक ! ॥ १३ ॥
 शेतकरी बहु हर्षे साधी शेतकिची घात ॥
 उद्योग्याला त्याला पाउस थंडी ना वात ! ॥ १४ ॥
 तरुताळिं रानीं गाह्वासरे रक्षकसमवेत ॥
 झंझावातें होतिं धावरीं विश्रांती घेत ॥ १५ ॥
 जलमय सारें भूतल, पर्वत, जलमय हीं विपिनें ॥
 शैलालीमधिं कवि हा गाईं सृष्टीचीं कवनें ॥ १६ ॥

५३ अमरान्योक्ति

तुला आहे भारी जरि मधुकरा ! गायनरुचि
 धरावी त्वां मैत्री त्वरित तारि त्या आम्र तरुची ॥
 परीक्षा गाण्याची करि चतुर तो कोकिल तियें
 ह्यें मित्रा ! वेडा ठरशिल ह्यणीनी मन भित्तें ! ॥ १ ॥

वाङ्मय-श्री-खण्ड

पद्यविभाग

(संस्कृत)

[प्रस्तुत विभागांत कांहीं प्रासंगिक संस्कृत स्फुट श्लोक, स्तोत्रें व मनोरंजनार्थ लिहिलेकीं संस्कृत श्लोकबद्ध पत्रें इत्यादि देण्याचें योजिलें आहे. संस्कृत भाषेवरिल प्रेम वृद्धिगत व्हावें व त्या भाषेच्या अभ्यासास आझाला मदत होऊन काव्यरसानें अंतःकरणास आल्हादही व्हावा एतदर्थच प्रायः पुढील काव्यरचना झालेली आहे. संस्कृतज्ञ रासिकांस पुढील श्लोक फारसे अवघड वाटणार नाहीत. तथापि प्रसंगविशेषीं स्पष्टीकरणार्थ टीपाही दिल्यां आहेत. टी. कै. डॉ. शंकर चिंतामण श्रीखंडे यांनीं रचलेल्या श्रीतुलसीस्तोत्राचें मी केलेलें समश्लोकी मराठी रूपांतरही मूळ संस्कृत स्तोत्रासोबतच देणेंचें सोयीचें वाटल्यावरून तसें दिलें आहे. —रा. वि. श्री.]

कै. डॉ. शंकर चिंतामण श्रीखंडे, एम्. सी. पी. एस्.

यांच्या कांहीं कविता.

प्रार्थना

तृष्णापानीयपूर्णे मदगुरुपवनोद्धृतमोहोर्मिमाले

दाराद्यावर्तयुक्ते सहजसुतसुहृद्ग्राहसंधाकुले च ॥

संसाराख्ये पयोधौ भवतु पशुपतिर्मज्जतां नाविको नः

श्रीगौरीशंकरस्यांघ्रियुगकमलयोर्भक्तिनौकां ददातु ॥१॥

१. श्रीतुलसीस्तोत्रम्

स्नात्वा प्रभाते कृतनित्यकर्मा श्रद्धान्वितो भक्तिसमन्वितश्च ॥
 भूत्वा नरः श्रीतुलसीसमीपे गच्छेत्प्रसादाय शुभाय तस्याः ॥१॥
 श्यामां प्रफुल्लां तुलसीं सुवासां दृष्ट्वा पुमानाशु नमस्क्रोतु ॥
 आचम्य सम्यग्विनिरुध्य वायुं स्वदेशकालस्मरणं च कुर्यात् ॥२॥
 छायां समाश्रित्य शुभां पवित्रां पद्मासनस्थेन नरेण भाव्यम् ॥
 गुरुपदिष्टं त्ववलंब्य मार्गं चित्तं चलं योगबलेन रुन्ध्यात् ॥३॥
 आकृष्य कार्मुकमहो प्रणवं वरेण्यं सोऽहं शरो धनुषि साधु निवेशितव्यः ॥
 संधानमेकमचलं प्रणवस्य नादो लक्ष्यं च नीलतुलसीदलमध्यविंदुः ॥४॥
 ध्यायेत्स्वहृत्कमलकोपनिषेदुर्षी तां पद्मासनां गगनतुल्यमनोज्ञवर्णाम् ॥
 रत्नप्रवालमणिकांचनभूषणाढ्यां दिव्याम्बरां भगवतीं तुलसीं प्रसन्नाम् ॥५॥
 एवं ध्यात्वा पूजयेद्धानमूर्तिं साक्षान्मूर्तिं चैव दिव्योपचारैः ॥
 रक्षामेतां श्रीतुलस्याः पठेद्यः प्राप्नोत्यायुर्धीप्रजानंदलक्ष्मीः ॥६॥

श्रीतुलसीस्तोत्र-प्राकृत-समश्लोकी

(रामचंद्र चिंतामण श्रीखंडेकृत.)

जो शृंखला नुरवि संसृतिची कराला वंदोनि त्या सुजनबांधव शंकराला ॥
 जें अग्रजें मधुर गाइयलें सुवाचा भाषार्थ मी काथेन त्या तुलसीस्तवाचा ॥

✦ ✦ ✦
 करूनियां स्नान सदा प्रभातीं जीं नित्यकर्में उरकूनिही तीं ॥
 चित्तीं धरूनी दृढ भक्तिदीप जावें मुदें श्रीतुलसीसमीप ॥१॥
 श्यामा प्रफुल्ला तुलसी सुगंधा विलोकुनी सत्वर तीव वंदा ॥
 करूनियां आचमनादि भावें स्वदेशकालादिकही स्मरावे ॥ २ ॥
 त्या मावलीच्या शुभ सावलींत घाल्नि पद्मासन शुद्धरीत ॥
 श्रीसद्गुरुह्वे वच आद्रावें योगें हटी हें मन आवरावें ॥३॥
 ओढा वरेण्य धनु तें प्रणवाख्य नीट सोऽहं-स्वरूप शर जोडुनि व्हा सुधीट ॥
 संधान एक अचल प्रणवस्वराधें तें लक्ष्य होय तुलसीदलमध्य साचें ॥४॥
 पद्मासना तनु निळीं गगनासमान रत्नें सुवर्णमणि याहिं विराजमान ॥
 ही आपुल्या हृदयपंकजिं बैसवावी दिव्यांबरा भगवती तुलसी स्मरावी ॥५॥
 ऐसी ध्यावी ध्यानमूर्ती पुजावी प्रत्यक्षाही सांग पूजीत जावी ॥
 त्या देवीची प्रार्थना ही वदावी जी श्री-पुत्रायुष्य-क्रीतींसे दावी ॥६॥

शिरोऽवतु श्रीतुलसी मदीयं प्रशास्वरूपा मम पातु भालम् ॥
 तेजोमयी रक्षतु चाक्षियुग्मं कर्णौ त्रयीशास्त्रपुराणगीता ॥७॥
 घ्राणं सदा पातु सुवासिनी मे मदाननं ब्राह्मणपूजिता च ॥
 जिह्वां तथा मेऽमृतधारिणीयं ध्यानावगम्या मम पातु कण्ठम् ॥ ८ ॥
 स्कन्धौ हि पायाद्वलवर्धिनी सा पापापहा वीर्यवती च बाहू ॥
 मातः सदा रक्ष करद्वयं मे युनज्म्यहं तत्तव पूजनाय ॥ ९ ॥
 अयि रक्ष जनार्दनप्रिये ! हृदयं मे सदये ! तवासनम् ॥
 तनुमध्यमवाच्युतांगने ! मम नाभिं भवभीतिहारके ! ॥ १० ॥
 कामदाऽवतु कटिं विमलांगी सक्थिनी शुभकरा च ममोरु ॥
 जानुनी वरश्चिर्मम जंघे शर्मदातवरदाऽवतु पादौ ॥ ११ ॥
 शरीरं हि रोगाकुलं दुर्बलं मे बलारोग्यदात्रि ! त्वया रक्षणीयम् ॥
 मनश्चंचलं जन्मपंचत्वभीतं तव श्रेष्ठपादेषु भक्तिं करोतु ॥ १२ ॥
 एका देवी भूतले वासकर्त्री भावस्तस्यां श्रीतुलस्यां दृढो मे ॥
 छित्त्वेषा मे घोरसंसारकारां ब्रह्मानन्दं सन्ततं मे ददातु ॥ १३ ॥

रक्षो मम श्रीतुलसी शिराला बुद्धिस्वरूपे । मम रक्ष भाला ॥
 हे सोज्ज्वले । हो नयनांसि दक्ष गीर्वाणगीते ! मम कंठ रक्ष ॥७॥
 सुवासिनी रक्षिल नासिकेसी रक्षो मुख्वा ब्राह्मणपूज्य तैसी ॥
 जिह्वेसि संभाळ सुधामये ! ये ! ध्यानोन्मिषे ! कंठहि रक्ष माये ! ॥८॥
 स्कंधासि रक्षो बलवर्धिनी ती रक्षील बाहू मम, वीर्यमूर्ता ॥
 माते ! सदा रक्षक हो करां या योजूं तुझें पूजन ते कराया ॥९॥
 सदये ! प्रिय तूं जनार्दना हृदया पाळ तुझ्याचि आसना ॥
 मम नाभिसि भीतिपारगे ! हारिभार्ये ! तनुमध्य रक्ष मे ! ॥१०॥
 रक्ष नित्य कटितें, विमलांगि ! ऊरुतें हारिमनोऽम्बुजभृंगी ॥
 जानु, पाय, मम अंगुलि, जंघा रक्ष दाखिव मला कर्णौघा ॥११॥
 बलारोग्यदे ! रक्ष माझे शरीरा नसें त्राणही येथ रोगांसि थारा ॥
 षळे चित्त हें जन्ममृत्यूसि भीतें तुझ्या दिव्य पायीं करो भक्तितें तें ॥१२॥
 एका देवी भूतळीं राहणारी निष्ठा माझी दैवतां याचि भारी ॥
 तोडोनी ही घोर संसारकारा ब्रह्मानंदा देउं मातें अपारा ॥१३॥

दृष्टान्तरात्मा गलिताभिमानः श्रद्धान्वितः श्रीतुलसीसमीपे ॥
 पठेत्तु यस्तोत्रमिदं तुलस्या गच्छेत्परं धाम सुवर्णबिन्दोः ॥१४॥
 इत्थं श्रीतुलसीप्रियं शुभकरं पुण्यं प्रजावर्धनं
 पापघ्नं सकलेष्टसिद्धिसुखदं धर्मार्थमोक्षप्रदम् ॥
 भूयास्तोत्रमिदं प्रसादवचनं विद्वज्जनानां मुदे
 श्रीखण्डेजनिशंकरेण रचितं चिन्तामणेः सूनुना ॥१५॥

सांढोनि सारी अभिमानपेटी हर्षोनियां भक्ति धरोनि पोटी ॥
 गातां स्तुति श्रीतुलसीसमीप लाभे हरीषे गृह्ण सौख्यरूप ॥१४॥
 ऐश्री श्रीतुलसीसि जी प्रिय सदा धर्मार्थमोक्षप्रदा
 नाशी पाप अपाप, सौख्य वितरी, दे सुप्रजा संपदा ॥
 देवीषी स्तुति द्वी प्रसादवचन, सुज्ञां करो हृष्ट ते
 श्रीखंडे-कुल-शंकरे राधियली चिन्तामणीच्या सुते ॥१५॥
 नमो गोविंदाते, मम नमन हूं श्रीतुलसिला
 दयेनें हो ज्यांच्या भवजलधि सारा निरासिला ॥
 सदा म्यां ते माथां गुरुवरण भावें कवळलें
 असावें 'रामा'वें मन हरिकडे एक वळलें ॥

२ पत्रपुष्पमाला

प्रथमपुष्पम्

मुंबापुर्याः परेलर्जतुपरीक्षणशालायाः

श्रीशंकरः प्रसन्नोऽस्तु

शके १८३२ माघे शुद्धद्वादस्यां तिथौ

ॐ

(मुंबई ता. १०-२-१९११)

आशीर्वाचः पुरस्कृत्य स्मृत्वा गुरुपदांबुजम् ॥
 नत्वा च परमेशानं कुशलं लिख्यते मया ॥ १ ॥
 श्रीगुरुदेवपितृश्रृणां कृपाप्रसादेन केवलमुखेन ॥
 मुंबापुर्या रत्नाकरभूषायां नयाम्यहं दिवसान् ॥ २ ॥
 पत्रेण संस्कृतमनोरमभूषितेन पूतप्रगल्भसुविचारपरिप्लुतेन ॥
 आनंदसागरपरातिशयं न गच्छेच्चैतः कथं पारिचितस्य जनस्य तूर्णम् ॥३॥
 विषादं बंधो मा कुरु बलमिदं धीभ्रमकरम्
 विषादं गौरीशं भज बलयशःस्फूर्तिजनकम् ॥

सुमित्राणां यूये विचर रुचिरालापरुचिरे

त्वया सेव्या नित्यं विबुधरमणी पद्धतिरियम् ॥ ४ ॥

खिन्नो मा भव बालके स्वतनुजे प्रीतिर्निसर्गान्दृष्ट्या—

माचारोऽपि च शास्त्रयुक्तिविहितो यः पालनीयः सदा ॥

चातुर्यं खलु दृश्यते किमपि यत् पृष्टं त्वया मंगलं

सर्वेषामधिकृत्य सुंदरतनुं बालं कृपाशालिना ॥ ५ ॥

✦ ✦ ✦

अस्यां ' पुर्वी विविधरचनालंकृतायां समंतात्

पुंसां कौशल्यमपि च विधेः पाटवं दर्शयंत्याम् ॥

नानासंपत्सुभगसुरसालापशय्यायुतायां

वासं कुर्वन्क्षणमपि भवेत्त्यक्तसंगोऽपि रक्तः ॥ ६ ॥

बृषभतुरगविद्युद्वाष्पवाहाकुलेऽस्मिन्पदचरमनुजानां चित्रसंघैः सुरभ्ये ॥

सकलनगरमुख्यक्षमापतिस्थानमार्गैर्गजगतियुवतानां वर्ण्यते किं हृगामा ॥७॥

पर्याप्तमश्वन्गुरुभोजनालये भ्रमन्यथेष्टं नगरेऽतिविस्तृते ॥

यथार्थमध्यायगणं च कुर्वैश्चिंतां किमर्थं कतमस्य कुर्वे ॥ ८ ॥

अप्पादादाबापुसाहेबमुख्याः सर्वेऽत्रस्थाः पश्य भुंजति भद्रम् ॥

इच्छंस्तुभ्यं चायुरारोग्यविद्यासंपत्कीर्तीः शंकरोऽहं शिवोऽस्मि ॥ ९ ॥

स्फुरद्वियं वामनरायमादौ मित्राणि मे वैद्यकशास्त्रवर्गे ॥

ये त्वत्प्रियास्तांश्च सुकुंददासान् ब्रूहि प्रणामान्मम भक्तियुक्तान् ॥ १० ॥

इयं मे कविताकन्या तुभ्यं या प्रेष्यते मया

तद्गुणावगुणाः सर्वे ज्ञायंते वेति कथ्यताम् ॥ ११ ॥

चिंतामणेर्नदनोऽहं श्रीखंडेजनुशंकरः

पत्रमेतत्प्रेषयामि प्रत्युत्तरमपेक्ष्यते ॥ १२ ॥

इति शम् ।

द्वितीयपुष्पम्

परेलजंतुपरीक्षणशालायाः

श्रीसद्गुरुः प्रसन्नोऽस्तु शके १८३२ माघे वद्यष्टम्यां

(मुंबई ता. २०-२-१९११ इ.)

स्वस्त्यस्तु ते गूढविचारबंधो

स्वाध्यायशीलोऽसि निरामयः किम् ॥

चित्रं मया ते कथमद्यतावत्

पत्रं न लब्धं हृदयातपत्रम् ॥ १ ॥

पत्रं प्रेषितवानहं दशदिनप्राक् तुभ्यमद्यापि ते

लब्ध्वा नोत्तरमस्ति तर्कनिवहे दोलायमानं मनः ॥

लब्धं तन्न किमु त्वया किमगतं पत्रं मदीयं त्वितः ।

कार्ये दोषपरिप्लुतेन किमहो कालो न वा लेखने ॥ २ ॥

कुशली कृपयाहमत्र शंभोः परिपूर्णेष्टफलो नयाम्यहानि ॥

हृदयंगमदिग्विभागदीप्तौ वद पुर्यां रमते न कस्य चेतः ॥ ३ ॥

वासः समृद्धे नगरे निरामये सुमित्रलाभो विदुषां समागमः ॥

वने विहारो द्विजदेवदर्शनं भवन्ति भाग्याच्च नरस्य तंपदः ॥ ४ ॥

दादादिकाः क्षेमकराः सगोत्राः

पृच्छन्ति सन्तस्तव वर्तमानम् ॥

कन्यापि मात्रा सह हर्षयुक्ता

करोति लीलामतिचारुशीला ॥ ५ ॥

पत्रं प्रेषय भद्रं ते कुशलं ब्रूहि सत्वरम् ।

प्रणामान्यच्छ मित्रेभ्यो मामकेभ्यश्च ते तथा ॥ ६ ॥

शुभं भवतु

शंकरोऽहम्

तृतीयपुष्पम्

मुंवापुर्याः परेलजन्तुपरीक्षणशालायाः

शके १८३२ माघे वद्यद्वादश्याम्

श्रीसद्गुरुः प्रसन्नोऽस्तु (मुंबई ता. २५-२-१९११ इ.)

स्वस्त्यस्तु ते मंगलधामबन्धो लेखश्च ते पुष्कलहर्षदोऽभूत् ॥

स्पष्टावबोधः सुलभः सुवाच्यस्सर्वांगरम्यः खलु सुंदरार्थः ॥ १ ॥

यत्नं प्रबंधरचने कुरु मा त्यजेनं शंभुप्रसादभुगयं मम बंधुवर्गः ॥
 नाब्धे तवाभिनयसुंदरभूमिकायां चित्तं रमेत खलु मित्रजनस्य लोलम् ॥२॥
 अत्रैघते ग्रन्थिकसन्निपातस्तथापि वैद्यस्य न मेऽस्ति भीतिः ॥
 चराचराणां प्रतिपालको हि मृत्युंजयो रक्षति मां कृपाढुः ॥ ३ ॥
 पुर्यामहं हसितदेवपुरप्रभायामस्यां रमे प्रतिदिनं सुखभुक् सुमित्रः ॥
 भक्तानुकंपितमतिर्भवतापहारी नित्यं शुभं वितनुते मयि शूलपाणिः ॥४॥
 विद्युद्रथैरिह महाजववाष्पवाहैरभ्रंलिहैर्यहगणैरतिसुंदरैस्तेः ॥
 मिष्टान्नपुष्पफलचंदनगायनैश्च कार्ये जनेन वद किं खलु निर्धनेन ॥ ५ ॥
 खान्यप्लुतायुगणदासनरस्य बुद्धिं शेषोऽप्यशक्त इति वर्णयितुं मतं मे ॥
 इंद्रः सदात्र रमते स्वपुरीं विहाय सूर्योऽपि मंदगमनः पुरभां दिदक्षुः ॥६॥
 सुदूरदेशेभ्य इहागता जना आरुह्य मत्पृष्ठमवेक्षितुं पुरीम् ॥
 दृष्टाद्यतावन्न मयेति सागरः कल्लोलरूपो यततेऽनुतसद्दद् ॥ ७ ॥
 तीरे तरुण्या वदनं सुहासं नीरे तरण्यां रमणं च भर्तुः ॥
 आलोक्य धावत्युभयत्र मुग्धा कटाक्षमालाधरपानलुब्धा ॥ ८ ॥

क्वचिद्विव्यं रूपं क्वचन नववस्त्राभरणकम् ।

क्वचिद्रम्यं गानं विमलसुरसान्नं क्वचिदपि ॥

क्वचित्सद्द्याख्यानं क्व च हरिपुराणं दुरितहं

न जाने किं सेव्यं सपदि किमसेव्यं हतमतिः ॥ ९ ॥

गौरं वेणीधृतसुकुसुमं कंजनेत्रं सुगात्रं ।

किंचिद्वक्षोगलितवसनं वर्तुलोरोजयुग्मम् ॥

माघे रात्रावुपवनलतामंडपे केलिमग्नं

दृष्टं कामं^१ जनयति न किं यौवतं चंद्रिकायाम् ॥ १० ॥

पीनावुरस्थौ सहजौ समौ द्वौ पयोधरौ वीक्ष्य घनौ च तुंगौ ॥

तदर्पनाशाय नरस्य चित्ते जायेत कोपो यदि कोऽत्र दोषः ॥११॥

१. “ गौरं वेणीति श्लोकषट्केन कामादिषड्विकाराणां सुलभोत्पत्तिराह्वयते । ”
 कामादि षड्विकर उत्पन्न द्वौ कसौ सहज शक्य असतौ तौ १० ते १५ या सहा श्लोकानां
 निवेदन केलें अशा अर्थाची टीप मूळ पत्रात कवीनें दिली आहे.

पीड्य पीनकुचौ पीत्वा युवत्यधरवारुणीम् ॥

कामोऽवमानितो येन क्षम्य एव हि तन्मदः ॥१२॥

सुरसानुपभुञ्जन्ति सुरते रसनादिकाः ॥

युक्तो हि मत्सरस्तेभ्यः स्तनयोः पीड्यमानयोः ॥१३॥

रतिश्रान्तेषु गात्रेषु वक्षोजौ स्मरवेत्रपौ ॥

रक्षतः स्वामिनो मानं दम्भादुन्नतमस्तकौ ॥१४॥

बिंबाधरः स्मितमुखो मृदुचारुगात्रश्चेतोहरश्चपलनेत्रकटाक्षपातैः ॥

पीनस्तनस्तनुकटीरमणीजनोऽयं मोहाय सर्वजगतः किमकारि घात्रा ॥१५॥

प्रविशति यदा त्रैलोक्यात्मा प्रतीच्युदधौ रवि-

र्विकिरति निशा ध्वातं घोरं महाजनभीतिदम् ॥

जनसमुदयः स्तब्धोद्योगः स्त्रियः स्मरविह्वला

अहह ! भगवन् कालो व्यालोऽकरोत्किमिमां दशाम् ॥१६॥

वनिताधनमत्तधीजडानामसदाचारवतं विलासभाजाम् ॥

मतिकीर्तिसखी परेशविद्या कथमूनां प्रियतां सहेत यूनाम् ॥१७॥

देशे देशे पुष्कलाः सन्ति पुर्यः पुर्यो पुर्यो सुन्दरा राजमार्गाः ॥

मार्गे मार्गेऽप्युन्नतं गेहवृन्दं गेहे गेहे प्रत्यहं नूतना भा ॥१८॥

✦ ✦ ✦

अप्पादादादिकनरवराः सांगनापत्यमित्रा

मुंबापुर्यो गिरिशकृपया संति शं मुञ्जमानाः ॥

पृच्छन्तस्तेऽपि तव जननीक्षेममेतद्दिनात-

मिच्छन्ति त्वां कुशलमभयं निर्गदं निर्विकारम् ॥१९॥

अस्पष्टार्धामृतमधुगिरं भाषमाणाऽतिलोला

मातुः पार्श्वे दृढधृतकरा सत्वरोत्थाय भूमौ ॥

मंदं मंदं नयनरुचिरं कंपयुक्तं सहासं

गेहे स्त्रीणां सदसि कुरुते चंक्रमां कन्यका ते ॥ २० ॥

कुक्षिगं मधुरदं स्मयमानं संविमृज्य वदनांबुजलालाम् ॥

धूलिधूसरतनुं निजबालं चुम्बति प्रियतमं खलु धन्यः ॥ २१ ॥

जाने न काव्यं न हि मेऽस्ति मेधा तथापि कुर्वे प्रथनाय यत्नम् ॥

दुग्धामृतन्यायमवेक्ष्य बंधो गृहाण पत्राद्गुणलेशमेव ॥ २२ ॥

सप्तवर्षाण्यगच्छन्मे सुरवाग्विरहेऽप्रिये ॥

अद्य तन्मीलनं साधु मया सह कृतं त्वया ॥ २३ ॥

दोषा व्याकरणदृष्ट्या रसशब्दार्थहानयः ॥

अत्र ये पुष्कलीभूताः कथ्यंतां ते सविस्तरम् ॥ २४ ॥

अंकुशाग्रमतिवामनरायं यः प्रणम्य तनुते मृदुहृद्भ्यः ॥

वंदानान्यखिलमित्रजनेभ्यो हर्षसंकुलमना इव सोऽहम् ॥ २५ ॥

अज्ञेन शंकरेणेदं बंधवे गुणसिंधवे ॥

लिखितं कृपया यस्य तस्मै भगवते नमः ॥ २६ ॥

शुभं भवतु ।

^१ चतुर्थपुष्पम् रविवासरे चैत्रशुद्धतृतीयायाम् १८३३

श्रीशिवः शरणम् (शेळोली ता. २२ एप्रिल १९११)

स्वस्ति ।

नत्वा गौरीशमात्मस्थं तथा गुरुपदांबुजम् ॥

शेळोलीग्रामवासेन कुशलं लिख्यते मया ॥ १ ॥

प्राप्तं भवत्पत्रमतीव हृद्यं मुदेऽभवन्नश्च तथैदिरायाः ॥

क्षम्यं हि मेऽलेखनमद्यत्तावत् क्षमा सतां दीप्तिरिति ब्रुवंति ॥२॥

निर्गदाश्च कुशला वयमत्र श्रीपतेश्वरणलाभकृतार्थाः ॥

इंदिराऽपि ससुता भवत्प्रिया मंगलं वितनुते पतिव्रता ॥ ३ ॥

भवतः सहवाससौख्यभाजां रुचिराहारविहारभाषणानाम् ॥

स्मृतिमात्रसुखानुभूतिगामी दिवसानामधुना नयाम्यहानि ॥ ४ ॥

प्रशान्तबालारुणरश्मिदीप्तां नानालतावृक्षविचित्रपर्णाम् ॥

प्रातर्गृहद्वारे सुखेन तिष्ठन्पश्याम्यहं ^२भूधरदुर्गशोभाम् ॥ ५ ॥

१ या पत्रांपैकीं १, २, ३ व ६ हीं पत्रें कवीषे सख्खे बंधु दत्तक श्री. शं. आ. हुजूरबाजार यांना लिहिलीं आहेत. चौथें पत्र कविभगिनी कै. सौ. कमला किंवा इंदिरा हिषे पति वे. शा. सं. विद्याधरशास्त्री कशाळकर यांस लिहिलें आहे. पांचवें पत्र सुलत-बंधु श्री. दत्तात्रय पांडुरंग श्रीखंडे यांस असून सातवें मला उद्देशून आहे. मधुनमधून स्वकीयाप्यांशीं वगैरे नांवें प्रसंगानुरूप कवीनें उल्लेखलीं आहेत.

२ भुधरगढ किष्ठा.

—रा. चिं. श्री.

पुनाति देहं मम वेदगंगा दहत्यनंगारिरघं समूलम् ॥
 हरन्ति वेदान्तगिरिस्त्रितापं तनोति भद्रं भवतोऽनुकंपा ॥ ६ ॥
 अस्पष्टदन्तमुकुलैर्मृदुदंतहासैर्लीलाशतैः सुवचनैर्नवकल्पनाभिः ॥
 हृद्रंजनं च कुरुते नयनाभिरामं बाल्योचितं विहरणं प्रियबालिका ते ॥७॥
 श्रीमती कमला तत्र भवद्भक्तिपरायणा ॥
 ससुताल्पेन कालेन नंदचित्ताऽगमिष्यति ॥ ८ ॥
 आगामिवत्सरो भूयादिष्टकामफलप्रदः ॥
 वर्षेऽस्मिन्भवता कार्यः पुत्रजन्मोत्सवो महान् ॥ ९ ॥
 यथार्थनाम्ने कुलभूषणाय नमोऽस्तु विद्याधरशास्त्रिणे मे ॥
 तथैव तं नर्मपटुं प्रणामः स्मिताननं शंकररायमस्तु ॥ १० ॥
 कुशलवर्तमानयुक्तं विशेषसमाचारसहितं पत्रोत्तरं प्रार्थ्यते ।

श्रीखंडेकुलोत्पन्नश्रितामणिसूनुः शंकरोऽहम्

पंचमपुष्पम्

श्रावण शुद्ध २।१८३३ शके

श्रीसद्गुरुमायप्रसन्न. बेळगांव ता. २७।७।१९११

आयुष्मते स्वस्ति निरामयाय शांताय ते सद्गुणभूषणाय ॥
 कर्तव्यनिष्ठः परकार्यदक्षोऽधीतोऽसि किं साधुजनानुरक्तः ॥ १ ॥
 न श्रूयते किंचन वर्तमानं युष्माकमेतद्वद किं न चित्रम् ॥
 निवेदय क्षेममनामयं च चिंतां च दूरीकुरु मामकीनाम् ॥ २ ॥
 गानप्रियस्तालविशालदेहो गंभीरवाग्वादविवादशूरः ॥
 धूर्तो दुराराध्य उमेशभक्तो दत्तात्रय त्वत्सदृशोऽस्ति कोऽन्यः ॥ ३ ॥
 त्वत्कनीय इपुधीः समधर्मा किं करोति वद माधवरायः ॥
 छात्रवृत्तिमवलम्ब्य सुविद्यावैभवाकलनमातनुते किम् ॥ ४ ॥
 यद्यस्ति बुद्धिबलकेलिरतिः स्वचित्ते तत्पाटवोत्थितमदो यदि वा विरूढः ॥
 हृद्रंजनं किमुत गर्वनिवारणं वा स्वांतोचितं तव करिष्यति बालुरायः ॥५॥
 इहास्मि कर्तव्यपरंपराकुलो विश्रान्तिमिच्छन्नपि शांतमानसः ॥
 स्मरन्सदा शंभुपदांबुजं वरं येनैति पारं भवसागरस्य ना ॥ ६ ॥
 साष्टांगपातं प्रणमामि भूयः पितृव्यमण्णां च तथात्तिबार्हम् ॥
 बापुं मम भ्रातरमद्वितीयम् सदाशिवं सार्थगुणं प्रशांतम् ॥ ७ ॥

षष्ठपुष्पम्

भाद्रपदवद्य ८ शके १८३३

श्रीः

बेळगांव १६।९।१९११

स्वस्त्यस्तु ते सद्गुणधामबंधो पत्रे तषानेकगुणे मुदे मे ॥

साहित्यसंगीतकलापतिस्त्वं बालोऽपि जेतासि विचक्षणानाम् ॥ १ ॥

ज्ञानप्रदे शब्दरसार्थदीप्रे विद्वन्मनोहारिणि धीविलासे ॥

साहित्यशास्त्रे गहनेऽपि रम्ये युक्तं हि यत्तेऽभिरुचिः प्रपन्ना ॥ २ ॥

शृंगारसंकीर्णविचारमालाश्चरंति चित्ते तरुणस्य भूयः ॥

शृंगारमुत्सृज्य सुभाषितानां गृह्णासि सारं यदिदं तु चित्रम् ॥ ३ ॥

वस्तूनि दुर्गुणयुतान्यपि मां प्रकामं

तन्वन्ति नाम चतुरो यदि योजकः स्यात् ॥

वक्रोऽसितः स निरसः किल केशपाशो

येनैव बंधुरतरो रमणोजनोऽयम् ॥ ४ ॥

चित्तं हरंति रभसेन मनोविकारा रोगा ब्रुवंति हि तनोः क्षणभंगुरस्त्वम् ॥

लक्ष्मीश्रलेत्यनलचौरगणा वदंति लोकोऽयमावहति कस्य च नाभिमानम् ॥५॥

व्याधयो निरगदा भयंकरास्तापर्यति जनमानसं भृशम् ॥

शंभुपादकमलं भवापहं शर्मदं सपदि किं न सेव्यते ॥ ६ ॥

गर्भस्थिता ददति कष्टमलं जनन्यै दुःखं प्रसूतिजमसह्यमचित्यमेव ॥

क्रुष्टागुणामयानिराकृतिचित्तेनेन कस्मै भवंति सुखदास्तनया न जाने ॥ ७ ॥

अहं क्षेमभुक् शंभुपादाब्जभृंगः सभार्यः सकन्यस्सखीनां समाजे ॥

निजानंदपूर्णः समाधानचित्तः सदेच्छामि ते मंगलं बंधुराज ॥८॥

वामनं सुमनसं नमाम्यहं मित्रवर्गमपि वैद्यकालये ॥

विश्वपालकपदाब्जषट्पदश्चित्तयामि सततं शुभं तव ॥९॥

दोषा व्याकरणहृष्ट्या रसशब्दार्थहानयः

मा भवंत्वित्युमेशस्य चरणे प्रार्थनास्ति मे !१०॥

स्वाध्यायाभ्यसनं विवेकवसनं विद्वद्गृहे चासनं

कर्तव्योत्सुकता स्वधर्मपरता गंभीरता धीरता ॥

शांतिः सत्यरतिस्वकुण्ठितमतिर्भाक्तिः परे चिद्घने

सैषा सद्गुणमालिका लुठतु ते कंठे सदा सोदर ॥११॥

शुभं भवतु

—शंकरः

सप्तमपुष्पम् Alexandria 23rd Aug. 1915

श्रीः

अलीकजंदरीयायाः

Dear Rambhau,

स्वस्ति ते सुमतेये प्रियबंधो हर्षदं भवति मे तव पत्रम् ॥

संस्कृतांग्लवचनै रचितं यत् पद्यगद्यखचितं बहुरम्यम् ॥ १ ॥

शक्यं किं रसमंदिरं रचयितुं काव्यं त्वयैतादृशम्

बालेनेति महानयं मनसि मे जातो दृढः संशयः ॥

किं विद्याधरशास्त्रिणा सुमधुरं बालाननाद्भाषितम्

किं पुत्रः पुरुषायते विरचयन् शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २ ॥

संदेह एष खलु रोहति दुर्निवारो गच्छेदयं न तु विना तव दर्शनेन ॥

संप्रार्थयामि परमेशपदारविंदं क्षेमप्रदं मम मनोरथपूरणाय ॥ ३ ॥

काव्यं व्यथाजाड्यमलापहारि हृद्यं मनश्चेतननंदकारि ॥

वाग्भूषणं कीर्तिकरं दुरापं तस्माद्धि ते साधुरयं प्रयत्नः ॥ ४ ॥

नगरीयमलीकजंदरीया यतते मत्प्रियकर्त्र्यनेकरूपा ॥

परदेशगतस्य दुर्बलस्य प्रसहिष्णोर्मम चित्तरंजनाय ॥ ५ ॥

प्रवर्तते कीदृशमत्र युद्धं व्यंगीकृताः के च तथा हताः के ॥

जानासि नेदं खलु योग्यमेतद्युद्धस्य वार्ता श्रुतिमात्ररम्या ॥ ६ ॥

अस्त्रैर्बाणैर्घातकैर्धूममेघैर्नानाशस्त्रैः स्फोटकैर्द्रव्यपिंडैः ॥

शपाघातैर्घोरघोषे रणेऽस्मिन्शक्तोऽस्माकं रक्षणे देव एकः ॥ ७ ॥

दूरे देशेऽपरिचितजने रौद्रसंग्रामकाले

पत्नीमित्रस्वजनरहितेऽज्ञातभाषाविशेषे ॥

नित्यावर्षे जलाधिवलये सैकते तप्तभूमौ

भीष्मग्रीष्मे स हि विधुधरः शंकरो रक्षिता मे ॥ ८ ॥

न वर्तते कोऽपि करालतापः संग्रामजन्यो विषमः समो वा ॥

एको हि सूर्यस्य खरः प्रचंडो दिने दिने वृद्धिमुपैति तापः ॥ ९ ॥

भूमध्यसिंघावधुना प्रयत्नं मत्स्यास्त्रभीतस्तरणे न कुर्वे ॥

कीलालधिस्नानसमाप्तपुण्यैः क्रीणामि नौकां यदि गंतुकामः ॥ १० ॥

शुभं भवतु

~~~~~

३ शंकरसद्य

[सन १९१९ सालीं आझी मुंबईस (डोंगरीजेल डॉक्टर्स कार्टेसमर्थें) रहात असतांना, आमच्या गृहाथें वर्णन 'जानीहि तन्मंडनमिध्रसद्य' या प्रसिद्ध श्लोकाच्या धर्तावरुष 'जानीहि तच्छंकरसद्य चारु' ही समस्या घेऊन शक्य तर आपणही करावें असा आमचा बेत झाला. तदनुसार रचलेले कै. ती. दादांथे श्लोक येथें दिले आहेत, माझे श्लोक खालीं टीपेंत दिले आहेत. टीपेंतील वर्णन परमेश्वरसद्यासहि बरेंचसें लागूं व्हावें अशा उद्देशानें रचिलें आहे.

— रा. चिं. श्री.]

शांतं प्रशस्तं हिमवातलं यत् स्वच्छं समृद्धं विपुलप्रकाशम् ॥
 योग्यस्थलस्थापितवस्तुजातं जानीहि तच्छंकरसद्य चारु ॥१॥
 वत्साः सुखं गां विचरेति यत्र स्वाध्यायमग्रा युवकाः सुशीलाः ॥
 रामाः सदा पूरितनाथकामा जानीहि तच्छंकरसद्य चारु ॥२॥
 साहित्यगीतव्यवहारशास्त्रव्यापारवेदान्तविनोदभाषा ॥
 रे! श्रूयते कुत्रचिदप्यमोघा जानीहि तच्छंकरसद्य चारु ॥३॥
 वृक्षा जना भृंगविलोलनेत्रा नम्राः फलैर्भक्तिरसैस्तनैश्च ॥
 यस्यासमन्तात्पुरतोऽन्ततो वा जानीहि तच्छंकरसद्य चारु ॥४॥

(रामचंद्र चिंतामण श्रीखंडेकृत 'शंकरसद्य')

लक्ष्मीनिवासं स्पृहणीयशोभं शांतिप्रधानं गजवक्त्रचित्रम् ॥
 विद्याधरैर्गीतगुणालयं यजानीहि तच्छंकरसद्य चारु ॥१॥
 आयान्ति ते यद्विमलान्तरङ्गा गाङ्गास्तरंगा इव साधुसङ्घाः ॥
 वेदान्ततश्चित्तविनोदनार्थं जानीहि तच्छंकरसद्य चारु ॥२॥
 किं मत्समं सौख्यकरं त्रिलोक्यामित्येष दर्पोऽपि रमालयस्य ॥
 उत्सारितो येन गुणैः स्वकीयैर्जानीहि तच्छंकरसद्य चारु ॥३॥
 सद्देह ! हे नंदनवंदितश्चि ! त्वं संततं मे शरणं भवेति ॥
 यस्मै नमस्यन्त्यखिलाश्च लोका जानीहि तच्छंकरसद्य चारु ॥४॥
 धर्मार्थकामान्मृगयन्ति लोका आगत्य यस्माद्विमुखा न यान्ति ॥
 कामप्रदाने हसितेन्द्रवृक्षं जानीहि तच्छंकरसद्य चारु ॥५॥
 आम्नाः समन्तात्फलभारनम्राः कम्पाननान्तस्तनभारनम्रा ॥
 भक्ताः पुरो यस्य च भावनम्रा जानीहि तच्छंकरसद्य चारु ॥६॥
 कृष्णांग-गंगापद-वेणु-मुक्ताहारैर्मनोहारिजनार्दनोऽपि ॥
 रामश्च यस्मिन्कमलाश्च आस्ते जानीहि तच्छंकरसद्य चारु ॥७॥

४ स्फुटश्लोकाः ।

वैपञ्चिको भवितुमिच्छसि किं कुमार !

स्वीयात्सज्जनमनःश्रुतिरञ्जनार्थम् ॥

एह्येहि मित्र ! कतमोऽपि विशालभालः

स्वर्गानवादनपटुर्वसति प्रसन्नः ^१ ॥ १ ॥

✦ ✦ ✦

यद्यत्पश्यसि सुन्दरं ह्युपवने शंखासमीरोरितम्

नानापुष्पसुगंधसंकरयुतं हृद्यं फलैर्व्याकुलम् ॥

तत्तन्मित्र ! कनीयसो गुणनिधे रामस्य सामर्थ्यभुक्

श्रीखंडेजनिशंकरोऽयमकरोच्चितामणेर्नदनः ^२ ॥ २ ॥

✦ ✦ ✦

कोऽपीन्द्रवज्रां कविराट् चिकीर्षु-

र्वेशस्थमालिन्युपजातिपादान् ॥

एकत्र कृत्वा वितनोति लजां

वैद्येषु योषित्स्वपि चित्रकृत्सु ^३ ॥ ३ ॥

✦ ✦ ✦

इह निर्धनतैव मानवानां नियमस्तद्विपरीतताऽपवादः ॥

यदि कोऽपि विभर्ति हेमसूत्रं क्षणमात्रं स हि भाग्यवाञ्छरीरी ॥४॥

✦ ✦ ✦

कृपाप्रसादभोक्तारौ भवानीकमलेशयोः ॥

प्रभार्काविव शोभेतां भुवनेऽस्मिन्वधूषरौ ॥ ५ ॥

✦ ✦ ✦

मंगलं तनुतां शश्वद्विश्वप्रथमदंपती ॥

भक्तकल्याणकुशलौ भवानीकमलेश्वरौ ॥ ६ ॥

श्रीसद्गुरुः प्रसन्नोऽस्तु भक्तकामसुरद्रुमः ॥

ब्रह्मैकपदवीदाता परत्रेह विभूतये ॥ ७ ॥

१ सतारवादानात् निष्णात असलेल्या एका कुमारास उद्देशून हा श्लोक आहे.

२ बंगल्याशेजारी स्वतः बनविलेल्या उपवनासंबंधी वर्णन.

३ विविध वृक्षांशे धरण चुकून एकाच श्लोकांत घालणारा कवि हा औषधांचे मिश्रण करणारे वैद्य, खाद्य पदार्थांचे मिश्रण करणाऱ्या स्त्रिया व नानारंगांचे मिश्रण करणारे चित्रकार या तिघांनाही जणू लाजवीत असतो !

डॉ. रामचंद्र चिंतामण श्रीखंडे एम्. बी. बी. एस्.
यांच्या कांहीं कविता.

॥ बदरिकाफलमुष्टिः ॥

१ प्रियशिशोर्वाक्यं—

(पुढील पत्र ती. कै. डॉ. शं. चिं. श्रीखंडे यांस ते अलेक्झांड्रिया येथे असतां लिहिलें आहे.)

प्रीतो मेऽस्तु सदाशिवः कोल्हापूर (जुलै १९१५)

श्लोकैर्युतस्य पत्रस्य लेखने स्फूर्तिदायकम् ॥

अस्माकमुपकर्तारं वंदेऽहं शंकरं प्रभुम् ॥ १ ॥

बंधो त्वदीयानि सुपत्रकाणि लब्धानि काले बहुमोददानि ॥

कान्याङ्गलभापालिखितानि सन्ति सुसंस्कृतश्लोकयुतानि कानि ॥२॥

शालां गच्छन्प्रतिदिनमहं पत्रवाहं वदामि

देयं मह्यं यदि किमपि रे पत्रमस्त्यागतं मे ॥

लब्धं मोदं मनसि जनयत्पत्रमेकं त्वदीयं—

माशीरूपं मम बहुमतं दत्तमद्वाह्यनाम ॥ ३ ॥

अत्र वर्षति भृशं पयोधरो वर्तते च परिवाहिणी नदी ॥

गच्छति द्रुतरयेण वल्लभं शोभते समदशासखीगणा ॥ ४ ॥

एतन्मोदं त्वयि जनयतु भ्रातारि प्रेमपूर्णे

पत्रं श्लोकैर्युतमभिनवं द्रष्टुमिच्छामि तेऽपि ॥

पूर्णं चैताद्विपुलकृपया यस्य देवस्य जातं

वृद्धिं सोऽयं नयतु सकलामावयोः प्रीतिमीशः ॥ ५ ॥

आनंदाय भवेत्तवेति तदिदं पत्रं मया लिख्यते

दुर्बोधं यदि वर्तते प्रियशिशोर्वाक्यं तथापि प्रियम् ॥

अज्ञानात्स्खलितानि सन्ति सकलेऽप्यास्मिंल्लघौ पत्रके

धन्तव्यं यदशुद्धमस्ति भवता तच्छोधनीयं च ते ॥ ६ ॥

जानाति मां तव सुदृद्यदि तीक्ष्णबुद्धि—

गीतामृतं सततमस्ति पिबन्सुखे यः ॥

युङ्क्ते तनू मलयजेन समः परार्थे
 तस्मै भटाय भिषजे प्रणतिर्निवेद्या ॥ ७ ॥
 गृह्यतां प्रीतिपूर्वोऽयं नमस्कारस्त्वयापि मे ॥
 आशीर्वादं च याचे त्वां नित्यं कुशलकारिणम् ॥ ८ ॥

२ बन्धो ! मदीयां प्रणतिं गृहाण ।

[ज्येष्ठ बंधु अलेक्झांड्रिआ येथें असतां त्यांस मी लिहिलेले पृथक् पृथक् वेळचे कांहीं श्लोक पुढें संकलित केले आहेत.]

नित्यं भवन्तं मनसा नमामि भवत्प्रसादं सततं स्मरामि ॥
 मह्यं सदाशीर्घ्वचनं प्रदेयं कल्पेत यन्मे सुखवर्धनाय ॥ १ ॥
 दर्शय मां बंधु भोः शंकर गौरीश भालबालेन्दो ॥
 एवं पिनाकपाणि वरदमहं प्रार्थये सततम् ॥ २ ॥
 स्वप्ने मह्यं दर्शयित्वात्मरूपं चेतोदीपं दीपयित्वा क्षणं मे ॥
 अन्तर्धानं यासि ते संगमाशा जाता चित्ते सिद्धिमीशो ददातु ॥ ३ ॥
 नमाम्यहं त्वां मनसि प्रकामं कामं मदीयं कुरुषे हि पूर्णम् ॥
 तूर्णं पतिष्यामि पदारविन्दे विन्देय तस्मादहमाशिषं ते ॥ ४ ॥
 द्रक्ष्याम्यहं ते पदपद्मयुग्ममित्याशया मे गतमेकवर्षम् ॥
 कुरुष्व तस्मात्तव दर्शनेन नेत्रोत्सवं मे लघु बन्धुवर्य ॥ ५ ॥

अये दादा दादा ! मम हृदयसारं सुरुचिरं

सुबंधो बंधोऽसि प्रियतम मदीयस्य मनसः ॥

कदाहं दाहं रे ! तव गमनहेतुं गमायिता—

स्म्यहं ते हन्तेशस्मरणकरणे शंकर रतः ॥ ६ ॥

दत्तां सबद्धाञ्जलिना मयैतां प्रेम्णा सहर्षं सुविचारिणे ते ॥

वाक्चित्तभक्त्या विनयेन युक्तां बन्धो मदीयां प्रणतिं गृहाण ॥ ७ ॥

हृदि तव गुणरूपं दर्शने चातिरम्यं

स्थितमतिमुखदायि त्वं तथा चासि बंधो ॥

मम हृदयपयोधेः पूर्णिमाचारुचंद्र

तव पदकमले मे संततं शीर्षमस्तु ॥ ८ ॥

३ प्रायः सतामनुकृतिप्रसवाः क्रिया हि ।

[पुढील पत्र गारगोटी येथील वे. शा. सं. सखारामशास्त्री भागवत यांस लिहिले होते.]

श्रीशंकरः प्रसन्नोऽस्तु । करवीरतः (१९-६-१९१७)

स्वस्त्यस्तु विद्याश्रुतिभूषणाय पुण्यप्रभानाशितदूषणाय ॥

केदारभक्ताय निषक्तकाव्यप्रबन्धचित्ताय सदाश्रयाय ॥ १ ॥

श्लोकात्मकप्रेष्ठपवित्रपत्रविसर्जनस्थापितमत्प्रतिष्ठ ॥

सच्छास्त्रिणे वेदविशारदाय कुशाग्रबुद्धे भवते बुधाय ॥ २ ॥

☪ ☪ ☪

अद्य मत्सकलगात्रहर्षदं सद्य ईप्सितसुखप्रदं मधु ॥

लब्धवान्भवत आशिषा युतं स्तब्धमोहनिकरोऽस्मि पत्रकम् ॥ ३ ॥

चित्रं श्लेषैर्विधरचनामाधुरीपूर्णयात्रं

नानाछंदोग्रथितमिहिरभ्राजिशब्दाख्यरत्नम् ॥

लब्ध्वा पत्रं सुरभिरसनं मन्मनोवाग्विनोदं

रामं दासं भवत इव मामागतं च प्रमोदे ॥ ४ ॥

यथा यथा वाचनमग्रचेता भूयोऽपि तस्थैव पिवामि सारम्

तथा तथा वृद्धरसामिलाषः कथं न जानामि त तृप्तिमेमि ॥ ५ ॥

अथवात्र न चित्रमस्ति किंचिद्यदि तस्मिन्नमते मनो नितान्तम् ॥

सकलश्रुतिशास्त्रसागरस्य मथनेनोद्धृतचंद्रबिम्बमेतत् ॥ ६ ॥

यथा कुवलये पुनः पुनरपि प्रभृताकरा-

न्निरीक्षणपरा नराः सकनकॉल्लभन्ते सदा ॥

तथैव भवतो मनोज्ञकविताप्रभुत्वद्युतौ

रसान्नवनवानहं परिचरँल्लभे पत्रके ॥ ७ ॥

महानुभावाद्भवतो यथाहं प्रत्युत्तरं श्लोकमयं विलोके ॥

मन्ये तथात्मानमहं कृतार्थं सप्रेमतातोक्षितसूनुरेव ॥ ८ ॥

अस्थैव संस्कृतविभूषणपत्रकरस्य रम्यैरकारि मनसि स्फुरणं गुणैर्मे ॥

यत्तादृशं विलिखितुं मधुरं सुपत्रं प्रायः सतामनुकृतिप्रसवाः क्रिया हि ॥९॥

पुण्यश्लोक भवन्मनोहरगुणश्लोकेषु दोषोऽस्ति चे-

द्वयं किं च विदृश्यते खलु मया तत्तत्परीक्षेऽधुना ॥

इत्याबद्धमतिः पुनःपुनरपि व्यालोकयं तानहं

विद्वन् भानुमयूखराशिषु तमः किंचित्कथं संभवेत् ॥१०॥

धन्यो भवान्वितनुते वसतिं प्रशान्तां पावित्र्यमूर्तिसरितस्तटरम्यदेशे ॥
एतादृशानि भगवन्कुरुते यदेवं काव्यानि कर्णमधुराणि सुधासमानि ॥११॥

✦ ✦ ✦
अथैव कृष्णातटपूर्निवासे^१ दिनानि नीत्वा कतिचिन्निवृत्तः ॥
अहं लभे चारुतमं यथैतज्जाने तथा क्षेत्रनिवासलाभम् ॥१२॥
श्रीकृष्णातटिनी नितान्तरमणी तीरस्थतृड्ढारिणी

विस्तीर्णा बहुधान्यशाकजननी सोपानिनी ह्यादिनी
शुद्धान्ता रसवाहिनी बहुसरिनीरस्य निष्यन्दिनी

दृष्टा कस्य भवेन्न मानसहरा भावत्कवाणीव भोः ॥१३॥

यस्यामिदानो नरवाहिनौकास्तीरं विहायैकमयन्ति पारम् ॥

तासां कृतिं तामवलोक्य मन्ये किं स्याद्भवोप्येवमसौ सुतीर्यः ॥१४॥

श्रीभेऽत्र भीष्मतरणिस्तपति क्वचिच्च वृष्टिं क्वचिज्जलपतिस्तनुते च सृष्टौ ॥

इत्थं समानबलिनावधुना समीक्ष्य पश्यामि नो विजयते कतरोऽग्रतेजाः १५

भवत्प्रणामं सुविनीताचित्तं समर्पयामि स्म विशेषदृष्टः ॥

श्रीपांडुरंगाय सदाशिवाय सरस्वतीहारमिव प्रभाते ॥१६॥

भवत्पत्रादराचित्तं मम संगमलालसम् ॥

भवन्तं भगवन्प्रेक्षे कदा द्रागमलालसम् ॥ १७ ॥

यमकश्लेषचित्राणि भवद्विश्लेषदुःखितः ॥

हसिताशेषपत्राणि कदा द्रक्ष्याम्यशेषतः ॥ १८ ॥

एवमेव भवता निजपत्रच्छत्रपात्रविषयोऽहमवेक्ष्यः ॥

रक्षणाय उपदेशकथाभिः प्रार्थयैवमहमत्रभवन्तम् ॥ १९ ॥

श्रीवेदगङ्गाजलपानचित्तो न पारये पातुमहं यदम्भः ॥

तद्वर्णनं पाययसि प्रभो चेन्मां कामयेऽन्यन्न वितृप्तकामः ॥२०॥

✦ ✦ ✦
श्रीगौरीशो धृतशशिकलो भस्मलिप्तांग ईशो

नेत्रज्वालाज्वलितमदनो भक्तदुःखापहारी ॥

स्थाणुः शर्वः सकलमकरोत्पूर्णमत्यल्पबुद्धेः

पत्रं यस्य द्विजवर भवान्वेत्तु तं रामचंद्रम् ॥ २१ ॥

४ अनुवेदगङ्गम् ।

[हे पत्र माझे स्वर्गवासी स्नेही वे. शा. सं. महादेवशास्त्री कात्रे हे वाई प्राज्ञपाठ-शाळेत शिकत असतां त्यांस शेळोली (शैलाली) हून लिहिलें. यापैकीं श्लोक २ ते १९ हा भाग 'अनुवेदगङ्गम्' या नांवानें 'राजारामियन्' १९१७ सप्टेंबरच्या अंकानें आलेला आहे.]

स्वस्त्यस्तु ते शैशवमित्र साधो पवित्रकार्याहितबुद्धितेजः ।

सुस्थोऽहमेतत्प्रहिणोमि पत्रं शैलालितः क्षेमनिवेदनाय ॥ १ ॥

❀ ❀ ❀

नित्यं प्रभाते लघुमुक्तशय्यः कूजद्विहंगाहितचित्तमोदः ॥

सूर्योशुभिः प्राप्तहिमव्यपायः सिस्नासुरेतां सारितं सरामि ॥ २ ॥

पश्याम्यहं तत्र च वेदगंगां मन्दप्रवाहां वत हेमवर्णाम् ॥

स्वल्पोर्मिसुव्यंजितहासशोभां श्यामप्रभाश्मालिवेणिभूषाम् ॥ ३ ॥

यस्यां क्वचिन्मीनवरा नितान्तस्फुरद्रूपंषि क्षणमात्रमेव ॥

प्रकाशयन्तो दधते स्वरूपं सौदामिनीनां जलदस्थितानाम् ॥ ४ ॥

आम्नाश्च यस्यास्तटभूमिवृद्धा वासतिकं पल्लवमादधानाः ॥

भृंगाकुलानां नवमञ्जरीणां सुवासदानेन भवन्ति धन्याः ॥ ५ ॥

दूरस्थितः पश्चिमतो निनादो जलौघजातो मधुरश्च यस्याः ॥

मनोहरो राव इव स्फुटोऽयं विभाति नूनं कटिमेखलानाम् ॥ ६ ॥

रोधोगता पल्लविता च यस्या जम्बूतरोः पंक्तिरियं सुवर्णा ।

गुञ्जन्मिलिन्दश्रवणीयशब्दा प्रोचै रुता सत्कवितेव भाति ॥ ७ ॥

श्वेता इमे यत्तटवासिनश्च बकाः स्वभक्ष्याप्तिविचारमग्नाः ॥

बद्धालयः स्नातविभूतिलिप्तं सन्ध्यापरं मां नु विडम्बयन्ति ॥ ८ ॥

छाया सुनीला पतिता च यस्यां दूरस्थितानां लघुपर्वतानाम् ॥

हैमाय सा कामपि भां ददाति जलाय भोगासननीलविष्णोः ॥ ९ ॥

तां वेदगंगां विमलां विशुद्धां भागीरथीं मूर्तिमतीं विगाहे ॥

अंगेषु यद्गाहनमेव दिव्यमतीव तेजो मम संदधाति ॥ १० ॥

सायं समाप्ताह्निककर्मजातो ग्रामाददूरस्थगिरिं प्रहृष्टः ॥

गच्छाम्यहं स्वच्छजलोत्सकच्छं सद्बलरीरुढरसालवृक्षम् ॥ ११ ॥

तथोन्नतस्थानशिलैकदेशं सव्येतराङ्गाहितवामजानुः ॥
 अस्ताचलप्रस्थितभानुकान्ति दिदक्षुरासे विकचाक्षियुग्मः ॥ १२ ॥
 तत्रस्थितोऽहं च विलोकयामि ग्रामं मदीयं गिरिवर्तुलान्तम् ॥
 यो वेदगंगाजलसन्निकर्षादाधारचूताङ्कुरवद्विभाति ॥ १३ ॥
 क्वचित्क्वचिद्दृक्षचयानुमेयान्दूरस्थितानप्युपकण्ठमेतान् ॥
 ग्रामान्विलोकयालियुतं जलस्थं नीलारविन्दस्तवकं स्मरामि ॥ १४ ॥
 सन्धारुणायां भुवि विस्तृतास्ते स्तोकप्रदेशा हरितेक्षुयुक्ताः ॥
 ननु स्थितैः पुष्पितकिंशुकेषु शुकैस्तुलामाशु समाप्नुवन्ति ॥ १५ ॥
 खेहस्तुतस्तन्य इमाश्च गावो वत्सप्रिया उद्धृतपुच्छमूलाः ॥
 धावन्ति गेहं द्रुतमालपाद्भिर्गीतानि गोपैर्निकटानुयाताः ॥ १६ ॥
 प्राज्यं कुराज्यं सहसा विहाय गच्छामि किं विश्रमहेतुरस्तम् ॥
 अत्रैव किंवा सततं वसेयमितीव भास्वान्सुतरां विरक्तः ॥ १७ ॥
 निम्नप्रदेशा विगतांशुभावास्तथाप्यसौ भूधरदुर्गसानुः ॥
 प्रकाशवानेव चिरं स्थितोऽस्ति यथोच्चता स्यादधिका तथा श्रीः ॥ १८ ॥
 तत्स्थानवासे सह काङ्क्षया मे सहस्ररश्मिर्जलधौ निमग्नः ॥
 स्वं स्वं गृहं गच्छति सर्वसत्त्वे नत्वेश्वरं ग्रामवरं निवर्ते ॥ १९ ॥

❖ ❖ ❖

तव मे पूर्वदृष्टस्य याताः काश्चित्समाः सुहृद् ॥
 पत्रव्याजेन पश्यामि त्वामहं दूरसंस्थितः ॥ २० ॥
 अतस्त्वां प्रार्थये मित्र त्वन्निरामयवाचकम् ॥
 वददभ्यासवृद्धिं च पत्रं मां प्रेषयाश्चिति ॥ २१ ॥
 सर्वत्र प्रसृता कीर्तिर्यस्य चंद्रिकया समा ॥
 वन्दनोयगुरं तं ते दण्डवत्प्रणमाम्यहम्^१ ॥ २२ ॥
 श्रीखंडेकुलजन्मानं श्रीचिन्तामणिनंदनम् ॥
 रामचंद्रं सखायं ते मां विद्धि प्रियदर्शन ॥ २३ ॥

इति शम् ।

५ श्रीशंकरस्ते वितनोतु मंगलम् ॥

(प्रस्तुत पत्र एका स्नेह्यास त्याचे विवाहप्रसंगी लिहिले आहे.)

श्रीः करवीरतः (ता. ६-१-१९१८)
मार्गशीर्ष वद्य ९ शके १८३९

स्वस्त्यस्तु ते मांगलिकाय धीमते गार्हस्थ्यसोपानसमारुरुक्षवे ॥
सुहृद्वरेण्याय विलोचनेन्दवे श्रीकंठभक्ताय सुशीलशालिने ॥ १ ॥
घन्यो भवान्यत्खलु वित्वपुर्या^१ पवित्रभूम्यां कुरुषे विवाहम् ॥
भवप्रियं स्थानमिदं शुभंयु कुर्याच्छुभं हीति मुदं वहामि ॥ २ ॥
चान्द्री कलामुच्छिरसा दधाति यो गौरीं तथाङ्गेन विशाललोचनाम् ॥
हेरम्बलीला ललिता विलोकयच्छ्रीशंकरस्ते वितनोतु मंगलम् ॥ ३ ॥

✦ ✦ ✦

दृष्ट्वा मोदं वहति सकलो वृद्धनारीसमूहो

बालाः किंवा युवयुवतयो लोफितुं याः समुत्काः ॥

या वा हेतुर्नववरवधूकौतुकस्यापि तास्ते

रम्याः काश्चिल्ललितमधुराः सूचयिष्यामि लीलाः ॥ ४ ॥

अथो बधूस्ते सहिता सखीजनैरादिश्यमानाभरणैर्विभूषिता ॥

निर्वध्यमाना चलहस्तकंकणा स्मेरानना दास्यति ते हि वीटिकाम् ॥५॥

कलं तदोच्चारितनाथनाम्नी मुखस्थितां छेत्स्यति दद्भिरेनाम् ॥

छिनत्ति किं पद्मविसं' मराली सखिञ्जितेतीह नु मंस्यसे त्वम् ॥ ६ ॥

तत्स्पर्श ईषत्कृतरोमहर्षो गन्धो मुखोद्गः सुरभिर्विशेषः ॥

ध्वनिश्च माधुर्यमयो भवन्तं नूनं करिष्यन्ति सुखाम्बुमग्नम् ॥ ७ ॥

एतानि चान्यानि सुखानि मित्र किं तैरनेकैर्लिखितैर्मयात्र ॥

शंके पुनस्तेष्वतिमात्रमग्नः स्मारिष्यसि त्वं सुहृदं न वेति ॥ ८ ॥

६ बालानसूया तनुते विनोदम् ।

(हैं पत्र माझे वडील बंधू ती. श्री. शं. आ. हुजुरबाजार व ती. कै. डॉ. शं. विं. श्रीखंडे यांस ते शेळोलीस (शैलाली) गेले असतां मला मुंबईसच रहावे लागल्यानें तेथून मी लिहिलें. शांता व अनसूया (श्लोक ३।४) या बालिका भाच्या होत.)

भोः पूज्यप्रियबंधू !

श्रीः मुंबापुर्याः ता. ३०-१२-१९१९

वनोद्देशैर्जम्बूवकुलकुलजम्बालललितै-

र्दधानां संशोभां जनजनितलोभां हृतहृदम् ॥

गताभ्यां शैलालीं विपुलतरशालीं निरुपमां

भवद्भ्यां बंधुभ्यामतनुविभवाभ्यामथ नमः ॥ १ ॥

तां जग्मिषुः शैलवतीं तनुं मे यद्यग्रजः स्थापितवानिहैव ॥

मनस्तु मे सार्धमनेन यातं रोद्धुं समर्थो नच हन्त जातः २ ॥

पश्यामि तेन मनसा ननु चक्षुषैव

तास्ता मनोहरतमा युवयोः क्रिया याः ॥

शांतादिकामृदुलमञ्जुलकोकिलानां

संभाषणेषु रचितादरयोः प्रियेषु ॥ ३ ॥

वृद्धायती कापि गृहीतयष्टिर्बालानसूया तनुते विनोदम् ॥

विप्रायते शुभ्रामयं वसाना वस्त्रं क्वचित्क्रीडनपत्रहस्ता ॥ ४ ॥

आदिष्टमात्रा गुरुभिः कुमारी नारायण^१स्त्वं भव चारुबाले ॥

इति स्वयं धीरगभीरवक्त्रा जनं समन्तात्कुसुते सहर्षम् ॥ ५ ॥

दोलानिषण्णा मधुरस्वरेण बाला यदा गायति सा भवन्ती ॥

तदा बहिः कोकिलकूजितानि मुदावहानि प्रसरन्ति कानि ॥ ६ ॥

तंत्रीस्वरं स्मारयता स्वनेन गायन्ति कन्या यदि बंधुवर्षान् ॥

अन्ये जना गानविलोभ्यमाना 'मामा'त्वकामा मनसा भवन्ति ॥ ७ ॥

☪ ☪ ☪
कन्यकां च ननु कांचनवर्णां सिंजतीमलघु कांश्चन वर्णान् ॥

कान्तयाङ्कनिहितां सविलासं स्वीकरोतु किमु केशवरायः ॥ ८ ॥

☪ ☪ ☪
नमः सर्वात्मना मातापितृभ्यां सततं नमः ॥

द्विरेफायति चित्तं हि यत्पदाब्जरजस्सु मे ॥ ९ ॥

७ शतधाऽदीर्यत तस्य चेतसा ।

श्रीः करवीरतः (ता. २२-७-१९१७)

स्वस्त्यस्तु शास्त्रिप्रवराय^१ धीमन् मत्पत्रिकादर्शितहर्षसीमन्
विद्याप्रकर्षेण गुरूपमाय द्विजर्षये भागवतोत्तमाय ॥ १ ॥
अज्ञानतामिस्त्रविनाशकाय परोपकारार्थधृतात्मकाय
विद्वन्नभोमंडलभूषणाय सुश्राव्यगोष्ठ्यात्मकभाषणाय ॥ २ ॥
सलीलमेतां सलिलप्रवाहां यो वीतदोषां कवितां करोति
सदा सदाचारपराय तस्मै भूयांसि मे सन्तु नमांसि भूयः ॥ ३ ॥

❀

❀

❀

रामचंद्रकरदर्शनेन या कोशिनी कुमुदिनी व्यकाशत
तद्भवा रसवती मनोहरा पत्रिकामधुकरी जगौ मधु ॥ ४ ॥
पीयूषसारविपुलां भवतो यथेयं प्राक्पत्रिकामनुगता मम याति दृष्टिम्
मन्ये तथाहमतिसुंदरताम्रवर्णाः संध्यामिमामनुगता ननु चंद्रिकैषा ॥५॥

❀

❀

❀

मम पूज्यपितुः सहोदरः^२ पितृकल्पो बहुमानपूजितः
जितपाट्टिपुरीशर्माक्तमान्हरिकैवल्यपदं जगाम भोः ॥ ६ ॥
अथ तस्य सुतो निजाङ्गयोः पितृशीर्षे व्यलपन्निधाय सः ॥
श्रवणे पतितं च यस्य तच्छतधादीर्यत तस्य चेतसा ॥ ७ ॥
मम तात विहाय मां कथं गमने बुद्धिरहो त्वया कृता
ममता मयि ते क्व निर्गता तव सोढास्मि कथं वियोजितम् ॥ ८ ॥
इयमत्रभवत्प्रियासखीः भवदीयेन करेण लालिता ।
अवलोक्य भवन्तमीदृशं मुषिता ग्रन्थततिर्विद्वदयते ॥ ९ ॥
अमृतानुभवं निपीय ते चिरमत्रैव सुखात्मिका गतिः ॥
अमृतानुभवं निपेवितुं वद जाता भगवन्कथं मतिः ॥ १० ॥

१ वे. शा. सं. भागवतशास्त्री यांस. २ कै. ती. पांडुरंग शंकर श्रीखंडे. हे भगवद्भक्त व वेदान्ती होते. ज्ञानेश्वरीवर 'बालचोधिनी' नामक मुलभ अर्थाची टीका हे लिहीत असतां सन १९१७ त वयाचे ६२ वे वर्षी यांस देवगजा झाली.

बत यासि कुतोऽम्बुजेक्षण प्रियताताकृतपूर्णपुस्तकः ॥
 रचितेयमवेहि वर्तते शशिरेखेव नु 'बालबोधिनी' ॥ ११ ॥
 अयि चातुरि चारुलेखनि मम तातेन चिरं करे धृते ॥
 क्व गता तव सा द्रुता गतिः क्व च मोहान्धनिपूदनं बलम् ॥ १२ ॥
 मधुरैर्मननीयभाषणैः कृतवान्यः सकलाञ्जुचिस्मितान् ॥
 नयनाम्बुभिराननं भृशं भवतस्तस्य करोमि चाविलम् ॥ १३ ॥
 करुणं विललाप संस्मरन्पितृवस्तूनि च तानि तानि सः ॥
 अभवञ्छ्रवणेन यस्य ते सकलाः शोकपरिप्लुता नराः ॥ १४ ॥

८ नितान्तदुःखः सुहृदां वियोगः ।

श्रीः करवोरतः (१९१७ आगस्ट.)

भगिनि व्यवहारकौशले त्वां शिरसाहं प्रणमामि रामचंद्रः ॥
 अलभे न निरामयं वदन्तीं तव रम्यामिह पत्रिकां निकाम्याम् ॥ १ ॥
 मत्पूर्वपत्रे लिखिता हि वार्ता शोकाम्बुमग्नमकरोन्ननु त्वाम् ॥
 यतोऽधुना मौनवती स्थितासि नितान्तदुःखः सुहृदां वियोगः ॥ २ ॥

तथापि बुद्ध्वाऽस्थिरतां परिस्थिते-

ध्रुवं च नाशं सकलस्य वस्तुनः ॥

त्वमर्हसि स्थापयितुं निजां शुच-

मिदं नरायत्तविशेषसाधनम् ॥ ३ ॥

हास्यकान्तवदनं तव कान्तं सन्तमस्मि विनतः शमवन्तम् ॥

आचारन्तमनिशं च नितान्तसत्कृतिं प्रथितशंकररायम् ॥ ४ ॥

गीर्वाणभाषाऽस्ति विषादहन्त्री

हर्षाम्बुवर्षात्कृतशोककर्षा ॥

तस्यां भवत्ते बहुमोदहेतु-

रिति प्रयत्नं कृतवानमुष्मिन् ॥ ५ ॥

इति शम् ।

९ पुण्यासु भूधरविभागवनस्थलीषु^१ ।

श्रीः मुंबापुर्याः (ता. १३-९-१३)

हे विश्वनाथ ! सुहृदां हृदयप्रमोद लब्धं मयाद्भुततमं भवदीयपत्रम् ॥
प्रावृट्छ्रियं समुपवर्णयता त्वयात्र रम्या वसंततिलकाश्चतुरेण सृष्टाः ॥ १ ॥

‘ हे मातः ! ’ ‘ पुत्र किं रे ! ’ ‘ बदरफलनिभास्तातहस्ते विभान्ति ’
‘ बाल ! प्रेष्ठ ! क्व नूनं ? ’ ‘ जननि ! सुरुचयः पत्रके रम्यमुक्ताः ’ ॥
‘ कार्यन्तामाशु हाराः प्रिय ! करकमले भूरिसुक्ताफलानि ’
‘ नो नो पद्माक्षि ! मुक्ताः परमिह निपुणे ! विश्वनाथाक्षराणि ’^२ ॥ २ ॥

असौ^३ मन्दैर्वातैः सजलकणशीतैः श्रमहरै-

स्तटस्थानां चेतो रमणरमणीनां सुखयति ॥

दधानो यः सायं नयनरमणीयं वपुरिदं

निधिः सोऽयं वारां प्रकृतमविकारां नु कुरुते ॥ ३ ॥

तीरे समुद्रस्य तुपारवायुं सायंतनं सेवितुमागतानाम् ॥

शृंगारितानां चलकुंडलानां किं वर्ण्यते भा गजगामिनीनाम् ॥ ४ ॥

सौवर्णवर्णाधिकगौररंगा शिरीषपुष्पाधिकपेलवांगी ॥

भीता समुद्रोर्मिघनध्वनिभ्यो बाला करं मुञ्चति नैव पत्युः ॥ ५ ॥

कांचित्क्षणं पद्मदलायताक्षीं विलासिनीं सस्पृहमीक्षमाणम् ॥

विलोक्य कान्तं सुमकोमलास्य हस्तं सचित्तं रमणी चकर्प ॥ ६ ॥

नितान्तरक्तं रविधिम्बमब्धौ दिनान्तकारं च निमज्जमानम् ॥

अनंगदाहेप्सितकान्तसंगा कुतूहलात्पश्यति कंजनेत्रा ॥ ७ ॥

मुक्तानिबद्धा जलजाननानां पानेषु शृंगारिषु चोन्नतेषु ॥

लुटन्ति हाराः स्तनमण्डलेषु यथा गिरेः सानुषु शारदाद्याः ॥ ८ ॥

१ प्रस्तुतपैकी ९, १०, ११ व १२ हीं पत्रें वे. शा. सं. विश्वनाथ शंकर द्वात्रे
यांस लिहिलीं आहेत. भूधर=भुदरगड.

२ हस्ताक्षराचें सौष्ठव वर्णन करणारा एक संवाद.

३ मुंबईच्या चौपाटीवरील हृदय.

क्वचिच्छ्राव्यं गानं क्वचिदपरिमाणं च रुदनं
 क्वचिद्रम्यालापाः क्वचिदशुभपापाश्च कलहाः ॥
 क्वचिच्छोभादीपाः क्वचिदरवितापास्तृगणाः
 पारित्यज्यैतान्मे निरतमभिरामे त्वयि मनः ॥ ९ ॥
 रम्याणि यत्र युवकोकिलकूजितानि
 काम्यानि कुत्र च विशालाशिलातलानि ॥
 वृक्षैर्लताभिरभिभूधरमाकुलानि
 द्रक्ष्यामि तानि विततानि कदा वनानि ॥ १० ॥
 स्वच्छानि शारदशाशिप्रभशीतलानि
 स्वेच्छाविहारपरगोपकुमारकाणि ॥
 गंभीरनीरसुभगश्रुतिनिम्नगाया^१ -
 स्तानि त्वया सह जलानि कदावगाहे ॥ ११ ॥
 मंदं जुषाञ्छिशिशिरगन्धवहं सगन्धं
 कुन्दादिसुन्दरसुमानि विलोकमानः ॥
 स्वच्छन्दमेमि च कदा नु भवत्सहायः
 पुण्यासु भूधरविभागवनस्थलीषु ॥ १२ ॥
 छायाप्रधानवनराजिषु भूधरस्य
 पुष्पैः फलैश्च रुचिरासु चिरं विहर्तुम् ॥
 स्नातुं जलेषु विमलेषु च वेदनद्याः
 कांक्षत्यर्थं तव सखा ननु रामचंद्रः ॥ १३ ॥

१० मनो हि शैलालिसमुत्सुकं मे^२ ।

॥ श्रीः ॥ मुंवापुर्याः (ता. २६-१२-२१)

विश्वनाथ सुहृद्राज स्वस्ति ते कविकोकिल ॥
 विहारिणे यथाकामं शैलार्लशैलराजिषु ॥ १ ॥
 त्वदीयपत्राख्यसरोरुहेण फुल्लेन पीयूषरसायनेन ॥
 माधुर्यभाजां च धुरि स्थितेन रम्येण कश्चिन्मुमुहे द्विरेफः ॥ २ ॥

आल्हादिनीशैलसरित्कथाभिर्न नूतनाभिस्तु मनोरमाभिः ॥
 सद्यः कृतं कोकिलवर्णकाभिर्मनो हि शैलालिसमुत्सुकं मे ॥ ३ ॥
 शिला विशाला गिरयः सुनीला लताः सपुष्पाः सफला रसालाः ॥
 गावः सुपुष्टा विहगाश्च तुष्टाः कर्षति नूनं रासिकस्य चित्तम् ॥ ४ ॥
 स्वच्छानि तोयानि ससारसानि वनानि दीर्घाणि सकोकिलानि ॥
 संमोहनानि प्रमदेक्षितानि स्तुवान्ति केचिद्रसिका युवानः ॥ ५ ॥
 शशांकदीप्तं गगनं निशायां प्रफुल्लपुष्पाणि लताग्रहाणि ॥
 गूढानि तानि प्रियसंगतानि प्रमोदयन्ते कतिचिन्मनांसि ॥ ६ ॥
 स्थानानि शीतानि समास्तानि पद्मानि नीलभ्रमरीस्तानि ॥
 निलीनहंसानि सरोवराणि चेतंसि यूनां समदानि कुर्युः ॥ ७ ॥
 कामं न सर्वाणि भवन्ति तत्र तथापि शैलालिसमुत्सुकोऽहम् ॥
 एकाकिनी यद्यापि वेदगंगा श्रियं नदी कामपि सा विभर्ति ॥ ८ ॥
 गायञ्छ्रियं तां मधुकूजितेन रभ्येषु तस्या विहरंस्तटेषु ॥
 ध्यानसखे चात्मनि विश्वनाथं शरच्छतं जीव लभस्व शर्म ॥ ९ ॥

११ -प्रसरति हि ते कापि सुषमा ।

॥ श्रीः ॥

फलटणपत्तनतः

(ता. ११-७-२२)

प्रियसुहृद् !

स्वास्ति ते हृदयकोमलमित्र ! वर्धयेत्तव सुखं गणराजः ॥
 तत्पदे स्वकवितालिमपूर्वामर्पयस्व हरितामिव दूर्वाम् ॥ १ ॥
 शैलालिशालीनमनोज्ञवृत्तं गीतं त्वया यन्नु वियोगिनीषु ॥
 न केवलं रंजयति स्म चित्तं दुःखं चकारापि वियोगजन्यम् ॥ २ ॥
 धन्योऽसि मित्र ! खलु ते सफलं च जन्म
 यत्तेऽस्ति सा सहचरी प्रियवेदगंगा ॥
 यस्याः सखे प्रतिदिनं नयनाभिरामा
 स्वामाविकीर्यमभिवर्धत एव शोभा ॥ ३ ॥
 कदा तस्यास्तीरे विमलतमनीरे श्रमहरे
 हरिञ्जंबूहारे जलवनविहारे सुरचिरे ॥

बलिष्ठानां श्रेष्ठ ! त्वमसि शरणं वायुतनय !

जपन्नेवं भाग्याद्दिनमपि नयेयं क्षणमिव ॥ ४ ॥

क्षेत्राणि सस्यैर्हरिभिर्विभ्रान्ति

सरांसि पद्मैः कमलानि भृंगैः ॥

वनानि पुष्पैः सुफलैश्च यत्र

सा तेऽस्तु शैलालिरियं चिरौकः ॥ ५ ॥

खगानां मेघानां वसति ! गगनोत्तुंगशिखरे !

फलैः पुष्पैः पूर्णं सुविमलपयोनिर्झरमयि ! ॥

अये दिग्देवीनां नगरि ! रमणीये प्रियतमे

विशाले शैलालि ! प्रसरति हि ते कापि सुषमा ॥ ६ ॥

आरोपिता भूमिषु कौशलेन प्राणप्रियाः कोमलपल्लवाश्च ॥

कच्चित्सखे ते बलभीमवृक्षा^१ भवंति नु प्रत्यहमेधमानाः ॥ ७ ॥

प्रावृत्पयोदेपु नदत्सु सायं स्फुरत्प्रकाशासु च चंचलासु ॥

धीरे समीरे वहति प्रभूतं गिरौ सहर्षं रमसे नु कच्चित् ॥ ८ ॥

रक्ता सलीला सरसांतरंगा सुश्राव्यनादा सकलासु रम्या ॥

तरंगिणी संप्रति वेदगंगा प्रीणाति किं वागिव सत्कवीनाम् ॥ ९ ॥

आम्ना न संति रुचिरा इह^२ नैव शैलाः

स्रोतोवहापि न दधाति जलात्पविंदुम् ॥

प्रावृद्धघनोऽपि न च वर्षति वारिधाराम्

कस्मात्सुहृन्मधुरकोकिल ! कूजसि त्वम् ॥ १० ॥

नृत्यंति नृत्यनिपुणा न च बर्हिणोऽत्र

नालोच्यते किमपि रम्यधनुर्मघोनः ।;

न श्रूयते स्तानितमंबुधरेण गीतं

चित्रं खगाः श्रुतिमनोहरमालपान्ति ॥ ११ ॥

नूनं न संति विमलानि सरोवराणि

वार्तापि नास्ति मकरन्दसरोरुहाणाम् ॥

एते तथापि किल पुष्पितवल्लरीषु

गुंजंति मंजुलतरं भ्रमराः प्रमत्ताः ॥ १२ ॥

स्वभाव एवैष मुदंतराणां ते संततं हर्षधना भवन्ति ॥
यत्कोकिलाः षट्चरणा विहंगाः कूजन्ति गुंजन्ति कलं रुवन्ति ॥ १३ ॥
निशायामुदेति प्रसन्नो हिमांशुर्मनःपद्मिनीनां विकासं तनोति ॥
अयं स्तूयते कामियुगैः प्रकामं तथा दुष्यतेऽपि प्रियाविप्रयुक्तैः ॥ १४ ॥
निदन्तु केचिद्यदि वा स्तुवन्तु क्षिणोतु विंबं यदि वर्धतां वा ॥
इंदुः खगोलं क्रमते कलावान्धीरः स्वमार्गं न कदा जहाति ॥ १५ ॥
नायं शशी नैव रविः कविर्न न मंगलो नापि षट्प्रसूतिः ॥
न कोऽपि तेषु स्थिरतां प्रपेदे शतेषु कश्चिन्नभते ध्रुवत्वम् ॥ १६ ॥
* * *
प्रभातकाले गृहकृत्यमग्ना गायन्ति काश्चिन्नलनाः सुगीतम् ॥
स्वरेण तासां किल पंचमेन प्रबोधिता कूजति कोकिलापि ॥ १७ ॥
निशम्य गानं युवकोकिलानां संभूयते चेतसि पंचबाणः ॥
पुष्पेषुविद्धाः प्रमदा अमन्दं प्रियेषु रोषं कृतकं त्यजन्ति ॥ १८ ॥
* * *
एवंविधा वीक्ष्य निसर्गशोभास्संजायेत कोऽपि महान्प्रमोदः ॥
तद्दर्शनं प्रेममयं तथापि स्मराभि नूनं तव साहचर्यम् ॥ १९ ॥
इति शम् ।

१२ मनोहरं पद्ममिव प्रफुल्लम् ।

श्रीः

करवीरतः (१९२८ इ.)

स्वस्ति ते गुणवते प्रियबंधो मस्तके भवतु ते शिवहस्तः
यत्प्रसादमभिकांक्षति लोकः सर्वदा स कुशलं तव कुर्यात् ॥ १ ॥
पत्रं त्वदीयं बहुमोदकारि लब्धं मया मंजुलशब्दयुक्तम् ॥
रसेन पूर्णं सुलभप्रसादं मनोहरं पद्ममिव प्रफुल्लम् ॥ २ ॥

श्लोकाः सुवृत्तरचना रमणीकुचाभा

अर्थस्तथा सुमधुरस्त्वधरेण तुल्यः ॥

श्लेषादयः किमपि मंजुलनूपुरास्ते

तैस्संयुता युवतिवत्कविता विभाति ॥ ३ ॥

मनोज्ञानां वाचां मृदुलमधुराणां जनयिता

सुरम्यश्लोकानां श्रवणरुचिराणां रचयिता ॥

विशुद्धग्रंथानां भुवनविदितानां युतिमतां
जनेऽस्मिन्निर्माता कथमपि हि दैवेन भवति ॥ ४ ॥
अस्मिंल्लोके प्राणिनां देहभाजां विद्युल्लेखाच्चंचला जीवनौका ॥
धन्या धन्याः सजनाः सत्क्रियास्ते कीर्तिर्येषामक्षयो नित्यकायः ॥५॥

✧ ✧ ✧

कदा बाणादीनां कृतिपु रचनायामपि कदा
कदाचित्संगीते नयनरुचिरे प्रेक्षणाविधौ ॥
कदार्तानां सम्यग्बहुविधचिकित्सादिकरणे
कदा ध्याने शंभोर्मम मतिमहं सुष्ठु रमये ॥ ६ ॥
अस्यां नगर्यां रसिकाग्रणीनां मनोविनोदाय तडागशोभा ॥
प्रफुल्लपंकेरुहपंक्तिमेनां सुखानि मन्ये जलदेवतानाम् ॥ ७ ॥
असंख्यकल्लोलविलोलवारि सुनिर्मलं वीक्ष्य सरोवरस्य ॥
अनेकदृष्टान्तविचारपूर्णं कवीशकाव्यं खलु संस्मरामि ॥ ८ ॥
सायंतनं शीतलरम्यवायुं निषेवितुं याति विलोलनार्यः ॥
तासां मुखस्पर्धनतत्पराणि कासारपद्मानि समुल्लसन्ति ॥ ९ ॥

दिशि दिशि नगरांते संति रम्ये सरांसि

सरसि सरसि हृद्या अंबुजानां समूहाः ॥

मधुरमलिकुलानां गुंजनं तेषु तेषु

कथामिव न मनोभूर्गुंजनेनोत्थितः स्यात् ॥ १० ॥

✧ ✧ ✧

धृत्वा दंतैरपि सुनिशितैर्नैव तान्पीडयन्ती

गेहाद्वेहं मृदुलशिशुकान् रक्षणार्थं नयन्तीम् ॥

मार्जारी तां निजतनुभवान्पोषयन्ती च वीक्ष्य

मन्ये मातुर्हृदयमकरोदाद्वितीयं विधाता ॥ ११ ॥

✧ ✧ ✧

क्वचिस्खलन्ती क्वचिदस्खलन्ती क्वचित्प्रवीणा क्वचिदप्रवीणा ॥

क्वचिस्मिताढ्या क्वचिदस्मिताढ्या गत्युक्तिनाट्येषु मनोज्ञबाला^१ ॥१२

क्वचित्स्कन्धे मातुः क्वचिदपि च यो मातुलभुजे

क्वचिद्गोष्ठे क्रीडन्क्वचिदपि मुदा नर्तनपरः ॥

क्वचिद्गोष्ठीं कुर्वन्कलमधुरमस्पष्टवचसा

कुमारो गाङ्गेयो^१ रमयति मनोऽयं स्मितमुखः ॥ १३ ॥

☪ ☪ ☪

त्वद्वर्णितां सुंदरशैलपंक्तिं नितांतरम्यां जलपूर्णवेदाम् ॥

द्रष्टुं तथा तां मम जन्मभूमिं सोत्कंठमास्ते हृदयं मदीयम् ॥ १४ ॥

कूजन्ति यस्यां मधुरं विहंगा लतासु गुंजति कलं द्विरेफाः ॥

नर्दति रम्याः सरितः प्रवाहास्तां शैलराजिं मनसा व्रजामि ॥ १५ ॥

मातापितृभ्यां भवतो नमो भावपुरस्सरम् ॥

ताभ्यां सुचिन्त्यमानानां वर्धन्तां दिवसा हि नः ॥ १६ ॥

माता गीता श्रीपतेः स्नेहपूर्णा वेदः श्रीमान्मार्गदर्शी पिता च ॥

भार्या भक्तिः शंकरे सुष्ठु येषां बोधः सूनुस्ते महान्तो जयन्ति ॥ १७ ॥

सुविमलहृदयाब्जां मातरं प्रेमपूर्णां

स्वशिशुहृदयदीपं स्नेहतो वर्धयन्तीम् ॥

सविनयमभिवंदे जानकीं मामकीनां

किमिव हि तनयानां देवतं मातुरन्यत् ॥ १८ ॥

भव्यं कुर्याद्भूधरस्ते विशालो रक्षन्तु त्वां वेदगङ्गाजलानि ॥

शैलालिश्रीवर्धयन्मङ्गलानि त्वां सङ्गीतं कोकिलाः श्रावयन्तु ॥ १९ ॥

इति शम् ।

१३ स्फुट-श्लोकाः

श्रीशंकर ! तव वदने सुखसदने प्रेक्ष्य तां मनोरमताम् ॥

त्वद्वदनांबुजभक्तौ सततं गौरीश ! मन्मनो रमताम् ॥ १ ॥

यद्भक्तियुक्तोऽस्ति नरस्समर्थः संसारदुःखोदधिपारमेतुम् ॥

परं तु यत्पादभवे जलौघे गाङ्गे निमग्नोऽस्ति नमोऽस्तु तस्मै ॥ २ ॥

केचिच्छंकर ! भीतियुक्तमनसो नागाधिपालोकनात्

फूत्कारश्रवणान्महाद्युतिमतो नेत्राच्च ये विभ्येति ॥

तान्मन्ये बहुदुर्भगान्कलुषितप्रक्षितचित्तानहो

धन्योऽहं शशिशेखराननवरात्पश्यामि नान्यत्सुधीः ॥ ३ ॥

अञ्जनाय विषयान्धजनानां भङ्गनाय सहसा भवरज्ज्वाः ॥

आञ्जनाय जविने रघुराजरञ्जनाय गदिनेऽस्तु नमो मे ॥ ४ ॥

यस्यांकस्थसती यदेकनयनं यच्छीर्षमन्दाकिनी

यद्रक्त्रं रुचिरस्मितैर्विलसितं भक्तानुकम्पाकरम् ॥

यत्कण्ठश्च विराजते भवतु स क्षेमाय नः शंकरो

रम्भावद्रुचिराशिवद्रजतवद्राकेशवद्रामवत् ॥ ५ ॥

भोगः शय्या हस्तभूषोत पादो भार्याङ्गस्थो यस्य वाङ्गस्थभार्या ॥

गङ्गा पादे मौलिभान्वाथ यस्य कुर्यात्कृष्णः कृष्णकण्ठः स वा शम् ॥६

आनन्दकलानिधये ज्ञानभानवेऽब्धयेऽनुकम्पायाः ॥

त्रैलोक्यकल्पतरवे सद्गुरवे संततं नमस्कुर्वे ॥ ७ ॥

गौरीवक्त्रारविदं सततविकसितं दर्शनाच्छीतरश्म्यो-

र्गङ्गासंयुक्तमौलेर्वदनसितरुचेर्भालवालेन्दुतश्च ॥

हेरम्भानन्दसिन्धुः स्फुरति ननु पितुः सन्निधेयस्य पूर्णः

कुर्यात्सोऽयं महेशः कुशलमतितरामस्मदीयं दयालुः ॥ ८ ॥

जटाजूटं मौलौ शशिविमलहास्य सुवदने

महारुद्राक्षाणामुरसि शुभमालाश्च रुचिराः ॥

स्वरूपं विभ्राणो हरिहरविधानां जयति यः

स दत्तात्रेयो मे हरतु भवतापन्नयमिह ॥ ९ ॥

पारिघोषमदोर्दण्डं शैलसन्निभगण्डिनम् ॥

प्रचण्डशुण्डं हेरम्भं वन्दे ब्रह्माण्डमण्डनम् ॥ १० ॥

कैलासतुङ्गशिखरे गिरिकन्यकायै

यो दर्शयन्नयनसुन्दरसृष्टिशोभाम् ॥

देव्या शिरीषसुमपेलवया सहर्ष-

मालिङ्गितोऽवतु सदा हि सदाशिवो नः ॥ ११ ॥

शरदिन्दुकलाधवला पारिजसुमकोमला कमलवदना ॥
 माधवमनोविनोदा कमला पतिदैवता जयति ॥ १२ ॥
 नत्वा गौरीशपादाब्जं मन्मनोभ्रमरप्रियम् ॥
 अग्रजं भ्रमरं वंदे मन्मनोऽब्जनिवासिनम् ॥ १३ ॥
 विघ्नान्निवारयतु विघ्नपतिर्गणेशो
 वाचं करोतु विमलां च सरस्वती नः ॥
 श्रीशंकरो दिशतु नित्यनिरामयत्वम्
 भक्तिं परां निजपदस्य ददातु कृष्णः ॥ १४ ॥
 अंके यस्य विभाति श्रीर्वाचि देवी सरस्वती ॥
 ज्ञानदानसमर्थं तं वन्देऽहं पार्थसारथिम् ॥ १५ ॥
 मंगलं दिशतां शश्वत्सर्वतो नो गुरुप्रियौ ॥
 सांदीपनिमुनेः शिष्यौ बलरामत्रिविक्रमौ ॥ १६ ॥
 सतोयतोयदश्यामं विपङ्कपङ्कजाननम् ॥
 अनाथो मैथिलीनाथं भजनीयं भजाभ्यहम् ॥ १७ ॥
 नमोऽस्तु मे प्रांजलिनः सदैव व्याहारकासारविहारिदेव्यै ॥
 अनन्तरं सत्कविभूषणेभ्यः श्रीव्यासवाल्मीकिमुनीश्वरेभ्यः ॥ १८ ॥

(१९)

कल्याणं मे सदा कुर्याच्छारदा वाग्विशारदा ॥
 यस्याः प्रासादात्सुलभं स्वर्गीयममृतं भुवि ॥ १ ॥
 प्रसन्ना शारदा यस्य तस्य कीर्तिर्धनं सुखम् ॥
 नूनमेतान्यपत्यानि शारदामातृसन्निधौ ॥ २ ॥
 एषा प्रकीर्तिता देवैर्ऋषिभिर्यक्षकिन्नरैः ॥
 अस्याः प्रसादाद्दीनोऽपि भजते कामपि श्रियम् ॥ ३ ॥
 कवयः शुकवाल्मीकिव्यासादय इमां प्रति ॥
 स्तुवन्तस्तां समर्चन्तो गायन्ति स्म सदुक्तिभिः ॥ ४ ॥
 वार्णां तां प्रथमं वंदे हे देवि ! वरदा भव ॥
 मनसा सततं नौमि त्वदीयं पदपङ्कजम् ॥ ५ ॥

करोति सर्वदः सर्वान्सफलान्सन्मनोरथान् ॥
 शंकरं तं नमस्कुर्वे जगत्कल्याणकारिणम् ॥ २० ॥
 आशीर्वाचस्तथ्यगर्भा गुरुणां शं वर्षेयुर्मूर्तयो मंगलानाम् ॥
 गीर्गभीरा दीप्तिगर्भा घनानां काले दद्यादेव वृष्टिं जलानाम् ॥ २१ ॥
 राजीवनयनं रामं सीतालक्ष्मणसंयुतम् ॥
 पंचवट्यां वसन्तं तं वन्देऽहं भक्तिपूर्वकम् ॥ २२ ॥

॥ इति बदरिकाफलमुष्टिः ॥

प्रणतधीशबरीश्रमसंचिता बदरिकाफलमुष्टिरियं मम ॥
 भजतु भक्तिसमर्पितवाङ्मयी रसिकराघवसेवनधन्यताम् ॥

कविः-श्रीयुत विश्वनाथशास्त्री शंकर कात्रे

१ वर्षासमयवर्णनम्

पयोधरैः खं सरितो जलैर्नवैः प्लवैर्जलं बालतृणैश्च भूमयः ॥
 लतासमूहैश्च चिता महीधरा मुदा दिदृक्षोश्च कयानि मानसम् ॥ १ ॥
 व्यातं घनं कञ्जलनीलवारिदैः प्रपूरितं यद्यपि शीतशीकरैः ॥
 तथापि नार्द्रं न च वा कलंकितं सुनिर्मलं सन्मुनिचित्तवन्नमः ॥ २ ॥
 भृशं नदद्भिर्जलभारमन्थरैर्बलाहकैर्नव्यतमालमेचकैः ॥
 गृहांगणे मत्तगर्जर्यथा नृपः क्रीडत्यसौ खे बलवान्प्रभंजनः ॥ ३ ॥
 न साम्प्रतं क्वापि मिलिदगुंजितं न श्रूयते कोकिलकूजितं क्वचित् ॥
 न चापि भव्यास्तरवः सुपुष्पिता न कुत्र कुन्देन्दुविनिर्मलं पयः ॥ ४ ॥
 अशैवला नैव शिला महीधरे वितरितमात्रापि न भूरपंकिला ॥
 अदुर्गमः सम्प्रति नैव पर्वतो न चाप्यनार्द्रं वसुधातलं क्वचित् ॥ ५ ॥
 स्फुटस्य वार्ता कमलस्य नैव चेत्कुत्स दामोदसुवासितानिलाः ॥
 न वा लताः सम्प्रति पुष्पशोभनास्तथापि गम्या खलु वार्षिकी छविः ॥ ६ ॥
 तरंगमल्लाकुलितान्तरंगया विशालया रक्तससरोजरंगया ;
 सप्तशतम् सम्प्रति वेदगंगया भयंकरं स्वं प्रकटीकृतं वपुः ॥ ७ ॥

श्रुतिरभ्यरवा नगोदराद् द्रुतमेते प्रवहन्ति निर्झराः ॥

जलसेकगतातपव्यथा जलदं गायति किं नगावलिः ॥ ८ ॥

निशि मेघचयैस्तिरोहिते भगणे रात्रिवधूविभूषणे ॥

विचकासति पुच्छदीप्तयो गगने ज्ञानलबोद्धता इव ॥ ९ ॥

घनमर्दलताल्पद्धतौ स्फुटसंदर्शितमेचकावलि ॥

प्लुतशब्दविशेषसुन्दरं विपिने नृत्यति बर्हिणां गणः ॥ १० ॥

नदीषु पूर्णासु जलैर्मृदाविलैः पतन्ति यद्यान्ति जवात्तटद्रुमाः ॥

विदन्ति ते किं नु परार्थजीविता असारसंसारपरंपरामिमाम् ॥ ११ ॥

वर्षासु मेघैरभिषिक्तशृंगाः समिद्धदावाश्च सदा निदाघे ॥

समा महीप्राः सुखदुःखयोगे जडाः किमेते किमु तत्त्वविज्ञाः ॥ १२ ॥

इन्दो ! चिरं मेघतिरोहितोऽसि चेत्त्वां राहुणा भक्षितमप्ययं जनः ॥

मन्ता घनाच्छादितमेव साम्प्रतं यत्सूक्ष्मदृष्टिर्विरलः क्षितौ पुमान् ॥ १३ ॥

भो भोः प्लवाः पंकविलिप्तगात्रा यूयं सुखं गर्जत तावदेव ॥

यावत्प्रतप्ताखिलभूविभागः समागतो न प्रखरो निदाघः ॥ १४ ॥

यदा निदाघः प्रखराग्नितुल्यो युक्तं तदा चातक ! याचकत्वम् ॥

मेघेषु सिंचत्सु भृशं धारित्रीं दीनानि कस्मात्कुरुषे वचांसि ॥ १५ ॥

लब्धं न पात्रं मधु भृंग ! सांप्रतं तथापि लिप्सां कुटजेषु मा कृथाः ॥

द्वित्रानृतून्यापय फुल्लपंकजस्तावत्समध्येति मनोहरो मधुः ॥ १६ ॥

भृंगोऽपि पद्मामृतविन्दुभोक्ता संत्यज्य गुंजारवमद्य मूकः ॥

प्राप्ते विकारिन् विपरीतकाले मूकत्वमंगीकृतमेव साधु ॥ १७ ॥

अनिलविधुतमेघैः पातिताः पर्वतेष्वप्यतितरलघवोऽम्भोविन्दवस्तुंगशृंगात् ॥

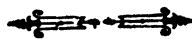
सरितमनिकटस्थां संघशो यान्ति वेगादपि बलरहितानां संहतिः कार्यकर्त्री ॥ १८ ॥

अंभोधरच्छन्ननभोऽध्वना रविः कष्टेन गच्छत्यथवा सुखेन किम् ॥

न ज्ञायते तत्परमाशु धावतीत्यहो प्रभूणां नियमव्यवस्थितिः ॥ १९ ॥

मेघैरदृष्टा ध्रुवमध्यकालका बद्धेव दाम्ना मुनिपंक्तिरम्बरे ॥

पारंभ्रमत्येव पथा तथाप्यसावहो प्रभूणां नियमव्यवस्थितिः ॥ २० ॥

२ ॥ अभिनन्दनम् ॥

[पुढील श्लोक कु. कृष्णाताई हुजुरबाजार यांस १९३० च्या मॅट्रिक परीक्षेत अकबरनवांस संस्कृत स्कॉलशिप् मिळाल्या प्रसंगी अभिनन्दनार्थ लिहिले आहेत.]

श्रीः शैलाली (ता. १०-६-३०)

आदरेण समुपासिता चिरं या त्वया भगवती सरस्वती ॥

ज्ञानवृद्धिमतुलां करोतु ते दीर्घमायुरथ निर्मलं यशः ॥१॥

सुशीलया त्वया बाले ! समुत्तीर्णपरीक्षया ॥

द्रष्टुं द्याथवा श्रोतुः कस्य नानन्दितं मनः ॥२॥

त्वया स्त्रियापि प्रथमे प्रयत्ने सदक्षिणं लब्धमिदं यशोऽद्य ॥

कृतप्रयत्नान् बहुवारमाकुलान् विडम्बयत्येव नरान्बुथाश्रमान् ॥३॥

त्वां सर्वविषयोत्तीर्णामभिनन्दन्तु केऽपि ते ॥

अहं तु संस्कृतोत्तीर्णां विशेषमभिनन्दये ॥४॥

बालयापि महन्नूनं स्थिरनिश्चयया जगत् ॥

त्वयेदं यशसा चित्रं कृष्णया पांडुरीकृतम् ॥५॥

सुशीलभूषां समधीतविद्यां विनीतवृत्तिं गृहकर्मदक्षाम् ॥

त्वां वीक्ष्य को वा जनिता न वाञ्छेत्कन्यापितृत्वं स्पृहणीयमीदृक् ॥६॥

तीर्त्वा सुदुस्तगण्येवं सोपानानि यथाक्रमम् ॥

मंदिरं श्रीसरस्वत्या भास्वद्विश यशस्विनि ! ॥७॥

दीर्घमायुश्चिरं सौख्यं सौभाग्यं सुविनीतताम् ॥

वितनोतु सुशीलत्वं श्रीयुता शारदा त्वयि ॥८॥

इति शम् ।

— विश्वनाथशर्मा

* श्रीविष्णुशास्त्रिस्मृतिः ।

नमोऽस्तु विष्णो ! भवते बुधाय स्वदेशसेवाकृतनिश्चयाय ॥
 येन त्वया मोहतमिस्त्रनाशी प्रज्वालितो लोकहृदि प्रदीपः ॥१॥
 देशे यदाऽभून्नितरां निराशा स्वधर्मसंस्कारबलागमेषु ॥
 तदा तवोत्साहधृतिप्रगल्भा वाक्केवलाऽभूदमृतप्रभावा ॥२॥
 जनेषु रौक्ष्यं निदधे पदं यत् स्वीयाभिमानं सकलं निरस्य ॥
 पीयूषवाग्वृष्टिभिरत्र जाता त्वन्निर्मिता नंदनवृक्षराजिः ॥३॥
 तेजस्विनां सत्कृतिकारणाय न खल्ववश्यं बहुदीर्घमायुः ॥
 ज्ञानेश्वराचार्यवरौ तु पूर्वो स्वमेव विद्वन्तु तथोऽस्तुतीयः ॥४॥
 क्व ते वयस्ते क्व गिरां प्रभावः क्व ते वयस्ते क्व 'निबंधमाला' ॥
 क्व ते वयस्ते क्व मतिर्विशाला क्व ते वयस्ते क्व च राष्ट्रभाक्तेः ! ॥५॥
 गुणाः परेषामपि धारणीया दोषाः स्वकीयाः परिवर्जनीयाः ॥
 इति त्वया 'जॉन्सन'वर्णनेन दत्तं जनेभ्यः सुविचाररत्नम् ॥६॥
 श्रीशारदानंदवहं मयूरं दुर्निन्दितानां दववह्नितप्तम् ॥
 वाग्बृष्टिभिर्मोचयता त्वयाऽत्र का राष्ट्रभाषोपकृतिः कृता न । ७॥
 त्वत्पादसंभूतविशेषसंस्थाः कुर्वन्ति लोकोद्धारणं तथेमाः ॥
 यथा पवित्रा विमला विशुद्धाः श्रीविष्णुपादोद्भववारिवीच्यः ॥८॥

रा. चिं. श्रीखंडे

* ही कविता लोकशिक्षण १९३२ मार्च-एप्रिल अंकांत आली आहे. याशिवाय बाळ्य-श्री-खण्डांतील काही लिखाणास मनोरंजन, यशवंत, आनंद, महाराष्ट्र-साहित्य, ज्ञानप्रकाश, न्यू स्कूल त्रैमासिक, बालिकादर्थ, राजारामियन्, वासंती वगैरे नियतकालिकांत व पुस्तकांत स्थान दिल्याबद्दल त्या त्या संपादकांचे आह्मी मनःपूर्वक आभार मानितो.

—रा. चिं. श्री.

शुद्धिपत्र

[नजरचुकीमुळे किंवा अनभ्यस्ततेमुळे झालेले काही महत्त्वाचे असे मुद्रणदोष व व्याकरणदोष या शुद्धिपत्रांत सुधारले आहेत. वाचकांनी, यांत दर्शविल्याप्रमाणे प्रत शुद्ध करून घेण्याची कृपा करावी.]

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
प्रास्ताविक वगैरे			
(१८)	१०	कविजनः	कविजनो
(४०)	खालून १३	मनःस्वास्थ्य	मनःस्वास्थ्य
(४२)	२	वैय्याकरण	वैयाकरण
(४५)	खालून ८	मनःस्वास्थ्य	मनःस्वास्थ्य

गद्यविभाग

८	१५	लक्षुमीबाई	लक्ष्मीबाई
२१	खालून ३	श्रेयस्कार	श्रेयस्कर
२७	१५	गार्गेयी, वाचक्रवी	गार्गावाचक्रवी
३१	पठण्यांस	‘सुख’ सदराखाली ३ आंकडा पडला	आहे तेथे १ पाहिजे.
३८	६	विषेस	विशेष
४३	टीप २	मार्च मध्ये	एप्रिलमध्ये
५१	४	कोठेंहि	पाणी कोठेंहि
५३	खालून ३	गार्गेयी व वाचक्रवी या	गार्गावाचक्रवीसारख्या
८६	,, ७	किं जातहार्देन च विद्विषादरः ।	न जातहार्देन न विद्विषादरः ।

पद्यविभाग (प्राकृत)

१६	खालून २	पंगंत	पंगत
२२	श्लोक ८	विकासितानन	विकासितानन
२७	कडवें २	रवि दोर करीं ह्योउनी	रविदोर करीं देउनी
३०	आर्या १२	जो	तो
,,	,,	जनसुकता	जनकसुता
५२	कडवें ४	करीं	करी
६२	ओळ ५	सोडुनि	सोडुनि
६५	श्लोक १३	शिकवी	शिकवि
७७	ओळ ५	वाजत वाजत	वाजत गाजत

पद्यविभाग (संस्कृत)

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
९७	१४	छित्त्वेषा	छित्त्वैषा
१००	श्लोक ४	तंपदः	संपदः
१०१	,, ११	पीनावुरस्थौ	पीनावुरस्स्थौ
१०२	ओळ १	पीड्य पीनकुषौ	विनिपीड्य कुषौ
१०४	श्लोक १०	प्रणामः स्मिताननं शंकररायमस्तु । नमामि स्मिताननं शंकररायमासम् ।	
१०४	,, ४	त्वत्कनीय इषुधीः	त्वत्कनीयइषुधीः
१०६	,, ७	शंपाघातैर्घोरघोषे	शंपाघातैर्घोरघोषे
११२	,, १९	प्रार्थयैवमहमत्रभवन्तम् ।	प्रार्थयेऽहमिदमत्रभवन्तम् ।
११३	,, ७	प्रोषै	प्रोष्यै
११६	,, ८	सिंजती	मुंषती
,,	,, ८	स्वीकरोतु	स्वीकरोति
११८	,, ४	आषारन्त	आषरन्त
१२०	,, १२	जुष०	स्पृश०
१२७	,, १९-१	प्रासादात्	प्रसादात्
१२८	खालून २ ओळ	रक्तससरोज०	रक्तसरोज०

टीपा

१ प. वि. पृ. ९८ पासूनर्षां तीन संस्कृत पत्रे लिहिण्याचे वेळीं कवि कै. डॉ. शं. विं. श्रीखंडे हे मुंबईस 'परेळ लॅबोरेटरी' (दहलींशी हॅफ्फकीन इन्स्टिट्यूट) मध्ये जंतुशास्त्र (Bacteriology) शिकण्यासाठी २ महिने होते.

२ प. वि. पृ. १०६ 'अलीकजंदरीया' हा 'अलेक्झांड्रिया'साठी कवीने बनविलेला नूतन प्रतिशब्द. 'मत्स्याख' (श्लो. १०) = पाणबुडीनांकेंने मारलेली टोंपंडो.

३ प. वि. पृ. ११७ (श्लोक ४) 'कोशिनी कुमुदिनी' असे पत्रिकेभोंवतीं असलेल्या पाकिटास उद्देशून झटले आहे. पत्रिका झणजे जणुं काय कुमुदिनीतून बाहेर पडलेली भृंगीच !

४ प. वि. पृ. १२०, कविता १०, श्लोक २ यांत 'द्विरेफः' शब्दाचा अर्थ 'रामधंद्रः' असा सूचित केला आहे. कारण त्यांतहि 'भ्रमरा' प्रमाणे दोन रेफ झणजे 'र'कार आहेत.

